

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia

Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

NyK

97. kötet

2000

Főszerkesztő
HONTI LÁSZLÓ

Szerkesztők
BAKRÓ-NAGY MARIANNE
KOMLÓSY ANDRÁS

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN
BERTA ÁRPÁD
CSÚCS SÁNDOR
KASSAI ILONA
KERESZTES LÁSZLÓ
RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő
OSZKÓ BEATRIX

Készült az Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. osztálya támogatásával

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

97. kötet

Budapest, 2000

CSÚCS SÁNDOR

A permi vokalizmus története

This paper is describing the history of first syllable Permic vowel system according to a new concept. It does not accept the traditional view of Lytkin – Itkonen – Rédei, which states that 4 heights should be reconstructed to the Proto-Permic period.

The author summarises the reflexes of Uralic, Finno-Ugric and Finnic-Permic vowels in a chart (s. 44), which proves that the system itself did not alter much: only two phonemes (*ɔ*, *i*) were added to the previous set of vowels.

As a result of Proto-Permic sound changes, on the other hand, the frequency of every vowel underwent a change. These processes took place slowly and in every word concerned separately. Thus, an original **ā*, provided it began changing in the earliest phase, could as well turn into an *i* by the end of Proto-Permic changes, or may have stopped at any stage of the process. The sound changes that can be considered to be regular are as follows: *ā* → *a* → *ɔ* → *o* → *u* → (*ū*) → *j*; *ä* → *e* → *i* → *j*; *e* → *ö* → *o*; *ę* → *ö*; *ü* → *ū*

Dolgozatom célja kettős: egyrészt a permi nyelvek (a votják és a zürjén) első szótagi vokalizmusával kapcsolatos kutatási eredmények rövid összefoglalása, másrészt néhány új szempont és munkahipotézisnek tekinthető megoldás bemutatása az őspani vokalizmus rekonstrukciójában és az előpermitől (előpermi = az uráli, a finnugor és a finn-permi alapnyelv összefoglaló elnevezése) az őspanin keresztül a mai dialektusokig vezető változások sorozatában.

Az itt előadott gondolataimat, javaslataimat magam sem tekintem véglegesnek. Szükségesnek tartom velük kapcsolatban a józan szkepticizmust: további kutatásokat, ellenőrzéseket, alátámasztásokat, esetleg módosításokat. Úgy gondolom, hogy az általam bemutatott modell egyike a permi hangtörténet lehetséges modelljeinek, amelyek inkább kiegészítik, mintsem kizárják egymást, hasonlóan ahhoz, ahogy a modern fizikában a különböző atommodellek – Heisenberg szerint – a valóság különböző aspektusait ragadják meg. Önmagában egyik sem képes a teljes valóság visszaadására a maga bonyolultságában, de valamit mind-egyik felmutat belőle.

A hangváltozásokkal kapcsolatban a továbbiakban többször használom a „bizonytalansági elv” terminust. Ez tulajdonképpen a hangváltozások tendenciaszerűségének más formában történő megfogalmazása. A modern atomfizikából kölcsönzött kifejezés azt jelenti, hogy egy hangváltozás iránya minden egyes beszélő vagy közösség nyelvében és/vagy minden egyes szóban teljes bizonyossággal nem határozható meg. Tehát ugyanaz a hang egy időben több irányba is fejlődhet, illetve egyéni és területi (nyelvjárási) eltérések is kialakulhatnak. Ez az elv tulajdonképpen nem új, következetes alkalmazása mégis új kutatói magatartást kíván: azt, hogy ne törekedjünk mindenáron és görcsösen a szabálytalannak vélt esetek megmagyarázására, hanem fogadjuk el a „szabálytalant, a megmagyarázhatatlant”, mint a „szabályos, a normális” szerves, elszakíthatatlan tartozékát.

[Itt jegyzem meg, hogy a rekonstruált EP alakok szinte kivétel nélkül az UEW-ből származnak. Erre a példánál külön utalás nincs. A rekonstruált alakok elől általában elhagytam a csillagot (*), ha a szöveggörnyezetből egyértelműen következik, hogy rekonstrukcióról van szó. VT és ZR hangok és szavak megfeleltetések mindig a votják alak áll elől. Ezt nem mindig jelölöm külön.]

Korábbi kutatások

Valószínűleg igaza van Décsy Gyulának, amikor így ír az *Ural-Altaische Jahrbücher* emlékeztető Martinus Fogelius emlékkötetében: „Der Vokalismus der permischen Sprachen gehört zu den meisten untersuchten Themen der finng. Sprachvergleichung” (Décsy 1969b: 202). (Rövid tudománytörténeti áttekintésben csak a permi vokalizmuskutatás fővonalaiba tartozó kutatókkal és művekkel foglalkozom. Az előzmények részletesebb összefoglalását l. Itkonen 1954: 152–155 és Lytkin 1964: 4–18.)

A sort a permi nyelvek egyik legjelentősebb gyűjtője és számos más témában is úttörő kutatója, Yrjö Wichmann nyitotta meg. 1897-ben különnyomatként jelent meg *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjänische* c. műve, ennek változatlan második kiadása pedig 1915-ben (MSFOu. 36). Mint az előszóból kitűnik, a szerző E. N. Setälä előző évben megjelent híres-hírhedt *Über Quantitätswechsel im Finnisch-ugrischen* (JSFOu. 14/3) c. előzetes közleményének az alapnyelvi magánhangzók mennyiségi-minőségi váltakozására vonatkozó – tévesnek bizonyult – tételét választotta a permi magánhangzó-történet magyarázó elvéül: „Setäläs Arbeit veranlasste mich meine Aufmerksamkeiten besonders auf die Frage zu richten, ob und in welchem Grade der genannte Vokalwechsel im Wotjakischen seinerseits eine derartige Auffassung stützen konnte. Meine Schlussfolgerungen bezüglich des Vokalismus der ersten Silbe und der Akzentverhältnisse im Urpermischen

weisen auf einen früheren neben einander laufenden Akzent- und Vokalwechsel hin, welcher Umstand also für Setäläs Theorie zu spechen scheint. Eine direkte Antwort auf Fragen von permischem Standpunkt aus wird aber erst durch eine Untersuchung der Lautgeschichte des Urpermischen möglich sein.” (i.m. IV).

Az ősspermi vokalizmusnak az idézetben említett kutatására – legalábbis Setälä elméletének szellemében – soha nem került sor, véglegesnek tekinthetjük tehát ezzel kapcsolatban Wichmann megállapítását, amely szerint: „Der urpermische Vokalwechsel, wenigstens derjenige der späteren urpermischen Zeit, war ohne Zweifel ebenso unregelmässig und sporadisch, wie der Vokalwechsel auch jetzt im Wotjakischen und Syrjänischen (i.m. 87)”. A fenti megállapításból logikusan következik (bár ezt Wichmann – tudomásom szerint – soha sem mondta ki), hogy a zürjén–votják magánhangzó-megfelelések, illetve a permi hangtörténet általában magánhangzó-váltakozások feltevésével nem magyarázhatók, tehát a permi vokalizmus nem támogatja a Setälä-féle elméletet.

Ami azonban Wichmann művében a két idézet között található, az zömében időtállóan bizonyult: a nyelvi adatok pontos, megbízható összegyűjtése; számos, főleg jövevéyszavakban jelentkező votják nyelvjárási hangmegfelelés plauzibilis magyarázata; a zürjén–votják hangmegfelelések számszerű pontosságra is törekvő összeállítása. Itkonen is úgy vélekedik Wichmann művéről, hogy „dessen Hauptverdienst in dem reichhaltigen Material liegt” (Itkonen 1954: 154), és kisebb korrekciókkal maga is megbízhatóknak tartja és kiindulásul fogadja el Wichmann zürjén–votják hangmegfelelési statisztikáit.

Mivel ezek a statisztikák képezik mind a mai napig az összehasonlító permi vokalizmuskutatás alapját, talán nem lesz érdektelen táblázatos bemutatásuk. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Wichmann kifejezetten sehol nem ad meg egy rekonstruált ősspermi magánhangzó-rendszert, de megfeleltetési rendszeréből úgy tűnik, hogy ő az ősspermire is a hét magánhangzóból álló ún. általános permi vokalizmust tette fel, szórványos és szabálytalan magánhangzó-váltakozásokkal.

A közölt számadatokat Wichmann nem tartja abszolút érvényűeknek (vö. „Die angeführten statistischen Angaben können natürlich nicht als endgültig angesehen werden; ich habe sie erwähnt nur um das gegenseitige Zahlverhältnis der verschiedenen Wortgruppen zu beleuchten” (i.m. 82), és mi sem tarthatjuk azoknak. Ugyanakkor az is világos, hogy egész más egy megfeleltetés megítélése ha 40 vagy akár 100 példa van rá, mint akkor, ha csak néhány szóban fordul elő. Wichmann úgy véli, hogy kb. 500 esetben ugyanazok a magánhangzók felelnek meg egymásnak, míg további 500 esetben eltérők. Az én számításaim ezt megerősítik, mert a fenti táblázatban szereplő megfelelések 505 esetben azonosak, 451 esetben eltérők, 47 ritka megfelelés pedig nem szerepel a táblázatban.

Századunk 20-as éveiben Bubrich foglalkozott a permi vokalizmus kérdésével (Bubrich 1929), aki a 40-es években még egyszer visszatért a témához (Bubrich 1948).

Ekkor (a 20-as években) kezdte meg V. I. Lytkin is a kérdéskör kutatását, amelyet azután szinte élete végéig folytatott. E tárgyban írt összefoglaló monográfiája 1964-ben jelent meg, ennek ismertetésére még visszatérek.

Zürjén	Votják	Az előfordulás száma
<i>a</i>	<i>a</i>	100
<i>a</i>	<i>o</i>	6
<i>a</i>	<i>u</i>	20
<i>o</i>	<i>a</i>	18
<i>o</i>	<i>wa</i>	8
<i>o</i>	<i>o</i>	15
<i>o</i>	<i>u</i>	130
<i>o</i>	<i>i</i>	15
<i>o</i>	<i>e</i>	10
<i>u</i>	<i>u</i>	140
<i>u</i>	<i>i</i>	35
<i>e</i>	<i>e</i>	40
<i>e</i>	<i>i</i>	17
<i>e</i>	<i>o</i>	40
<i>e</i>	<i>u</i>	12
<i>e</i>	<i>e</i>	40
<i>i</i>	<i>i</i>	110
<i>i</i>	<i>u</i>	15
<i>i</i>	<i>i</i>	10
<i>e</i>	<i>e</i>	40
<i>e</i>	<i>i</i>	8
<i>e</i>	<i>a</i>	7
<i>e</i>	<i>o</i>	40
<i>e</i>	<i>e</i>	10
<i>i</i>	<i>i</i>	60
<i>i</i>	<i>i</i>	10

A gyakoribb első szótagi zürjén–votják magánhangzó-megfelelések
Wichmann 1915 alapján

1944-ben adta ki Wolfgang Steinitz nagy vitát kiváltó finnugor hangtörténetét (Steinitz 1944, 1964). Ebben néhány lapot (124–131) szentel a permi vokalizmusnak is. Steinitz úgy véli, hogy az őspermire a már említett hét magánhang-

zóból álló rendszer volt jellemző, és más nyelvekhez hasonlóan az őspermire is feltesz paradigmátikus magánhangzó-változásokat. Ma már megállapítható, hogy Steinitz módszerei és elképzelései a vokalizmuskutatás területén többségükben nem állták ki az idő próbáját. Az eltelt néhány évtizedben a hangtörténeti kutatás többnyire nem a Steinitz által lefektetett síneken haladt. Azt azonban el kell ismerni, hogy Steinitz vitatható teóriájának serkentő, sőt provokáló hatása volt, s így – ha közvetve is – előrevitte a kutatást.

Steinitz elméletének kritikájaként jelent meg Erkki Itkonen *Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen*, insbesondere im Mordwinischen (Itkonen 1946: 222–337) c. műve, majd ennek logikus folytatásaként a *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen* (Itkonen 1954: 149–345).

Itkonennak ez a műve széles alapokon nyugvó, szilárd, harmonikus építmény, a klasszikus nyelvhasználati módszer iskolapéldája. Kiemelkedő szellemi teljesítmény, s ezt annak is el kell ismernie, aki nem mindenben tud egyetérteni Itkonen módszertani elveivel és/vagy konkrét kutatási eredményeivel.

Úgy látszik maga Itkonen is véglegesnek tekintette eredményeit, mert a zárófejezetben így ír: „Die Auffassung, dass man in beiden Sprachgruppen als Ausgangspunkt der Entwicklung ein System anzunehmen hat, das dem im Ostseefinischen anzutreffenden ähnelt, lässt sich nicht nur gut begründen, sondern erscheint überhaupt als die einzig mögliche” (Itkonen 1954: 341. Én ritkítottam. Cs. S.). De erre mutat az a visszautasítás is, amellyel Itkonen az elméletével kapcsolatos kritikai megjegyzéseket fogadta (l. Itkonen 1969a, 1969b; 1975).

Itkonen a következő táblázatban bemutatott zürjén-votják hangmegfeleléseket tartja szabályosnak. A táblázat 717–728 etimológia adatait tartalmazza, s az itt feltüntetetteken kívül elég nagyszámú szabálytalan, eltérő megfelelést is felsorol: *Abweichende Lautverhältnisse* cím alatt 10 típusban 172 konkrét esetet. Ezek közül némelyik elég gyakori, így például a zürj. *u* ~ votj. *i* megfelelésre 35 példa van. Azokkal a megfelelésekkel egyáltalán nem foglalkozik, amelyek gyakorisága 10 alatt van, pedig azok is szépszámuak (vö. i.m. 322).

A táblázatból kitűnik, hogy Itkonen az őspermi hangok rekonstruálásakor valamivel nagyobb mértékben támaszkodott a zürjénre (annak is SO és főleg PO nyelvjárására), mint a votjakra.

A következő táblázat Itkonen előpermi (= finnugor) és belőle származtatott őspermi rendszerét mutatja be.

A két rendszer azonos számú fonémát tartalmaz, a köztük megállapított összefüggések azonban meglehetősen bonyolultak, mindegyik őspermi magánhangzónak több előpermi előzménye van (l. i.m. 322–327).

Őspermi	Zürjén	Votják	Az előfordulások száma
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	70
<i>o</i>	<i>o</i> , SO PO <i>o</i>	<i>u</i> (<i>ü</i>)	55
		<i>a</i>	7
<i>ø</i>	<i>o</i> , SO <i>ø</i> PO <i>u</i> (<i>ü</i>)	<i>u</i> (<i>ü</i>)	50
		<i>wa</i>	10
		<i>j</i> (< * <i>u</i>)	15
<i>u</i>	<i>u</i> , PO <i>u</i> (<i>ü</i>)	<i>u</i> (<i>ü</i>)	140
<i>ó</i>	<i>ę</i> , PO <i>ó</i>	<i>o</i>	40
		<i>a</i>	10–11
<i>ô</i>	<i>ę</i> , PO <i>û</i>	<i>ę</i> (> <i>j</i>)	40–50
<i>ï</i>	<i>j</i> , PO <i>ø</i>	<i>j</i>	110
<i>ε</i>	<i>ę</i> , PO <i>ó</i>	<i>e</i> (<i>ä</i> , <i>ę</i>)	40
<i>e</i>	<i>e</i> , PO <i>e</i>	<i>e</i>	15
		<i>o</i>	25
<i>ℓ</i>	<i>e</i> , PO <i>i</i>	<i>e</i>	15
		<i>o</i>	15
<i>i</i>	<i>i</i> , PO <i>i</i>	<i>i</i>	60

Első szótagi zürjén–votják magánhangzó-megfelelések
Itkonen 1954

Előpermi			Őspermi		
<i>a</i>		<i>ä</i>	<i>a</i>		<i>ε</i>
<i>o - õ</i>		<i>e - ē</i>	<i>o</i>	<i>ó</i>	<i>e</i>
<i>u - ū</i>	<i>j</i>	<i>i - ī</i>	<i>ø</i>	<i>ō</i>	<i>ℓ</i>
			<i>u</i>	<i>j</i>	<i>i</i>

Itkonen előpermi (= finnugor) és belőle származtatott őspermi rendszere

Itkonen a hangváltozások okait magyarázva többször említi a rendszerkényszer és a hangok gyakoriságát. Úgy véli, hogy az őspermiben egyes magánhangzók a rendszerkényszer (Systemzwang) hatására keletkeztek, vagyis a rendszerben mutatkozó üres helyek betöltésére. Az új hangok azután, hogy helyüket megszilárdítsák, frekvenciájukat szabálytalan, szórványos hangváltozások révén növelték; ezekben a hangváltozásokban a hangkörnyezet hatása is közrejátszott. Így pl. az előpermi **i*-ből *r* előtt őspermi **e*, *ž* előtt őspermi **ℓ* lett, s ezáltal az őspermi **ø*-nak és **ô*-nak létrejött az addig hiányzó palatális megfelelője. Az őspermi **ε* keletkezését is a rendszerkényszerrel magyarázza (i.m. 338).

A hangkörnyezetnek nagy jelentőséget tulajdonít az általa szabályosnak tekintett hangváltozások magyarázatában is. A zürjén *e*-nek votják *e* vagy *o* felelhet meg. Ezekben az esetekben Itkonen ősspermi **e*-t vagy **ǵ*-t tesz fel, s a kettős votják megfelelést úgy magyarázza, hogy palatális mássalhangzók mellett az *e* megmaradt a votjában, labiális mássalhangzók, valamint *g*, *k*, *r*, *ž* mellett pedig *o*-vá vált.

Több évtizedes permi vokalizmuskutatásainak (l. pl. Lytkin, 1930, 1952a, 1952b, 1957, 1961) betetőzéseként 1964-ben jelentette meg V. I. Lytkin, Istoričeskij vokalizm permskich jazykov c. monográfiáját (Lytkin 1964). Az ebben található gazdag etimológiai anyag később a zürjén etimológiai szótár (ESK) alapjául szolgált.

Lytkin kutatásait nem terjesztette ki az ősspermi koron túlra, tehát az ősspermi magánhangzórendszert rekonstruálta, és levezette belőle a mai permi nyelvek és nyelvjárások vokalizmusát. Az ezek között mutatkozó tipikus hangmegfeleléseket táblázatosan is összefoglalta (Lytkin 1964: 231–233). Érdeemes megismerni ezzel a táblázattal, amely szemléletesen mutatja, mennyiben tér el Lytkin rekonstrukciója Itkonenétől. (Megjegyzés: Lytkin táblázatát némileg egyszerűsített formában, de lényegi változtatás nélkül közlöm.)

Lytkin táblázata 953 etimológia adatát tartalmazza, de ezek közül 173-nak nincs votják megfelelője, a táblázat tehát 780 permi etimológián alapszik.

A táblázatból kitűnik, hogy Lytkin (1) hárommal több magánhangzót rekonstruál az ősspermiben, mint Itkonen. (2) A zürj. *i* ~ votj. *i* megfeleltetést mutató szavak esetén PP **ü*-t tesz fel.

A három palatális, labiális magánhangzó (**ö*, **ǧ*, **ü*) rekonstruálását azzal indokolja, hogy ezeknek eltérő folytatói vannak a mai nyelvjárásokban, mint veláris, illetve centrális megfelelőiknek. Tehát pl. a PP **u* mellett azért tesz fel PP **ü*-t, mert az előbbinek *u*, az utóbbinak *ü* folytatója van a délnyugati votják nyelvjárásokban. Lytkin tehát következetesen (talán túlságosan is következetesen) alkalmazta a klasszikus módszert. Munkájának másik módszertani jellemzője, hogy – mint láttuk – egyes esetekben döntő fontosságot tulajdonít bizonyos votják nyelvjárásoknak is. A későbbiekben többen is feleslegesnek, illetve nem meggyőzőnek tartották az ősspermi **ö*, **ǧ*, **ü* sor feltevését (l. Itkonen 1967: 143–144; Korenchy 1974: 38–39).

Itkonen és Lytkin alapvető fontosságú műveinek jelentős inspiráló hatása volt. Ezt mutatják a 60-as és 70-es években végzett és publikált kutatások.

A klasszikusnak tekinthető Itkonen – Lytkin-féle ősspermi rekonstrukciótól mind módszertanilag, mind eredményeiben talán R. T. Harms távolodott el leginkább (Harms 1967). Ő alkalmazta elsőként a megkülönböztető jegyekkel operáló fonológia módszereit a permi vokalizmuskutatásban. Ezt a kísérletet nem tarthatjuk sikeresnek. A Harms által megállapított szabályok túlságosan bonyolultaknak tűnnek, nehezen érthetők, de legnagyobb hibájuk az, hogy nem képe-

sek jobban megmagyarázni az őspirmiben, illetve a zürjénben és a votjákban lezajlott hangváltozásokat, mint a korábbi elméletek. A bonyolult apparátus felhasználása tehát nem járt számottevő előnyökkel.

Őspermi	Zürjén	Votják	Az előfordulások száma
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	91
		<i>u</i>	27
<i>ε</i>	<i>ε</i> , PO <i>ó</i>	<i>e</i> (<i>e</i>)	37
<i>ø</i>	<i>o</i> , SO <i>ø</i> , PO <i>o</i>	<i>u</i>	70
		<i>a</i>	8
<i>ø</i>	<i>o</i> , SO, AZR <i>ø</i> , PO	<i>u</i>	24
	<i>u</i>		
		<i>wa</i>	10
		<i>a</i>	3
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	25
		<i>e</i>	12
<i>ξ</i>	<i>e</i> , AZR <i>ξ</i> , PO <i>i</i>	<i>o</i>	13
		<i>e</i>	8
<i>ó</i>	<i>ε</i> , PO <i>ó</i>	<i>o</i>	44
		<i>a</i>	10
<i>ø</i>	<i>ε</i> , PO <i>ù</i>	<i>ε</i> , SW <i>ó</i> , B <i>e</i>	17
		<i>j</i> , SW B <i>ø</i>	13
		<i>u</i>	7
	<i>o</i> , SO AZR <i>ø</i> , P <i>ε</i> , PO <i>ù</i>	<i>j</i> , SW B <i>ø</i>	4
		<i>ε</i> , SW <i>ó</i> , B <i>e</i>	3
<i>ö</i>	<i>ε</i> , PO <i>ó</i>	<i>ε</i> , SW <i>ó</i> , B <i>e</i>	5
		<i>a</i>	2
		<i>u</i>	4
	<i>u</i>	<i>e</i>	2
<i>q̃</i>	<i>o</i> , SO AZR <i>ø</i> , PO <i>u</i>	<i>u</i> , SW <i>ù</i> , B <i>ø</i>	28
		<i>e</i>	3
<i>ù</i>	<i>j</i> , PO <i>ø</i>	<i>j</i> , SW, B <i>ø</i>	110
		<i>u</i>	11
<i>i</i>	<i>i</i>	<i>i</i>	67
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>u</i>	88
		<i>j</i> , SW, B <i>ø</i>	12
<i>û</i>	<i>u</i>	<i>u</i> , SW <i>ù</i> , B <i>ø</i>	16
		<i>j</i>	6

Első szótagi zürjén–votják magánhangzó-megfelelések Lytkin 1964 alapján

Harms másik módszertani újítása, hogy számos egyidejűleg, illetve egymás után létezett nyelvjárást feltételez az egyes alapnyelvekben (az őspermiben pl. 16-ot, az őszürjénben 5-öt) és ezek későbbi keveredésével, egymásra hatásával, a köztük létrejött kölcsönzésekkel magyarázza a mai hangképviseltek kialakulását. Egyszerű és kényelmes magyarázó elv ez, amely azonban valójában nem magyaráz semmit, hanem a mai különbségeket alapnyelvi (nyelvjárási) különbségekre vezeti vissza. Aligha tagadható, hogy pl. az őspermi alapnyelvnek lehetnek nyelvjárásai, de jóformán semmit sem tudhatunk arról, melyek voltak ezek a nyelvjárások és milyen tulajdonságokkal rendelkeztek. Ha tehát azt mondjuk: a mai eltérő hangképviseltek alapnyelvi nyelvjárási különbségekkel magyarázhatók, viszont a feltett alapnyelvi nyelvjárások valamikori meglétét éppen ezek az eltérő hangképviseltek bizonyítanák, akkor okoskodásunk nem nevezhető logikailag jól megalapozottnak. Jogosnak kell tehát tartanunk Itkonen határozott bírálatát Harms módszereiről (Itkonen 1969b: 93–94).

lax vowels				tense vowels		
<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>	<i>ĩ</i>	<i>ĩ</i>	<i>ũ</i>
<i>e</i>		<i>ô</i>	<i>o</i>	<i>ē</i>	<i>ō</i>	<i>ō</i>
		<i>a</i>			<i>ā</i>	

Harms őspermi rendszere

Mint látható, a feszes magánhangzókat hosszúaknak jelöli, de a feszességi opozíció valóságos jellege felől bizonytalanságban hagyja az olvasót (vö. „The physical nature of tenseness must remain an open question.” Harms 1967: 171), bár felveti azt a lehetőséget, hogy a magánhangzók feszessége a hangsúllyal lehetett összefüggésben. Ilyen körülmények között nehéz értékelni Harms őspermi rendszerét. Annyi mindenesetre elmondható róla, hogy – bár 15-re szaporította az őspermi magánhangzók számát – sem a fonémák hasadásának, sem összeolvadásának feltevését nem tudta megfeleltetési rendszeréből kiküszöbölni (l. táblázatát, i.m. 170–171). A korábbi nézetektől való eltávolodás tehát ezen a téren sem járt eredménnyel. Egyes Harms által feltett hangváltozások (pl. PP **ĩ*, **e* > PV **ɔ*, PP **ô* > PV **ɔ*) pedig kifejezetten valószínűtlennek, sőt lehetetlennek tűnnek.

1968 júniusában Hamburgban rendezték meg a Martinus Fogelius szimpóziumot, amelynek egyik központi témája a finnugor összehasonlító hangtan volt. (A szimpózium anyagát l. UAJb 41.) Ennek keretében hangzott el Rédei Károly előadása is (Rédei 1969). Sok új szempontot felvonultató tanulmányában Rédei a finnugor alapnyelvtől a mai állapotig követi nyomon a permi vokalizmus ala-

kulását. A finnugor alapnyelvre nyolc rövid magánhangzóból álló rendszert tesz fel:

	<i>a</i>	<i>ä</i>
<i>o</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

Az ősspermiben korai ősspermi és kései ősspermi rendszereket rekonstruál (l. a táblázatot).

Rédei korai ősspermi rendszere Lytkinéhez áll közel (azzal 11 magánhangzó esetében teljesen megegyezik), kései ősspermi rendszere pedig egy hang kivételével (Rédei *ü* = Itkonen *ï*) Itkonenével azonos.

korai PP				kései PP		
<i>ä</i>	<i>a</i>		<i>ε</i>	<i>a</i>		<i>ε</i>
<i>o</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>
<i>ø</i>		<i>q̈</i>	<i>ε</i>	<i>ø</i>	<i>ö̈</i>	<i>ε</i>
<i>u</i>		<i>ü</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

További újdonság Rédeinél a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmóniának széleskörű magyarázó elvként való felhasználása. Ez azt jelenti, hogy a második szótagi magánhangzó nyílásfoka befolyásolja az első szótagi magánhangzó nyílásfokát, s az a második szótagtól függően nyíltabbá vagy zártabbá vált, pl. FU **elä-* > PP **ol-* 'leben' és FU **pele-* > PP **pql-* 'fürchten'. Rédei ezt a magyarázó elvet további 7 hangváltozás esetében használja.

Itkonen két cikkében is foglalkozott Rédei nézeteivel (Itkonen 1969b: 246–250 és Itkonen 1975), és azokat lényegükben elutasította.

Rédei a továbbiakban is jelentősen hozzájárult a permi vokalizmussal kapcsolatos ismeretek gazdagításához (Rédei 1970, Rédei – Róna-Tas 1972, Rédei 1984, 1986, 1988). Ezekben a műveiben egyrészt bizonyos részletkérdésekkel (pl. Rédei 1984), másrészt a permi nyelvekbe átkerült vagy az azokból átvett jövevényszavak hangtanával foglalkozik. Újabb publikációi alapján úgy látszik, hogy némileg módosította korábbi nézeteit az ősspermi *ε*, *ø*, *ø* fonológiai státuszával kapcsolatban: „Die elf Vokale des PP können in vordere, mittlere und hintere Reihen eingeteilt werden. Bei den vorderen und mittleren Vokalen unterscheidet man traditionell vier, bei den mittleren drei Öffnungsgrade. Es ist aber durchaus möglich, daß die Vokale *e/ε*, *ö/ø*, *o/ø* einander nicht gemäß der Öffnungsgrad, sondern gemäß der Opposition gespannt–un-gespannt (Én ritkítottam. Cs.S.) gegenüberstanden. Das PP Vokalsystem hat nur kurze Vokale gekannt. (Én ritkítottam. Cs.S.)” (Rédei 1986: 34)

Sajnos a szerző nem tájékoztat arról, milyen megfontolások alapján jutott erre az eredményre (mármint a feszes-laza oppozíció feltevésére), valamint arról sem, milyen volt szerinte a feszeség konkrét fiziológiai és/vagy akusztikai természetű. Az sem tisztázódik, hogy van-e valamilyen kapcsolat Rédei gespannt-ungespannt és Harms lax-tense oppozíciói között.

A már említett hamburgi szimpóziumon röviden Décsy Gyula is foglalkozott a permi vokalizmussal (Décsy 1969b: 202–204). Úgy véli, hogy „Alle Forscher setzen bei der Ausbildung des permischen Vokalismus einen Entwicklungsprozess voraus, der einen äusserst komplizierten Vorgang darstellt.” Le is egyszerűsíti a mai permi vokalizmusok kialakításához vezető folyamatokat három hangfejlődési tendenciára: „– ein umfassender Velarisierungsprozess; – eine Tendenz zum Geschlossenwerden; – eine Tendenz zur Delabialisierung” (Décsy 1969b: 202).

Véleményét a mai permi nyelvek hangstatisztikájával igyekszik alátámasztani. Azért tartottam szükségesnek idézni Décsy véleményét, mert az egyszerűség – módszertanilag fontos – követelménye nála vetődik fel először a permi vokalizmussal kapcsolatban.

Korenchy Éva a 70-es évek elején megjelent tanulmányában (Korenchy 1974) arra vállalkozott, hogy részletesen kidolgozza Rédei elméletét a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmóniáról: „Feladatunk a következőkben az, hogy etimológiai anyagon kíséreljük meg szemléltetni a nem-első szótag vokalizmusának az első szótagéra tett esetleges hatását, s ennek a hatásnak a mibenlétét.” (Korenchy 1974: 43) Korenchy vizsgálódásait az őpermi vokalizmus kialakulásához vezető folyamatokra korlátozta, kiindulópontként a finnugor végpontként pedig az őpermi magánhangzó-rendszert választotta, mindkettőt a Rédei rekonstruálta formában. A szerző szerint a kitűzött feladatot teljesítette, sőt túlteljesítette, mert úgy véli, hogy „... a nem-első szótag vokalizmusa nem csupán a nyílásfok szerinti illeszkedést [...] tekintve befolyásolta az első szótagét, hanem hozzájárult az első szótagi magánhangzórendszerben érvényesülő labializálódáshoz is.” (i.m. 73) A második szótag asszimiláló hatásán kívül Korenchy magyarázó elvként használ a korábbi irodalomból megismert olyan tényezőket is, mint a rendszerkényszer, a gyakoriság, a hangsúlyos–hangsúlytalan helyzet és a mássalhangzó-környezet.

A permi első szótagi magánhangzók esetében a második szótagi magánhangzó hatását mint általános magyarázó elvet aligha lehet elfogadni (ez Itkonen véleménye is; l. Itkonen 1975: 361). Korenchy munkájának inkább az ad fontosságot, hogy modern etimológiai kutatások alapján összeállította a permi nyelvek UR, FU és FP eredetű szavainak egy megbízható jegyzékét, és igyekezett megállapítani az őpermi korban lezajlott hangváltozások relatív kronológiáját. Kronológiai megállapításai természetesen csak akkor helyesek, ha helytálló a kiinduló-, illetve végpontul választott rekonstruált magánhangzórendszer.

V. K. Kelmakov a 70-es évek közepe óta foglalkozik behatóan votják anyanyelve hangtörténetével, különösen a vokalizmus történetével (Kelmakov 1975a, 1975b, 1976, 1978). Erőfeszítései elsősorban az ősvotják magánhangzórendszer rekonstruálására irányultak (Konkrét eredményeit dolgozatomban más helyén ismertetem.), de igen fontosak a votják nyelvtörténet periodizációjára vonatkozó megállapításai is. Kelmakov aspiránsként Lytkin tanítványa volt, s így tökéletesen ismeri és használja a klasszikus nyelvhasználati módszert.

Az uráli hangtörténetet tárgyaló összefoglaló munkájában (Sammallahti 1988) az elsősorban lappológusként ismert Pekka Sammallahti is felvázolja a permi vokalizmus történetét. Sammallahti az Itkonen – Lytkin – Rédei-féle klasszikus elméletet elvetve sok tekintetben a Harms-féle felfogáshoz tér vissza. Ennek megfelelően az általa rekonstruált rendszerek és az általa feltett változások sokkal bonyolultabb képet mutatnak, mint a klasszikus elmélet, annak ellenére, hogy megállapításai viszonylag kis számú etimológián alapulnak.

Sammallahti 8 rövid (*ä, e, i, a, o, u, g, j*) és 4 hosszú (*ee, ii, oo, uu*) magánhangzót tartalmazó FP rendszerből indul ki. Ezután négy előpermi (Pre-Permian I–IV) rendszeren keresztül jut el az őispermiig (Proto-Permian). Az előpermi nála az őispermi kor folyamán létezett rendszereket jelenti. Ilyenek meglétében aligha lehet kételkedni, de konkrét realizációjukat se bebizonyítani, se megcáfolni nem lehet. Ráadásul Sammallahti olyan hangokat rekonstruál bennük (pl. *o, ô, ö, e*), amelyek így, egy rendszeren belül és egy időben aligha léteztek. Sammallahti PP rendszere ugyanúgy 15 magánhangzót tartalmaz mint Harmsé. Nála azonban ezek redukáltakra (4) és teljesekre (11) oszlanak. A klasszikus elmélet felső nyelvállású vokálisait tartja redukáltaknak, az *o, ô, g* sornak nála teljes képzésű felső nyelvállásúak felelnek meg. Tehát a negyedik nyílásfok problémáját a teljes – redukált oppozíció feltevésével akarja megoldani. Vagyis egy nagyon valószínűtlen feltevést egy valószínűtlenre cserél. Őispermi rendszere nehezen képzelhető el valóságosan létezett rendszerként, hiszen négy középső (*o, ô, g, e*) és öt felső (*u, j, ü, ü, i*) nyelvállású magánhangzót rekonstruál. A PP-re feltesz *â*-t is, ez az általam rekonstruált *ɔ*-nak felel meg. Sammallahti szerint a redukáltak, amelyeket még a PZ-re is feltesz, később ismét teljes képzésűekké, a teljes képzésű felső nyelvállásúak viszont a PO kivételével minden permi nyelvjárásban nyíltabbá váltak. A PP redukáltak feltevésének tehát az az ára, hogy két olyan hangváltozást kell feltennie, amelyek sem a természetes fonológiai folyamatokkal, sem a permi vokalizmustörténetre jellemző tendenciákkal nincsenek összhangban. Vagyis Sammallahti elmélete éppen az egyszerűség és az elegancia általa hangoztatott követelményeinek (i.m. 531.) nem tesz eleget.

Rövid összefoglalásában T. Riese (Riese 1998: 261–267) a klasszikus elmélet álláspontját képviseli.

A votják első szótagi vokalizmus története

E fejezet tárgyalási sorrendje megegyezik a kutatás során követett sorrenddel, vagyis először bemutatom a mai votják magánhangzórendszereket, majd az ezek alapján rekonstruált ősvotják rendszert, a mai állapothoz vezető folyamatokat és az egyes magánhangzók történetét. A rekonstrukció során, bár az elsősorban belső rekonstrukció, lehetőség szerint figyelembe vettem a zürjénben mutakozó hangmegfeleléseket is.

A mai votják magánhangzó-rendszerek

Közvotják (A közvotják fogalmába a mai irodalmi és köznyelv, valamint a peremnyelvjárások kivételével a nyelvjárások is beletartoznak. A peremnyelvjárások közül a vokalizmus tekintetében a Šg. is idetartozik.)

<i>i</i>	<i>ĭ</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ĕ</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

A közvotják fonémák nyelvjárási variánsai:

Fonéma	Variáns	Milyen helyzetben jelentkezik ?
<i>a</i>	<i>ā</i>	palatális környezetben
<i>e</i>	<i>ē</i>	palatális környezetben
<i>u</i>	<i>ū</i> (<i>uu</i> , <i>ü</i>)	palatális környezetben
<i>e</i>	<i>ε</i> , <i>ä</i>	szóvégen
<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>u</i> , <i>u</i> előtt
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>u</i> , <i>u</i> előtt
<i>ĭ</i>	<i>î</i> , <i>ä</i>	Egyes északi és déli nyelvjárásokban az <i>ĭ</i> helyett mindig. Fonológiai azonosak az <i>ĭ</i> -vel.

<i>i</i>		<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ä</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

B és Ka. nyelvjárás

Ebben a két nyelvjárásban (Tepljašina 1970 és Nasibullin 1977 szerint) azonos a magánhangzórendszer, de a kialakulásukhoz vezető folyamatok másként zajlot-

tak le: ősvotj. **o* > B *e*, Ka. *o*. Ezért nincs egyik dialektusban sem *ɛ* fonéma. Az *â* a közvotják *ĭ*-nél alacsonyabb nyelvállású és valamivel hátrább képzett hang. Redukált voltárol eltérők a vélemények (vö. Csúcs 1984: 170–172). Fonológiai-lag felső nyelvállásúnak tekinthető.

<i>i</i>	<i>û</i>		<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>â</i>	<i>o</i>
		<i>a</i>	

Š nyelvjárás (= Wichmann Malmyž-Uržum-Dialekt)

Az *û* (más jelölés szerint *u*, *ĭ*) és *ó* (*ö*) centrális, labiális hang. Az *â*-ről l. a fenti megjegyzést.

<i>i</i>	<i>û</i>		<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>â</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>		<i>a</i>	

Ku. (= Munkácsi Kazan-Dialekt),

Ba. (= Munkácsi Samara-Dialekt) és BT nyelvjárás

Az *ä*-ről l. alább.

<i>i</i>	<i>û</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>		<i>a</i>
<i>ə</i>		<i>â</i>

Ta., Tš. és KU nyelvjárás

Nem vagyok meggyőződve róla, hogy ezeknek a nyelvjárásoknak valóban ilyen a magánhangzó-rendszere. Ugyanis az *ə* (középső nyelvállású, palatális, illabiális redukált) és valószínűleg az *ä* is, csak tatár jövevényszavakban jelentkezik. Ezek a nyelvjárások rendkívül erős tatár hatás alatt álltak és állnak, beszélőik gyakorlatilag kétnyelvűek. Ezért ezekben a nyelvjárásokban talán célszerű lenne két magánhangzórendszerrel számolni. Ebben az esetben a tatár jövevényszavakban jelentkező rendszer a tatárral a más szavakban jelentkező pedig a Š nyelvjárásával lenne azonos. Az *ə* és *ä* hangnak az *e* g é s *z* votják hangtörténet szempontjából nincs jelentősége.

Összehasonlítva a fenti rendszereket azt látjuk, hogy azok nagymértékben hasonlítanak. Őt magánhangzó (*a, o, u, e, i*) mindegyikben megvan, s az *i* és *ä* között is csak fonetikai különbség van, nem fonológiai. A tatár hatásra keletkezett *ä, ə*-t nem számítva csak az *e ~ ö*, illetve *ü* megléte tekintetében különböznek egymástól a votják nyelvjárások magánhangzórendszerei. Tehát már a szinkrón elemzés azt mutatja, hogy jelentősebb hangtörténeti változások a centrális magánhangzók csoportjában történhettek.

Az ősvotják rendszertől a mai állapotig

Az ősvotják rendszer rekonstruálása

A szinkrón elemzés, a szóanyagban mutatkozó nyelvjárási hangmegfelelések, valamint a jövevényszavak vizsgálata alapján nyilvánvaló, hogy (1) az összes nyelvjárásban meglévő öt magánhangzó (*a, o, u, e, i*) meglétét az ősvotjában (Itt az ősvotják kor végén fennállt nyelvallapotról van szó. A votják nyelvtörténet korszakairól l. Csúcs 1983.) feltétlenül fel kell tenni; (2) a tatár eredetű *ä, ə* nem lehetett meg az ősvotjában.

A mai votják *a, e, i* ősvotják **a, *e, *i*-re vezethető vissza. Némileg bonyolultabb a helyzet az *o* és *u* esetében. A votjában ugyanis **o > u* változás történt, tehát a mai *u* hangok egy része ősvotják **o*-ból származik. Ha viszont az eredeti **o u*-vá változott, miből keletkezett a mai *o*? Itt két megoldás lehetséges: (1) Mind a mai *u*, mind az *o* **o*-ból származik. Ebben az esetben valamilyen ismeretlen tényező okozhatta, hogy az **o*-k egy része megmaradt, más részéből *u* lett. Ugyanis mind a két tendencia oly sok esetben jelentkezik, hogy egyiket sem tarthatjuk szórványos, kivételes jelenségnek. Mivel az említett ismeretlen tényező megvoltát semmi sem bizonyítja, valószínűbb, hogy (2) a mai votják *o* valamilyen más magánhangzóból származik. Ennek minősége még nem megoldott kérdés. Kelmakov korábban **o₁ (> o)* és **o₂ (> u)*-vel jelölte (1978: 20kk.), jelenleg az **o₁*-et *e*-nek az **o₂*-t *o*-nak tartja.

A centrális magánhangzók közül biztosnak tekinthető az **i* megléte az ősvotjában. Mivel az *i* mai nyelvjárásokban jelentkező némileg alacsonyabb nyelválással és hátrább (esetleg redukáltan) képzett változatai (*î, â*) redukció, illetve a rendszerben történt átrendeződés és külső (tatár) hatás eredményei, valószínű, hogy az ősvotják **i* minőségileg lényegében megegyezett a mai közvotják *i*-vel.

A mai nyelvjárási *u ~ ü ~ i*, illetve *e ~ ö ~ e ~ o* megfelelések alapján az ősvotjában **ü* és **ö* is rekonstruálható. Az **ö* eredeti labiális voltát a tatár jövevényszavak is bizonyítják. (l. Csúcs 1990: 52–53). A mai votják nyelvjárásokban az *ü* többnyire palatális környezetben jelentkezik, ezért megléte, illetve fonéma-volta az ősvotjában nem teljesen biztos. A kérdés eldöntéséhez további részletkutatások szükségesek.

A fentiek alapján Kelmakov (1978: 33) a következő ősvotják rendszert rekonstruálja:

<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>j</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>ę</i>	<i>o</i>
<i>a</i>			

Kelmakov rekonstrukciójában problematikus, hogy az ősvotjában **ó*-t és **ę*-t is feltesz, a mai nyelvjárásokban ugyanis vagy csak az egyik, vagy csak a másik jelentkezik. A rendszer szempontjából is kézenfekvőbb lenne vagy csak **ó*-vel, vagy csak **ę*-vel számolni. Vannak ugyan olyan nyelvek, amelyekben négy-négy középső és felső nyelvválású magánhangzó van, de az ilyen rendszerek elég ritkák és inkább azokra a nyelvekre jellemzők, amelyekben magánhangzó-harmónia van, tehát amelyekben fontos a palatális–veláris oppozíció. A votjában azonban sohasem volt palatális–veláris magánhangzó-harmónia, azzal az őispermi kornak is csak az elején (tehát az itt tárgyalt korszaknál mintegy 2500 évvel korábban) számolhatunk. Talán érdemes a megfontolásra az a feltevés, hogy a Kelmakov rekonstruálta négy centrális magánhangzó között túl kicsi lett volna a különbség, vagyis a redundancia. Ez pedig hátrányosan befolyásolta volna a nyelv kommunikatív funkcióját.

További érv Kelmakov feltevésével szemben, hogy ősvotják **ę*-je őispermi **ó*-ból származik (vö. ~ őszürjén **ó* > ZR. *ę*, PO *ó*), szerinte tehát őispermi **ó* > ősvotják **ę* > óvotják **o* változássorozattal kell számolnunk, vagyis delabializációval majd labializációval. Ez a feltevés feleslegesen bonyolult. Az őispermi **ó* > ősvotják **ę* delabializációt semmi sem indokolja, sőt az a tény, hogy a legtöbb votják peremnyelvjárás több szóban változatlanul megőrizte az eredeti őispermi **ó*-t, kifejezetten cáfolja. A közvotjából ugyan kimutatható *ó* > *ę* delabializáció, de ez sokkal később történt, a középvotják korban. Az **ę* > *o* változás a megkülönböztető jegyek szempontjából is problematikus, mivel [+cent –lab] → [–cent +lab] történik, vagyis egyszerre két megkülönböztető jegy változik meg.

Az a nézet, hogy a mai votják *o* általános előzménye ősvotják **ɔ* lett volna (Bubrich, Harms), még kevésbé bizonyítható; egy őispermi **ó* > ősvotják **ɔ* változás megtörténte nem igazolható.

Az elmondottak alapján a mai votják *o* legvalószínűbb előzményének az ősvotják **ó* látszik, és így az ősvotjákra az alábbi rendszert tehetjük fel:

<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>j</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>		<i>o</i>
<i>a</i>			

Az általam rekonstruált ősvotják $*\acute{o}$ tehát két mai fonémának (e/\acute{o} és o) az előzménye, feltevésem szerint az óvotjában fonémahasadás történt. (Ennek okairól l. alább.)

A mai rendszerek kialakulása

Az általa feltett két óvotják hangváltozás ($*o > u$, $*e > o$) sorrendjéről és okáról Kelmakovnak, aki igen megbízhatóan foglalta össze az erre vonatkozó kutatásokat, az a véleménye (l. 1978: 34kk.), hogy a centrális sorban gyenge volt a labiális oppozíció, ezért az $*\acute{o}$ és $*e$ (illetve az $*\acute{u}$ és $*\acute{i}$) közötti különbség növelésére az illabiális hangok velarizálódtak, o -vá és \hat{a} -vé váltak. A velarizálódást (és labializálódást) a hangkörnyezet is elősegítette. Az $*e > o$ változás következtében nagyon megnőtt az o gyakorisága, és ez, valamint a tatárban egyidejűleg lezajló $o > u$ zártabbá válás okozta az eredeti votják o u -vá válását.

Kelmakov elméletével kapcsolatban a következő ellenvetéseim vannak: (1) Az általa feltett $*e > o$ és az $*\acute{i} > \hat{a}$ változást semmiképpen sem lehet párhuzamba állítani, mert nem egy időben zajlottak le (az $*\acute{i} > \hat{a}$ csak a középvetják korban), és az utóbb említett hangváltozás csak azokban a nyelvjárásokban ment végbe, amelyekben az \acute{u} megmaradt (a közvetjékban $*\acute{u} > u$ történt). Az $*e > o$ változás viszont minden nyelvjárásban megtörtént, tehát az óvotják korra datálható.

(2) Még súlyosabban esik latba az a meggondolás, hogy ha az $*e > o$ megelőzte az $*o > u$ -t, akkor volt egy időszak, amikor az eredeti és az $*e$ -ből fejlődött o egybeesett. Ha ez így volt, miért csak az eredeti o vált u -vá? Ha viszont a két o soha nem esett egybe, akkor az $*e > o$ változásnak valamilyen (ismeretlen) közbeeső fázisában kellett lennie addig, amíg az $o > u$ le nem zajlott. Ebben az esetben az o állítólagos gyakorisága nem lehetett az $*o > u$ változás kiváltó oka.

Kelmakov hipotézise tehát önmagában is ellentmondásos, s mint korábban láttuk, egyik kiindulópontja (az ősvotj. $*e$) is erősen megkérdőjelezhető.

Abban azonban egyetérték Kelmakovval, hogy az óvotják korszakban lezajlott két hangváltozás (nálam $*o > u$ és $*\acute{o} > o$) összefügg egymással. Ez a kapcsolat azonban szerintem éppen ellenkező irányú volt, mint Kelmakov feltételezte, vagyis az $*o > u$ változás történt korábban. Ennek következtében az o fonéma átmenetileg eltűnt a rendszerből, vagy legalábbis nagyon ritka lett. (Néhány szóban ugyanis megőrződött az eredeti o .) Mivel azonban az o ún. alapmagánhangzó („Grundvokal”, l. erről részletesebben Hajdú 1969: 179–180), amelynek fontos szerepe van a rendszerben, a rendszerkényszer arra ösztönözte a nyelvet, hogy pótolja a hiányzó o -t. A pótlásra a legalkalmasabb, mondhatnánk az egyedül alkalmas hang az $*\acute{o}$ volt, így az ősvotják $*\acute{o}$ tendenciaszerűen, vagyis az esetek döntő többségében o -vá változott, a szavak egy kisebb hányadában azonban – a várakozásnak megfelelően – megmaradt \acute{o} -nek. A fonémahasadás feltevését támogatja az a tény, hogy a mai votják irodalmi nyelvben az e ($<$ óvotják $*\acute{o}$) a legritkább magánhangzó (gyakorisága 1,4 %), a zürjénben viszont az e ($<$ őzürjén $*\acute{o} <$ őspermi $*\acute{o}$) a leggyakoribb magánhangzók közé

tartozik (10,2 %). Ez a jelentős eltérés éppen az ősvotják **o* > óvotják *o* fejlődéssel magyarázható meg a legjobban. Az, hogy nem vált minden *ó* *o*-vá talán annak is köszönhető, hogy az óvotják korban már intenzív tatár–votják nyelvi kapcsolatokkal számolhatunk. A tatár szavak *ö*-jét a votják a hozzá legközelebb álló *ó*-vel vette át, s ezek az esetek elősegítették az *ó* megmaradását eredeti szavakban is, s így megőrződését a rendszerben.

Érvelésemet talán támogatja az is, hogy ez sokkal egyszerűbb, mint az említett másik két lehetőség, mivel én őspermi **ó* > ősvotják **ö* > óvotják *o* fejlődési sort teszek fel.

Ezek után még két kérdés megválaszolatlan: Mi okozhatta az **o* > *u* változást? Mikor zajlottak le a tárgyalt hangváltozások?

Az **o* > *u* hangváltozás legfőbb okát a természetes fonológia (vö. Dressler 1977, 1980, Wurzel 1977) által vallott általános zártabbá válási tendenciában látom. (Megjegyzendő, hogy a zártabbá válásnak a zürjénben, sőt már az őspermiben lejátszódott hangváltozásokban is nagy szerepe volt.) Emellett két speciális tényező is közrejátszhatott; egyrészt az, hogy az **u* az ősvotjákban viszonylag ritka hang volt, tehát a nyelv az *u*-k számának szaporítására törekedett, másrészt a votjákra jelentős hatást gyakorló tatárban lezajlott *o* > *u* változás. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a palatális soron a votjákban nem történt zártabbá válás. Bizonyára ennek is megvan a számunkra – legalábbis egyelőre – ismeretlen oka.)

Az **o* > *u* változás a 14. században (elején?, közepén?) kezdődhetett, mert abban néhány korai orosz jövevényszó is részt vett, pl. votj *kuso* < or. *koca* 'kasza', votj. *ukno* < or. *okho* 'ablak' stb. (l. Csúcs 1972: 34, 1982: 103).

A változás egységes lefolyása a nyelvjárásokban azt bizonyítja, hogy az a 16. században már lezajlott. Ekkor kezdődött meg ugyanis a mai nyelvjárások kialakulása a votják lakosság egy részének keletre és délre költözésével, és ennek következtében a peremnyelvjárások elkülönülésével.

Az **e* > *o* változás ötven-száz évvel később kezdődhetett.

A középvotják korban alakult ki a mai votják nyelvjárások magánhangzórendszere. A középvotják hangváltozások a centrális labiális magánhangzókat érintették. Ezek a változások már csak a nyelvjárások egy részére terjedtek ki, és éppen ezek okozták a mai votják nyelvjárások magánhangzórendszerei közti különbségeket.

Az óvotják kor végére az alábbi (az ősvotjával megegyező) magánhangzórendszert rekonstruálhatjuk:

<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ö</i>		<i>o</i>
		<i>a</i>	

Az óvotják kor végére az alábbi (az ősvotjakkal megegyező) magánhangzórendszert rekonstruálhatjuk:

<i>i</i>	<i>ú</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ö</i>		<i>o</i>
<i>a</i>			

Ez a rendszer őrződött meg (az *ĩ* artikulációjának kisebb változásával) a Š (MU) nyelvjárásban. További peremnyelvjárásokban (Ku., Ba., BT, Tš., Ta., KU) a rendszer egy (*ä*), illetve két (*ä*, *ə*) tatár eredetű fonémával bővült.

Az óvotják *ö* a közvotják nyelvjárásokban *e*-vé delabializálódott, illetve a B nyelvjárásban *e*-vé, a Ka. nyelvjárásban *o*-vá vált, a többi peremnyelvjárásban pedig megőrződött.

Az *ü* a közvotjokban általában *u*-vá (szórványosan *ĩ*-vé) vált, a peremnyelvjárásokban megőrződött, vagy (szórványosan) *ĩ*-vé vált. Egyes peremnyelvjárásokban palatális környezetben vagy bizonyos fonetikai pozícióban (pl. egy szótagú szavak végén) szórványos *u* > *ü* változás gyarapíthatta az *ü*-k számát.

A centrális labiálisok eltűnésének tendenciája már az óvotjokban megjelenhetett, de a változás az erős tatár hatásnak kitett peremnyelvjárásokban nem történt meg. (A tatárban van *ö* és *ü* fonéma.) A tendenciát több tényező is elősegíthette. Az *ö* esetében a labialitásnak nem volt fonológiai jelentősége, mivel az *ö* volt az egyetlen középső nyelvállású centrális magánhangzó. Az **ö* delabializációját a leggyakoribb votják magánhangzó, a centrális *a* illabiális volta is elősegíthette. Ehhez hozzájárulhatott még a gazdaságosságra való törekvés, hiszen az ajakkerekítéshez valamivel több energiára van szükség, mint az ajakrészhez. Az *ü* hang már az óvotjokban is főleg palatális környezetben jelentkezett, tehát fonémajellege nem lehetett erős, talán az *u* kombinatorikus variánsa volt. Az **ö* > *e* után magára maradt, fonémaként egyébként is gyenge és ritka *ü*-t a rendszernek nagyobb kompaktságra való törekvése előbb allofóni státuszra szorította, majd a közvotják nyelvjárások nagyobb részéből allofónként is eltűnt.

Az ó- és középvotják hangváltozások leírása megkülönböztető jegyekkel

A leírásban a következő megkülönböztető jegyeket használok:

centrális	[cent]	: + <i>a, e, ö, ĩ, ü</i>	– <i>o, u, e, i</i>
felső	[fel]	: + <i>u, ĩ, ü, i</i>	– <i>o, e, ö, e, a</i>
alsó	[al]	: + <i>a</i>	– <i>o, e, ö, e, u, ĩ, ü, i</i>
labiális	[lab]	: + <i>o, u, ö, ü</i>	– <i>a, e, e, ĩ, i</i>

(1) **o* > *u*

[–fel] → [+fel] / $\left[\begin{array}{c} \text{—} \\ \text{–cent} \\ \text{+lab} \end{array} \right]$

$$(2) \ * \acute{o} > o \\ [+cent] \rightarrow [-cent] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ -fel \\ +lab \end{array} \right]$$

$$(3) \ * \acute{o} > \acute{e} \\ [+lab] \rightarrow [-lab] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ +cent \\ -fel \\ -al \end{array} \right]$$

$$\acute{e} > e \text{ (B)} \\ [+cent] \rightarrow [-cent] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ -fel \\ -lab \\ -al \end{array} \right]$$

$$\ * \acute{o} > o \text{ (Ka.)} \\ [+cent] \rightarrow [-cent] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ -fel \\ +lab \end{array} \right]$$

$$(4) \ * \acute{u} > u \\ [+cent] \rightarrow [-cent] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ +fel \\ +lab \end{array} \right]$$

$$\ * \acute{u} > \acute{i} \\ [+lab] \rightarrow [-lab] / \left[\begin{array}{c} \text{---} \\ +cent \\ +fel \end{array} \right]$$

Mint látható, a tárgyalt hangváltozások mind leírhatók egy megkülönböztető jegy megváltozásaként. Ennyiben tehát az (1)–(4) szabály alátámasztja a korábban mondotakat. Ennek azonban nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani, ugyanis a szabályok formája függ attól, hogy milyen megkülönböztető jegyeket használunk. Részben más megkülönböztető jegyek más szabályokat eredményeztek volna. Azt azonban nem tudjuk és soha nem is fogjuk megtudni, hogy pl. az ősvotjákat beszélők számára mi volt megkülönböztető jegy és mi nem. Így az itt rekonstruált szabályok ugyanolyan vagy még nagyobb mértékben hipotetikusak, mint hagyományos rekonstrukcióink. Úgy tűnik tehát, hogy ez a módszer – bár hasznos segédeszköz lehet – nem visz közelebb a hangtörténet problémáinak megoldásához.

(vagyis tat. *ä* ~ Š. Ba. *ä* és tat. *ä* ~ Š Ba. *a* megfelelés is van) a Ku.-ban pedig használata egy-egy szóban is ingadozik. Példák: Süd. B Š Šg. *abi*, Ta. Tš., KU, BT *äbi*, Ka. *ebi* 'nagyamama' (< tat. *äbi*); Süd. Š Šg. *ajbat*, Ku. *ajbat* ~ *äjbät*, Ta., Tš., BT *äjbät*, Ka. *ejbet* 'jó' (< tat. *äjbät*); N, Mi. Süd. Ku. *amal*, Š, Ba., Ta., Tš., KU *ämäl*, Ka. *emel* 'módszer' (< tat. *ämäl*).

o Az ösvotják **o* egy-két szórványos kivételtől eltekintve minden nyelvjárásban *u*-vá vált. Ebben a változásban a korai tatár és orosz jövevényszavak is részt vettek. Példák: minden nyelvjárásban *dun* 'ár, érték', (~ ZR *don*, de VT *koñ-don* 'pénz'); *kuk* 'láb' (~ ZR *kok*); *kut* 'bocskor' (~ ZR *kot*); *murt* 'ember' (~ ZR *mort*; de votj. *čužmort* 'nagybácsi'); *šur* 'folyó' (~ ZR *šor*); *kuso* 'kasza' (< or. *koča*); *ukno* 'ablak' (< or. *окно*); *sukir* 'vak' (< tat. **sokir*) > mai tat. *sukir* (< mongol *soqur*).

*ó*¹ Az ösvotják *ó* a szavak nagyobb részében minden nyelvjárásban *o*-vá vált. Az így keletkezett *o*-k számát növelték a jövevényszavak *o*-i. Példák: minden nyelvjárásban *bodj* 'pálca' (~ ZR *bed'*); *gord* 'vörös' (~ ZR *gerd*); *gozj* 'kötél' (~ ZR *gez*); *tol* 'tél' (~ ZR *tev*); *obiñ* 'csűr' (< or. *овин*).

*ó*² A megőrződött **ó* a közvotjákban *e*-vé vált, a peremnyelvjárásokban megmaradt *ó*-nek, a B-ben *e*-vé, a Ka.-ban *o*-vá lett. Példák: közvotják, Šg. *bed'ono* (< tat. **bödänä* < Km. *bödenē*) 'Wachtel', BT *bežono* ~ *bőžono*, Š Ku. Ba. KU *bod'ono*, Tš. Ta. *bőžono*, B *bed'ono*, Ka. *božono*; közvotják BT *bel'mo* 'Zimmer', Ba. Tš. Ta. KU *böl'mo*, Š *böl'ma*, Ku. *böl'em*, Ka. *böl'mo* (< tat. **bölmä* 'Zimmer'); közvotják *cel'j* 'kisujj', Š Ta. Tš. Ba. Ku. *col'j*, B *cel'ä*, Ka. *col'j*; közvotják Šg. *ded'j* 'szán', BT *deži* ~ *dőži*, Ku. KU Š Ta. Tš. *dod'ä*, Ba. Ka. *dod'j*; közvotják *ec* 'harag', Šg. *es*, BT *es* ~ *ös*, Š Ba. Ku. Tš. Ta. KU *ös*, B *ec*, Ka. *os* (< tat. **öc*); közvotják Šg. *es* 'ajtó', BT *es* ~ *ös*, Š Ku. Ba. Tš. Ta. *ös*, B *es*, Ka. *o* (< PP *ös*).

e Az ösvotják **e* minden nyelvjárásban változatlanul megmaradt. Példák: minden nyelvjárásban *pel'* 'fül' (~ ZR *pel'*); *pejmjt* 'sötét' (~ ZR *pemjd*); *kel'a* 'kísér'; *keñeš* 'tanács' (vö. tat. *kiñäš* < ötör. **keñeš*); *meža* 'mezsgye' (< or. *межа*).

u Az ösvotják **u* megőrződött. Példák: minden nyelvjárásban *bur* 'jó' (~ ZR *bur*); *žuk* 'kása' (~ ZR *rok*); *mugor* 'test' (~ ZR *miger*); *lud* 'mező' (~ ZR *lud*); *muket* 'más' (~ ZR *muked*).

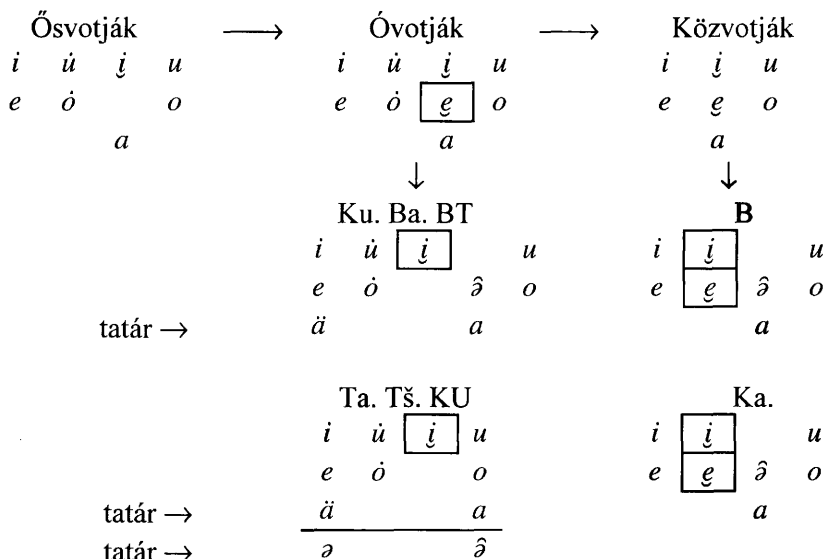
i Az ösvotják **i* fonológiaiilag (a rendszerben elfoglalt helyét tekintve) nem változott, de egyes északi, déli és peremnyelvjárásokban (tatár hatásra is) alacsonyabb nyelvallású és hátrább képzett (esetleg némileg redukált) fonetikai változatai (*î*, *ä*) alakultak ki. Példák: közvotj. *im*, B Ba. *äm* 'száj'; közvotj. *in*, Ka. *ino* 'Bettvorhang'; közvotj. *iž* 'Schaf', Süd. N *iž* ~ *îž* ~ *äž*, Per. *äž* ~ *îž*, B *äž*; közvotj. Ka. *kjd* 'Kleie'; közvotj. *kij* 'zwei', Süd. N *kij* ~ *kîk* ~ *kâk*, Per. *kâk* ~ *kîk*, B *kâk*; közvotj. Ka. *kil* 'Zunge, Sprache', B Ba. *kâl*; közvotj. Ka. *kij* 'Fichte'.

ű Lehetséges, hogy az *ű az ősvotjákban nem volt önálló fonéma, hanem az *u* allofónja. Sok szónál nem lehet eldönteni, hogy eredeti **u*-val vagy **ű*-vel kell-e számolnunk, mivel a mai *ű* palatális környezetben másodlagosan is keletkezhetett eredeti **u*-ból. A közvotjákban *ű* > *u* változás történt, a peremnyelvjárásokban az *ű* általában megmaradt, illetve egyes esetekben *ĩ*-vé delabialisálódott. Példák: közvotj. *burlĩ*, Ta. *bűrlə*, Ba. *bűrlĩ*, BT Šg. Ka. *bĩrlĩ*, Tš. *b̃ərlə* 'gräulich, dunkelbraun' (< tat. *burlĩ*); közvotj. *bus* 'Nebel, Dampf', Š Ka. Ba. Tš. Ta. KU *būs*, BT Šg. Ka. *bĩs*, B *b̃əs* (< csuv. *pʷs*, *pus*); közvotj. B Šg. *čūnĩ* 'Füllen', Tš. Ta. KU BT Ka. *čūnĩ* (~ ZR *čān*); közvotj. BT Šg. *due*, Ka. Š Ba. Tš. Ta. *d̃ue*, KU *d̃uje* 'teve' (< tat. **d̃üjā*); közvotj. *dun* 'rein', Ta. *d̃un*, BT Šg. Ka *d̃ij*, B *d̃ən* (~ ZR *don*, PO *d̃un*); közvotj. *durĩ* 'schmieden', Ta. Tš. *d̃urə*, BT Šg. Ka. *d̃irĩ* (~ ZR: KZ, SO, PO *dor*-); közvotj. *gubi*, Ba. Tš. Ta. KU *g̃ubi*, BT Šg. Ka. *gibi*, B *g̃əbi* ~ *gibi* (~ ZR *gob*, SO *g̃əb* < bolgár-török **g̃umbā*).

i Az ősvotják **i* minden nyelvjárásban megmaradt. Példák: minden nyelvjárásban *ki* 'kéz', *mi* 'mi', *niń* 'hársfa', *piń* 'fog', *niń* 'név', *iñĩ* 'gyöngy' (< tat. vö. *eñže* < ótörök *yiñčü*), *čistoj* 'egészen' (< or. *чучмыū*).

Összegzés

A votják magánhangzó-rendszerben lezajlott folyamatok

Megjegyzés: A bekeretezett hangok nem tartoznak az illető rendszerbe.

A mai votják magánhangzók eredete

a < ősvotják **a*
ä < tatár *ä*
o < ősvotják **ö* Ka. *o* < óvotják **ö* is
ę < óvotják **ö*
ó < óvotják **ö*
e < ősvotják **e* B *e* < óvotják **ö* is
u < ősvotják **o*, óvotják **ü*
ĩ < ősvotják **ĩ*
ê < ősvotják **ĩ*
ê < *ĩ* < óvotják **ü* (szórványosan)
ű < ősvotják **ű*
i < ősvotják **i*
ə < tatár *ə*

A fentiekben csak a tendenciaszerű hangváltozásokkal foglalkoztam. Arra törekedtem, hogy bemutassam a votják magánhangzók történetében lejátszódott fontosabb folyamatokat, főleg azokat, amelyek a rendszer szempontjából lényegesek voltak. A további kutatások során nagyobb nyelvjárási anyag segítségével alaposabban fel kellene tártani az egyes nyelvjárások magánhangzóinak történetét, bevonva a szórványos változásokat és a jövevényszavakat is. Szükségesnek látszik az ősvotják-óvotják *ű* eredetének és sorsának részletesebb vizsgálata is.

A zürjén első szótagi vokalizmus története

A mai zürjén magánhangzó-rendszerek

Általános KZ és KP rendszer

<i>i</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ę</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

Az *a*-nak palatális környezetben *ä* allofónja van, pl. *nään* 'kenyér'.

Wichmann izsmai anyagában az *o*, *e* mellett *ɔ*, *ɛ* is található, az utóbbiak azonban csak az *ɔ*, *ɛ* fonémák szabad allofónjai, előfordulásaik hangtörténeti szabályosságot sem mutatnak (l. Itkonen 1954: 273, 310).

Az $l \sim \emptyset$ típusú nyelvjárásokban az l „szóbelseji prekonsonantikus helyzetben és abszolút szóvégén eltűnik, az előtte álló magánhangzó pedig megnyúlik: *lō* 'lélek, lélegzet' ~ Instr. *lolen* ~ Carit. *lōteg*; *kolē* 'kell, szükséges' ~ oz *kō* 'nem kell, nem szükséges'” (Rédei 1978: 38). További példák: Vm. *vē* ~ KZ *vev* 'ló', Vm. *kī* ~ KZ *kiv* 'nyelv, szó', Vm. *ōnī* ~ KZ *ovnī* 'él' stb. Ezekben a nyelvjárásokban (I Vm. Viš., néhány VO falu) tehát másodlagos hosszú magánhangzók is vannak.

Felső-sziszolai

<i>i</i>	<i>ĩ</i>	<i>u</i>
		<i>ϕ</i>
<i>e</i>	<i>ẽ</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

Lytkin (1930) és Uotila (1944) mutatta ki, hogy a SO nyelvjárásban két *o* fonéma van: egy nyíltabb és egy zártabb. A nyíltabb kiejtésekor a nyelv állása alacsonyabb, a zártabbékor magasabb, mint a KZ irodalmi *o* kiejtésekor. (Lytkin 1964: 26–27). Fonéma voltukat Lytkin (i.h.) ilyen minimumpárokkal bizonyította:

<i>pqn</i>	'kutya'	–	<i>pqn</i>	'vég'
<i>kqrśa</i>	'ágsöprű'	–	<i>kqrśa</i>	'kerekese'
<i>kqs</i>	'száraz'	–	<i>kqs</i>	'köz'
<i>kqr</i>	'levél'	–	<i>kqr</i>	'kérj'
<i>qn</i>	'álom'	–	<i>qn</i>	'(te) nem'
<i>qz</i>	'szamóca'	–	<i>qz</i>	'(ő) nem'
<i>čqz</i>	'gyors'	–	<i>čqz</i>	'anyai nagypapa'

A felső-sziszolai *ϕ*-nak és *o*-nak is a többi zürjén és permjék nyelvjárásban *o* felel meg, a keleti-permjékben (jazvaiban) azonban az *ϕ*-nak *o*, az *o*-nak *u* megfelelője van.

Keleti-permjék (jazvai)

<i>i</i>	<i>ũ</i>		<i>u</i>
		<i>ə</i>	
<i>e</i>	<i>ò</i>		<i>o</i>
		<i>a</i>	

Mint látható, ez a rendszer különbözik leginkább a többitől. Az eltérések itt is – a votják nyelvjárásokhoz hasonlóan – a centrális magánhangzók körében jelentkeznek.

A PO *ə* fonéma alsó-középső nyelvvállású veláris-centrális illabiális hang. Akusztikailag közel áll az orosz \wedge -hoz (= az orosz *o*, *a* realizációja hangsúlyos szótagot megelőző szótagban). Az oroszról eltérően azonban a PO hang hangsú-

lyos helyzetben is állhat és – Lytkin szerint – mennyiségileg nem különbözik a többi magánhangzótól. A PO θ fiziológiai-akusztikai tulajdonságait tekintve nem tartozik az i -típusú hangok közé. Ennek bizonyítéka, hogy az orosz jövevényszavak u -jét soha nem veszik át θ -vel, hanem u -val, vagy i -vel: PO *klopi* < or. *клопы*, PO *vũdra* < or. *выдра* stb. Az orosz hangsúlytalan o -t és a -t viszont a PO θ -vel veszi át: PO *kørønda-š* < or. *карандаш*, PO *køša-k* < or. *косяк* (Lytkin 1961: 24–25).

Genetz így határozza meg az θ -t: „ein zeimlich offener, dem a etwas ähnlicher Gutturalvokal ohne Lippenartikulation” (Genetz 1897: 4).

A többszótagú szavak első szótagjában az θ mindig hangsúlytalan (Itkonen, 1954: 299). A PO θ -nek a többi zürjén nyelvjárásban (és a votjákban is) rendszerint i felel meg. Bizonyára ezért és az θ említett hangsúlytalansága miatt véli Rédei, hogy „A fonémarendszerben elfoglalt helye szerint azonban az θ felső nyelvállásúnak tekintendő...” (Rédei 1978: 53). A PO θ valószínűleg közel áll a votják nyelvjárások i , δ magánhangzójához, sőt Lytkin szerint (1961: 26) azzal teljesen azonos.

A PO u (*uu*, Genetznél y , Lytkinnél \ddot{y}) felső nyelvállású labiális centrális-palatális hang. A többi nyelvjárásban általában e vagy u a megfelelője: PO *lũz* ~ KZ KP *lẽz* 'kék', PO *bũž* ~ KZ KP *bež* 'farok'; illetve PO *čũñ* ~ KZ KP *čuñ* 'ujj', PO *tũj* ~ KZ KP *tuj* 'út'. Az orosz jövevényszavak u -jét gyakran u -vel helyettesíti a PO nyelvjárás.

A PO o abban különbözik a többi nyelvjárás neki megfelelő e hangjától, hogy erősen labiális és némileg előrébb képzett.

Genetz szerint (1897: 49–50, l. még Lytkin 1961: 33–34) az első szótagi hangsúlyos i , u , u -nek a többi nyelvjárásban általában középzárt magánhangzók (e , o , e), a hangsúlytalan i , u , u -nek viszont zártak (i , u , u) felelnek meg:

PO		KZ és KP
<i>giz</i>	'zsineg'	~ <i>gi-zøn</i> Instr. <i>gez</i>
<i>id</i>	'árpa'	~ <i>idi-s</i> PxSg3 <i>id</i>
<i>tuš</i>	'szakáll'	~ <i>tu-šøn</i> Instr. <i>toš</i>
<i>munno</i>	'menni'	<i>munni</i>
<i>zũr</i>	'zab'	~ <i>zũ-røn</i> Instr. <i>zer</i>
<i>kũž</i>	'hosszú'	~ <i>kũžo-s</i> Pl <i>kuž</i> .

Ennek a kettős megfelelésnek hangtörténeti jelentősége van, s tulajdonképpen ez a klasszikus permi vokalizmuselmélet egyik tartópillére.

A hatvanas évek elején fedezték fel a kutatók, hogy a vicsegdai nyelvjárásrészlet egyes tájszólásaiban a többi nyelvjárás e -jének o , i -jének u (*uu*) felel meg. Rédei Károly, aki maga is gyűjtött az említett vidéken, így vélekedik erről: „Nach Lytkin (IstVok 118–9) sei o im Viš. Dialekt, ferner auch in einigen Gegenden des VO Dialektgebiets (Mijeldin, Ustnem) bewahrt geblieben. Im

Sommer 1964 hatte ich Gelegenheit, den Viš. Dialekt an Ort und Stelle (im Dorf Nivšera) zu studieren. Ich fand, daß das schwach labial gefärbte *ó* in diesem Dialekt als Allophon des Phonems *e* vorkommt. Übrigens äußert sich auch Lytkin so, daß der fragliche Laut schwach gerundet ist: „эти звуки слабо лабиализованные” (Vja 1968/1: 88; s. noch Sborn. 10: 17)” (Rédei 1970: 41), továbbá „Nach Lytkin (IstVok 187–8) wird *ĭ* im Viš. und VO Dialekt (Mijeldin, Ustnem) heute noch schwach gerundet (*u*) ausgesprochen. Auch nach meiner eigenen Beobachtung kann *ĭ* – ebenso wie *e* – im Viš. Dialekt in gewissen phonetischen Stellungen (z.B. nach *k* und *g*) schwach gerundet erscheinen: *u*” (Rédei 1970: 44).

Rédei tehát allofónoknak tartja az említett gyengén labializált hangokat. Ezzel szemben Lytkin (1964: 187–8) úgy véli, hogy éppen az *ó* és *ű* az eredeti hang. Szerinte tehát ezekben a nyelvjárásokban az alábbi magánhangzó-rendszer van:

<i>i</i>	<i>ű</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

Leíró szempontból tulajdonképpen nincs probléma, tekinthetjük akár az *ó* - *ű*-t, akár az *e* - *ĭ*-t fonémának. A kérdés hangtörténeti vonatkozásaira még visszatérünk.

Az őszürjén rendszertől a mai állapotig

Az őszürjén rendszer rekonstruálása

Az őszürjén magánhangzó-rendszer közel állhatott az őspermihez (esetleg azonos is volt vele). Ez látszik abból, hogy az Itkonen – Lytkin – Rédei névvel megjelölhető klasszikus hipotézisben az őspermi rekonstruálásakor a zürjén nyelvjárások hangmegfeleléseinek döntő szerepük van. Saját teóriám is elsősorban a zürjénre támaszkodik. Talán az sem véletlen, hogy sem Itkonen, sem Lytkin nem tartotta szükségesnek vokalizmus-monográfiájában az őszürjén rendszer rekonstruálását. Ezen a ponton természetesen merül fel a kérdés, mivel indokolható, hogy az őspermi magánhangzó-rendszer majdnem változatlanul őrződött meg az őszürjén kor végéig. A legkézenfekvőbb válasz erre az, hogy az őszürjén kor viszonylag rövid ideig tartott (Lytkin szerint száz-kétszáz évig), s a jelentősebb innovációk a magánhangzó-rendszerben csak az őszürjén felbomlása után zajlottak le. Az őszürjén felbomlása feltehetőleg akkor következett be, amikor a keleti-permjákok elődei keletebbre költözve elszakadtak a zürjénség fő tömegétől.

Egy másik lehetséges magyarázat, amely nem áll ellentétben az előbbivel, az lenne, hogy a zürjén archaikusabb nyelv, mint a votják, s így jobban megőrizte az ősi sajátságokat. Egyes finnugor nyelvek archaikus volta már korábban is élénk vitákat váltott ki szakmai körökben. Véleményem ezzel kapcsolatban az, hogy a nyelvek sok tekintetben különböznek egymástól, logikus tehát, hogy archaikus voltuk tekintetében is különbözők: egyes nyelvek archaikusabbak, mint mások. Úgy gondolom, sokkal meglepőbb lenne, ha minden nyelv egyforma mértékben őrizné meg az ősi sajátságokat.

Ami mármost konkrétan a zürjén esetleges archaikus voltát illeti, ezt pillanatnyilag nem tudnám bizonyítani, bár ezzel kapcsolatban utalni szeretnék arra a tényre, hogy pl. a zürjén igeragozási rendszere sokkal régiesebb, mint a votjáké, amelyből számos innováció mutatható ki.

Az őszürjén magánhangzó-rendszernek mindössze két komolyan veendő rekonstrukcióját ismerem: Rédeiét (1970) és Lytkinét (1957, 1964) (Nem térek itt ki Harms 1967 és Sammallahti 1988 hipotézisére, amelyeket túl bonyolultnak és módszertanilag megalapozatlannak tartok.)

Rédei az alábbi rendszert rekonstruálja (1970: 32–33).

<i>a</i>		
<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>e</i>
<i>ø</i>	[<i>ø</i>]	<i>ɛ</i>
<i>u</i>	<i>ü</i>	<i>i</i>

Majd megjegyzi, hogy „Es besteht keine große Wahrscheinlichkeit dafür, daß der urpermische Laut **ø* im Ursyrjänischen noch vorhanden gewesen wäre.” (uo.) A továbbiakban arról tájékoztat, hogy az őšpermi **ø* a PO-ban *u* lett, a többi nyelvjárásban pedig **ö* > *e*. Rédei megjegyzése logikailag ellentmondó: az ugyanis nyilvánvaló, hogy az **ø* > *u* változás a PO nyelvjárásban azután zajlott le, miután az elszakadt a többiektől, tehát az őšzürjén kor vége után. Eszerint tehát az őšzürjénben még megvolt az **ø*. Természetesen lehetséges, hogy Rédei mást ért őšzürjénen, mint én.

Lytkin rekonstrukciója csak formájában tér el Rédeiétől, valamint abban, hogy neki nincsenek kétségei az őšzürjén **ø*-vel kapcsolatban (1957: 102):

<i>i</i>		<i>ü</i>	<i>u</i>
<i>ɛ</i>	<i>ö</i>		<i>ø</i>
<i>e</i>	<i>ö</i>		<i>o</i>
		<i>a</i>	

Ezt a rendszert később annyiban módosította, hogy az egyes zürjén nyelvjárásokban az *i* helyén jelentkező labiális *û*-ra hivatkozva (l. Lytkin 1964: 187–8) az őszürjénre is *û*-t tett fel *i* helyett. Végleges rendszere tehát:

<i>i</i>	<i>û</i>	<i>u</i>
<i>ɛ</i>	<i>ô</i>	<i>ɔ</i>
<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	

Mielőtt e rendszer értékeléséhez hozzáfekszünk, nézzük meg, milyen hangmegfelelésekre támaszkodva, milyen gondolatmenettel jutott el hozzá Lytkin.

Az öt alapvokális (*a*, *o*, *e*, *u*, *i*) rekonstruálása nem problematikus, ezek néhány szórványos kivételtől eltekintve, minden zürjén nyelvjárásban változatlanul megmaradtak.

Az *û*-t a Viš. és kelet-vicsegdai nyelvjárások *û*-je alapján rekonstruálta, amelynek a PO-ban *ə*, az összes többi nyelvjárásban *i* felel meg.

A középső nyelvválású centrális magánhangzó eredeti labialitását a PO *ö* örizte meg, míg a többi nyelvjárásban *ɛ* van. Az őszürjén **ô* labiális voltának közvetett bizonyítéka, hogy az ősvotjákra is labiális **ô*, s így az őspermire is **ö* tehető fel.

Az őszürjén **ɔ*-t a SO *ɔ* ~ őzürjén *ɔ* ~ PO *u* ~ többi nyelvjárás *o*, az őszürjén **ɛ*-t az őzürjén *ɛ* ~ PO *i* ~ többi nyelvjárás *e* megfelelések alapján rekonstruálja. Őszürjén **ô*-t akkor tesz fel, ha a PO *û*-nek a többi nyelvjárásban *ɛ* felel meg. Úgy gondolja ugyanis, hogy az *ô* a PO-ban zártabbá vált, a többi nyelvjárásban viszont nyíltabbá (*ö*-vé), s azután *ɛ*-vé delabializálódott.

Az itt említett magánhangzók közül az *û*-vel, valamint a zárt *ɛ*, *ô*, *ɔ*-val kapcsolatban vannak kételyeim és/vagy fenntartásaim. Ami őszürjén labiális **û* feltevését illeti (a mai KZ KP *i* ~ Viš. *û* ~ PO *ə* előzményeként), ezt az alábbi okok miatt nem tartom valószínűnek:

1. Az egyetlen komolyan számbavehető érv e feltevés mellett az lenne, hogy Lytkin szerint a Viš. és a kelet-vicsegdai nyelvjárásban van labiális *û* fonéma. Láttuk azonban, hogy Rédei, aki maga is a helyszínen tanulmányozta ezeket a nyelvjárásokat, ezt a gyengén labializált *û*-t csak pozícióhoz kötött változatnak tartja. Az *û* fonológiai státusza tehát ezekben a nyelvjárásokban enyhén szólva kétséges. (Megjegyzendő, hogy egyes votják dialektusokban is keletkezett másodlagos *û* a mássalhangzó-környezet hatására.)

2. A PO nyelvjárásban biztos, hogy van *û* fonéma. Különös, hogy a Lytkin által feltett őszürjén **û*-nek mégsem ez a folytatója, hanem az *ə* (< *i*).

3. Az ősvotjákban is **i*-t kell feltételezni az idetartozó szavakban. Nagyon valószínű tehát, hogy KZ KP *i* ~ votj. *i* megfelelést mutató esetekben az ősp-

miben is **j*-t kell feltenni, nem pedig **ü*-t. Ha az így van, az őszürjénben sem lehetett **ü*, mert egy viszonylag rövid időszakban ősspermi **j* > őszürjén **ü* > zürjén *j* fejlődéssel kellene számolni, s ez rendkívül valószínűtlen.

4. Ha feltesszük, hogy a Viš. és kelet-vicsegdai nyelvjárásban megmaradt az eredeti *ü*, a többi dialektusban (beleértve a PO-t is) viszont egységesen *j*-vé vált, akkor ez azt jelenti, hogy ezek a nyelvjárások az eddig feltételezettnél sokkal korábban szakadtak el a többiektől. Így, egyrészt meg kellene magyaráznunk, hogy az alább tárgyalandó t ö b b i h a n g v á l t o z á s tekintetében miért a PO nyelvjárás mutat a többtől eltérő hangképviselést, míg a Viš.-ban és a kelet-vicsegdaiban ezek eredménye teljesen megegyezik a többi nyelvjárásával. A két lehetőség nyilvánvalóan kizárja egymást, hacsak nem akarunk a „párhuzamos fejlődés” bizonytalan fogalmával operálni. A legkézenfekvőbb megoldásnak az látszik, hogy az őszürjénre az **ü* helyett **j*-t teszünk fel, ahogy azt Rédeinél és Lytkin korábbi művében látjuk a Viš. és kelet-vicsegdai *ü*-t pedig kései (és ?szórványos) nyelvjárási különfejlődés eredményének tartjuk.

A korábbi kutatók által egyforma magabiztossággal rekonstruált őszürjén **ɛ*, **ø* és **ɔ* mellett felhozható érvek, bizonyítékok nagyon is különböző súlyúak, s mint látni fogjuk, ha sikerül is bebizonyítani a három közül legalább egynek a megvoltát, ez nem jelenti automatikusan azt, hogy a másik kettő rekonstrukciója is bizonyítottnak tekinthető.

A legbiztosabbnak azt tarthatjuk, hogy az őszürjénben két *o* fonéma volt: egy nyíltabb és egy zártabb (szokásos jelölésük: *o*, *ɔ*). Ennek hagyományos bizonyítékai: 1. A SO nyelvjárásban meglévő két *o* fonéma, amelyeknek a többi zürjén nyelvjárásban *o* felel meg, de 2. a PO nyelvjárásban a nyíltabb *o*-nak *o*, a zártabbnak (hangsúlyos) *u*-. Eszerint tehát, ha megváltozott formában is, de a PO dialektus is őrzi az eredeti különbséget. 3. Lytkin fontos bizonyítéknak tartja, hogy az őzürjén nyelvelmékekben két betű szolgál az *o* jelölésére. Úgy véli ugyanis, hogy az egyik betű a nyílt, a másik a zárt *o*-t jelöli (Lytkin 1952: 88–90). Az 1. bizonyítékban aligha lehet kételkedni, a 2(–3)-ra még visszatérek.

A feltett kétféle *e* esetében éppen a legfontosabb bizonyíték hiányzik: nincs olyan mai nyelvjárás, amelyben bebizonyíthatóan meglenne a nyílt és zárt *e* fonémaként. A Wichmann izsmai anyagában előforduló *ɛ*-t további vizsgálat nélkül még közvetett bizonyítéknak sem tarthatjuk. A 2. bizonyíték itt is megvan, vagyis a feltett nyílt *e*-nek a PO-ban *e*, a zárt *ɛ*-nek hangsúlyos *i*-. felel meg. Lytkin szerint a 3. bizonyíték is fennáll: az őzürjén nyelvelmékekben külön betű szolgált a nyílt és külön betű a zárt *e* jelölésére. A zárt *e*-t szerinte a „*jat*” betűvel (őzürjén formája: *ʒ*) jelölték. Mivel ez a tény az őszürjén hangrendszer szempontjából döntő fontosságú lehet, szükségesnek látszik némileg részletesebb vizsgálata. Lytkin összesen 10 szót sorol fel az őzürjén nyelvelmékekből, amelyekben szerinte zárt *ɛ* volt. Ezek közül azonban négy szó csak cirill betűs átiratban maradt fent, bizonyító erejük nincs, mivel következetlenül keveredik

bennük a két betű. A fennmaradó hat szó (betűhív átírásban) a következő (l. Lytkin 1952: 91):

<i>kęžtómjś</i>	'váratlanul'	<i>vęž</i>	'szent' ~ PO <i>viž</i>
<i>vęl</i>	'ég (fn.)'	<i>kęž-</i>	'elhengerít, elfordul' ~ PO <i>kiž-</i>
<i>vęlmóśśis</i>	'megjelent'	<i>ręgid</i>	'gyorsan'.

A Lytkin könyvében (1952) közölt fakszimilék alapján én is megkíséreltem a kérdéses betű azonosítását, de ez teljes bizonyossággal csak az (1)–(4) szavak esetében sikerült. S mint a fentiekből látható ezek közül csak a (4) szónak van megfelelője a várt *i*-vel a PO nyelvjárásban. Ugyanakkor van egy ellenpélda is: a *jen* 'isten' szót az egyik feliraton „*jat*” betűvel írják, pedig ebben a PO-ban is *e* van: *jen*. Úgy gondolom, ezek után nyugodtan állíthatjuk, hogy a kétféle *e* megléte az ózürjén nyelvelmékekben legalábbis nagyon bizonytalan.

Az azonban nem tagadható, hogy az ózürjénben mind az *o* mind az *e* jelölésére két-két betű szolgál. Mivel magyarázható ez? Talán a cirill ábécé hatásával: a régi cirill ábécében is két-két betű volt mind az *e*, mind az *o* jelölésére. Nézetem alátámasztani látszik, hogy a „*jat*” betű az eredeti, legelső ózürjén ábécében még nem volt meg (Lytkin:1952:25), és hogy formája feltűnően hasonlít a cirill ábécé „*jat*” betűjére: ózürjén *Б* ~ cirill *Ѣ*. Számomra az is némileg érthetetlennek tűnik, hogy az ózürjén ábécé megalkotója fontosnak tartotta volna a nyílt és zárt *o* és *e* megkülönböztetését, ugyanakkor amikor az *ę* (vagy *ö*) és az *o* megkülönböztetésével egyáltalán nem törődött, annak ellenére, hogy az *ę* a leggyakoribb zürjén magánhangzó. Az eredeti ózürjén ábécében az *ę* (*ö*)-nek nincs külön betűje, s a szövegekben is csak nyolc esetben különböztetik meg az *o*-tól mellékjellel (*ö*), mintegy ötven esetben ugyanazzal a betűvel írják, mint az *o*-t (Lytkin 1952: 29–30).

Az őszürjén **ö* feltevését már csak egyetlen bizonyíték indokolja, nevezetesen a KZ KP *ę* kettős megfelelése a PO-ban: *ö* és *ü*. Lytkin az előbbi esetben őszürjén **ö*-t, az utóbbiban **ö*-t rekonstruál.

Mint arra korábban már utaltam, a PO nyelvjárás hangsúlyviszonyai fontos szerepet játszanak a klasszikusnak nevezhető permi vokalizmuselméletben. Az itt követett gondolatmenet így foglalható össze: a PO nyelvjárás mai hangsúlytalan felső nyelvallású magánhangzói (*i*, *ü*, *u*) eredeti felső nyelvallásúakra mennek vissza, míg a hangsúlyos *i*, *ü*, *u* egy fokkal nyíltabb magánhangzókából (**ę*, **ö*, **ö*) származik. Ebből viszont arra lehet következtetni, hogy a PO-ban valaha hangzóssági hangsúly volt, vagyis a kevésbé hangzós felső nyelvallású magánhangzók hangsúlytalanok voltak, az összes többi vokális viszont hangsúlyos. Itkonen ezt a feltevést már az őspermiig viszi vissza: „Die urperm., im Ostpermyjakischen immer noch auftretende Akzentuation erklärte sich ganz natürlich als eine Weiterentwicklung des alten – im Finnischen und Lappischen unverändert erhaltenen – anfangsbetonten Akzentuationstypus: Über enge Vokale glitt der Druck in mehrsilbigen Wörtern auf nichterste Silben... Der Umstand, daß die engen Vokale hinsichtlich der Akzentuation in eine

Sonderstellung geraten sind, rührt ausschließlich daher, daß sie von viel schwächerer Sonorität sind als die übrigen.” (Itkonen 1954: 336) Ez a kikövetkeztetett hangsúlyozás viszont bizonyítja, hogy a PO (hangsúlyos) *i*-, *ü*-, *u*- valóban nyíltabb magánhangzóból keletkezett.

Ezzel az okoskodással nem az a legnagyobb probléma, hogy logikailag önmagába tér vissza, hanem az, hogy a mai PO hangsúlyozását aligha lehet hangzósági hangsúlynak nevezni, hiszen a felső nyelvválásúak egy része hangsúlyos, míg az alsó nyelvválásúak közül az *ø* az első szótagban mindig hangsúlytalan. Saját számításaim azt mutatják, hogy Genetz anyagában (1897. Ezen alapultak Itkonen következtetései is.) az első szótagban 288 szóban érvényesülnek a hangzósági hangsúly szabályai, 200 szóban viszont nem. A 2. és 3. szótagban álló *a*, *ø*, *i* lehet hangsúlyos és hangsúlytalan is. A PO-ba átkerült sokszáz orosz jövevényszó megtartja eredeti hangsúlyozását, s így bennük sem érvényesülhet a hangzósági hangsúly.

Genetz anyaga más vonatkozásban sem támogatja feltétlenül a tárgyalt teóriát: eszerint a hangsúlyos *ü*-nek csak középzárt magánhangzók (*e*, *ę*, *o*) felelhetnének meg a többi nyelvjárásban, mégis azt látjuk, hogy PO *ü*-nek ötven esetben felel meg középzárt magánhangzó a KP-ban, 23 esetben viszont várakozásunkkal ellentétben *u* vagy *i* a KP megfelelő.

Ha figyelembe vesszük, hogy Genetz talán ha két hetet töltött a keleti-permjákok között, hogy saját bevallása szerint (1897: 3) barátságtalan fogadtatás nehezítette a munkáját, hogy csak három lapnyi szöveget gyűjtött, tehát a hangsúlyozást elszigetelt szavakon kellett megállapítania, akkor óhatatlanul is felmerül a kérdés: Mennyire megbízható Genetz anyaga a hangsúlyozás, illetve a PO ~ KP magánhangzó-megfelelések tekintetében? Ez utóbbiakról maga így nyilatkozott: „... die ost-permische Mundart von der westlichen, solikamschen gerade in Bezug auf den Vokalismus am meisten abweicht was jedoch grösstenteils auf ungenauer oder unrichtiger Bezeichnung bei Rogov beruhen mag.”

De az is kérdéses, hogy milyen mértékben őrizhette meg egy, már Genetz idejében is erősen eloroszosodott nyelvjárás az eredeti őpermi hangsúlyozást. Az orosz hangsúlyozás nem befolyásolta a PO hangsúlyviszonyait?

Végül még egy kérdés: Mi indokolja, hogy a hangzóságnak az a határa, amelytől a hangsúlyozás függött, éppen az **u* és **ø* közé esett, nem pedig az **ø* és **o*, vagy méginkább az **o* és **a* közé? Hangzóság tekintetében az **u* és **ø* között aligha lehetett jelentős különbség, hacsak az **u* nem volt redukált. Ezt a lehetőséget viszont Itkonen határozottan elutasítja (1954: 335).

A PO (és vele együtt az őpermi) hangsúly problémája után véleményem szerint egyelőre kérdőjelet kell tennünk. Úgy gondolom, hogy a zürjén vokalizmus szempontjából ez nem kardinális kérdés. Ha eltekintünk a tárgyalt hangsúlyozási teória bizonyító erejétől, akkor is sokkal kézenfekvőbb az a magyarázat, hogy pl. a KZ KP *o* ~ SO *ø* ~ PO *u*- megfelelés a PO-ban történt zártabbá válás-

sal indokolható, mint az, hogy a KZ KP $o \sim SO \varphi$ keletkezett volna az eredeti $*u$ -k egy részéből nyíltabbá válással.

Számomra Lytkin és Rédei öszürjén rekonstrukciójában a legnagyobb problémát az általuk feltett négy nyílásfokú rendszer jelenti. (Ugyanez a probléma jelentkezik Itkonen – Lytkin – Rédei ősspermi rendszerében is. A kérdés részletebb tárgyalását l. később.) Mielőtt saját javaslatommal előállnék, hadd idézzem Dietrich Gerhardtnak a már többször említett hamburgi szimpozionon elhangzott szavait: „Ein phonologisches System ist nicht wie die Entzifferung einer Schrift die bündige, eindeutige Lösung eines Problems (hier eines phonetischen), sondern ist Interpretation.” (Gerhardt 1969: 173) Ebben az értelemben kérdezem, hogy nem lehetne-e a SO rendszert fonológiailag így interpretálni:

<i>i</i>	<i>j</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ɛ</i>	<i>o</i>
	<i>a</i>	<i>ɔ</i>

(Itt az o a hagyományos jelölés szerint φ , az φ pedig o .) Ebben az esetben az a és φ közti különbség fonológiailag úgy értelmezhető, hogy az a [+centr –lab], az φ pedig [–centr +lab]. Az a és o között ebben az interpretációban is nyílásfok szerinti különbség van. A javasolt változtatás nem befolyásolja a többi magánhangzónak a fonológiai rendszerben elfoglalt helyét. A hangképzés szempontjából interpretációm az indokolja, hogy Lytkin szerint a SO φ némileg zártabb, az φ pedig némileg nyíltabb ejtésű, mint a többi nyelvjárás o -ja. Így tehát egyformán indokoltnak tarthatjuk, mind az φ : o , mind az o : φ jelölést.

Természetesen felmerül a kérdés, helyes-e, hogy az a és φ között kétségek nélkül fennálló nyílásfok-különbséget fonológiai szempontból nem vesszük figyelembe. Ezzel kapcsolatban utalni szeretnék arra, hogy fonetikailag a magyar \acute{a} is egyértelműen nyíltabb, mint az a , a fonológiai elemzésben mégis időtartami oppozícióban állnak egymással és fonológiailag azonos nyelvválásúaknak tekinthetjük őket. Mint Kaisa Häkkinen tesztje mutatja (Häkkinen 1976: 72) a magyar a és \acute{a} percepciójában a (vélt) időtartam-különbségnek van domináns szerepe, annak ellenére, hogy a teszt céljaira szintetizált magánhangzók mind azonos hosszúságúak voltak. Még egy szempontból érdemes hivatkozni Häkkinen tanulmányára, amelyben a szerző tulajdonképpen a finn és magyar magánhangzófonémák határait kívánta meghatározni és összehasonlítani. A teszt azt mutatja, hogy a finn a és magyar \acute{a} , valamint a finn o és magyar a képzési területe a nyílásfok tekintetében szinte teljesen egybeesik, míg a magyar o a finn u képzési területének alsó felét foglalja el, ha a kutatási eredményeket tükröző ábrákat egymásra vetítjük. Vagyis egy finn szempontjából fonetikailag a magyar a tulajdonképpen o , a magyar o pedig φ . Ennek ellenére valószínűleg senkinek sem jutna eszébe, hogy a magyar o -t φ -val jelölje, és erre nem is lenne szükség,

már csak azért sem, mert a magyar *o* minden tekintetben középső nyelvválású hangként viselkedik.

Nem tartom kizártnak, hogy a zürjén SO nyelvjárása esetében a magyarral analóg jelenséggel van dolgunk, azzal a különbséggel, hogy az SO-ban a hoszsúság helyett a centralitás és a labialitás szerepel, mint az *a*-t és *ɔ*-t megkülönböztető jegy. Így az is érthetővé válik miért használta Lytkin és Uotila az *ɔ* grafémát a SO zártabb *o* jelölésére: saját anyanyelvük illetve anyanyelvjárásuk *o*-jához képest az SO hang fonetikailag valóban zártabb, de ez természetesen nem jelenti azt, hogy fonológiailag is feltétlenül zártabbnak tekintendő.

Az SO magánhangzó-rendszernek ezt az új interpretációját további érvekkel sajnos nem tudom igazolni, sőt azt is kétségesnek tartom, hogy állításaim valaha is egyértelműen bizonyíthatók lesznek. Ennek legalább két oka van: 1. Nagyon kérdéses, hogy elvégezhetők-e a szükséges műszeres (fiziológiai, akusztikai, percepció) vizsgálatok. Itt nem a gyakorlati nehézségekre gondolok, hanem arra, hogy Lytkin szerint az ifjúság nyelvéből már a húszas években eltűnőben volt a kétféle *o* megkülönböztetése (Lytkin 1957: 98). Lehetséges tehát, hogy már kevés olyan felső-sziszolai van, aki szisztematikusan megkülönbözteti a kétféle *o*-t (vö. Žilina 1975: 19–20.) 2. A zürjénben nincsenek olyan morfológiai szabályok (mint pl. a magánhangzó-harmónia), amelyek segítségével el lehetne dönteni, hogy a nyelvi rendszer szempontjából pl. a nyíltabb *o* alsó vagy középső nyelvválásúnak tekintendő-e.

Ha elfogadjuk az SO rendszer fentebb javasolt interpretációját, akkor ennek messzemenő következményei lehetnek az őszürjén magánhangzó-rendszer rekonstrukciójára is. A közvetlen következmény az, hogy az SO *o*, *ɔ* alapján az őszürjénre is **o*, **ɔ* rekonstruálható. Ezt a változtatást a mai PO hangképviselet megengedi, hiszen a PO *u* előzménye akár **ɔ*, akár **o*, a PO *o*-é pedig akár **o*, akár **ɔ* is lehetett. E változtatás után tehát az őszürjén rendszer ilyen képet mutatna:

<i>i</i>		<i>ĩ</i>	<i>u</i>
<i>ɛ</i>	<i>ö</i>		
<i>e</i>	<i>ó</i>		<i>o</i>
		<i>a</i>	<i>ɔ</i>

Ez a rendszer természetesen nonszensz. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha benne két labiális, centrális magánhangzó van, akkor az egyik felső, a másik középső nyelvválású, tehát *ü* és *ö*. Ezt mutatja a PO nyelvjárás, valamint a votják peremnyelvjárásai is. Ezek után az **ɛ* sem tartható fenn, hiszen nincs ilyen fonéma a mai nyelvjárásokban és – mint láttuk – megléte több mint kétséges az őzürjén nyelvemlékekben is. Könnyen elképzelhető tehát, hogy az őszürjénben csak két palatális magánhangzó volt: *i*, *e*. Az általam rekonstruált rendszer tehát:

<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>j</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ó</i>		<i>o</i>
		<i>a</i>	<i>ɔ</i>

A mai rendszerek kialakulása

Az őszürjén magánhangzók további sorsukat figyelembe véve három egymástól jól elkülönülő csoportra oszthatók.

A vokális háromszög tagjai, vagyis a három legfontosabb alapmagánhangzó (*a*, *u*, *i*) változatlanul megőrződött minden nyelvjárásban.

A második csoportot alkotó **e*, **ɔ*, **o* esetében zártabbá válással kell számolnunk, amely azonban másként zajlott le a PO nyelvjárásban, mint a KZ és KP nyelvjárásokban. A PO-ban ugyanis először az **e > i* és **o > u* változások zajlottak le, és csak ezután történt meg az **ɔ* zártabbá válása *o*-vá. A többi nyelvjárásban (az SO kivételével) csak az **ɔ > o* változás ment végbe, s ezáltal a két *o* egy fonémává olvadt össze. Az SO nyelvjárásban nem történt változás.

A PO nyelvjárásban tehát fonémahasadást kell feltennünk, vagyis PZ **e* → PO *i*, *e* változást. Ez talán úgy magyarázható, hogy az **o > u* zártabbá válás hasonló folyamatot indukált az **e* esetében is, de az **e* zártabbá válása – miután a szavak egy kisebb részében végbement – félbeszakadt, egyszerűen azért, mert az **e > i* általános megvalósulása ahhoz a nemkívánatos eredményhez vezetett volna, hogy az *e* eltűnik a rendszerből.

Mi okozhatta ezeket a zártabbá válási tendenciákat? Magyarázatként gondolhatunk a természetes fonológia elveire (a teljes képzésű magánhangzók általános zártabbá válása), illetve a nyelv ökonómiára való törekvésére. Ezen kívül talán az is figyelembe vehető, hogy az *ɔ* nem tartozik az alapmagánhangzók közé, tehát rendszerbeli helye némileg labilis lehetett.

Az összehasonlítás kedvéért megemlítem, hogy Lytkin magyarázata szerint a PZ **ɔ* és **ɛ* (nálam **o* és **e*) a PO-ban zártabbá, a többi nyelvjárásban viszont épp ellenkezőleg, nyíltabbá vált.

A PO-ban lezajlott változások abszolút kronológiájáról semmit sem tudunk. A többi nyelvjárás tekintetében fontos szerepet játszanak az őzürjén nyelvemlékek. Ha Lytkin olvasatai helyesek, akkor a tárgyalt változások viszonylag kései-ek, talán a 16–18. században mehettek végbe. Ellenkező esetben nincs megbízható fogódzónk ahhoz, hogy az abszolút kronológiát megállapítsuk.

A PZ magánhangzók harmadik csoportját három centrális hang (**ó*, **ü*, **j*) alkotta. Ez a részrendszer is eléggé labilis lehetett, ami nem csoda, hiszen egyetlen alapmagánhangzó sincs közöttük. A labilis helyzet várakozásunknak és a határozatlansági relációnak megfelelően különféle módokon szűnt meg: A PO nyelvjárásban az *j* tulajdonképpen eltávozott a részrendszerből, azáltal, hogy nyílttá, veláriszá és – szerintem – legalábbis fonetikailag redukálttá vált. A többi

nyelvjárásból viszont az **ò* és **ù* tűnt el oly módon, hogy *e*-vé, illetve *u*-vá vagy *i*-vé vált. Végső soron az **ò > e* változást egyfajta redukciónak is tekinthetjük, hiszen kétségtelenül az *e* a zürjén magánhangzó-rendszer legjellegtelegesebb tagja (nem zárt, nem nyílt, nem palatális, nem veláris, nem labiális), amelynek képzéssor a hangképzőszervek is meglehetősen passzívak.

A PO-ban az *ò* esetében is fonémahasadás történt, az idetartozó szavaknak kb. a felében az eredeti *ò* *ù*-vé zárult. Ez egyrészt az *o > u* változás analógiájára történt, másrészt így lehetett gyarapítani az eredetileg ritka *ù*-k számát.

A PZ **ù* (< PP **ù*) igen ritka fonéma volt, a PP-PZ-ben csak 38 szóban tehető fel. Miután a PO kivételével az **ò* eltűnt a zürjén nyelvjárások hangrendszeréből, felső nyelvállású párjára is ez a sors várt: *u*-vá velarizálódott (27 szóban) vagy *i*-vé delabializálódott, az pedig palatális környezetben *i*-vé palatalizálódott (9, illetve 2 szóban). A PO-ban az *ù* megmaradt (mint az *ò* is), sőt az *ò* fent említett zártabbá válásával és az *u* palatális környezetben történt palatalizációjával lényegesen megerősödött.

A PO *i > o* kronológiájáról annyit mondhatunk, hogy az megelőzhette az *ò > ù* és *u > ù* változást. A PO felső nyelvállású magánhangzói között ugyanis az *ù* foglalta el az *i* helyét, tehát az *i* nyíltabbá válása után vált szükségessé az *ù* helyzetének megerősítése. Az **ò > e* és **ù > u* változás nagyjából egy időben játszódhatott le. Lytkin (1957: 95) szerint az *ò* a 18. század első felében még labiális volt. Bizonyítéka azonban nem meggyőző, s ezek a változások viszonylag olyan egységesen zajlottak le a KZ és KP nyelvjárásokban, hogy mindenképpen indokoltnak látszik jóval korábbi időpontra tételük.

A centrálisok változásainak redukciós magyarázata is megfelel mind a természetes fonológia tételeinek, mind az ökonómiára való törekvés elvének.

Az egyes magánhangzók története

PZ **a* Minden nyelvjárásban változatlan maradt, pl. KZ KP *aćim* ~ PO *a-ćim* 'ich selbst', KZ KP *ažži-* ~ PO *a-žži-* 'sehen', KZ KP PO *aj* 'Vater', S P PO *bad'* 'Salix' ~ VU Ud. Vm I SO *bajd*, S P PO *kaj* 'kleiner Vogel'.

PZ **o* Az SO nyelvjárás kivételével minden nyelvjárásban *o*-vá zárult, az SO-ban megmaradt mind a nyíltabb, mind a zártabb *o* fonéma. Példák: KZ KP PO *bon* ~ SO *bøn* 'faháncs'; KZ KP PO *bord* ~ SO *bōrd* 'szárny'; V S P *ćot-* ~ PO *ćo-t-* 'hinken'; S PO *ćož* ~ V Le Ud *čož* ~ SO *ćož* 'Mutterbruder, Onkel'; KZ KP PO *doj* ~ SO *dōj* 'fájdalom'.

PZ **o* A PO-ban *u*-vá zárult, az SO-ban megmaradt mind a nyíltabb, mint a zártabb *o*, a többi nyelvjárásban viszont *o*-ban olvadtak össze, pl. S V P *ćom* ~ SO *ćqm* ~ PO *ćum* 'Speicher'; S *ćorid* ~ P *ćorit* ~ PO *ću-rēt* ~ SO *ćqrid* 'hart, fest'; S P *kod'* ~ VO *kōd* ~ SO *kōd'* ~ PO *ku-d'* 'ähnlich, wie'; KZ KP *roć* ~ SO *rōć* ~ PO *ru-ć* 'orosz' (< balti-finn **rootsi*); KZ *žožeg* ~ P *žožog* ~ SO *žožuk* ~

PO *žu-žok* 'liba'. Mint arra már utaltam, a PO-ban szórványos *u > ű* változás figyelhető meg palatális hangkörnyezet hatására (l. a fenti utolsó példát). Az **o* szórványosan más nyelvjárásokban is *u*-vá zárulhatott, pl. S Lu. *šoj* ~ SO *šoj* ~ V I *šuj* 'holttest', KZ KP *ozir* ~ SO *ożir* ~ Lu. Le. *uzir* 'gazdag', KZ *omel'* ~ SO *omel'* ~ P *umel'* 'rossz' stb.

PZ **u* Minden nyelvjárásban változatlanul megőrződött, pl. S P PO *bur* 'gut'; S P *čuker* 'Haufen' ~ S *čukert-* ~ P *čuke-rt-* 'anhäufen'; S *čukil'* ~ P *čukil'* ~ PO *čuki-l'* 'Krümmung'; S P PO *ru* 'Dampf'; KZ KP *dugdi-* ~ PO *dugdi-* 'abbahagy'.

PS **i* A legtöbb nyelvjárásban megmaradt, a PO-ban *ø*-vá változott. A Viš. és kelet-vicsegdai nyelvjárásban helyén gyengén labializált *ű* jelentkezik (erről l. 27). Példák: S P *bički-* ~ PO *becki-* 'stechen'; S P *čjn* ~ PO *čön, čen* 'Rauch'; KZ P *žjn* ~ PO *žen* 'fél, fele'; KZ KP *djr* ~ Viš. *dür* ~ PO *dør* 'Zeit'. Palatális környezetben az *i* szórványosan *i*-vé palatalizálódhatott, pl. S P Lu Ud. *žir* ~ PO *žor* 'Türangel' (vö. VT *žirj* id.).

PZ **ø* A nyelvjárások többségében *e*-vé delabializálódott, a PO-ban megőrződött, vagy zártabbá vált. Vitatott kérdés, hogy a Viš. és kelet-vicsegdai gyengén labializált *ø* megőrzött régiség-e, vagy az *e* másodlagos és kései labializációjának eredménye (vö. 30). Példák: S P *ber* ~ PO *bør* 'Hinter-, Rück-, zurück'; KZ KP *čers* ~ PO *čørs* 'orsó'; S *čelt-* ~ P *čevt-* ~ PO *čò-lt-* 'auswerfen (S, P), ausziehen (P, PO)'; I P *rem* ~ PO *ròm* 'Farbe'; S P *dera* ~ Lu. Le. *dera* ~ PO Viš. *dòra* 'Leinwand', KZ *pəl* ~ KP *pev* ~ PO *pul* 'Mal' stb.

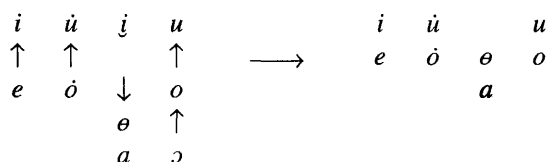
PZ **ű* A PO-ban megmaradt, a többi nyelvjárásban *u*-vá, *ű*-vé vált. Pl. KZ, KP *čuň* ~ PO *čuň* 'Finger', KZ, KP *ul'* ~ PO *űl'* 'feucht, frisch', KZ *kj-* ~ KP *kij-* ~ PO *kű-* 'weben' stb.

PZ **e* A PO-ban megmaradt vagy *i*-vé zárult, a többi nyelvjárásban általában nem változott, szórványos zártabbá válása azonban ezekben is előfordul. Pl. S *bergal-* ~ P *berga-v-* ~ PO *be-rgal-* 'sich drehen'; S *čepel't-* ~ P *čepe-l't-* ~ PO *če-pl'al-* 'kneifen'; S P *čécčj-* ~ PO *če-čči-* 'aufstehen'; KZ *žeskjd* ~ P *žeskjt* ~ PO *žeskot* 'eng'; KZ *žered-* ~ P *žeret-* ~ PO *žeret-* 'ingerel', S P *čeg-* ~ PO *či-g-* 'brechen'; S *ženjd* ~ V *ženjd* ~ P *ženjt* ~ PO *ži-nød* 'kurz'; KZ KP *gez* ~ PO *gi-z* 'kötél, zsineg'; S V *jem* ~ P *jem, jim* ~ PO *im* 'Nadel'; S *režal-* ~ P *reža-v-* ~ PO *ri-žot-* '(sich) auftrennen'; KZ KP *eg, en, ez* (a tagadó ige imperfektuma) ~ VU Vm Ud. I P *ig, in, iz*.

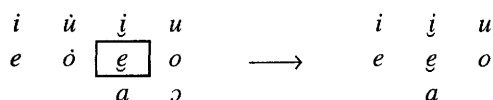
PZ **i* Változatlan maradt, minden nyelvjárásban, pl. S P PO *bi* 'Feuer'; S Lu PO *di* 'Insel'; S P PO *gid* 'Stall'; S *gil'al-* ~ P *gil'a-v-* ~ PO *gil'a-l-* 'kitzeln'; S P PO *ki* 'Hand'.

Összegzés

A zürjén magánhangzó-rendszerben lezajlott folyamatok
PO nyelvjárás:

KZ és KP nyelvjárások (a SO kivételével)

A SO nyelvjárásban az $\jmath > o$ változás nem történt meg, hanem megmaradt a három labiális-veláris fonéma (\jmath , o , u). Megjegyzés: A bekeretezett hang a rendszer új tagja.

A mai zürjén magánhangzók eredete

\jmath (SO)	< PZ $*\jmath$	o (SO, PO)	< PZ $*o$
o (KZ KP)	< PZ $*\jmath$ és $*o$	u (PO)	< PZ $*u$ és $*o$
u (KZ KP)	< PZ $*u$	a	< PZ $*a$
θ (PO)	< PZ $*\ddot{i}$	\ddot{e} (KZ KP)	< PZ $*\ddot{o}$
\ddot{o} (PO)	< PZ $*\ddot{o}$	\ddot{i} (KZ KP)	< PZ $*\ddot{i}$
\ddot{u} (PO)	< PZ $*\ddot{u}$, \ddot{o} (és – szórványosan – u)		
e	< PZ $*e$	i (PO)	< PZ $*i$ és e
i (KZ KP)	< PZ $*i$		

A zürjén magánhangzó-rendszer kutatásában a továbbiakban mindenképp az őszürjén $*\ddot{u}$ rekonstrukciójának helyességét kell megvizsgálni. Tisztázásra szorulnak továbbá az őszürjén nyelvm emlékek hangjelölési sajátosságai és a PO nyelvjárás hangsúlyviszonyai is.

Az őspani vokalizmus

Az őspani magánhangzó-rendszer rekonstrukciója

Úgy gondolom, természetes, hogy első lépésként az őspani vokalizmus eddigi, kiinduló alapnak tekinthető rekonstrukcióit tekintjük át.

Lytkin (1964: 228)				Itkonen (1954: 332)			Rédei (1969: 140)		
ü	i	ũ	u	i	j	u	i	ũ	u
ö	ɛ	õ	o	ɛ	õ	o	ɛ	õ	o
ø	e	ö	o	e	ö	o	e	ö	o
ε			a	ε		a	ε		a

A könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért Itkonen és Rédei rendszerét más formában írtam fel, mint szerzőik. Lytkin rendszere a legfeltűnőbbben abban tér el a másik kettőtől, hogy palatális labiális magánhangzókat is feltesz. (Erről részletesebben l. 9)

A másik eltérés a három rendszer között az, hogy Itkonen *j*-jének Lytkinnél és Rédeinél *ũ* felel meg, és úgy látszik, hogy mindkét álláspont védhető. Itkonen mellett szól, hogy sok (száznál több) esetben állapítható meg zürj. *j* ~ votj. *j* megfelelés, ráadásul jelentősebb nyelvjárási eltérések vagy ingadozások nélkül. Így a PZ **j* ~ PV **j* megfelelés alapján kézenfekvő az őspanmire (pontosabban az őspani kor végére) is **j*-t feltenni, ha el akarjuk kerülni a nehezen bizonyítható „párhuzamos fejlődés”-re való hivatkozást. Az természetesen lehetséges, hogy az őspani **j* korábbi **ũ*-ből keletkezett.

A rendszer szempontjából viszont logikusabbnak látszik Lytkin és Rédei feltevése (az **ũ*). Ha ugyanis a másik két centrális magánhangzó (**õ* **ö*) is labiális volt, akkor éppen az Itkontól is gyakran emlegetett rendszerkényszer alapján várnánk, hogy a felső nyelvállású centrális magánhangzó is labiális legyen. Az ellentmondás egy lehetséges megoldására alább visszatérek.

A három rendszer legszembetűnőbb közös vonása, hogy négy nyílásfokúak, a középzártak és zártak között egy közbenső sort (*ɛ*, *õ*, *o*) tartalmaznak. Itkonen ezt így kommentálja: „Die zwischen den engen und halben Vokalen liegende Vokalreihe **ɛ*, **õ*, **o* bildet wegen ihres vom vergleichenden fi.-ugr. Standpunkt gesehen seltenen Artikulationsgrades die merkwürdigste Einzelheit des urperm. Systems” (Itkonen 1954: 337). Ez a tény azonban Itkont a jelek szerint nem nyugtalanította, e ritka nyelvállásfok fonológiai-tipológiai megindoklásával nem foglalkozott.

Harms ezzel szemben elveti a négy nyílásfokú fonológiai rendszer lehetőségét: „In general, no language is known to possess four (or more) phonemic degrees of tongue height (i.e., any such phonetic difference is always better

analyzed in terms of other features.)” (Harms 1967: 167) Helyette a lax-tense oppozíciót vezeti be, anélkül, hogy fizikai természetét meghatározná.

Mint arra korábban már utaltam, egyik újabb munkájában Rédei is felveti annak lehetőségét, hogy az *e*, *ó*, *o* ~ *ę*, *ǫ*, *ɔ* sorok nem nyílásfok, hanem feszes-ség tekintetében különböztek egymástól, de *e* feszes-ség természetét ő is homályban hagyja. Állásfoglalása mindenesetre azt mutatja, hogy nem teljesen biztos a négy nyílásfokú rendszer megvoltában.

Mint már az őszürjén rekonstrukciónál utaltam rá, számomra is problematikus a fonológiai négy nyílásfokú rendszer, de a feszes-laza oppozíció bevezetését sem tudom kételkedés nélkül elfogadni. Ez utóbbit azért nem, mert akárhogyis csűrjük-csavarjuk, rajta keresztül végső soron az időtartam szerinti oppozíció jelenik meg az őspirmiben. Ha pedig az előpirmiben (finnugor, finn-permi alapnyelv) nem fogadjuk el a hosszú-rövid vagy a teljes-redukált oppozíciót, akkor az őspirmiben még kevésbé tehetjük meg ezt. Ráadásul a mai permi magánhangzó-rendszerek felől nézve semmi sem utal arra, hogy az őspirmiben ilyen oppozíció lett volna. S a helyzet akkor se jobb, ha Itkonen hosszú magánhangzókat tartalmazó előpermi rendszeréből indulunk ki. Az előpermi hosszúakból ugyanis az esetleges őspirmi hosszú magánhangzók szabályos hangváltozások segítségével nem vezethetők le.

A négy nyílásfokú rendszer megítélésében lényegében Harmsszal értek egyet: nagyon valószínűnek tartom, hogy a nyelv a fonetikailag negyedik nyílásfok magánhangzóit fonológiai nem a nyílásfok, hanem más megkülönböztető jegyek segítségével különíti el a többiektől, hogy ezáltal különbözőségüket markánsabbá tegye, s így eredményesebben tölthessék be kommunikatív funkciójukat. Ezt a feltevést a magyar *a-á* esetében igazolni látszanak Kaisa Häkkinen korábban már említett vizsgálatai.

Egy további kifogás lehet az eddigi őspirmi rekonstrukciókkal kapcsolatban, hogy azok túl sok magánhangzót tartalmaznak: Itkonen és Rédeié 11-et, Lytkiné 14-et, Harmsé már 15-öt. A permi nyelvek összes nyelvjárását megvizsgálva azt látjuk, hogy azok eredeti szavakban csak 6–8 magánhangzót használnak. Maga ez a tény is kétséggé teszi, hogy lehetett-e egyidőben az őspirmi alapnyelvben másfélszer vagy kétszer annyi magánhangzó. (Az összes rekonstruált magánhangzó egymás utáni megvoltát természetesen nem zárhatjuk ki, hiszen az őspirmi kor igen hosszú volt, tehát a FP és a PP állapot között több közbeeső rendszer lehetett). Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy újabban a finnugor alapnyelvben is viszonylag kevés (6–8) magánhangzóval számolnak (l. Hajdú 1981, UEW X). A fentiekhez még az fűzhető hozzá, hogy az őspirmi nyelvnek valószínűleg nem is volt szüksége ilyen sok magánhangzóra, hiszen az őspirmi kor végén már rendelkezésre állott a gazdag mássalhangzó-rendszer, azt pedig nincs okunk feltételezni, hogy az őspirmi nyelv sokkal redundánsabb rendszer lett volna, mint a finnugor alapnyelv, vagy a mai permi

dialektusok. Nyilvánvaló ugyanis, hogy minél gazdagabb egy nyelv hangrendszere, annál nagyobb a fel nem használt morfológiai kombinációk aránya, vagyis a nyelvi rendszer annál redundánsabb.

Az általam rekonstruált ősspermi rendszer majdnem megegyezik az őszürjénnel:

<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>j</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ö</i>		<i>o</i>
<i>?ä</i>		<i>a</i>	<i>ɔ</i>

Mint látható, az ősspermi *ü* vagy *j* problémáját úgy oldottam meg, hogy mindkét hanggal számolok az ősspermiben: az **j* Itkonen *j*-jének, Lytkin – Rédei *ü*-jának felel meg. Az ősspermi **ü* rekonstrukciója (a PZ **ü*-höz hasonlóan) némileg gyenge lábakon áll. A problémát az okozza, hogy bár az egyes zürjén és votják nyelvjárásokban megőrzött *ü* és megfelelései alapján mind az őszürjénre, mind az ősvotjákra rekonstruálható **ü*, ezek nem felelnek meg egymásnak. Véleményem szerint PP **ü* rekonstruálható azokban a szavakban, amelyekben VT *u/j* (palatális környezetben esetleg *i*) ~ VT Per. *ü* ~ ZR *u/j* (palatális környezetben esetleg *i*) ~ PO *ü* megfelelés mutatkozik; további feltétel, hogy az első szótagi magánhangzónak palatális előzménye legyen és/vagy palatális környezetben álljon. Viszonylag kevés olyan szó (38) van, amelyik az összes kritériumnak megfelel. Ezért arra is gondolhatnánk, hogy az *ü* a PP-ben nem volt önálló fonéma, hanem pozicionálisan kötött allofón, bár nehéz lenne eldönteni, hogy az *u* vagy az *j* allofonja volt-e. (Vagy esetleg mindkettő?) Célszerű mégis önálló fonémának tekinteni, egyrészt mert így a PP-re biztosan rekonstruálható *ö*-nek megvan a felső nyelvállású párja, másrészt mert a mai nyelvjárási *ü*-k egy része így levezethető az ősspermiből.

A korábban kifejtetteknek megfelelően az általam rekonstruált PP rendszerben nincs *ɛ*, *ɔ*, *ɔ*. Az első kettővel egyáltalán nem számolok, mivel a megvoltuk mellett felhozható egyetlen érv a PO-ban mutatkozó kettős képviselőt másként is magyarázható. A klasszikus elmélet *ɔ*-jának és *o*-jának az én PP rendszeremben (éppúgy mint a PZ-ban) *o* és *ɔ* felel meg.

A nyílt *ä* (A klasszikus elméletben jelölésére az *ε* betűt használják, jelölendő, hogy kissé zártabb hangról van szó. A különbségtételnek nincs fonológiai jelentősége.) esetleges rekonstrukciójáról a következőket mondhatjuk. A klasszikus elméletben azokban a szavakban tesznek fel *ε*-t, amelyekben KZ, KP *ɛ* ~ PO *ö* ~ VT *e* megfelelés mutatkozik és az előpermi előzmény is többnyire *ä*. A PP **ε*-t Itkonen (1954: 304–5) azon az alapon látja indokoltnak, hogy a votják abszolút szóvégi *ε*-nek a zürjénben általában -*ɛ*, de az izsmaiban -*ε* felel meg. Ebből arra következtet, hogy szóvégen -*ε* volt az eredeti hang és ennek analógiájára az első szótagban is *ε*-t tesz fel. Később (i. m. 333) maga is elismeri, hogy a PP **ε* re-

konstruálása nem teljesen biztos. De az egyetlen érv, amelyet az * ϵ mellett fel tud hozni, a rendszer szimmetriája. Itkonen egyébként a PP ϵ -t is a rendszerkényszerrel magyarázza.

Mivel a votj. szóvégi ϵ nyíltsága nem fonematikus tulajdonság, és mivel a nem első szótagi magánhangzók fejlődése nem feltétlenül azonos az első szótagiakéval, az érvelés nem túl meggyőző. Némileg problematikus a felteendő PP * $\epsilon > \text{PZ } *o$ változás, hiszen itt egyszerre történt zártabbá válás, labializáció és centralizáció! Ezért úgy gondolom, hogy * ϵ helyett PP * e -t kell feltenni. Ezzel megmagyarázzuk a VT folytatót, de megmagyarázzuk a PZ * o -t is, mert az ϵ -nek előbb mindenképp zártabbá kellett válni és csak azután labializálódhatott. Ezért ezekben az esetekben szükségtelen a PP-re nyílt magánhangzót feltenni.

Én csak azokban a szórványos esetekben tartom esetleg indokoltnak a PP \ddot{a} rekonstruálását, amelyekben az egyik nyelvben a , a másikban ϵ , e áll és az esetleges előzmény is \ddot{a} volt. Az említett fejlemények így magyarázhatók a legegyszerűbben. De az is lehetséges, hogy az ősermi kor végére az \ddot{a} már teljesen eltűnt a rendszerből. Ebben az esetben a PP-re kettős alakokat kell rekonstruálni, amelyek nyelvjárási különfejlődés eredményei.

PP * ɔ -t rekonstruálok azokban a szavakban, amelyekben a PZ-ben is ɔ állt. (Tehát, amelyekben ma SO ɔ , PO o van.) Ezen kívül * ɔ -t teszek fel azokban a szavakban is, amelyekben az egyik permi nyelvben a , a másikban o vagy u van.

Ezeket, az eddig szabálytalanak tartott hangmegfeleléseket úgy magyarázhatjuk, hogy (a PP * \ddot{u} -hoz hasonlóan labilis) PP * ɔ felszámolódási folyamata során az esetek egy kisebb részében (a bizonytalansági elvnek megfelelően) * $\text{ɔ} > a$ változás történt. Ezt azért tarthatjuk természetesnek, mert az * ɔ eltűnésére csak ez a két lehetőség kínálkozott * $\text{ɔ} \rightarrow o, a$. Mivel azonban maga a változás a két nyelv külön életében ment végbe, az is természetes, hogy különböző szavakban jelentkezik. A PP * ɔ átmeneti hang volt, ami funkcióját betöltve az SO kivételével az összes permi nyelvjárásból eltűnt.

A PP e -féle hangok mai nyelvjárásközi megfelelései a következő képet mutatják:

KZ, KP	PO	Votják	PP (Itkonen – Lytkin)
ϵ	\ddot{o}	e	ϵ
e	e	e és o	e
e	i	e és o	ϵ

A PP * e és * ϵ kettős votják megfelelését (e, o) Itkonen (i. m. 308, 310) a hangkörnyezet hatásával magyarázza: szerinte az e palatális környezetben megmaradt, labiális mássalhangzók, g, k, r, \dot{z} mellett pedig o -vá változott.

Ha elfogadjuk azt a kézenfekvőnek látszó feltevést, hogy a votjában PP **e* > PV **ö* > *o* változás zajlott le és a PZ-re is csak egy *e*-t rekonstruálunk, akkor keresztirányú megfelelést kapunk:

PZ	PV	PP (Cs. S.)
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e</i>
<i>e</i>	<i>ö</i> (> <i>o</i>)	<i>e</i>
<i>ö</i> (> <i>ę</i>)	<i>e</i>	<i>e</i>

Ennek a megoldásnak (amelyben tehát mindhárom esetben PP **e*-ből indulunk ki) egyik előnye, hogy segítségével egységes tendenciaként értelmezhetjük a PZ-ben és PV-ben azonos mértékben, bár más-más szavakban lezajlott változásokat. A mindkét nyelvben ritkább **e* > **ö* változás kiváltó okaként egyelőre csak Itkonen fenti magyarázatát említhetjük. Az **ö* > *ę* változást a zürjénben talán redukciós folyamatnak tekinthetjük, a votják **ö* > *o* változást viszont a rendszerkényszer, az *u*-vá vált eredeti *o* pótlásának szükségessége okozta.

Mielőtt felvázolnánk az egyes magánhangzók történetét, nézzük meg, hogy milyen előzménye van az általam rekonstruált PP rendszernek. Kiinduló pontnak az UEW Előszavában közölt nyolc magánhangzból álló, csak rövid magánhangzokat tartalmazó rendszert tekintem, de nem tartom kérdésesnek az **ü* megvoltát.

Az alábbi táblázat mutatja a PP magánhangzók előzményeinek számszerű megoszlását. Csak a biztos etimológiákat vettem figyelembe, illetve a biztosak közül is csak azokat, amelyekben az első szótagi magánhangzó biztosan és egyértelműen rekonstruálható. Tehát azokat az eseteket nem, amikor az UEW több első szótagi magánhangzót is lehetségesnek tart. A hipotetikus hosszú magánhangzót tartalmazó etimológiákat mind az **ę*-höz soroltam. (Az EP = előpermi terminus az UR, FU és FP etimológiák közös neve.)

PP EP	?ä	<i>a</i>	<i>ɔ</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>i</i>	<i>ü</i>	<i>į</i>	<i>u</i>	össz- szes
<i>ä</i>	6	15	8	29	14	2	6	1	3		84
<i>a</i>		13	4	5	10	20	1	1	3	30	87
<i>e</i>		1	21	19	3	17	5	5	4	6	81
<i>ę</i>			1	2	8				4	1	16
<i>o</i>			8	2	15	13	3	4	6	34	85
<i>i</i>		2	1	11			24	1	6	1	46
<i>ü</i>					4		3	1	23		31
<i>u</i>			1		9	3	5	3	49	17	87
össz.	6	31	44	68	63	55	47	16	98	89	517

A táblázatban látható számadatok értékelésekor nem szabad elfelejteni, hogy az EP rendszer az UEW kollektívájának, a PP rendszer jelen dolgozat szerzőjének nézetein alapul, tehát szubjektív elemet tartalmaz, bár a rekonstruktumok nagyobb része az általánosan elfogadott véleményt tükrözi.

Ennek figyelembe vételével bizonyos óvatos következtetések tehetők mind az EP, mind a PP rendszerrel kapcsolatban. Feltűnő, hogy egy-két kivétellel közel azonos számban rekonstruálhatók az egyes EP magánhangzók. Ez a tény támogatja az illető hangok rekonstrukciójának helyességét. A többinél kevesebb szóban rekonstruálható az EP **i* és **ü*, amelyeknek együttes száma viszont megközelíti a többi magánhangzó gyakoriságát. Ez a tény talán azt a nézetet támogatja, mely szerint az **ü* az **i* allofonja volt. A két hang PP megfelelői viszont inkább arra utalnak, hogy külön fonémának tekintendők, ugyanis az EP **i*-nek zömmel palatális, az **ü*-nek centrális PP folytatói vannak.

Az EP **e*-k feltűnően alacsony száma azt mutatja, hogy ez a hang (és a hozzá sorolt hipotetikus hosszú magánhangzók) az EP rendszer periférikus tagja lehetett, sőt talán az a feltevés is megkockáztatható, hogy csak a hiányos ismereteinkből fakadó bizonytalanság eredménye. A gyakoribb PP folytatók mindenestre centrális előzményre utalnak.

Az ősspermi korban lezajlott hangváltozások eredményeképpen az egyes hangok gyakorisága alaposan megváltozott a felső nyelvállásúak javára, amelyek aránya az EP eredetű szavakban elérte a 48 %-ot. Igaz, ezt a számot az ősspermi korban keletkezett szavak 41 %-ra módosították, ami azután nem is igen változott, hiszen a felső nyelvállású magánhangzók aránya a mai votjában is 41 %.

Érdekes, hogy maga a rendszer az EP és PP nyelvállapot között alig változott (feltéve, hogy a PP **o*-t és **u*-t az EP **e* és **ü* folytatójának tekintjük), legalább néhány szóban minden EP magánhangzó megmaradt az egész ősspermi kor folyamán, garantálva ezáltal a rendszer folytonosságát. Összesen 109 szóban (21 %) őrződött meg az eredeti EP hang.

Ezek után még arra a kérdésre kellene választ adnunk, hogy milyen hangváltozások eredményeként jött létre a PP rendszer, és milyen okok váltották ki ezeket a hangváltozásokat.

Úgy gondolom, hogy a hangváltozások egyik kiváltó oka a szóvégi magánhangzóknak a korai ősspermiben lezajlott erős lekopása volt. A lekopás érintette mind a tövégi, mind a szuffixális magánhangzókat és a korábbi nyelvállapotokra jellemző magánhangzó-harmónia megszűnéséhez vezetett. Ennek következtében a rendszer átstrukturálódott, a palatális-veláris oppozíciót palatális-centrális-veláris váltotta fel. Ennek következménye volt az EP **ü* > PP **ü* és az EP **e* > PP **o* változás. Ez utóbbit az is kiváltotta, hogy így az *ü* nem maradt pár nélkül (rendszerkényszer). Ezt követően az ősspermiben a hangváltozásoknak egész sora kezdődött meg. Feltevésem szerint ezek kiinduló pontja a rendszer két egymástól legtávolabb lévő tagja, az **ä* és az **u* volt. Az *ä* nem tartozik az alapmagán-

hangzók közé, a rendszerben elfoglalt helyzetének szilárdságát a magánhangzó-harmónia biztosította (hiszen az *a* párja volt). Ennek megszűntével az *ä* helyzete labilissá vált, ezért fokozatosan kiveszett a rendszerből. Két lehetősége volt az átalakulásra: a zártabbá válás és a centralizálódás (depalatalizálódás). A bizonytalansági elvnek megfelelően az *ä*-k egyik (nagyobb) része az első, másik (kisebb) csoportja a második lehetőséget választotta. Az eredeti *ä*-k és *a*-k egyik (kisebb) csoportjából létrejött tehát a centrális csoportba átkerült *a* fonéma.

Az eredeti *a*-k nagyobb része megmaradt velárisnak és labializálódott. (Vagy esetleg megőrizte eredeti labializáltságát. Sammallahiti a FU alapnyelvre labiális *ä*-t rekonstruál.) Így keletkezett a PP **ɔ*, amelynek gyakoriságát azután az eredeti és a másodlagos **o*-k hasadása növelte jelentősebb mértékben. Ezt a hasadást úgy képzelhetjük el, hogy az **o*-k egy része némileg zártabbá, másik része némileg nyíltabbá vált, majd a köztük kialakult fonetikai különbség fonológizálódott. Hogy mely szavakban rögzült a nyíltabb és melyekben a zártabb *o*, az a bizonytalansági elvnek megfelelően többnyire a véletlenen múlt, bár esetleg a hangkörnyezet is befolyásolhatta. (Itkonen szerint az *r* előtt történt nyíltabbá válás. Az én anyagomban *r* előtt PP **o* áll 9 szóban, PP **ɔ* pedig 15-ben.)

Ezekkel a változásokkal egy időben a rendszer átellenes oldalán is jelentős változás történt: **u* > **ü* > *j*. Ezt a változást én a természetes fonológia és a gazdaságosságra való törekvés elveinek megfelelő redukálódási folyamatnak tekintem, hiszen a felső nyelvéllásúak között az *j* a leginkább neutrális, legkisebb energiával ejthető magánhangzó. (Nem palatális, nem veláris, nem labiális.) Interpretációmát támogatja, hogy a PO-ban és több votják nyelvjárásban ez a hang tovább redukálódott és nyíltabbá vált. Ebben a folyamatban szórványosan az **i* is részt vett.

Az *u*-k (és *ü*-k) számának radikális csökkenése felborította a rendszer korábbi számszerű egyensúlyát és kiváltotta az **o*, majd az **ɔ* (< **a*) tömeges zártabbá válását. Az **o* és **ɔ* számának csökkenése viszont indukálta az **e* > **ö* > **o*, **ɔ* labiovelarizációt, hiszen az *o*-féle hangok számának gyarapítására ez volt az egyetlen lehetőség. Hogy mely szavakban történt meg ez a változás és melyekben nem (hiszen az eredeti *e*-k egy része megőrződött), azt a hangkörnyezet is befolyásolhatta (mint ezt Itkonen is gondolta), de alapvetően mégis csak a bizonytalansági elv érvényesült.

Az ismertetett, tömeges méretekben lezajlott hangváltozásokkal egyidejűleg velük ellentétes, szórványos változások (visszacsapások) is lezajlottak (tehát pl. nyíltabbá válás, illetve **o* > **ö* > **e* változás). Ez a jelenség jól ismert más nyelvek történetéből is.

A zártabbá és nyíltabbá válással kapcsolatban felmerül az a kérdés, hogy befolyásolhatta-e ezeket a folyamatokat a második szótagi magánhangzó nyílásfoka. Mint arra már utaltam, Rédei és Korenchy általános magyarázó elvként al-

kalmazza a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmóniát. Itkonen, aki részletesen cáfolja ezt a nézetet (1975: 359–370), csak az EP **e* esetében tartja lehetségesnek, hogy további sorsát a második szótag magánhangzója befolyásolta (Itkonen 1954: 278). A kérdés megítélése attól is függ, hogy mikorra tesszük a szóvégi magánhangzók lekopását, hiszen azok csak lekopásuk előtt fejthettek ki bármilyen hatást. A szuffixális magánhangzóként megmaradt vokálisok ebből a szempontból nem jöhetnek számításba. Az én hipotézisemben a nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónia nem játszhat szerepet, mivel feltevésem szerint az ősspermi magánhangzó-rendszerben történt változások kiinduló pontja éppen a végmagánhangzók lekopása volt.

Ezek a hangváltozások nagyon lassan, és minden érintett szóban külön-külön zajlottak le. Ennek következtében egy eredeti **ä*, ha az elsők között kezdett el változni, akár az ősspermiben lezajlott változások végpontjáig az **i*-ig is eljuthatott. De, a bizonytalansági elvnek megfelelően bármelyik fokon meg is állhatott. Ezért van az is, hogy pl. az **ä*-ből keletkezett **e*-k ugyanúgy fejlődhetnek tovább, mint az eredetiek, bár általában nem jutottak el olyan nagy számban olyan messzire, mint az eredeti **e*-k, hiszen egy szakasszal hosszabb utat kellett megtenniük. A táblázatból kiolvasható, hogy míg az EP **e*-k közül 20, az EP **ä*-k közül csak 10 vált az ősspermi kor végére felső nyelvvállásúvá.

Az ősspermiben lezajlott, szabályosnak tekinthető hangváltozások fejlődési sorokként ábrázolva:

$$\ddot{a} \rightarrow a \rightarrow \text{ɔ} \rightarrow o \rightarrow u \rightarrow (\ddot{u}) \rightarrow i$$

$$e \rightarrow \acute{o} \rightarrow o$$

$$\ddot{u} \rightarrow \ddot{u}$$

$$\ddot{a} \rightarrow e \rightarrow i \rightarrow i$$

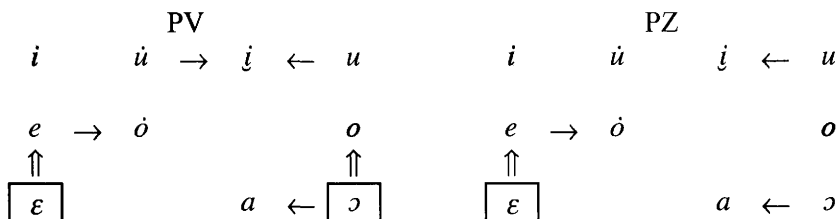
$$\acute{e} \rightarrow \acute{o}$$

A fejlődési sorok összekapcsolódhattak, tehát pl. az *o*-vá vált *e* tovább változhatott *u*-vá, *ü*-vé. *i*-vé. A legtöbb hangváltozásnak volt ellentétes irányú, de jóval kisebb intenzitású párja (visszacsapás), pl. *o* → *ó* → *e*, *i* → *e*, *u* → *o* stb.

A vizsgált 517 etimológia 64 %-ában (331 szó) az általam szabályosnak tartott zártabbá válás és/vagy labiovelarizálódás zajlott le. 109 szóban (21 %) megmaradt az eredeti EP hang, 62 szóban (12 %) visszacsapás (amit bizonyos értelemben szintén tekinthetünk szabályosnak), 15 szóban (3 %) pedig szabálytalan és ritka hangváltozás történt.

Az ősspermiben lezajlott hangváltozások egy része az ősvotjában és az őszürjénben is folytatódott, mint az alábbi ábrák mutatják.

A bekeretezett fonémák eltűntek a rendszerből. A → (egyszerű nyíllal) jelzett változások csak a bennük résztvevő fonémák gyakoriságát változtatták meg kisebb vagy nagyobb mértékben.

A PV és PZ magánhangzó-rendszerben lejajlott folyamatok

A PV és PZ magánhangzók eredete:

PV PZ *a* < PP *a*, *ɔ*

PZ *ɔ* < PP *ɔ*

PV *o* < PP *ɔ*, *o*

PZ *o* < PP *o*

PV PZ *u* < PP *u*, *ü*

PV PZ *ö* < PP *ö*, *e*

PV PZ *ü* < PP *ü*

PV PZ *e* < PP *ε*, *e*

PV PZ *i* < PP *i*

PV PZ *j* < PP *j*, *u*, *ü*

Az egyes hangok története

PP ?*ä

A permi vokalizmus klasszikus elméletében azokban a szavakban rekonstruálnak PP *ä -t, amelyekben VT *e* ~ ZR *ε* (< *ö) megfelelés mutatkozik (Rédei 1988: 374–375). Erre azonban véleményem szerint nincs szükség. Hiszen az *ä minden bizonnyal *e-n keresztül labializálódott. A VT *e alapján tehát joggal feltételezhetjük, hogy az előpermi *ä zártabbá válása már az őpermi kor végére megtörtént. Annál is inkább, mert az előpermi *ä-t érintő egyéb változások is (pl. *ä > a) az őpermi korban zajlottak le, és a klasszikus elmélet is számol az előpermi *ä-k egy részének őpermi kori labializációjával, amit szintén zártabbá válnak kellett megelőznie.

Úgy gondolom, hogy PP *ä-t legfeljebb azokban a szavakban rekonstruálhatunk, amelyekben a mai permi nyelvek egyikében *a*, másikában *e* vagy (*e* > *ö*) *ε* áll. Ez a hangviszony PP *ä-ből magyarázható a legegyszerűbben. Mindössze 7 előpermi és 8 őpermi eredetű szóban van ilyen megfelelés. Az előpermi szavakban a mai permi nyelvekben az alábbi megfelelések vannak: VT *a* – ZR *ε* (4 szó): VT *kalim*, *kalem* 'Bucht im Fluss' ~ ZR *kēla*: *tj-kēla*, *tj-kela*, *tj-kola*, *tj-kol* 'kleine Bucht im See, kleiner Waldsee' < PP *käl* 'Bucht' < FU *kälz* 'versumpfter See, Bucht'; VT *kaltj-* 'mit dem Zugnetz fischen' ~ ZR *kelt-*, *kevt-* < PP *kältj-* < FP *kältä-*; VT *pal*, *paw* 'Seite, Gegend, halb, Hälfte' ~ ZR *pēl*, PO *pōl* 'Seite, eines von einem Paar' < PP *päl* 'halb, Hälfte, Seite' < UR *pälä*; VT *a* - ZR *e* (2): VT *vala-* 'verstehen' ~ ZR *velal-* PO *vōlal-* < PP *vāla-* < ? FU *wšlš-*; VT *kal'i* 'Schwiegertochter' < ZR *kel* (*kēlj-*), P *kevja*, PO *kel*, *kēlja*

'Schwägerin' < PP *käli* < FP *käl3*; és VT *ę* - ZR *a* : VT *čel'j*, *čel'j* 'kleiner Finger' ~ ZR *čal'* < PP *čäl'i* < ? FP *čšl'3*.

Az előpermi magánhangzó 5 szóban rekonstruálható, mindig **ä*-ként. A PP **ä* feltevése mellett ezeknek a megfeleléseknek másik lehetséges magyarázata, hogy az **ä* hasadása már az őspermiben megtörtént, és az *a*-t, illetve *e*-t tartalmazó alakok nyelvjárási változatokként éltek egymás mellett. Elméletileg az is lehetséges, hogy minden idetartozó szóban PP **a*-t teszünk fel, amely a PZ-ben **ö*-vé zárult és labializálódott. Ezt azonban nem tartom valószínűnek.

Az idetartozó PP szavakban mai VT *a* ~ ZR *e* (2), VT *e* ~ ZR *a* (1) és VT *e* ~ ZR *ę* (5) párok találhatók. Az utóbbi csoportba kizárólag középíráni jövevényszavak tartoznak (pl. VT *eksej* 'Kaiser' ~ ZR *ęksi* 'Fürst' < PP *äkse*), amelyekben az átadó nyelvi alak alapján tehető fel PP *ä*. Az is lehetséges azonban, hogy a hangrendszeréből ekkor már hiányzó *ä*-t hanghelyettesítéssel *e*-ként vette át az őspermi. Az első két csoportban mutatkozó megfelelések pedig őspermi nyelvjárási vátozatok folytatói is lehetnek.

Összefoglalva: nem tartom valószínűnek, hogy az őspermi kor végén megmegvult az **ä* fonéma. Ha mégis, akkor nagyon ritka lehetett és az ősvotják-őszürjén kor legelején végleg eltűnt a rendszerből. Itt említtem meg, hogy Itkonen sem volt teljesen biztos a PP **ä* (nála *ε*) megvoltában, s azt elsősorban a rendszerkényszerre hivatkozva rekonstruálta (Itkonen 1953: 333).

PP **a*

108 szóban rekonstruálok első szótagi PP **a*-t. Ezek döntő többségében (89 szóban) VT *a* ~ ZR *a* megfelelés mutatkozik. Pl. VT *adži-* ~ ZR *ažži-* 'sehen PP *ažži-* < FP *ańč3-*, VT *aj*, *ajj* ~ ZR *aj* 'Vater' < PP *aje*, VT *bad'* ~ ZR *bad'*, *bajd* 'Salix' < PP *bad'* < UR *paj3*, VT *bam*, *baŋ* ~ ZR *ban* 'arc' (< volgai-bolgár *bāŋ*).

Ezek kétségtelenül PP **a*-ra mennek vissza. További 15 esetben csak az egyik permi nyelvben maradt meg az előpermiből örökölt szó (11 esetben a zürjénben, 4-ben a votjákban, mindig első szótagi *a*-val). Ezeknél sincs okunk, hogy a PP **a*-ban kételkedjünk.

Négy olyan PP szó van, amelyekben nem maradt meg mindkét nyelvben az eredeti *a*: VT *žoka-*, *žēka-* 'ersticken, ertrinken' ~ ZR *žagal-* < PP *žaka-* < FU *čākk3-*; VT *lap*, *lapeg* 'niedrig' ~ ZR *lap* 'flache Seite, Fläche, Blatt', *lop*: *pelj3-lop* 'Ruderblatt', SO *pań-lop* 'Löffelschale' < PP *lap* < UR *lapp3*; VT *ńalmj3* 'abschüssig' ~ ZR *ńilj3d* 'irányában' < PP *ńal*; VT *andan* 'Stahl' ~ ZR *jemdon*, *jendon* < PP *andan* < miran. **andan*.

Ezeknél azért indokolt PP *a* feltevése, mert így beilleszkednek a permi nyelvekre általában jellemző zártabbá válási tendenciába, továbbá ezt indokolják az előzmények is (az előpermi, illetve az átadó nyelvi alakok). Az utolsó szóban jelentkező szabálytalan ZR *e* népetimológiával magyarázható (vö. ZR *jen* 'Nadel', Rédei 1986: 65).

A vizsgált anyagban 31 olyan szó van, amelynek biztosan rekonstruálható előpermi előzménye van. Ez lehet előpermi **a* (13 szó), **ä* (15), **e* (1), **i* (2).

Az előpermi **a* megmaradása magától értetődőnek tűnik, de nem az. Az esetek többségében ugyanis zártabbá vált, mint azt a későbbiekben látni fogjuk. Rédei (1988: 365) úgy véli, hogy ezekben a szavakban a korai őpermiben **a* > **ä* változás történt a környező palatális mássalhangzók hatására. Az így keletkezett **ä* később az eredeti *ä*-k egy részével együtt *a*-vá vált. Ezalatt azonban lezajlott az eredeti **a*-k zártabbá válása, az tehát a másodlagos *a*-kat már nem érintette. Rédei véleményét támogatja, hogy az idetartozó 13 szó közül 12-ben az *a* mellett palatális mássalhangzó áll, valamint az, hogy az *a*-ból keletkezett *ä*-k egy része az eredeti *ä*-kkel együtt *e*-vé vált. Mégsem tarthatjuk a magyarázatot teljesen kielégítőnek, hiszen számos palatális környezetben álló őpermi **a* nem palatalizálódott, hanem zártabbá vált. Tehát a palatalizáció nem következett be automatikusan. Ezért azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy az *a*-k egy része azért őrződött meg, mert az egyik legfontosabb magánhangzó, a vokális triász tagja, még átmenetileg sem tűnhetett el a rendszerből. Példák: VT *jag*, *íag* 'Kiefernwald, Fichtenwald' ~ ZR *jag* 'Kiefernwald, Friedhof' < PP *jag* < FU *jakk3* 'Kiefern-, Fichtenwald'; VT *paš* 'Loch' ~ ZR *paškal-* 'sich erweitern' < PP *paš* < UR *paš3/pašk3*.

Az előpermi **ä* > PP **a* változás (pl. VT *an*, *aŋ* 'Backenbein, Kinnbacken' ~ ZR *an* 'Kinnlade' < PP *aŋ* < UR *äŋ3*, VT *nal'k* 'Falle' ~ ZR *nal'k* < PP *nal'k3* < FU *näðš/näl's*) egyik oka szintén az lehetett, hogy szükség volt a zártabbá válás miatt megfogyatkozott *a*-k számának növelésére. Feltevésem szerint már a korai őpermiben lezajlott a szóvégi magánhangzók lekopása. Ezzel fokozatosan megszűnt a magánhangzó-harmónia és így az **ä* helyzete labilissá vált, hiszen nem tartozik az alapmagánhangzók közé. A feleslegessé vált *ä* előtt két út állt: **a*-vá, vagy **e*-vé válhatott. A szavak kisebbik részében az első, a nagyobbikban a második lehetőség valósult meg.

Nehezebb azoknak az eseteknek a magyarázata, amelyekben a PP **a* előpermi **e*-re vagy **i*-re megy vissza. A ZR *mal'* 'Ruder' < PP *mal'a* < FP *mela* esetében Rédei (1988: 365) arra gondol, hogy a második szótag nyílt magánhangzója okozta az **e* nyíltabbá válását, tehát **e* > **ä* > *a* változás történt (nyílásfok szerinti magánhangzó-harmónia). Ha elfogadjuk Rédei magyarázatát (Ezzel kapcsolatos kételyeimet másutt fejtem ki.), akkor a nyíltabbá válásnak nagyon korán, még a szóvégi magánhangzók lekopása előtt kellett megtörténnie.

Semmiképpen sem alkalmazható azonban ez a magyarázat az alábbi két szóra, hiszen azokban a második szótagban **e* állt: VT *ač-*: *ačim* 'ich selbst' ~ ZR *ač-*: *ačim*, PO *ačim* < PP *ač3-* < FU *íce* 'Schatten, Schattenseele', VT *vaji-*, *vaj-* 'bringen, zubringen, zuführen, fahren, holen, abholen' ~ ZR *vaj-* 'bringen, tragen, führen, herbeiführen, gebären' < PP *vaji-* 'bringen, tragen, führen' < FU *wiye-* 'nehmen,

tragen'. Mindhárom egyeztetés közös vonása, hogy bennük depalatalizáció és nyíltabbá válás történt. Ezek oka azonban egyelőre nem világos.

PP *ɔ

Ezt a magánhangzót ugyanolyan meg gondolások alapján rekonstruálom az őspermire, mint az őszürjénre, érveimet itt nem ismétlem. Az idetartozó 137 szó (ebből biztos előpermi etimológiájú szó 53, bizonytalan 10, az őspermiben keletkezett 74) egyik legnagyobb csoportját (62 szó) azok alkotják, amelyekben VT *u* ~ ZR *o*, SO *o*, PO *o* megfelelés van. Példák: VT *bubj'i* ~ ZR *bobuv*, SO *bobul* 'lepke, pillangó' < PP *bobul*; VT *pum*, *puj* ~ ZR *pom*, SO, PO *pon* 'Ende, Anfang, Spitze' < PP *pon* < UR *päne*; VT *ulj-* ~ ZR, SO, PO *ol-* 'leben' < PP *olj-*; VT *kurj-* ~ ZR, SO, PO *kor-* 'bitten' < PP *korj-* < FU *ker(j)ä-*; VT *pužim* ~ ZR, SO *požem*, PO *požem* 'Kiefer' < PP *požem* < FP *pečä/penčä*.

Ezekben az esetekben tehát mindenütt zártabbá válás történt az SO kivételével, ahol megmaradt a kétféle *o*.

PP *ɔ-t rekonstruálok azokban az esetekben is (65 szóban), amikor az egyik permi nyelvben *a*, a másikban *o* vagy *u* áll. Példák: VT *baštj-* ~ ZR, SO, PO *bošt-* 'neihen' < PP *baštj-*; VT *mad'* 'Rätsel' ~ ZR, SO *mojd*, PO *mod'* 'Märchen' < PP *majd(j-)* < FU *muja-*; VT *kočo* ~ ZR *kača* 'szarka' < PP *kōča*.

Ezzel ezek a hangmegfelelések kielégítő magyarázatot kapnak, hiszen az *ɔ > *a* változás triviális, a zártabbá válás pedig a permi vokalizmus fejlődésének legáltalánosabb tendenciája. Véleményemet alátámasztja, hogy ennek a csoportnak ugyanolyan előpermi előzményei vannak, mint az előzőnek. A VT *a* ~ ZR *o* megfelelést mutató szavak (23) közel felében (10 szó) a várt *o* helyett SO *ø*, PO *u* áll, pl. VT *kad'* 'ähnlich wie' ~ ZR *kođ'*, *kojd*, SO *køđ'*, PO *kud'* < PP *kōđ'*. Ezek között külön csoportot alkot az a hét szó, amelyekben PP *wɔ szókezdettel számolhatunk. Pl. VT *val'es*, *wal'es* 'Bett' ~ ZR *vol'-paš*, SO *øl'-paš*, PO *ul'-paš* < PP *wol'* < FU *ađ'ɜ/ođ'ɜ*. Mint az idetartozó előpermi szavak mutatják a *w itt másodlagos, protetikusan. Ezek az esetek is magyarázhatók az általános zártabbá válási tendenciával, illetve feltehetjük, hogy az utóbb említett típusban éppen a később lekopott *w okozta a SO, PO alakokban jelentkező zártabbá válást, éppúgy mint a VT *važ* 'früh' ~ ZR *vož*, SO *øž*, *vož*, P *ož*, PO *už* < PP *wɔž < FP *ač'ɜ/oč'ɜ etimológiában. Ennek hatására keletkeztek az SO, PO zártabb alakok a VT *až* 'Vorderteil' ~ ZR *vož*, SO *øž*, *vož*, P *ož*, PO *už* < PP *ɔž < FP *oñča* szóban. (A mai zürjén szótárak ezt a két szót egy szócikkben tárgyalják, tehát egy szónak tekintik.)

A VT *kwaldj-* 'sich spalten', ZR *kolos* 'Zwischenraum', SO *kolastjñ*, PO *kolos* szóban a votjában az *ɔ tulajdonképpen labializálta a *k*-t miközben maga delabializálódott. Ilyen fejlődés szörványosan más labiális magánhangzók (*o*, *u*) hatására is lejátszódott.

Nyolc esetben a ZR, SO, PO *o* alapján rekonstruálható **ɔ*. A votják megfelelő szabálytalan vagy hiányzik.

Két esetben VT *o* áll zürjén megfelelő nélkül. Itt rekonstrukciót az indokolja, hogy a PP **o* a votjákban minden esetben zártabbá vált, míg az **ɔ* szórványosan megmaradhatott *o*-nak.

Egy szóban (VT *var*, *war* 'Sklave' ~ ZR *ver* < PP *wər* < FP *orja*) VT *a* ~ ZR *e* megfelelés mutatkozik. Rekonstrukciót a VT *a*, valamint a FP előzmény (**o*) indokolja. A szabálytalan ZR folytató a gyakori *e* > *o* változás ellentétjeként, visszacsapásként jelentkezik.

A PP **ɔ* az ősvotjában **o*-vá zárult, majd az eredeti **o* -val együtt tovább zárult, *u*-vá, az őszürjénben megmaradt és csak annak felbomlása után zárult az SO kivételével *o*-vá. Változatos EP előzményei kereken 50 szóban rekonstruálhatók: **e* (21), **ä* (8), **e/ä* (2), **i* (1), *o* (8), *a* (6), *o/a* (2), *o/ō* (1), *u* (1). A palatális előzmények esetében **ä* > **e* > **ō* > **o* változási sort tehetünk fel, amelybe a szórványosan (? visszacsapás eredményeként vagy a második szótag hatására) nyíltabbá vált **i* is bekapcsolódott. Az így keletkezett **o* az eredeti **o*-kkal együtt részt vett az őspirmi fonémahasadásban (> **ɔ*, **o*). Az eredeti **a*-k zártabbá váltak, az **u* pedig szórványosan (? visszacsapásként) nyíltabbá. Példák: VT *vu* 'Wasser' ~ ZR *va* < PP *vɔ* < UR *wete*; VT *lɨktj-* 'kommen' ~ ZR *lokt-*, *lakt-*, SO *lok-*, PO *lok(t)-* < PP *lɔktj-* < FU *lakte-*; VT *puč* 'Stange' ~ ZR, SO, PO *poč* < PP *pɔč* < FP *piča*; VT *šuna-* 'warm werden' ~ ZR, SO, PO *šonal-* < PP *šona-* < FP *šon3*; VT *vuž* 'alt' ~ ZR, PO *važ* < PP *vɔž* < FP *wanša*.

PP **e*

Számításaim szerint az **e* volt a leggyakoribb magánhangzó az őspermiben: 220 szóban rekonstruálható. Ez a nagy szám részben az én rekonstrukciós módszeremnek köszönhető, amennyiben PP **e*-t tesztek fel azokban a VT *e* ~ ZR *ę* megfelelést mutató szavakban, amelyekben a klasszikus elmélet hívei PP **ä*-t rekonstruálnak (45 szó). Úgy vélem ez szükségtelen, hiszen az **ä*-nek előbb mindenképpen zártabbá kellett válnia ahhoz, hogy labializálódhasson. Nézeteimet támogatja, hogy az eredeti *ä*-k egy része a klasszikus elmélet szerint is **ō*-vé vált már az őspermiben. Az általam feltett fejlődési sor tehát jól beilleszkedik az őspermiben lezajlott hangváltozások rendszerébe. Példák: VT *ber* ~ ZR *ber*, PO *bør* 'Hinterteil' < PP *ber* < FU *perä*; VT *sep* ~ ZR *sep*, PO *sóp* 'Galle' < PP *sep* < FU *säppä*; VT *kertj-* ~ ZR *kert-* 'binden' < PP *kertj-*.

A megfelelések legnagyobb csoportját (72 szó) az *e* ~ *e* típusú szavak alkotják, amelyek esetében magától értetődő a PP **e* feltevése. Példák: VT *pel'mj̄t* ~ ZR *pemj̄d*, PO *pi-met* 'finster' < PP *pel'mj̄t* < UR *piłm3*; VT *šerekja-* 'lachen' ~ ZR *šeral-* < PP *šer3-* < FP *šer3-/šär3-*.

Az *o* ~ *e* megfelelést mutató szavak (52) esetében is PP **e*-t lehet feltenni egyrészt a majdnem kizárólag palatális előzmények, másrészt az őspermire és

folytatóira jellemző labiovelarizálódási tendencia alapján. Példák: VT *lobi-*, *leba-* 'fliegen' ~ ZR *leb-*, *leb-*, PO *lebal-* < PP *lebi-* < FU *lemp3-/lämp3-*; VT *oski-* 'glauben' ~ ZR *eski-*, PO *jeski-* < PP *eski-* < FU *esk3-*.

Felfogásom szerint tehát a mai VT *o* és ZR *ę* ugyanannak az őspermiben megindult és a leánynyelvekben folytatódó folyamatnak az eredménye (**ä* > **e* > **ö* > *o* ~ *ę*). Csak éppen a votjákban a fejlődés egy fokkal tovább ment. Ennek okairól l. 43.

A következő csoportba azokat az etimológiákat soroltam (34 szó), amelyekben legalább az egyik permi nyelvben *e* áll. Itt a következő típusokat különböztethetjük meg: (VT ~ ZR) *e* ~ *o* (4), *e* ~ *u* (2), *u* ~ *e* (2), *e* ~ *i* (2), *i* ~ *e* (10), *e* ~ *j* (2), *j* ~ *e* (2), *ę* ~ *e* (3), *a* ~ *e* (2). Példák: VT *tej* 'Laus' ~ ZR *toj*, SO *tqj*, PO *tűj* < PP *tej* < FU *täje*; VT *čigi-*, *čegi-* 'brechen' ~ ZR *čeg-*, PO *čig-* < PP *čegi-* < FU *čāṅk3-/šāṅk3-*; VT *peļi*, *pōwi*, *poli*, *pele* 'Daumen' ~ ZR *pel*, P *pev*, PO *pel* < PP *peli* < FP *pālkā*.

Itt a palatális előzmény mellett az indokolja rekonstrukcióm, hogy egy PP **e*-ből az ismert fejlődési tendenciák segítségével a különböző mai folytatók levezethetők. A mai *i* esetében szórványos zártabbá válás történt, amely várakozásunknak megfelelően a votjákban több szóban hatott. **e* > *i* változás történt tíz szóban a PO-ban is. (A klasszikus elméletben ezeknél PP **ę*-t rekonstruálnak.) Az *a* ~ *e* megfelelést mutató két szó (pl. VT *palež*, *pāwež* 'Vogelbeere' ~ ZR *pelīs* < PP *pelež* < FU *pičla*) esetében nyelvjárási változatként PP **e/a* esetleg *ä* is feltehető.

Az utolsó csoportba sorolt 17 szó esetében ma egyik permi nyelvben sincs *e*. PP **e* rekonstruálását a már említett szempontok (palatális előzmény, a mai alakok levezethetősége) indokolják. Típusai: *ę* ~ *i* (3), *o* ~ *i* (8), *ę* ~ *j* (2), *i* ~ *ę* (2), *i* ~ *u* (2). Ezekben az esetekben az **e* vagy a zártabbá válás, vagy a labiovelarizálódás irányába fejlődött. Példák: VT *poškj*, *peškj* 'Schwalbe' ~ ZR *pišči* < PP *peški* < FU *päčk3*; VT *sinjs*, *sinjs*, *seṅās* 'Faden, Zwirn' ~ ZR *suñjs*, PO *sūñis* < PP *señjs* < ?FP *sāñä*.

A PP **e*-t tartalmazó szavak közül 129 őspermi, 91 pedig előpermi eredetű. Ez utóbbiak közül 74 szóban rekonstruálható az első szótagi magánhangzó előzménye: **ä* (29), **e* (19), **ä/e* (5), **e/ē* (2), **i* (11), **i/ä* (1), **a* (5), **o* (2). Mint látható a PP **e* keletkezhetett előpermi **e*-ből, **ä*-ből (zártabbá válással) és ritkábban **i*-ből (nyíltabbá válással). Veláris magánhangzóra csak akkor mehet vissza, ha az palatális környezetben állt. Három szóban a PP **e* előpermi **aj* szekvencia folytatója: itt a **j* palatalizálta a magánhangzót majd (vagy egyidejűleg) lekopott. Példák a veláris előzményekre: VT *šepjs* 'Beutel' ~ ZR *šepjs* < PP *šepjs* < FP *šopp3s3*; VT *vošja-* 'tauschen' ~ ZR *vež-*, PO *viž* < PP *veš(ja)-* < FP *waj3š3*.

PP **o*

Ez a magánhangzó viszonylag gyakori volt az őspermiben, összesen 163 szóban rekonstruálható. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy ez a hang az őspermiben központi helyzetben volt, és rajta keresztül zajlott le az **e* velarizációja. A mai permi nyelvjárások többségében, mind a votjákban, mind a zürjénben a PP **o* *e*-vé delabializálódott, csak a votják peremnyelvjárásokban és a PO-ban maradt meg változatlanul. Ennek alapján PP **o* rekonstruálható mai *e* ~ *ę* megfelelés esetén (55 szó). Pl. VT *čeltj-* 'werfen' ~ ZR *čelt-*, PO *čolt-* < PP *čoltj-* < FP *čelta-/čolta-*, VT *l'em, l'om, l'em* 'Traubenkirsche' ~ ZR *l'em*, PO *l'um* < PP *l'om* < UR *δ'eme/δ'ome*.

A második csoportot az az 50 szó alkotja, amelyekben *o* ~ *ę* megfelelés van, pl. VT *oš* 'Ochs, Stier' ~ ZR *ęš*, P *ęška* PO *oška* < PP *oš(ka)* < FP *ušk3*, VT *šort* 'Garn, Zwirn' ~ ZR *šert*, PO *šört* < PP *šört* < FP *širt3/šürt3*. A rekonstrukció itt sem kétséges, hiszen a mai votják *o* legfontosabb forrása éppen a PP-PV *o* volt.

A harmadik nagy csoportot azok az etimológiák alkotják, amelyeknél ma az egyik permi nyelvben *ę* van. Alcsoportjai: (VT ~ ZR) *ę* ~ *i* (7), *ę* ~ *o* (11), *ę* ~ *u* (1), *u* ~ *ę* (13), *i* ~ *ę* (2), *j* ~ *ę*, *o* (18), *e* ~ *ę* (3), *a* ~ *ę* (1). A szabálytalan vagy annak látszó folytatók közül az *o*, *u*, *j* viszonylag könnyen magyarázható: **o* > **o* > **u* > **j* zajlott le, ami jó beleillik a permi vokalizmus fejlődésére jellemző sémába. Pl. VT *kes* ~ ZR *kos*, SO *kps*, P *kes*, PO *küs* < PP *kös* < FP *koks3*, VT *ňel, nów, nel, nil* ~ ZR *ňil*, P *ňev*, PO *núl* 'Pfeil' < PP *nól* < UR *ňele/nôle*, VT *jm*, ZR *vom, vem*, SO *qm*, P *em*, PO *um* 'Mund, Öffnung' < PP *öm* UR *aņe, suža-*, VT *süža-* 'reinigen' ~ ZR *sež-*, PO *sóž-* < PP *sóž* < ?FU *sič3/süč3*.

A VT *e* a palatális környezet hatására bekövetkezett visszacsapás eredménye (pl. VT *kej, kej, kój* 'Wurm', ZR *kej* < PP *kójt* < FU *koje/koja*.) a VT *i* pedig speciális okokra vezethető vissza: a VT *kion, kijon, kijon* ~ ZR *kejn, kejin* < PP *koin* szóban metatézis történt, a VT *kiži-, kőž-* ~ ZR *kež-*, PO *kūž-* < PP *kóži-* szóban a PV **j* a palatális környezetben palatalizálódott. A VT *šala-* 'speien' ~ ZR *šəlal-*, PO *šəlal-* < PP *šəla-* < FU *šil'ke/šül'ke* szóban az előzmény (UR *ü*) miatt célszerű PP **o*-t rekonstruálni, aminek nyíltabbá válását a klasszikus elméletben az *l* hatásával magyarázzák (Rédei 1988: 369.).

Két olyan szóban is **o*-t teszek fel, amelyekben *e* ~ *u*, illetve *u* ~ *e* megfelelés van: VT *šeri, šire* 'Weberspule' ~ ZR *šuri* < PP *šóri*, VT *suter, süter, šäter* 'Johannisbeere' ~ ZR *seter*, PO *setər* < PP *sóter* < FP *sapt3r3/sopt3r3*. Az első esetben az átadó volgai-bolgár alak, a másodikban a veláris FP előzmény és a mai nyelvjárási alakok teszik indokolttá az általam választott megoldást.

A VT *kwas-* 'biegen' ~ ZR *kostj-*, KP *keštj-* < PP **kósj-* igében a KP *ę* miatt rekonstruálok PP **o*-t. A VT alakot egyszerűbb lenne egy PP **kosj-* formából levezetni, mert a PP **ko* > VT *kwa* fejlődésre több példánk is van. Ebben az esetben a permjákban történhetett redukálódásnak tekinthető **o* > *ę* változás.

A PO nyelvjárásban a PP **o* -nak kettős megfelelése van: *ó* és (hangsúlyos) *ü*. Ez utóbbi alapján a klasszikus elméletben PP **o*-t is feltesznek (Rédei 1988: 370). Úgy vélem, hogy inkább fonémahasadással kell számolnunk: az eredeti *o*-k egy része zártabbá vált, hogy növelje az eredeti *i* nyíltabbá válása miatt megfoghatott felső nyelvállású magánhangzók gyakoriságát. Hogy az így keletkezett *ü* valóban az *i* helyét foglalta el, bizonyítja az is, hogy a PO az orosz *ы*-t gyakran *ü*-vel veszi át. A zártabbá válást elősegíthette, hogy a PO-ban a PP **o*-k és az **e*-k egy része is zártabbá vált. A PO mai hangsúlyviszonyait az általam javasolt megoldás is megmagyarázza.

Az idetartozó szavak közül 79 ősspermi, 84 pedig elősspermi eredetű. Ez utóbbiak közül 70 szóban rekonstruálható az előzmény: *e*, *e/ō*, *o/ō* (8), *ä* (14), *ä/e* (1) *e* (3) *i/ü* (4), *a* (10), *o* (15), *u* (9), *a/o* (3), *o/u* (3). Mint látható, a tárgyalt magánhangzó bármely elősspermi vokális folytatója lehet. Az első típusba azok az etimológiák tartoznak, amelyekben Itkonen általában elősspermi hosszú magánhangzót rekonstruál. Mint Rédei hangoztatja (Rédei 1988: 371) permi szempontból indokolatlan elősspermi hosszú magánhangzókat feltenni. Az általa feltett elősspermi *e*-ből a PP **o* minden nehézség nélkül származtatható.

A palatális előzményekkel kapcsolatban annyit jegyzek meg, hogy az eredeti **e*-k nagyobb része ekkorra már előbbre tartott a velarizációban, a folyamatba később bekapcsolódó (hiszen előbb zártabbá kellett válniuk) **ä*-k jelentős része viszont az ősspermi kor végére csak eddig jutott a velarizációban. Ezért látunk itt az előzmények között jóval több **ä*-t, mint **e*-t. Példák: VT *tol* 'Winter' < ZR *tēl*, P *tev*, PO *tól* < PP *tól* < FU *tälwä*; VT *podj-* 'zumachen' ~ ZR *pēd-* < PP *pōdj-* < FU *pent3-*.

Az **i/ü* előzménnyel rekonstruált etimológiákban permi szempontból **ü*-vel kell számolni.

A veláris előzmények előbb egységesen **o*-vá váltak és utána centralizálódtak.

PP **o*

A klasszikus elmélethez hasonlóan én is kétféle **o*-t rekonstruálok az ősspermire, egy nyíltabbat és egy zártabbat. Úgy vélem azonban, hogy fonematikusan a nyíltabb alsó nyelvállású volt, a zártabb pedig középső. Ezt tükrözi az általam alkalmazott hangjelölés is. Így az én *o*-m a klasszikus elmélet *o*-jának, az én *o*-m pedig *o*-jának felel meg.

Akkor rekonstruálok (összesen 137 szóban) PP **o*-t, ha VT *u* ~ ZR *o*, SO *o*, PO *u* megfelelési sor áll fenn, valamint akkor is, ha a VT vagy a SO és PO alak hiányzik. (Az utóbbi esetben persze nyílt PP **o*-t is lehetne feltenni.) Ebbe a csoportba 104 szó tartozik. Itt tehát a votjában és a PO-ban zártabbá válás történt, az SO megőrizte a kétféle *o*-t, amelyek a többi zürjén nyelvjárásban összeolvadtak. Példák: VT *kur* 'Baumrinde' ~ ZR *kor*, SO *kōr* 'Rinde der

Laubbäume' < PP *kor* < FU *kere*; VT *lul*, *lül*, *ljl* ~ ZR *lol*, SO *lql*, PO *lu-l* 'Atem, Seele' < PP *lol* < FU *lewl3*; VT *pulj-* ~ ZR *pol-*, SO *pql-*, PO *pu-l* 'fürchten' < PP *polj-* < UR *pele-*; VT *punj*, *pünj*, *pijnj* ~ ZR *pon*, SO *pqn*, PO *pun* 'Hund' < PP *ponj* < FP *pene*; VT *uj*, *új* ~ ZR *voj*, SO *qj*, PO *új* 'Nacht' < PP *oj* < FU *eje/üje*.

A ZR *o* alapján PP **o* tehető fel az *o* ~ *o* (6 szó), az *j* ~ *o* (14 szó) és az *ε* ~ *o* (1 szó) megfelelést mutató szavakban. Az első típusban a votjában szórványosan megmaradt *o* áll, a másodikban a PP **o* először **u*-vá zárult, majd az eredeti *u*-kkal együtt továbbfejlődött *j*-vé. A harmadik típusban **o* > *ó* visszacsapás történt, az így keletkezett magánhangzó pedig teljesen szabályosan delabializálódott a közvotják nyelvjárásokban. Példák: VT *l'ogj-* 'treten' ~ ZR *l'og-* < PP *l'ogj-*; VT *nijj* 'Last, Bürde' ~ ZR *nop*, SO *nop/nqp*, PO *nup* < PP *nop3* < FU *napp3/nopp3*.

Viszonylag kicsi, de érdekes az a csoport, amelyben VT *kwa* ~ ZR *ko*, SO *kq*, PO *ku* megfelelést látunk. Pl. VT *kwaš* 'seicht, wasserarm' ~ ZR *košmj-*, SO *kqšmj-* 'trocken werden', PO *kušti-* 'trochnen (tr.)' < PP *koš* < UR *kuška/koška*, VT *kwar* 'Blatt' ~ ZR *kor*, SO *kqr*, PO *kur* < PP *kor* < ?FU *kor3/korwa*. Itt a votják alakokban az **o* tulajdonképpen labializálta a *k*-t miközben maga delabializálódott. Ilyen fejlődés szórványosan más labiális magánhangzók (*ɔ*, *u*) hatására is lejátszódott. A klasszikus elméletben a **w* protézist a már az őspermire felteszik (l. Rédei 1988: 367), erre azonban nincs szükség.

Egy szóban (VT *jnj-* 'einer Speise/ überdrüssig werden' ~ ZR *um-*, SO *qmjj-* < PP *omj-*) az SO adat indokolja rekonstrukciót, háromban pedig a votják alapján tesztek fel PP **o*-t. Az utóbbi típusban a zürjénben történt szórványos zártabbá válás, pl. VT *gondjir* 'Bär' ~ ZR *gundjir* 'ein mythol. Wesen' < PP *gondjir*.

A PP **o*-t tartalmazó szavak közül 74 őspermi eredetű, 12-nek bizonytalan, 62-nek biztos előpermi előzménye van. Ebben a 62 szóban a következő előzmények rekonstruálhatók: **e* (17), **ä* (2), **e/ü* (1), **a* (20), **o* (13), **u* (3), **a/o* (4), **o/u* (2). Az előzmények tehát lényegében azonosak a PP nyílt **ɔ* előzményeivel. Csak ott nagyobb a palatális magánhangzók aránya. Ez persze lehet véletlen is. A jelek szerint mindkét őspermi **o* esetében ugyanazok a folyamatok játszódtak le és ugyanazok a tendenciák hatottak. Példák: VT *uzjir* 'reich' ~ ZR *ozjir*, *uzjir*, SO *qzjir* < PP *ozjir* < FU *as8r3*; VT *um* 'Schlaf' ~ ZR *on*, SO *qn*, PO *un* < PP *onm3* < FU *odam3*; VT *kužjil'i*, *kūžil'i*, *kijil'i* 'Ameise' ~ ZR *kožul*, SO *kqžul*, P *kežjiv* < PP *kožil* < FU *kuñce/kuće*.

PP **i*

Kereken 100 szóban rekonstruálható. A legáltalánosabb megfelelési pár: *i* ~ *i* (86 szó). Példák: VT *kišma-* ~ ZR *kišmj-* 'reif werden' < PP *kišmj-* < FP *kipše/kipšä*; VT *nim* ~ ZR *nim* 'Name' < PP *nim* < UR *nime*; VT *piñ* ~ ZR *piñ*

'Zahn' < PP *piñ* < FU *piŋe*; VT *pi'em* ~ ZR *piv* 'Wolke' < PP *pil* < FU *pilwe/pilŋe*; VT *šin* ~ ZR *šin* 'Auge' < PP *šinm3* < UR *šilmä*.

A további esetekben csak az egyik nyelvben maradt meg az *i*: *i* ~ *ĭ* (6), *ĭ* ~ *i* (4), *i* ~ *e* (2), *e* ~ *i* (1), *u* ~ *i* (1). Pl. VT *šinj-* 'rosten' ~ ZR *sim-* < PP *sim-* < FP *sim3*. Az **i* > *ĭ* változást redukálódásnak tekinthetjük. A VT *in* 'Himmel' ~ ZR *jen* < PP *inma* < FU *ilma* és VT *vim*, *vijim* ~ ZR *vem*, PO *vim* < PP *vi(ji)m* < FU *wið3m3* szavakban a ZR *e* másodlagosságát a VT, illetve a PO alak mellett a FU, illetve az UR előzmény is bizonyítja. A VT *śuš*, *śús* 'Wachs' ~ ZR *śiš* < PP *śišt3* < FP *śišt3/śikšt3* szóban a labializáció oka nem világos.

A PP **i* előzménye 48 szóban rekonstruálható: **i* (24), **e* (5), **ä* (6), **e/i* (1), **i/ü* (3), **u* (5), **o* (3), **a* (1). Ez a hang tehát az esetek többségében előpermi **i*-ből vagy (zártabbá válással) más palatális magánhangzóból származott. A veláris előzmények palatális környezetben jelentkeznek, tehát az őspermiben ezekben a szavakban palatalizáció történt. Példák: VT *gid* 'Stall' ~ ZR *gid* < PP *gid* < FP *kentä*; VT *ki* 'Hand' ~ ZR *ki* < PP *ki* < FU *käte*; VT *ni*, *ni* 'schon' ~ ZR *nin*, *ni*, *nin*, *nijn* < PP *ni/ni* < FP *nik3/nük3*; VT *niž* 'Zobel' ~ ZR *niž* < PP *niž* < FU *ńukše/ńukš33*; VT *pi* 'Knabe' ~ ZR *pi* < PP *pi* < FU *pojka*.

PP **ü*

Ennek a hangnak a rekonstruálása nem áll biztos alapokon. Itkonen egyáltalán nem rekonstruál ilyen magánhangzót, Rédei és Lytkin ugyan igen, de az az általam rekonstruált PP **ĭ*-nek felel meg. Azokban az etimológiákban tartom rekonstruálhatónak ezt a hangot, amelyekben az *ü* fonémát ismerő votják peremnyelvjárásokban és/vagy a PO-ban *ü* áll, amelynek a többi votják és zürjén nyelvjárásban főként *u*, ritkábban *ĭ* és (palatális környezetben) *i* felel meg. Ennek alapján mindössze 38 szóban tehető fel PP **ü*, amelyek közül 17 őspermi, 21 pedig előpermi eredetű. Példák: VT *il'feucht*, *nass* ~ ZR *ul'*, PO *ul'* < PP *ul'* < FUP *el'3*; VT *kiñj-* *kiñj-* 'die Augen schliessen' ~ ZR *kuñ-*, PO *kuñ-* < PP *kuñj-* < UR *kuña-*; VT *kuž*, *kūž* 'lang' ~ ZR *kuž*, PO *kūž* < PP *kūž* < UR *koñć3/koć3*; VT *sužj-*, *sūžj* 'erreichen' ~ ZR *suž-*, PO *sūžot-* < PP *sūžj* < FP *sać3-*.

Nemcsak a ritka előfordulás teszi kétségesé az **ü* fonéma voltát, hanem az is, hogy az esetek többségében az *ü* palatális környezetben áll, tehát pozicionális variánsnak is tekinthető.

Az előpermi előzmény 19 szóban rekonstruálható, egynél többször csak az **u* (3), **o* (4), **e* (5) fordul elő. Egy-egy szóban van **a*, **o/a*, **o/u*, **ä*, **i/ü*, **i/ü/ä*, **iw* előzmény. Ezek alapján csak azt mondhatjuk, hogy a PP **ü* felső nyelvallású magánhangzóból (*ĭ*-ből vagy *u*-ból) keletkezhetett a környezet hatására bekövetkezett palatalizáció és/vagy labializáció eredményeként. Valószínűleg mindig periférikus tagja volt a magánhangzó-rendszernek és az is maradt. Feltevését azonban az is indokolja, hogy így a biztosan rekonstruálható PP **ö* nem maradna felső nyelvallású pár nélkül.

PP *j

Összesen 203 szóban teszem fel ezt a hangot, amely helyett Lytkin (1964: 186 kk.) és Rédei (1988: 372–374) *ü-t rekonstruál, szemben Itkonennal, akinél *i-t találunk (1954: 299 kk.). Lytkin érveivel másutt foglalkozom, Rédei érvei szintén nem meggyőzőek. Hiszen az, hogy a VT–ZR *j* labiális előpermi előzményre megy vissza, egyáltalán nem bizonyítja, hogy ez az előzmény még az őpermi kor végén is labiális volt. Az igaz, hogy a PP *o mindkét permi nyelvben delabializálódott, de jórészt más-más szavakban. Ez azonban nem bizonyítja azt, hogy az *j* előzménye is csak a permi nyelvek külön életében delabializálódott volna. Erre egyszerűen nem volt szükség, mert a tárgyalt hang az őpermi kor végén már illabiális volt. Nézetemet támogatja az is, hogy az illabializáció szinte teljesen egységesen zajlott le, a fonetikai környezet által kiváltott kisebb eltérésekkel. Módszertani szempontból is kérdéses, hogy indokolt-e ilyen esetben párhuzamos fejlődéssel számolni.

Az *j* ~ *j* megfelelés 182 szóban mutatkozik (beleszámítva azokat az eseteket is, amikor a szó valamelyik permi nyelvből kiveszett). Példák: VT *bjčk-* ~ ZR S P *bjčki-*, PO *bočki-* 'stechen' < PP *bjčki-* < ?FP *pučks-*; VT *bjd* 'ganz vollständig' ~ ZR *bjd* 'jeder, all, ganz'; VT *pjri-* ~ ZR *pjri-* 'hineingehen' < PP *pjri-* < FP *pur3-/pör3-*; VT *lįmj* ~ ZR *lįm* 'Schnee' < PP *lįmj* < FP *lume*; VT *tįrpi* ~ ZR *tįrp* PO *terp* 'Lippe' < PP *tįrpi* < FP *turpa*; VT *viļ*, *viļ'* ~ ZR *viļ*, P, PO *vil'* 'neu' < PP *viļ* < FU *wuðe*.

Valamelyik permi nyelvben *i* áll a másik nyelv *j*-jének megfelelőjeként 19 szóban. Ez a megfelelés szinte kivétel nélkül palatális környezetben mutatkozik, tehát arról van szó, hogy az eredeti *j* a környezet hatására palatalizálódott. Pl. VT *jįrji-* 'nagen' ~ ZR *jir-*, PO *jor-* < PP *jįrji-* < ?FP *jire-/jüre-*, VT *miški-*, *miški-* 'waschen' ~ ZR *miški-*, PO *miškal-* < PP *miški-* < UR *muške-/moške-*.

A két szóban jelentkező VT nyelvjárási *ę*: *ger*, *meļ* nyelvjárási különfejlődés eredménye, mindkét szónak van *j*-is alakja is a votjakban.

A PP *j 77 őpermi és 127 előpermi eredetű szóban rekonstruálható, az utóbbiak közül 105 esetben rekonstruálható az előzmény: *u (49), *u/o (4), *u/a (1), *u/š (1), *i/ü (23), *o (6), *a (3), *a/ä (1), *i (6), *e (4), *e/ē (4), *ä (3). A PP *j az esetek négyötöd részében valóban labiális magánhangzóra, közvetlen előzményként *u-ra megy vissza. Az őpermiben lezajlott *u > (*ü >) *j változást redukálódásnak foghatjuk fel, hiszen ennek során az *u* elvesztette labiális artikulációját, vagyis kiejtése még kevesebb energiát igényelt. Közvetett bizonyíték felfogásom mellett az, hogy a PO-ban és egyes VT nyelvjárásokban az *j* tovább redukálódott és egyben nyíltabbá is vált: *ø*, *ê* lett belőle, követve a természetes fonológia sémáját, amely szerint a zárt magánhangzók redukálódnak és egyben nyíltabbá válnak.

Az előpermi *i közvetlenül redukálódott *j*-vé, esetleg a környező mássalhangzók hatására (*r*, *l*, *ž*) is. Az alsóbb nyelvállású illabiálisok a

labiovelarizálódási és zártabbá válási folyamatba bekapcsolódva juthattak el az *ĭ* fokig, bár az is sincs kizárva, hogy ugrásszerűen váltak *ĭ*-vé. Ezt az *ĭ* nagyfokú jelöletlensége is elősegíthette. Példák: VT *gižĭ* 'Nagel' ~ ZR *giž* < PP *gižĭ* < FU *kinče/künče*; VT *tĭ, tō* 'Landsee' ~ ZR *tĭ* < PP *tĭ* < UR *tow3*; VT *šĭr* 'Maus' ~ ZR *šĭr* < PP *šĭr* < FU *šĭjere*; VT *nĭl* 'Mädchen' ~ ZR *nĭl* < PP *nĭl* < UR *nejše*.

PP **u*

Ezt a hangot 215 szóban rekonstruálhatjuk. A messze leggyakoribb megfelelés *u* ~ *u* (179, ideszámítva azokat az eseteket is, amikor valamelyik permi nyelvből kiveszett a szó). Példák: VT *udĭ-* ~ ZR *ud-* 'tränken, zu trinken geben' < PP *udĭ-* < FU *amta-*; VT *juk-, l'ukĭ-* ~ ZR *juk-* 'teilen, trennen' < PP *jukĭ-* < UR *jaka-*; VT *mus* ~ ZR *mus* 'Leber' < PP *musk(3)* < UR *maksa*; VT *bur* ~ ZR *bur* 'gut' < PP *bur* < FP *para*.

További 35 esetben legalább az egyik nyelvben megmaradt az **u*: *u* ~ *ĭ* (10), *ĭ* ~ *u* (23), *i* ~ *u* (2). Pl. VT *vĭžĭ* ~ ZR *vuž* 'Wurzel' < PP *vužĭ* < FU *wanča*; VT *sĭlĭ-* 'stehen', *sultĭ-* 'aufstehen' ~ ZR *sulal-* 'stehen' < PP *sulĭ-* < FU *salk3-*;

Az **u* > *ĭ* változást redukálódásnak tekinthetjük. A VT *ivor* ~ ZR *juer* esetében a votjákban a *j* palatalizáló hatása érvényesült, a VT *šĭl'ĭ, šĭl'ĭ* ~ ZR *šul'* szóban pedig **u* > *ĭ* redukálódás, majd az *l'* hatására palatalizáció történt.

Egy szóban (VT *omĭr* ~ ZR *ĭmral-*) a PP **u* (< FP **u*) az egyik nyelvben az egyik, a másikban a másik lehetséges módon változott: nyíltabbá vált, illetve redukálódott.

A VT *kwas* 'Skier, Schneeschuhe', ZR *kĭes* < PP *kuas* < ? FP *kowt3* szóban a PP **u* a zürjénben *ĭ*-vé redukálódott, a votjákban labializálta a *k*-t, maga pedig delabializálódott és nyíltabbá vált. Szórványosan hasonló folyamat játszódott le az **ɔ* és az **o* hatására is.

Az idetartozó szavak közül 90 ősspermi, 125 pedig előpermi eredetű. Az utóbbiak közül 103-ban rekonstruálható az előzmény: **a* (30), **o* (34), **a/o* (11), **o/ō* (1), **o/a/ē* (1), **u* (17), **ä/e* (1), **e* (6), **i* (1), **i/e* (1). Az előpermi **u* csak az esetek negyedében maradt meg, de az alsóbb nyelvállású veláris magánhangzók zártabbá válása ismét megnövelte az **u*-k számát. A szórványos palatális előzmények esetében arról van szó, hogy egyes szavakban az **e* már korán **o*-vá vált, és ezek a másodlagos **o*-k is részt vettek az eredetiek zártabbá válásában. Példák: VT *kudo* 'grosser Korb' ~ ZR *kuda* < PP *kuda* < FP *konte*; VT *tuna-* 'wahrsagen' ~ ZR *tunal-* < PP *tunal-* < UR *tuna-*; VT *ul* 'Ast, Zweig' ~ ZR *ul* < PP *uli* < FP *el3*.

Az egyetlen **i* előzmény a VT *jumal* 'süss' ~ ZR *jumol* < PP *jumal* < FP *jimälä* szóban elhasonulással magyarázható.

Irodalom

- Bubrich, D. V. (1929), K voprosu o permskom vokalizme. Bjulleten Leningradskogo obščestva issledovatelej kul'tury finno-ugorskich narodnostej, 4. Leningrad. 18–19.
- Bubrich, D. V. (1948), Istoričeskaja fonetika udmurtskogo jazyka. Iževsk.
- Csúcs Sándor (1972), A votják nyelv orosz jövevényszavai II. NyK 74: 27–47
- Csúcs Sándor (1980), A votják-tatár nyelvi kapcsolatok és történeti hátterük II. NyK 82: 135–148
- Csúcs Sándor (1983), A votják nyelvtörténet korszakai. In: Urálistikai tanulmányok. Budapest 1983. 85–94
- Csúcs, Sándor (1984), Einige Probleme der Phonologie des Wotjakischen. In: Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen (Bibliotheca Uralica 7). Budapest. 167–181
- Csúcs, Sándor (1990), Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen. Budapest.
- Décsy, Gyula (1969a), Finnougrische Lautforschung. UAJb. 41: 33–75.
- Décsy, Gyula (1969b), Die Streifragen der finnougrischen Lautforschung. UAJb. 41: 183–211.
- Dressler, W. U. (1977), Grundfragen der Morphonologie.
- Dressler, W. U. (1980), A Semiotic Model of Diachronic Process Phonology.
- ESK = Lytkin – Guljajev, Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka. Moskva 1970.
- Genetz, Arvid (1897), Ost-permische Sprachstudien. JSFOu. 15/1: 1–57.
- Gerhardt, Dietrich (1969), Diskussionsbemerkungen auf dem Fogelius-Symposion. UAJb. 41: 173–175.
- Hajdú, Péter (1969), Zu den Kernfragen der finnisch-ugrischen Vokalforschung. UAJb. 41: 179–182.
- Hajdú Péter (1973), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Budapest.
- Harms, Robert T. (1967), Split, Shift and Merger in the Permian Vowels. UAJb. 39: 163–198.
- Häkkinen, Kaisa (1976), Vokaalisynteesiin perustuva tutkimus suomen ja unkarin vokaalifoneemien rajoista. Sananjalka 18: 70–77.
- Honti László (1979), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. NyK 81: 225–245.
- Itkonen, Erkki (1946), Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. FUF 29: 222–337.
- Itkonen, Erkki (1954), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. FUF 31: 149–345.
- Itkonen, Erkki (1966), Kieli ja sen tutkimus. Helsinki.
- Itkonen, Erkki (1967), (Besprechung von Lytkin 1964) Voprosy Jazykoznanija 1967/1: 139–144.
- Itkonen, Erkki (1969a), Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb. 41: 76–111.
- Itkonen, Erkki (1969b), Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Lautforschung. UAJb. 41: 212–251.

- Itkonen, Erkki (1975), Nachträgliche Bemerkungen 3. Horizontale und vertikale Vokalharmonie. FUF 41: 359–370.
- Kelmakov, V. K. (1975a), Refleksy praudmurtskich srednerjadnyh glasnyh verchnego pod"ema v sovremennyh dialektach. SFU 11: 96–104.
- Kelmakov, V. K. (1975b), Sud'ba praudmurtskogo ogublennogo *ö* v sovremennyh dialektach. SFU 11: 259–270.
- Kelmakov, V. K. (1976), K voprosu o periodizacii istorii udmurtskogo jazyka. SFU 12: 283–289.
- Kelmakov, V. K. (1978), K voprosu o dvuch *o* v praudmurtskom jazyke. SFU 14: 20–40.
- Korenych Éva (1974), Permi vokalizmusproblémák. NyK 76: 37–75.
- Laziczius Gyula (1963), Fonetika. Budapest.
- Lytkin, V. I. (1930), Dialekt Kobry. In: Sbornik Komissii po sobiraniju slovarja i izučeniju dialektov komi jazyka, 1. Syktyvkar. 29–47.
- Lytkin, V. I. (1952a), Drevnepermiskij jazyk. Moskva.
- Lytkin, V. I. (1952b), K voprosu o vokalizme permских jazykov. Trudy Instituta jazykoznanija 1. Moskva. 58–106.
- Lytkin, V. I. (1957), Istoričeskaja grammatika komi jazyka. Syktyvkar.
- Lytkin, V. I. (1961), Komi-jazvinskij dialekt. Moskva.
- Lytkin, V. I. (1964), Istoričeskij vokalizm permских jazykov. Moskva.
- Lytkin, V. I. (1972) Labializacija glasnyh v permских i marijskom jazykach. SFU 8: 101–113.
- Martinet, André (1963), Grundzüge der allgemeinen Sprachwissenschaft. Stuttgart.
- Martinet, André (1973), A nyelvféjlődés kutatásának szempontjai. In: A nyelvtudomány ma. Budapest. 347–391.
- Mikola Tibor (1979), A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéhez. NyK 81: 113–118.
- Nasibullin, R. S. (1977), O nekotoryh osobennostjach vokalizma kanlinskogo govora. In: Voprosy udmurtskoj dialektologii. Iževsk. 62–84.
- Rédei Károly (1963), Az ősspermi első szótagbeli **j > *ö* és **ö > j* hangváltozásról. NyK 65: 371–373.
- Rédei Károly (1968), A permi nyelvek első szótagi magánhangzóinak a történetéhez. NyK 70: 35–46.
- Rédei, Károly (1969), Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung. UAJb 41: 130–141.
- Rédei, Károly (1970), Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen. Budapest.
- Rédei Károly (1978), Chrestomathia Syrjaenica. Budapest.
- Rédei Károly (1984), A szóeleji és szóbelseji mássalhangzók delabializáló hatása az ősspermiben. NyK 86: 191–195.
- Rédei, Károly (1986), Zu den indogermanisch-uralischen Sprachkontakten. Wien.
- Rédei, Károly (1988), Geschichte der permischen Sprachen. In: Denis Sinor (ed.), The Uralic Languages Vol. 1. 351–394.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1975), A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevénytisztaival. NyK 74: 281–298.

- Riese, Timothy (1998), Permian. In: Daniel Abondolo (ed.): The Uralic Languages. London – New York. 249–275.
- Sammallahti, Pekka (1988), Historical Phonology of the Uralic Languages with Special Reference to Samoyed, Ugric, and Permian. In: Denis Sinor (ed.), The Uralic Languages. 478–554.
- Steinitz, Wolfgang (1944), Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. Stockholm.
- Steinitz, Wolfgang (1964), Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus². Berlin.
- Tepljasina, T. I. (1970), Jazyk besermjan. Moskva.
- UEW = Károly Rédei: Uralisches etymologisches Wörterbuch. Unter Mitarbeit von Marianne Bakró-Nagy, Sándor Csúcs, István Erdélyi, László Honti, Éva Korenchy, Éva K. Sal und Edit Vértes. I–II. Budapest 1986–1988.
- Uotila, T. E. (1944), Lehnwörter des Permischen. JSFOu. 52/5.
- Wichmann, Yrjö (1903), Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. 21.
- Wichmann, Yrjö (1915), Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf des Syrjänische. MSFOu. 36.
- Wurzel, W. U. (1977), Zur Stellung der Morphologie im Sprachsystem.
- Žilina (1975), Verchnesysolskij dialekt komi jazika. Moszkva.

Rövidítések

A votják nyelvjárások rövidítései

B	=	beszermán	MU	=	Malmizs-Urzsum
Ba.	=	Bavli	N	=	északi nyelvjárások
BT	=	Buj-Tanyp	Per.	=	peremnyelvjárások
G	=	Glazov	S	=	Szarapul
J	=	Jelabuga	Süd.	=	déli nyelvjárások
K	=	Kazán	SW	=	délnyugati nyelvjárások
Ka.	=	Kanli	Š	=	Sosma
Ku.	=	Kukmor	Šg.	=	Sagirt
KU	=	Krasnoufimsk	Ta	=	Tatisli
M	=	Malmizs	Tš.	=	Taskicsi
Mi.	=	középső nyelvjárások	U.	=	Ufa

A zürjén nyelvjárások rövidítései:

I	=	Izma	SO	=	Felső-Sziszola
KP	=	komi-permják nyelvjárások	Ud.	=	Udora
KZ	=	komi-zürjén	V	=	Vicsegda
Le.	=	Letka	Viš.	=	Visera
Lu.	=	Luza	Vm	=	Vim
PN	=	északi permjék			
PO	=	keleti permjék (= Genetz PO, Lytkin Ja. = Jazva)			

PS	=	déli permjåk			
S	=	Sziszola	VO	=	Felső-Vicsegda
Skr	=	Sziktivkar	VU	=	Alsó-Vicsegda
SM	=	Közép-Sziszola	Zu.	=	Zuzda

Egyéb rövidítések

C	=	mássalhangzó
Carit.	=	Caritivus
csuv.	=	csuvas
EP	=	előpermi (UR, FU és FP összefoglaló megjelölése)
FP	=	finn-permi alapnyelv
FU	=	finnugor (alapnyelv)
FUF	=	Finnisch-ugrische Forschungen. Helsinki
i. m.	=	idézett mű
Inst.	=	Instrumentalis
JSFOu.	=	Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki
Km.	=	középmongol
közv.	=	közvetjåk
L	=	irodalmi nyelv
MSFOu.	=	Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki
NyK	=	Nyelvtudományi Közlemények. Budapest
or.	=	orosz
ótör.	=	ótörök
Pl	=	pluralis
PP	=	őpermi
PV	=	ősvotjåk
Px	=	birtokos személyrag
PZ	=	őszürjén
SFU	=	Sovetskoe Finnougrovedenie. Tallinn
Sg	=	singularis
tat.	=	tatár
UAJb	=	Ural-altaische Jahrbücher
UR	=	uráli alapnyelv
V	=	magánhangzó
VT	=	votjåk
ZR	=	zürjén

TÖRKENCZY MIKLÓS – SIPTÁR PÉTER

Magánhangzó ~ semmi váltakozások a magyarban

Hungarian exhibits an intricate system of vowel ~ zero alternations. The purpose of the present paper is to examine the distribution and the quality of ‘unstable vowels’ (a cover term meant to be neutral with respect to whether a given vowel ~ zero alternation is considered to be the result of epenthesis, vowel deletion or some other phonological mechanism) and to propose an analysis of the various types of alternation they exhibit. The sections of this paper discuss the issue of stem-internal unstable vowels (conventionally referred to as that of ‘epenthetic’ stems), as well as stem-final and suffix-initial vowel ~ zero alternations (where the latter type is also known as the problem of ‘linking vowels’). The phenomenon of lowering and the special behaviour of the past suffix are also given a detailed treatment.

This paper is a revised Hungarian version of the analysis first presented in Chapter Eight of *The Phonology of Hungarian* (Siptár – Törkenczy 2000).

A magyarban valamely magánhangzó önnön hiányával való váltakozásának (magánhangzók kiesésének/betoldásának) különféle típusai találhatók. A jelen tanulmány célja ezen típusok összegyűjtése, tömör leírása és részletes fonológiai elemzése. Mint látni fogjuk, ezeknek a váltakozástípusoknak nem mindegyike elemezhető egyformán. Az alábbiakban a semmivel váltakozó magánhangzókat, bármelyik típusba tartozzanak is, „ingatag” magánhangzónak fogjuk nevezni és a V_i szimbólummal fogjuk jelölni. Ezt a terminust semlegesnek szánjuk, azaz a használatával (még) nem kötelezzük el magunkat abban a tekintetben, hogy az adott magánhangzó ~ semmi váltakozást végül betoldásként (epentézisként), törlésként (szinkópaként) vagy valamely ezektől eltérő fonológiai mechanizmus eredményeként fogjuk-e elemezni. Először tehát megvizsgáljuk az ingatag magánhangzók eloszlását és minőségét, majd a váltakozások elemzésével szolgálunk.

Ingatag magánhangzók tövön belül (pontosabban: a $t\ddot{o}$ belsejében) és tövön kívül (másképp: a $t\ddot{o}$ és a toldalék határán) egyaránt előfordulnak. Tekintsük át először a tövön belüli magánhangzó ~ semmi váltakozásokat!

1. Tövön belüli ingatag magánhangzók: a „hangkivető” tövek

Az ingatag magánhangzók tövön belüli megjelenése a tövek egy zárt, nem termékeny osztályára korlátozódik, pl. *bokor* ~ *bokr-ok*.¹ Ezt az osztályt a magyar hagyomány „hangkivető” töveknek, a Vago (1980)-ra visszamenő generatív hagyomány pedig „epentetikus” töveknek nevezi. Bár itt a (régebbi) hagyományos nevükön fogjuk emlegetni őket, látni fogjuk, hogy egyik elnevezés sem felel meg (vagy, ha úgy tetszik, mindkettő megfelel) a tőosztály alább előadott elemzésének. Az ilyen tövek ingatag magánhangzója a toldalékolatlan alakban és mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt megjelenik a kiejtésben, magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt azonban általában nem.² Ezt mutatja az (1) ábra:

(1) _ #	_ C-kezdetű toldalék	_ V-kezdetű toldalék
bokor	bokor-ban	bokr-ok
reték	reték-ben	retk-ek
kölyök	kölyök-ben	kölyk-ök

A „hangkivető” tövek ingatag magánhangzója mindig rövid és szabályosan középső nyelvvállású; előlségét és kerektségét a magánhangzó-harmónia szabja meg.³ Így tehát, amikor az ilyen magánhangzók fonetikailag megjelennek, *o/ö/e* hármas alternációt mutatnak. Az előlképzett kerekítetlen alternáns fonetikailag alsó nyelvvállású ugyan, ez azonban – mint bármely *o/ö/e* alternáció esetében – a fonetikai megvalósítás, nem pedig a fonológiai rendszer kérdése (Siptár – Törkenczy 2000: 55). Csupán hat olyan „hangkivető” tő van, amelyekben az ingatag magánhangzó nyelvvállása szabálytalan (alsó vagy felső, nem pedig középső).⁴ Ezek a (2) ábrában láthatók:

¹ Ez a tőosztály, bár nem termékeny, meglehetősen népes. Körülbelül 150 igei és 250 névszói tövet tartalmaz (amelyek egy része morfológiailag komplex, azaz képzett tő). Ezen kívül kisebb számban melléknevek és számnevek is megtalálhatók ebben az osztályban.

² Egyes magánhangzóval kezdődő toldalékok másképp viselkednek: *bokor-ig*, *bokor-ért*, nem pedig **bokr-ig*, **bokr-ért*. Ezekre a 4.6. pontban fogunk kitérni.

³ Néhány „hangkivető” töben hátulképzett ingatag magánhangzót találunk, holott a megelőző szótag magánhangzója előlképzett, mégpedig *i*, *í* vagy *é*: pl. *szírom*, *szírm-ok*, *kínoz*, *kínz-ás*, *céloz*, *célz-ás*. Ezek ugyanúgy viselkednek a harmónia szempontjából, mint a *híd*, *hég* típusú „antiharmonikus” tövek, és azokhoz hasonló módon elemezhetők (l. pl. Siptár – Törkenczy 2000: 157–169). Pontosabban, amint a fenti toldalékolt alakokból is látható, nem csupán úgy viselkednek, mint az antiharmonikus tövek, hanem maguk is azok.

⁴ A középső és alsó nyelvvállású *e*-ket megkülönböztető nyelvjárások tanúsága szerint olyan kivételes „hangkivető” tövek is vannak, amelyekben az ingatag magánhangzó (fonológiai is) alsó nyelvvállású *e* (*kebel*, *kebl-et*, *telek*, *telk-ét*, vö. *reték*, *retk-ét*). Itt ettől eltekintünk, hiszen a leírásunkban szereplő nyelvváltozatban ez a különbség nincs meg.

(2)	a	vacak	vac-k-ot
		kazal	kazl-at
		ajak	ajk-at
	i	öriz	örz-i
	ü	becsül	becsl-és
	u	bajusz	bajsz-ot

A tövön belüli ingatag magánhangzók mindig a töv utolsó szótagjában fordulnak elő; azonban az egy szótagú szavak egyetlen magánhangzója soha nem ingatag.

Az eddigiek az epentézises megoldás felé látszanak billenteni a mérleget. Ha azonban megvizsgáljuk a „hangkivető” tövek végső $C_aV_iC_b$ szakaszát (ahol a V_i az ingatag magánhangzót, a C_a és C_b pedig az őt körülvevő két mássalhangzót jelzi), azt találjuk, hogy itt a magánhangzó ~ semmi váltakozásnak (tehát a fel-tételezett magánhangzó-betoldásnak) fonotaktikai indoka nincs. Ugyanis az a tövégi C_aC_b mássalhangzó-kapcsolat, amely az ingatag magánhangzó fonetikai nem-megvalósításán alapuló tövátváltoztatban megjelenik, nem minden esetben rosszul formált fonotaktikailag (Törkenczy 1992). Persze vannak olyan töbelseji ingatag magánhangzóval elválasztott mássalhangzó párok, amelyek szó végén rosszul formált kapcsolatot alkotnának (például ilyen a *bokr-ok* /kr/ kapcsolata), de nem mindegyik ilyen. A (3) ábra néhány olyan példát mutat, amelyekben a szóban forgó C_aC_b lehetséges szóvégi mássalhangzó-kapcsolat:

(3)	$C_aV_iC_b$	$C_aC_b \#$
	viszonoz	viszonz-om
	telek	telk-ek
	füröd-nek	fürd-és
	szerez	szerz-ünk
	torony	torny-ok
	majom	majm-ok
	bagoly	bagly-ok
		vonz
		halk
		kard
		borz
		szörnny
		slejm
		fogj

Figyeljük meg, hogy a legtöbb (3)-beli C_aC_b kapcsolat nemcsak szóvégi kapcsolatként jólformált, hanem egyenesen (elágazó) szótagzárlatként is tökéletes (a *fogj*-beli /gj/ az egyetlen kapcsolat, amely szótagzárlatként nem jó, csak olyan szóvégi kapcsolatként, amelyben a /j/ a szótagutóban áll, vö. Törkenczy 1994).⁵ Természetesen nem minden jólformált szótagzárlat vagy jólformált szóvégi más-

⁵ Nem soroltuk fel a (3)-ban azokat a szabálytalan $C_aC_b \#$ kapcsolatokat, amelyek $C_aV_iC_b$ sorozatban is előfordulnak. Ilyenre is akad jó néhány példa: /tk/ *retek, retk-es, Detk*; /čk/ *mocsok, mocsok-os, Recsk*; /sk/ *piszok, piszk-os, maszk* stb.

salhangzó-kapcsolat fordul elő ingatag magánhangzóval elválasztva is. Azonban anyanyelvi intuíciónk alapján még a nem előforduló típusok sem látszanak eleve lehetetlennek. Például nincs olyan „hangkivető” tő, amelyben a $C_a V_i C_b$ sor C_a -ja /n/, C_b -je pedig /č/ lenne; ám egy efféle tő fonológiaiilag teljesen lehetséges: egy elképzelt *penecs* nyugodtan lehetne „hangkivető” tő, magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt *pencs-* töváltozattal. Így tehát megállapíthatjuk, hogy a tövön belüli magánhangzó ~ semmi váltakozás nem fonotaktikai motivációjú. Azonban mégis vannak bizonyos fonotaktikai megszorítások, amelyeknek a „hangkivető” tövek eleget tesznek: (i) ingatag magánhangzójukat soha sem előzi meg vagy követi mássalhangzó-kapcsolat (*CCV_iC, *CV_iCC);⁶ (ii) az ingatag magánhangzót körülvevő mássalhangzók sosem azonosak (*C_aV_iC_b ha C_a= C_b);⁷ és (iii) ha mindkettő zörejhang, akkor vagy mind a kettő zöngés, vagy pedig mind a kettő zöngétlen (*C_aV_iC_b, ahol C_a és C_b eltérő zöngésségű zörejhangok).

Az, hogy egy tő „hangkivető”-e vagy sem, tehát hogy van-e benne ingatag magánhangzó, az illető tő lexikális (a szótárban rögzített, megjósolhatatlan) tulajdonsága. Vannak szinte azonos párok, amelyeknek egyik tagja ingatag magánhangzót tartalmaz ott, ahol a másik tag rendes magánhangzót. Hasonlítsuk össze a (4a)-beli „hangkivető” töveket a (4b)-beliekkel, amelyeknek az utolsó magánhangzója rendes, nem ingatag:

(4) a.	$C_a V_i C_b$	b.	$C_a V C_b$
terem	term-ek	perem	perem-ek
vödör	vödr-ök	csödör	csödör-ök
szobor	szobr-ok	tábor	tábor-ok
torony	torny-ok	szurony	szurony-ok

Az imént leírt adatok azt sugallják, hogy – hacsak nem akarunk önkényes szótári kivételjegyek használatához folyamodni – a tövön belüli magánhangzó ~ semmi váltakozás sem epentézissel, sem pedig a rendes (nem alternáló) magánhangzókkal azonos módon ábrázolt magánhangzók törlésével nem írható le.⁸

⁶ Egyetlen kivétel van: a -Vz denominális igeképző magánhangzója a *hang* tő után ingatag: *hang-oz-tat*, *hang-z-om*. Ugyanezen képző magánhangzója más mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek után sosem ingatag: *folt-oz-om*, *rend-ez-em*, *bors-oz-om*, nem pedig **folt-z-om*, **rend-z-em*, **bors-z-om*.

⁷ Rebrus (2000: 810) szerint ez utóbbi megszorítás általánosabb: a két mássalhangzó nem lehet homorganikus (azonos helyen képzett) sem (kivéve, ha egyikük koronális réshang). Ennek a megállapításnak az igazsága attól függ, milyen hely-jegyeket használunk. A Siptár – Törkenczy (2000)-ben használt ábrázolások értelmében (egyébként a hagyományos felfogás szerint is) például a *bátor*, *vödör*, *ismétel*, *gyötör* megfelelő mássalhangzói homorganikusak.

⁸ Mind epentézissel, mind pedig törléssel próbálkoztak már a szakirodalomban (vö. pl. Vago 1980, Jensen – Stong-Jensen 1988, 1989 /epentézis/; Kornai 1990a /magánhangzó-törlés/).

Az ingatag magánhangzó nem lehet betoldott, hiszen ha a „hangkivető” tövek magánhangzótlan alternánsát vesszük a mögöttes alaknak, az epentézis helyszíne nem jósolható meg: azok a mássalhangzó-kapcsolatok, amelyeket a feltevés szerint a betoldott magánhangzó felold, nem különböztethetők meg azoktól, amelyeket nem (vö. például a „hangkivető” *torony* tövet a nem-alternáló *szörny* tövel).

Az olyan tövek, mint *csukl-ik*, *búzl-ik*, *vedl-ik* stb. (Hetzron 1975) még egy érvet adnak a kezünkbe az epentézises elemzés ellen. Ezek olyan kötött tövek, amelyek rosszul formált zárlatra (azaz zárlatként rosszul formált mássalhangzó-kapcsolatra) végződnek. Kizárólag magánhangzó-kezdetű toldalékok előtt fordulnak elő, és tövégi mássalhangzó-kapcsolatuk sosem oldódik fel. Toldalékolt alakjukban úgy néznek ki, mintha „hangkivető” tövek lennének (vö. a *vedl-és* és *vezekl-és* alakokat). Azonban a paradigmájuk hiányos annyiban, hogy egyszerűen nem léteznek azok az alakjaik, amelyekben a toldalék (vagy annak hiánya) a tövégi kapcsolatot szótagolhatatlanná tenné. Tehát tövégi kapcsolatuk nem oldható fel epentézissel (**vedel-j* 'kezdj el vedleni'). Az ilyen defektív (hiányos paradigmájú) tövekkel szemben a „hangkivető” töveknek megvan a megfelelő alakjuk (*vezekel-j*). Ha a defektív és a „hangkivető” tövek között eltérő ábrázolásuk segítségével (nem pedig egyszerű felsorolással) kívánunk különbséget tenni, nem végződhet mindkét típus mögöttes ábrázolása mássalhangzó-kapcsolatra, hiszen ekkor azok a rosszul formált mögöttes kapcsolatok, amelyek feloldódnak, nem lennének megkülönböztethetők azoktól, amelyek nem.

Másfelől a „hangkivető” tövek magánhangzótlan alternánsa nem vezethető le mögöttes CVC-végű alakból (ahol a V ábrázolása ugyanolyan, mint bármely más magánhangzóé), mivel ekkor (i) nem lehetne megkülönböztetni azokat a CVC-végű töveket, amelyek magánhangzó ~ semmi váltakozást mutatnak (tehát amelyekben „hangkivetés” történik), azoktól, amelyek nem mutatnak ilyen váltakozást (vö. a *torony* és a *szurony* esetét), és (ii) nem lehetne megmagyarázni, hogy az ingatag magánhangzó minősége és hossza miért megjósolható.

Bármely sikeres elemzésnek meg kell tudnia magyarázni az adatokban található hármass különbséget (*torony*–*szurony*–*szörny*) és meg kell tudnia különböztetni a „hangkivető” töveket a *vedl*-féle hiányos paradigmájú CC-végűektől.

2. Tövön kívüli magánhangzó ~ semmi váltakozások: tövégi ingatag magánhangzók és „kötőhangzók”

Bizonyos toldalékok előtt tövön kívüli magánhangzó ~ semmi váltakozások figyelhetők meg. Mivel a tövön kívüli magánhangzó ~ semmi váltakozásokat fentebb úgy határoztuk meg, hogy azok a tö és a toldalék határán fordulnak elő,

elvileg két lehetőség van: (i) egyes tövégi magánhangzók ingatagok lehetnek; (ii) egyes toldalékkezdő magánhangzók ingatagok lehetnek.⁹ A magyarban mindkét eset előfordul.

2.1. Tővégi magánhangzó ~ semmi váltakozás

Ilyen váltakozás figyelhető meg a melléknévből igét képző *-ít*, *-ul/-ül* és *-odik/-edik/-ödik* előtt: *barna*, *barn-ít*; *laza*, *laz-ul*; *szomorú*, *szomor-odik*, *fekete*, *feket-edik*.¹⁰ Amint a példákból látható, a melléknévi tövek utolsó magánhangzója hiányzik e toldalékok előtt (mégpedig függetlenül attól, hogy történetileg önálló képzőelemre megy-e vissza vagy sem). Ez a szóban forgó toldalékok (és nem a tövek) különleges tulajdonsága, amit onnan tudhatunk, hogy ugyanezek a tövek más magánhangzó-kezdetű toldalékok előtt megtartják végső magánhangzójukat (akár ingatag magánhangzóval kezdődik a toldalék, akár rendessel). Például a *barná-bb*, *laza-bb*, *szomorú-bb*, *feketé-bb* középfokú alakokban a tővégi magánhangzó megmarad és a középfok *-V_ibb* jelének ingatag magánhangzója nem jelenik meg a felszínen.¹¹ A tővégi magánhangzó ~ semmi váltakozás eseteiben az ingatag magánhangzó minőségére vagy hosszára nézve semmilyen megkötés nem érvényesül. Lehet felső (*gömbölyű*, *gömböly-ödik*), középső (*fakó*, *fak-ít*) és alsó (*laza*, *laz-ul*); lehet hosszú vagy rövid.¹² Az ingatag magánhangzó megjósolhatatlansága azt a kézenfekvő megoldást sugallja, hogy a váltakozásról számot adó mechanizmusnak ezúttal egyszerű magánhangzó-törlésnek kell lennie.

⁹ Toldalékok belsejében (nem első pozíciójában) nem fordulnak elő ingatag magánhangzók. Az *-alom/-elem* főnévképzőt ellenpéldának lehetne tekinteni: *vigalom*, *vigalm-at*, vö. *víg*; *félelem*, *félelm-et*, vö. *fél*. Azonban ez a képző ma már nem termékeny és az őt tartalmazó tövek morfológiai komplexitása jórészt elhomályosult. Ezért ezt a „végződést” nem tekintjük toldaléknak. (Ha toldaléknak tekintenénk, mindenképpen erősen szabálytalan lenne, mivel nyilvánvalóan képző lenne, nem melléknévet alkotna, és mégis nyitótövet hozna létre /vö. alább a 3. pontot/.)

¹⁰ Az, hogy ez az alak *feketedik* és nem **feketédik*, fontos bizonyíték arra, hogy a tővégi és nem a toldalékkezdő magánhangzó az, amelyik valójában ingatag. Ha a toldalékkezdő magánhangzó törléséről (ingatagságáról) lenne szó, a tővégi magánhangzónak meg kellene nyúlnia: **feketé-dik*, mint *feketé-re*.

¹¹ Négy olyan melléknévtő van, amelyek kivételesen elvesztik végső magánhangzójukat a középfok jele és néhány más magánhangzó-kezdetű toldalék előtt: *könnyű* (*könny-ebb*, *könny-en*), *ifjú* (*ifj-abb*, *ifj-an*), *hosszú* (*hossz-abb*, *hossz-an*), *lassú* (*lass-abb*, *lass-an*). Van továbbá három olyan főnévi tö is, amely bizonyos magánhangzó-kezdetű toldalékok előtt elveszíti tővégi magánhangzóját: *borjú* (*borj-ak*), *varjú* (*varj-ak*), *ifjú* (*ifj-ak*).

¹² Figyeljük meg, hogy (i) ezek a toldalékok nem tehetők hozzá bármely melléknévhez, és (ii) egyes magánhangzó-végű tövek után – a magánhangzó törlése helyett – egy *-s-* toldódik be a képző elé, pl. *olcsó-s-ít*, *karcsú-s-ít*, *állandó-s-ul*.

2.2. Toldalék eleji magánhangzó ~ semmi váltakozás

A toldalékok élén álló magánhangzó semmivel való váltakozása szélesebb körű és bonyolultabb jelenség, mint a tövégieké. Nem korlátozódik csupán néhány toldalékra: számos toldalék kezdődik ingatag magánhangzóval (ezeket a magánhangzókat hagyományosan „kötőhangzónak” is szokás nevezni).¹³ Két típusát különböztethetjük meg az ide tartozó toldalékoknak attól függően, hogy mi indokolja bennük a toldalék eleji magánhangzó ~ semmi váltakozást.

„A-típus”. Az A-típusú toldalékok élén álló ingatag magánhangzó csak akkor nem jelenik meg a felszínen, ha e toldalékok magánhangzóra végződő töhöz járulnak; mássalhangzó-végű tövek után mindig fonetikailag megvalósított magánhangzó áll, függetlenül a mássalhangzó minőségétől. Ebbe a típusba tartozik a többes *-ok/-ek/-ök*, a szuperesszívuszi *-on/-en/-ön*, az egyes szám első személyű (birtokos) *-om/-em/-öm* stb. Az (abszolút) igei toldalékok (magánhangzó-kezdetű toldalékok előtt) mindig mássalhangzóra végződnek a magyarban. Ennélfogva egyedül a magánhangzó ~ semmi váltakozás jelensége alapján elvben nem különböztethető meg egy stabil magánhangzóval kezdődő igei toldalék egy A-típusú toldaléktól, miután az utóbbi éppúgy sosem mutatna magánhangzó ~ semmi váltakozást, mint az előbbi. Akkor fogjuk A-típusúnak tekinteni a magánhangzóval kezdődő igei toldalékokat, ha az élükön álló magánhangzó rövid *o/e/ö* (vagyis a tipikus ingatag magánhangzó), pl. *-ok/-ek/-ök*, *-od/-ed/-öd*, *-om/-em/-öm* stb. Ezt a döntésünket alátámasztja az ilyen toldalékok viselkedése magánhangzóra végződő relatív tövek után; vö. *lát-om* és *lát-ná-m*; *ül-ök* és *ül-né-k*. Az A-típusú toldalékok viselkedése az (5) szerint foglalható össze:

(5)	C-végű tö:	lány	lány-ok	lány-on	lány-om
	V-végű tö:	holló	holló-k	holló-n	holló-m

Ezekben a toldalékokban az ingatag magánhangzó jelenléte vagy hiánya nem a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok fonotaktikáján alapul, vagyis a magánhangzó nem azért van ott, hogy egyébként rosszul formált kapcsolatokat feloldjon. Ez látható a (6) ábrán, ahol a megvalósított ingatag magánhangzó olyan jólformált szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat „old fel”, amelyek ráadásul még jólformált szótagzárlatokat is képesek lennének alkotni.

¹³ Az irodalom megoszlik e magánhangzók morfológiai hovatartozását illetően: nincs egyetértés abban, hogy az érintett ingatag magánhangzó a tö része („tővéghangzó”), a toldalék része („toldalékkezdő magánhangzó”) vagy pedig valóban, szoros értelemben véve „kötőhangzó”, azaz a tö és a toldalék között álló önálló egység-e (l. Antal 1977, Papp 1975 és az ott idézett irodalmat). Itt a toldalék részének fogjuk tekinteni.

(6)	$C_a-V_iC_b \#$	$C_aC_b \#$
	dal-ok	halk
	bor-ok	park
	tan-ok	tank
	kér-ed	térd
	ostor-oz	borz
	csalán-os	gáláns

Mivel az ingatag magánhangzót körülvevő mássalhangzók között fonotaktikai egymásrahatás nincs, ésszerű feltételeznünk, hogy az ilyen magánhangzó ~ semmi váltakozásért felelős mechanizmus **nem** az epentézis.

„B-típus”. A B-típusú toldalékok élén megfigyelhető magánhangzó ~ semmi váltakozás viszont fonotaktikailag motivált. A tárgyrag ($-V_i t$) kétségtelenül ide tartozik. Ebben a toldalékban az ingatag magánhangzó nincs fonetikailag megvalósítva, ha a toldalék mássalhangzója jólformált szótagzárlat (része) lehet, vagyis nincs kötőhangzó magánhangzók után (7a), valamint olyan tövégi mássalhangzók után, amelyekkel a $-t$ elágazó zárlatot képes alkotni (7b). Egyébként a t -t a felszínen magánhangzó előzi meg (7c).¹⁴

(7)	a.	holló-t	b.	ón-t	c.	nyom-ot
		kocsi-t		lány-t		pad-ot
		tevé-t		dal-t		kép-et
		kapu-t		sör-t		tök-öt
		nő-t		baj-t		hegy-et
		tű-t		rés-t		ív-et
		anyá-t		kosz-t		zsiráf-ot
		sí-t		gőz-t		doh-ot
		menü-t		varázs-t		rab-ot

Érdekes, hogy a kötőhangzó „hangkivető” tövek után akkor is megjelenik, ha a tövégi mássalhangzó – a többelseji ingatag magánhangzó jelenlétében – a rákövetkező t -vel szabályos szótagzárlatot tudna alkotni:

(8)	a. nem hangkivető tövek	b. hangkivető tövek
	ón-t	haszn-ot
	lány-t	torny-ot
	dal-t	öbl-öt

¹⁴ Bizonyos jelölt esetekben a $-t$ szótagutóként is szótagolódhat, erre itt nem térünk ki bővebben (l. Törkenczy 1994).

sör-t	ökr-öt
baj-t	bagly-ot
rés-t	—
kosz-t	bajsz-ot
gőz-t	—
varázs-t	—

Egyes (8b)-beli szavaknak van kötőhangzó nélküli alternatív alakjuk is, amely esetben a többelseji ingatag magánhangzó fonetikailag megvalósul, pl. *ba-jusz-t/bajsz-ot*, *öböl-t/öbl-öt*. E változatosság feltételei idioszinkratikusak és gyakran nem is világosak (egyes tövek nem mutatnak variációt, mások csak bizonyos toldalékok előtt, mások előtt nem; beszélők közötti eltérések vannak stb.).¹⁵

Eltekintve bizonyos kivételes esetektől (pl. *pénz-t*, *konstans-t...*) a tárgyrag a mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövekhez szabályosan kötőhangzóval kapcsolódik (pl. *rajz-ot*). Ez abból adódik, hogy a szótagzárlat a magyarban legfeljebb kétfelé ágazó lehet. Azonban meg kell jegyeznünk, hogy a tövégi gemináták némelyike úgy viselkedik, mintha rövid mássalhangzó volna: a tövégi /ss, šš, zz, nn, n^yn^y, ll, rr, jj/ után rendszerint nincs kötőhangzó, tehát éppen azok után a gemináták után, amelyeknek **rövid megfelelője** jólformált szótagzárlatot tud alkotni a *t*-vel (pl. *idill-t* [idilt], *finn-t* [fint], *plüss-t* [plüšt], *dzsessz-t* [jɛst]).¹⁶

Meg kell még azt is jegyeznünk, hogy jóllehet a gemináták jólformált szóvégi kapcsolatnak számítanak, *t*-végű tőhöz járuló tárgyrag előtt mindig kötőhangzót találunk: *bot-ot*, *öt-öt*, *rét-et*, nem pedig **bot-t*, **öt-t*, **rét-t*.

A múlt idő jele ugyancsak a B-típushoz tartozik annyiban, hogy ingatag magánhangzójának a megvalósulása ugyancsak fonotaktikailag motivált, de bizonyos tekintetben másképp viselkedik, mint a tárgyrag. A különbségek a következők:

(i) Mássalhangzós része gemináta *-tt* alakban valósul meg, ha nem áll mássalhangzó mellett (függetlenül attól, hogy a megelőző magánhangzó a tő része-e, vagy pedig olyan ingatag magánhangzó, amely megjelenik a felszínen): *lő-tt*, *dob-ott*. Ezt általában a tárgyragnak és a múlt idő jelének a szótári ábrázolása közötti különbségment szokás magyarázni (pl. Vago 1980).

(ii) Az ingatag magánhangzó felszíni megjelenésének feltételei némileg kü-

¹⁵ Az A-típusú toldalékok általában nem okoznak ilyen változatosságot a „hangkivető” tövek esetében. A tő ingatag magánhangzója ilyen toldalékok előtt nem valósul meg: *bagly-ok*, nem pedig **bagoly-ok*.

¹⁶ Az érintett gemináták később degeminálódnak, vö. Siptár (2000). Megjegyzendő, hogy a /n^yn^y/ és a /jj/ látszólag nem tartozik ide: *genny-et*, *menny-et*, *szenny-et*, *könny-et*; *gally-at*, *ujj-at*; azonban ezekben a szavakban a kötőhangzó megjelenésének más oka van; l. a 3. pontot. Az *orr-ot* esetében ez a más magyarázat nem áll meg; az *orr* ebből a szempontból kivételes (vö. *bizarr-t*).

lönböznek a tárgyragéitől: itt az ingatag magánhangzó csak akkor maradhat ki-ejtetlen, ha a tövégi mássalhangzó és a *-t* olyan elágazó zárlatot képes alkotni, amelynek az első tagja zengőhang (szonoráns). Így tehát a tárgyraggal szemben (9a) csak a lehetséges összetett zárlatok egy része valósul meg ilyenként a múlt idő jele esetében (9b):

(9) a. tárgyrag	b. múlt idő jele
ón-t	ken-t
lány-t	hány-t
dal-t	hal-t
sör-t	tör-t
baj-t	fúj-t
rés-t	kés-ett
kosz-t	csempész-ett
gőz-t	főz-ött
varázs-t	—

Ez a további megszorítás a múlt idő jelének egyedi tulajdonsága, amely nincs kapcsolatban azzal a fonológiai mechanizmussal, amely a B-típusú toldalékok ingatag magánhangzójának viselkedését szabályozza.¹⁷

(iii) A múlt idő jelének magánhangzó ~ semmi váltakozása nem csupán a toldalékot megelőző szegmentumra érzékeny, hanem az utána következőre is: nincs kötőhangzó az időjel előtt, ha utána magánhangzó(val kezdődő toldalék) áll:¹⁸

(10) nyom	nyom-ott	nyom-t-a
rak	rak-ott	rak-t-a
vés	vés-ett	vés-t-e

A kötőhangzó olykor mégis megjelenik azonban mássalhangzó-kapcsolatra végződő ige-tövek után még akkor is, ha magánhangzóval kezdődő toldalék követi a múlt idő jelét. Háromféle viselkedésmód különböztethető meg: (i) bizonyos CC-végű tövek után a kötőhangzó megjelenése fakultatív (11a); (ii) mások után kötelező (11b); (iii) végül a harmadik csoport tagjai nem engedik meg kötőhangzó megjelenését ebben a környezetben (11c).

¹⁷ A múlt idő jelének további idioszinkratikus tulajdonsága, hogy nem jelenik meg előtte kötőhangzó két szabálytalan (kötött) tö, a *feküd-* és az *alud-* után (*feküdt-, aludt-*), valamint az *ad/ed* végű tövek egy része után (*szaladt-, maradt-, meredt-, repedt-*). Ezek az alakok a zöngésségi hasonulás közbejöttével [tt]-végűként jelennek meg a felszínen. Más *ad/ed* végű ige-k nem így viselkednek: *ad-ott, fed-ett, fogad-ott, szenved-ett, tagad-ott*.

¹⁸ Nem állapítható meg, hogy a múlt idő jelének ez a tulajdonsága valóban eltér-e a tárgyragétól, mivel az utóbbit nem követheti további toldalék.

(11) a.	mond	mond-ott	mond-ott-ak / mond-t-ak	
	told	told-ott	told-ott-ak / told-t-ak	
	fig	fig-ott	fig-ott-ak / fig-t-ak	
b.	fest	fest-ett	fest-ett-ek	*fest-t-ek
	látsz-ik	látsz-ott	látsz-ott-ak	*látsz-t-ak
	csukl-ik	csukl-ott	csukl-ott-ak	*csukl-t-ak
	old	old-ott	old-ott-ak	*old-t-ak
c.	küld	küld-ött	*küld-ött-ek	küld-t-ek
	kezd	kezd-ett	*kezd-ett-ek	kezd-t-ek
	fedd	fedd-ett	*fedd-ett-ek	fedd-t-ek

Az adott igező fonológiai alakja csak részben határozza meg a viselkedését. A kötőhangzónak jelen kell lennie a tövégi mássalhangzó-kapcsolat után, ha az *t*-re végződik (pl. *fest-ett-ek*) vagy nem lehetséges elágazó zárlat (pl. *csukl-ott-ak*). Egyébként azonban fonológiai alapon megjósolhatatlan, hogy a kötőhangzó megjelenése kötelező, fakultatív, vagy lehetetlen egy adott CC-végű igező után ebben a környezetben. Bizonyos tövégi kapcsolatok (pl. /ld/) után mindháromféle viselkedésre akad példa: *szágudd-ott-ak* / **szágudd-t-ak*, *told-ott-ak* / *told-t-ak*, **küld-ött-ek* / *küld-t-ek*. Ez arra utal, hogy fonotaktikailag a VC_aC_bVttV és VC_aC_btV láncok egyaránt jólformáltak, ha C_b ≠ /t/ és a C_aC_b jóformált szótagzárlat. Az egyes jólformált szótagzárlatra végződő¹⁹ CC-végű töveknek, amelyeknek a második tagja nem /t/, önkényes szótári jegyet kell viselniük, amely megmondja, melyik láncot írják elő, vagy pedig megengedik-e mindkettőt.

A befejezett melléknévi igenév -Vtt/-t toldaléka a múlt idő jeléhez hasonlóan viselkedik, mivel az ingatag magánhangzó megjelenésének a feltételei jórészt ugyanazok: *köt-ött*, *megettér-t*, *köt-ött-ek*, *megettér-t-ek*. Azonban néha a kötőhangzó akkor is megjelenik a melléknévi igenévben, amikor a nem-megjelenésének adva vannak a feltételei: pl. *ír-ott* (vö. *ír-t*), *ad-ott-ak* (vö. *ad-t-ak*). Ez ismét az illető fő fonológiaiailag megjósolhatatlan, szótárilag adott tulajdonsága.

Vannak olyan toldalékok is a magyarban, amelyekben az élen álló ingatag magánhangzót mássalhangzó-kapcsolat követi (pl. -*ostul/-estül/-östül*, -*onként/-enként/-önként*, -*onta/-ente/-önte*, -*ocska/-ecske/-öcske*, -*osdi/-esdi/-ösdi*). Ezek az A-típusú toldalékokhoz hasonlóan viselkednek a magánhangzó ~ semmi váltakozás szempontjából, azaz minden mássalhangzóra végződő főhöz kötőhang-

¹⁹ Az igezők olyan mássalhangzó-kapcsolatra is végződhetnek, amely nem alkot jólformált zárlatot. Egy kivétellel (*metesz*) az ide tartozók mind kötött tövek. Ezek az igék gyakran hiányos paradigmájúak (l. az 1. pontot) és tipikus esetben ikesek. Példák: *bűzl-ik*, *vedl-ik*, *áraml-ik*, *vonagl-ik*, *habz-ik*, *játsz-ik*. Két olyan defektív igező is van, amelyek viszont nem ikesek (nem is használhatók alanyi ragozás egyes szám harmadik személyben, valamint felszólító, ható, stb. alakban): *kétl-* és *sínyl-* (pl. *kétl-em*, (*meg*)*sínyl-i*). Köszönet Novák Attilának és Wenszky Nórának e két utóbbi példáért.

zóval járulnak (pl. *dob-ostul*, *fej-enként*, *nap-onta*, *tök-öcske*, *indián-osdi*), de a magánhangzó-végűekhez anélkül (pl. *kutyá-stul*, *óra-nként*, *falú-cska*, *katoná-sdi*). Azonban mivel a szóbelseji és szóvégi CCC kapcsolatok rosszul formáltak,²⁰ ez az alternáció fonotaktikailag motiváltnak is tekinthető, amely esetben ezek B-típusú toldalékok.

Miután a B-típusú toldalékok esetében fonotaktikai egymásrahatás (interakció) van a tövégi és a toldalékbeli mássalhangzó között, a magánhangzó ~ semmi váltakozás fonológiai mechanizmusának és/vagy az érintett toldalékok ábrázolásának el kell térnie az A-típusú toldalékok esetében feltételezettől.

A nyitás különleges esetétől eltekintve, amelyre azonnal rátérünk, a toldalék eleji magánhangzó ~ semmi váltakozásban az ingatag magánhangzó minősége megegyezik a többelseji magánhangzó ~ semmi váltakozásban szereplő ingatag magánhangzóéval (*o/ö/e*). Egyetlen toldalék van, amelyben az ingatag magánhangzó nyelvéllása kivételesen felső, nem pedig középső: az *-unk/-ünk* többes szám első személyű (birtokos/igei) személyrag (pl. *bot-unk*, *fá-nk*; *lát-unk*, *lát-ná-nk*).

3. Nyitás

Láttuk, hogy az ingatag magánhangzó nyelvéllása szabályosan középső, mégpedig a *tő* belsejében és a toldalék élén egyaránt. Az utóbbi esetben azonban a kötőhangzó néha középső helyett alsó nyelvéllású (*ház-ak*, de *gáz-ok*). Erre a jelenségre az ingatag magánhangzók **nyitás**aként fogunk utalni.²¹ A nyitáson átesett kötőhangzó hátulképzett alternánsa *a*, nem pedig *o*. Az előlképzett alternáns az alsó nyelvéllású *e* [ɛ], amelynek alsó volta azonban ezúttal nem a fonetikai megvalósítás során alakul ki (amely a középső *e*-ket is alsóként értelmezi, l. az 1. pontot), hanem a nyitás eredménye. Miután a nyitás révén a kötőhangzó alsóvá válik, a kerek ségi harmónia nem tud alkalmazódni, mivel a magyarban nincs alsó elülső kerek magánhangzó (nyitással: *tűz-ek*, nyitás nélkül: *bűz-ök*). Ennélfogva a nyitáson átesett kötőhangzó az *a/e* kettős váltakozást mutatja a szokásos (nyitás nélküli) hármas *o/e/ö* helyett. A köznyelvben a nyitás eredménye csak akkor tapasztalható közvetlenül, ha a *tő* hátsó illeszkedésű (pl. *ház-ak*, *hid-ak*), vagy ha elülső illeszkedésű ugyan, de az utolsó magánhangzója

²⁰ Kivéve egyes szóvégi kapcsolatokat, amelyeknek utolsó mássalhangzója a szótagutóba szótagolódik, valamint bármely helyzetű CCC kapcsolatokat, amelyeknek belsejében analitikus morfémahatár húzódik (részletesebben l. Törkenczy–Siptár 1999a, b). A múlt idő jelét tartalmazó szóbelseji CCC kapcsolatokról l. a 4.4. pontot.

²¹ A nyitás jelenségéről már sok szó esett az irodalomban, l. pl. Vago (1980), Kornai (1990b, 1994), Nádasdy – Siptár (1994), Rebrus – Polgárdi (1997), Siptár (1998a), Szentgyörgyi (1998), Stiebels – Wunderlich (1999), Rebrus (2000).

kerek (pl. *szüz-ek*, *tőgy-ek*). Olyan (nem hátsó illeszkedésű) tövek után azonban, amelyeknek utolsó magánhangzója elülső és kerekítetlen, a nyitó hatás közvetlenül csak azokban a nyelvjárásokban figyelhető meg, amelyek a felszínen is megkülönböztetik a középső [e]-t az alsó [ɛ]-től, vö. *kép-et* [ke:pet], de *gyép-ét* [dʲepet]. Ez a különbségtétel a köznyelvben nincs meg. A nyitás eredményeként létrejött és a nyitástól nem érintett elülső kerekítetlen kötőhangzót itt egyaránt [ɛ] képviseli: [ke:pet], [dʲepet]. Így a magánhangzó minősége nem ad támpontot e tövek után a nyitás jelenlétére vagy hiányára nézve. Azonban a nyításnak van egy olyan mellékhatása is, amely (részben) független a magánhangzó minőségétől. A nyitást eredményező tövek (a továbbiakban: nyitótövek) után a B-típusú toldalékok akkor is kötőhangzóval járulnak a tőhöz, ha a tő olyan mássalhangzó-ra végződik, amelyhez rendszeren kötőhangzó nélkül tudnak kapcsolódni. Tehát a következő általánosítást tehetjük:²²

(12) A nyitótövek után fonetikailag megvalósított ingtag magánhangzó áll.

Ezt mutatják az alábbi tárgyragos példák:²³

(13) a. nem nyitótövek	b. nyitótövek
ón-t	tehen-et
lány-t	hány-at
dal-t	hal-at
sör-t	ár-at
baj-t	haj-at
rés-t	has-at
kosz-t	mesz-et
gőz-t	méz-et
varázs-t	darázs-at

A nyításnak ez a mellékhatása lehetővé teszi, hogy a nyitás jelenléte akkor is megállapítható legyen, ha a magánhangzó nyelvválása nem segít, vagyis a köznyelvben azon elülső illeszkedésű tövek után, amelyeknek az utolsó magánhangzója kerekítetlen, pl. *tehen-et*, *mesz-et*, *méz-et*.

Az A- és B-típusú toldalékok rendszeren egyaránt kötőhangzó nélkül kapcsolódnak a magánhangzó-végű tövekhez. Azonban (12) alapján azt várjuk, hogy a

²² Van néhány szabálytalan tő, amely nyitótő ugyan, de a tárgyrag mégis fonetikailag megvalósított magánhangzó nélkül kapcsolódik hozzájuk, pl. *báj* (*báj-ak*, *báj-t*), *szakáll* (*szakáll-ak*, *szakáll-t*), *hegyoldal* (*hegyoldal-ak*, *hegyoldal-t*). Teljes listájukat l. Papp (1975)-ben.

²³ A múlt idő jele nem mutatja ezt a hatást. Ez azonban azért van, mert nincsenek nyitó ígétők.

nyitótövek után akkor is legyen kötőhangzó, ha magánhangzóra végződnek. A többesjel és a modális *-Vn* viselkedését (mindkettő A-típusú toldalék) magánhangzóra végződő nyitótövek után a (14) ábra mutatja:

(14) többes	modális
városi-ak	sátáni-an
pesti-ek	emberi-en
szomorú-ak	szomorú-an
keserű-ek	keserű-en
bántó-(a)k	bántó-(a)n
sértő-(e)k	sértő-(e)n

Amint látható, a (12)-ben kifejezett általánosítás áll a (14)-beli esetekre. A magánhangzóra végződő nyitótövek egyetlen különleges tulajdonsága az, hogy középső nyelvvállású magánhangzók után a többesjel és a modális toldalék kötőhangzójának megjelenése fakultatív. Figyeljük meg, hogy nincs kötőhangzó abban az esetben, ha a tövégi magánhangzó *e, a, é, á*: *fekete, feketé-k, feketé-n; durva, durvá-k, durvá-n; ordenáré, ordenáré-k, ordenáré-n; burzsoá, burzsoá-k, burzsoá-n*.²⁴ Ez azonban lehet, hogy független a nyitástól, mivel az alsó nyelvállású kötőhangzó hiánya itt esetleg KKE-hatásnak tudható be.²⁵ A **feketé-ek, *durvá-ak* típusú alakok megsértenék a fonológiaelméletnek ezt az általános elvét. Ezért azt is mondhatnánk, hogy – némi egyedi variációval – a (12) a magánhangzóra végződő nyitótövekre is érvényes, kivéve, ha a teljesülése valamely más, általánosabb megszorításba ütközik (amilyen a KKE).

Azonban egyes más ingatag magánhangzóval kezdődő toldalékok (például a tárgyrag és az *-on/-en/-ön*) viselkedése nem ilyen: ez utóbbiak ugyanezekhez a tövekhez kötőhangzó nélkül kapcsolódnak:

(15) tárgyrag	szuperesszívusz
városi-t	városi-n
pesti-t	pesti-n
sátáni-t	sátáni-n
emberi-t	emberi-n
szomorú-t	szomorú-n

²⁴ A tövégi magánhangzó hosszúsága a *feketé-k, durvá-k* típusú alakokban a Nyílt Magánhangzók Nyúlásának tudható be (l. Nádasy – Siptár 1994, 67–70; Siptár – Törkenczy 2000, 170–173), nem pedig a tövégi magánhangzó és a kötőhangzó valamiféle összeolvadásának (**fekete-ek*).

²⁵ A Kötelező Kontúrelvről (KKE) l. Odden (1986, 1988) és az ott idézett irodalmat. Magyarul: Törkenczy (1994: 335); Durand – Siptár (1997: 132).

keserű-t	keserű-n
bántó-t	bántó-n
sértő-t	sértő-n

Megpróbálhatnánk (12)-t megmenteni a következő gondolatmenet segítségével. A (14)-beli tövek mindegyike melléknév. Ha feltesszük, hogy (a többesjellel és a modálissal szemben) az esetragok csak főnevekhez járulhatnak, akkor a (15)-beli tövek mindegyikének főnévi tőnek kell lennie, mivel az ottani két toldalék esetrag. A legtöbb melléknév nyitótő, de a főneveknek csak egy része az, és egy nyitó melléknévi tőnek megfelelő főnévi tő általában nem nyitótő.²⁶ Hasonlítsuk össze például a *vörös-ek* melléknévet a *vörös-ők* főnévvel; ugyanígy: *fogas-ak* és *fogas-ok*, *komikus-ak* és *komikus-ok*, *szárnyas-ak* és *szárnyas-ok*, *jobb-ak* és *jobb-ok*, *vagány-ak* és *vagány-ok*, *jámbor-ak* és *jámbor-ok* stb. Azt mondhatnánk tehát, hogy a (15)-beli tövek egyszerűen olyan nem-nyitó főnevek, amelyeknek léteznek nyitó, melléknévi megfelelőik. E feltevés alapján a (15)-beli viselkedésük kielégíti a (12) szerinti elvárásunkat.

Csak hogy ez az érvelés elfogadhatatlan. (i) Bizonyítható, hogy az esetragok igenis csatlakozhatnak melléknemekhez, mivel (testes) melléknemesítő képzők után is állhatnak, pl. *só-s-at*.²⁷ (ii) Egyes toldalékok ingatag magánhangzói még olyan magánhangzóra végződő tövek után is kiejtetlenek maradnak, amelyek kétségbevonhatatlanul melléknemek (és nyitótövek). Vegyük például a *-V_ibb* középfokjelet, amely a többesjelhez hasonlóan A-típusú toldalék (pl. *piros-abb*) és csak melléknemekhez járulhat, de amelynek az ingatag magánhangzója sosem jelenik meg a felszínen nyitó (vagy nem nyitó), magánhangzóra végződő tövek után (*szomorú-bb*, *keserű-bb*; vö. *szomorú-ak*, *keserű-ek*).

Igy tehát a (12) alatti általánosítás érvényességét a mássalhangzóra végződő tövekre kell korlátozni:

(16) A nyitótövek után fonetikailag megvalósított ingatag magánhangzó áll.

Feltétel: A V_i-t C előzi meg

A magánhangzóra végződő nyitótövek után az ingatag magánhangzóval kezdődő toldalékok viselkedése idioszinkratikus. Egyes toldalékok (alsó nyelvválású) kötőhangzóval kapcsolódnak hozzájuk, mások kötőhangzó nélkül. Mivel megjő-

²⁶ Fontos megjegyeznünk, hogy a magyarban a melléknemek nem változtathatók főnevekké zéró-szóképzéssel, viszont egyes melléknemeknek van lexikalizálódott főnévi megfelelőjük. Ennélfogva nem minden melléknévnek van azonosan hangzó főnévi párja.

²⁷ Nem lehetséges a *sósat* alakot *só-s-Ø-at* -ként elemezni (ahol a Ø testetlen deadjektívális főnévképző lenne), mivel a képzők nem nyitók, kivéve a melléknévképzőket (l. erről a jelen pont végén található érvelést).

solthatatlan, melyik toldalék hogyan fog viselkedni, nyilvánvalóan szótári jelölésnek kell ezt eldöntenie. Azonban hozzá kell tennünk, hogy a kötőhangzók viselkedése magánhangzóra végződő tövek után nem teljesen független a nyitástól, mivel – jóllehet a kötőhangzó nem mindig jelenik meg a magánhangzóra végződő nyitótövek után – ha megjelenik, az mindig a nyitásnak köszönhető (azaz magánhangzóra végződő nem-nyitó tövek után soha nem áll kötőhangzó).

A magánhangzóra végződő főnévtövek általában nem nyitótövek. Csupán két kivétel van: a *férfi* szó és a *-fi* utótag (pl. a *hadfi* szóban): *férfi-ak* (vö. *férfi-t*).

Forrása szerint a nyitás kétféle lehet (vö. Rebrus – Polgárdi 1997):

(i) A nyitás forrása lehet a tő: egy bizonyos önkényes (zárt) osztályhoz tartozó tövek (az ún. nyitótövek, vö. Vago 1980) után a közvetlenül rájuk következő kötőhangzó alsó nyelvállású. (Az eddigiekben a nyitásnak éppen erről a típusáról volt szó, itt csak röviden összefoglaljuk a főbb tudnivalókat.) Amint a (17)-beli adatok mutatják, ebben az esetben valóban a tő a nyitás forrása, mivel ugyanazon toldalék elején álló kötőhangzó nem-nyitó tövek után középső, nyitótövek után pedig alsó nyelvállású:²⁸

(17) a. rendes tövek	bot	bot-ok	bot-ot
	gyep	gyep-ek	gyep-et
	köd	köd-ök	köd-öt
b. nyitótövek	fog	fog-ak	fog-at
	kép	kép-ek	kép-et ²⁹
	szög	szög-ek	szög-et

Bizonyos toldalékok is nyitó hatásúak, abban az értelemben, hogy bármely tövet nyitótövé változtatnak: *gáz-ok-at*, *bűn-öm-et*. Hasonlítsuk össze a *hat-od-ot* alakot, amelyben a törtszámnévképző *-od/-ed/-öd* nem változtatja nyitótövé a számnévet, a *hat-od-at* alakkal, amelyben az egyes szám második személyű *-od/-ed/-öd* nyitótövet hoz létre. A többszörös toldalékolás és a nyitás problémájára alább még visszatérünk.

(ii) Egyes toldalékok viszont „önnyitónak” mondhatók abban az értelemben, hogy esetükben a toldalék elején álló ingatag magánhangzó nyitása (alsó nyelvállása) magának a toldaléknak köszönhető. Az ide tartozó toldalékok az egyes szám második személyű *-sz/-asz/-esz*, a főnévi igenévi *-ni/-ani/-eni*, valamint a második személyű tárgyra utaló első személyű *-lak/-lek/-alak/-elek*, a többes szám harmadik személyű *-nak/-nek/-anak/-enek* és a feltételes *-na/-ne/-ana/-ene*.

²⁸ A szuperesszívusz kötőhangja másképp viselkedik: középső nyelvállású marad (és hármas váltakozást mutat) nyitótövek után is: *ház-on*, *méz-en*, *szűz-ön*.

²⁹ Itt – ahogyan már említettük – a nyitó hatás csak olyan nyelvjárásokban figyelhető meg közvetlenül, amelyek különbséget tesznek a középső [e] és az alsó [ɛ] között.

E toldalékok kötőhangzója olyan tövek után is alsó nyelvéllású, amelyek bizonyíthatóan nem nyitótövek. Ezt mutatja a (18) ábra, amelyben a nem önnyitó egyes szám első személyű *-k/-ok/-ek/-ök* is szerepel az összehasonlítás kedvéért:

(18)	mond	mond-(a)sz	mond-ani	mond-(a)lak	(mond-ok)
	sért	sért-esz	sért-eni	sért-(e)lek	(sért-ek)
	küld	küld-esz	küld-eni	küld-(e)lek	(küld-ök)

Általában azt mondhatjuk, hogy ezen toldalékok kötőhangzója akkor jelenik meg, ha a *tő* egynél több mássalhangzóra végződik. Azonban a dolog ezúttal sem ennyire egyszerű. Bizonyos alakokban a kötőhangzó megjelenése (váratlanul) fakultatív (pl. *mond-(a)sz*, de: *sért-esz* / **sért-sz*). Egyes geminátára végződő tövek után hiányzik a kötőhangzó (pl. *áll-ni*, de *hall-ani*). Másfelől, bizonyos hosszú magánhangzóra + egyetlen (rövid) mássalhangzóra végződő tövek után felbukkan (*bocsát-ani*, de *lát-ni*). Mindezek alapján felmerül, hogy az „önnyitó” toldalékok látszólagos magánhangzó ~ semmi váltakozása nem fonológiai, hanem morfológiai (allomorf-kiválasztási) kérdés (akárcsak az egyes szám második személyű személyrag *-sz* vagy *-l* allomorfjának választása, amely szintén részben fonológiailag motivált, de semmiképpen nem fonológiai folyamat). Ennek (tehát a jelenség morfológiai kezelésének) jelentős előnyei vannak. Lehetséges fenntartani a (16) alatti általánosítást és a nyitás (mint fonológiai jelenség) egységes kezelését. Továbbá, ha az önnyitás morfológiai jelenség, az említett idioszinkráziák létezése egyáltalán nem meglepő.

Ha tehát az önnyitás nem fonológiai, a **fonológiai** nyitás forrása mindig a (relatív vagy abszolút) *tő*. A nyitás kizárólag a nyitótövet **közvetlenül** követő kötőhangzóra vonatkozhat. Ezt példázza a *nyolc-ad-ot* alak, amelyben a *nyolc* nyitótő, a tárgyrag mégis középső nyelvéllású kötőhangzóval jelenik meg (*-ot*). Ahogyan már említettük, a nyitás forrása a relatív *tő* is lehet, azaz egyes toldalékok maguk is nyitó hatásúak, nem-nyitó töből nyitótövet hoznak létre. Míg a (nem toldalékolt) tövek körében a nyitás lexikális tulajdonság,³⁰ a toldalékok esetében nem (teljesen) megjósolhatatlan, hogy melyikük nyitó és melyikük nem. Vago (1980) állítása, amely szerint a nyitás helyzetileg megjósolható, vagyis – az első helyen álló toldalékkal szemben, amelynek kötőhangzója attól függően alsó vagy nem alsó, hogy az abszolút *tő* nyitótő-e vagy sem – minden további toldalék előtt alsó nyelvéllású ingatag magánhangzó áll,³¹ bizonyíthatóan helytelen: például a törtszámnévképző után a tárgyrag kötőhangzója középső nyelvéllású, ahogyan az imént láttuk (Kornai 1990). Rebrus – Polgárdi (1997) szerint a képzők nem nyitók, a jelek és a ragok (az inflexiók toldalékok) pedig

³⁰ Bizonyos szófaji általánosítások azért tehetők, ezeket lásd alább.

³¹ Más szóval ez azt jelentené, hogy minden toldalék egységesen nyitótövet hoz létre.

mind azok. Olyan szembenállásokra mutatnak rá, mint *un-tat-om*, de *un-t-am*: az első esetben a műveltető képző nem teszi alsóvá a személyrag ingatag magánhangzóját, míg a másikban a múlt idő jele igen. Bár az állításnak az a része igaz, hogy minden inflexiós toldalék nyitó,³² a nyitás és a képzők közötti összefüggés bonyolultabb. Ránézésre úgy tűnik, hogy Rebrus és Polgárdi állítása nem igaz minden képzőre: vannak köztük nyitók és nem-nyitók egyaránt: *só-s-ak* (ahol a *-s-* denominális melléknévképző) és *harc-os-ok* (ahol a *-Vs-* főnévképző). Ez a különbség azonban a toldalék inflexiós/derivációs jellegétől független tényezőre, a nyitás szófaji eloszlására való hivatkozással magyarázható meg. Figyeljük meg, hogy az idézett, nyitó hatású képző melléknévképző. Valójában minden olyan képző, amely nyitótövet hoz létre, melléknevet vagy melléknévi igenevet képez: *tanul-ékony-ak*, *ír-ott-at*.³³ Mivel a melléknevek általában nyitótövek,³⁴ azt mondhatjuk, hogy ezek a képzők **azért** nyitó hatásúak, mert mellékneveket képeznek. A többi szófaji osztályban a nyitótövek eloszlása a következő képet mutatja. A főnevek és a névmások között népes, de zárt osztályt alkotnak a nyitótövek. Megjósolhatatlan, melyik főnév (névmás) nyitótó és melyik nem az, ezért a nyitótöveknek a szótárban meg kell jelölve lenniük. Az újonnan érkező jövevényszavak kivétel nélkül a jelöletlen, nem-nyitó osztályhoz csatlakoznak (*szponzor-ok*, *kűr-ök*). Az abszolút ige-tövek sohasem nyitótövek. A nyitásnak a tövekben és a toldalékokban megfigyelt eloszlása megmagyarázható, ha felteszszük, hogy alapesetben mindegyikük nem-nyitó, de egyesek közülük egyedileg vannak nyitótóként megjelölve, másoknak az alábbi két morfológiai redundanciaszabály ad nyitó státust:

- (19) a. Az inflexiós végződésnek nyitók.
b. A melléknevek nyitók.

Ezen kívül bizonyos (többé-kevésbé szabálytalan) morfológiai osztályok tagjai is mindig nyitótövek. Például a főnévi *v*-tövek és a rövidítő tövek mind ilyenek: *lov-at*, *madar-at*.³⁵ Így tehát a (19) kiegészíthető további, kisebb-nagyobb morfológiai osztályokra vonatkozó megállapításokkal. Összegezve: a nyitás tulaj-

³² Azoknak az inflexiós végzéseknek (például az esetragoknak) a nyitó hatása, amelyeket soha nem követ további toldalék, nem figyelhető meg, de nem is cáfolja semmi; feltesszük, hogy megvan nekik ez a tulajdonságuk.

³³ A *-atlan/-telen/(V)ítlan/(V)íten* fosztóképző és a *-van/-ven* számnévképző kivételes. Az előbbi melléknévképző, de nem nyitó: *tanul-atlan-ok*, míg az utóbbi nem melléknévképző, de képző, és nyitótövet hoz létre: *nyolc-van-at*.

³⁴ A főnevekkel szemben ezúttal a nem-nyitótöveké a lexikálisan jelölt osztály, pl. *nagy-ok*, *boldog-ok*. A népnevek (*skót-ok*, *török-ök*) egységesen nem-nyitók, melléknévként is.

³⁵ A „hangkivető” tövekre nem érvényes ilyen implikációs viszony: ezek lehetnek nyitótövek és nem nyitótövek egyaránt: *fark-at*, de *mark-ot*.

donsága morfológiai alapon részlegesen megjósolható.

A nyitás célpontja csakis ingatag magánhangzó lehet. A stabil toldalékezdő magánhangzók soha nem megy végbe nyitás. Amint már utaltunk rá, a szuperesszívusz ragja különleges, mert ingatag, de mégsem hat rá a nyitás.³⁶ A toldalékoknak ezt a három típusát a (20) ábrában vetjük össze. A többes szám jele nyitható és ingatag, az *-ért* nem nyitható és nem ingatag, végül az *-on/-en/-ön* nem nyitható, de ingatag.³⁷

(20) rendes tő	imá-k	imá-ért	imá-n	gáz-ok	gáz-ért	gáz-on
nyitótő	mai-ak	mai-ért	mai-n	ház-ak	ház-ért	ház-on

4. Elemzés

A tanulmány hátralévő részében az ingatag magánhangzókkal kapcsolatos – és az eddigiekben tárgyalt – adatok és általánosítások fonológiai elemzése következik. Az elemzés általános elméleti háttérével kapcsolatban l. Siptár – Törkenczy (2000: 5–12). Itt csupán néhány olyan elméleti feltevésünket bocsátjuk előre, amelyek a továbbiak megértéséhez nélkülözhetetlenek.

Először is feltesszük, hogy a magyarban (akárcsak számos más nyelvben) kétféle morfológiai tartomány van: „szintetikus” és „analitikus”.³⁸ Az analitikus morfológiai tartományok határai áthatolhatatlanok a fonotaktikai megszorítások számára. Más szóval: az ilyen megszorítások nem érvényesülnek rajtuk keresztül. Például a magyarban nincsen olyan fonotaktikai megszorítás, amely egy összetett szó első tagjának utolsó mássalhangzója és második tagjának első mássalhangzója közötti együttlőfordulási viszonyt szabályozná. (A zöngésségi hasonulás vagy a nazálisok hely szerinti hasonulása, amely valamilyen módon mégiscsak korlátozza, milyen mássalhangzók fordulhatnak elő egy összetétel határ két oldalán, nem fonotaktikai jellegű megszorítás, hanem posztlexikálisan, még szóhatáron át is érvényesül.) A magyarban az összetételhatár és az igekötő-ige határ analitikus. A toldalékok előtti határ lehet analitikus (pl. *-ban/-ben*, (felszólító) *-d*) vagy szintetikus (pl. *-t/-at/-ot/-et/-öt*). Az egyszerűség kedvéért magukat a toldalékokat is analitikusnak, illetve szintetikusnak nevezzük attól füg-

³⁶ Ugyancsak nem nyitható az *-unk/-ünk* – egyébként is különleges, mert felső nyelvválású – ingatag magánhangzója.

³⁷ A negyedik logikailag lehtséges típus nem létezik: nincs olyan toldalék, amelynek az élen nyitható stabil magánhangzó állna.

³⁸ A terminusok a kormányzásfonológiából származnak, de maga a különbségtétel a generatív fonológia különféle változataiban régóta ismeretes. Lényegében megegyezik a „+” határos és „#” határos toldalékolás, illetve az 1. szintű és 2. szintű toldalékolás közötti különbséggel (vö. Harris 1994).

gően, hogy milyen határ van előttük. A szintetikus toldalékok előtti határ a szótagolás és a fonotaktikai megszorítások számára láthatatlan, ebből a szempontból tehát egy szintetikus toldalékolt alak és egy monomorfemikus tő egyenértékű. Azonban nem minden fonológiai folyamat számára láthatatlanok a szintetikus morfémahatárok: például a hiátusszabály (l. 4.2.) vagy a nyitás szabálya (l. 4.3.) kifejezetten hivatkozik rájuk.

A Lexikális Fonológia elméletét követjük a következők tekintetében: (i) a levezetés egy lexikális és egy posztlexikális fázisból áll, (ii) a lexikális szabályok különböző halmazai között moduláris szervezettség van, és (iii) ez a moduláris szervezettség kapcsolatban áll azokkal a morfológiai tartományokkal, amelyekben az egyes szabályok alkalmazódnak. (Két lexikális modul tétélezünk fel, ezeket első blokknak és második blokknak fogjuk nevezni.) A morfológiai tartományok és a modulok közötti viszonyt az irodalomban többféle módon értelmezték. A klasszikus Lexikális Fonológia (pl. Kiparsky 1982) a morfológia és a fonológia között összefonódást tétélezett fel, s így a fonológiai folyamatok és a morfológiai műveletek egyaránt abban a modulban (azon a szinten) zajlottak le, amelyhez „tartoztak”. Mivel a szintek egymáshoz képest rendezve voltak, az első blokk fonológiai folyamatainak és morfológiai műveleteinek egyaránt meg kellett előzniük a második blokkba tartozókat. Azonban a szintek rendezettsége által megjósolt toldaléksorrend megsértéseinek esetei és az úgynevezett „zárójelezési paradoxonok” miatt (Cole 1995) ezt az elképzelést később fel kellett adni. Halle – Kenstowicz (1991) alternatív modelljében csak a fonológiai folyamatok vannak az egyes modulokhoz rendelve, a morfológia teljes egészében megelőzi a fonológiát és mindegyik toldalék egyszerűen meg van jelölve abban a tekintetben, hogy melyik blokk szabályainak alkalmazását váltja ki. Így a morfológiai műveletek sorrendjének nem kell követnie a modulok (blokkok) sorrendjét.

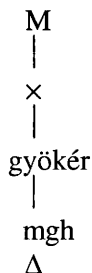
Az alábbiakban tehát feltesszük, hogy a toldalékok két csoportra oszlanak: analitikus és szintetikus toldalékokra. Az analitikus toldalékok egy olyan morfológiai tartományban helyezkednek el, amely nem azonos a tő tartományával, kívül esik rajta (ezzel szemben a tőhöz közvetlenül csatlakozó szintetikus toldalékok a tővel közös tartományban vannak). Az analitikus toldalék tartománya lehet monomorfemikus, de lehet(nek) benne további szintetikus toldalék(ok) is. Az első blokk szabályai csakis egy-egy analitikus tartományon belül alkalmazhatók (tehát analitikus határon keresztül nem). Ezek a szabályok levezetett környezeti hatásokat mutatnak, de a levezetés a tartományon belül nem szükségképpen ciklikus. Amikor minden első blokkbeli szabálynak alkalma volt működésbe lépni (az egyes analitikus tartományokon belül), a teljes szóra alkalmazhatóvá válnak a második blokk szabályai. Ezen a ponton már kiterjesztett szótagtemplátum áll rendelkezésre (l. 4.5. pont) és a levezetett környezet meg-

szorítása már nem érvényes. Valamely szabály tartozhat mindkét blokkhoz is, vagy csak az egyikhez, vagy csak a másikhoz.

4.1. Szótagolás: teljes magánhangzók és hiányos magánhangzók

A magánhangzó ~ semmi váltakozás a magyarban – elemzésünk szerint – részben a **teljes** magánhangzók (V_t) és **hiányos** magánhangzók (V_h) közötti mögöttes, tehát a szótárban rögzített különbségen alapul. A hiányos magánhangzók üresek abban az értelemben, hogy csak időzítési pontjuk van, szegmentális tartalmuk („melódiájuk”) nincsen.³⁹ Ezzel szemben a teljes magánhangzóknak **legalább** a „mgh” csomópontig terjedő szerkezetük van.⁴⁰ Ezt mutatja a (21) ábra (amelyben a gyökércsomópont és a mgh csomópont közötti szerkezetet nem tüntettük fel, a M a szótagmag-csomópont címkéje, a Δ szimbólum pedig tetyszöleges komplexitású szerkezetet rövidít, beleértve a további szerkezet teljes hiányát is):

(21) a. teljes magánhangzó

b. hiányos magánhangzó

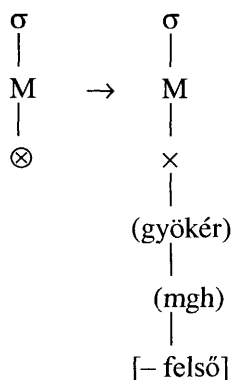
Megjegyzendő, hogy a hiányos magánhangzóknak (nem úgy, mint a teljeseeknek) mögöttesen valahogy meg kell jelölve lenniük, hogy szótagmagként szótagolódnak, mivel egyébként a szótagolási algoritmus nem fogja őket felismerni. Itt egyszerűen feltételezzük, hogy előre össze vannak kapcsolva egy-egy M csomóponttal.

³⁹ Az üres magánhangzókról l. Anderson (1982), Spencer (1986), Kenstowicz – Rubach (1987), Kaye – Lowenstamm – Vergnaud (1990), Kaye (1990), Charette (1991); magyarul: Szigetvári (2001).

⁴⁰ Ez azt jelenti, hogy egy képzési hely és/vagy nyelvvállás és/vagy kerektség tekintetében alulszabott magánhangzó is lehet az itteni értelemben „teljes”; csak a **teljesen** üres magánhangzót nevezzük „hiányos”-nak. A tanulmányunkban feltételezett jegygeometriai modell Clements – Hume (1995) modelljén alapul, részletesebb magyar nyelvű ismertetése Siptár (1998b)-ben található meg.

A hiányos magánhangzók nem kerülnek fonetikai megvalósításra (azaz nem jelennek meg a felszínen), hacsak a levezetés során nem tesznek szert mgh csomópontra (azaz nem változnak teljes magánhangzóvá). Ez a foltozó (default) művelet csak **jogosított** V_h -kon megy végbe, más szóval olyanokon, amelyek szótagba vannak szervezve, és minimálisan teljes magánhangzókká változtatja őket. Az érintett foltozószabály („V-folt”) úgy éri ezt el, hogy a [– felső] jegyértéket tulajdonítja a jogosított hiányos magánhangzónak. A magasabb csomópontok (köztük a mgh és a gyökércsomópont) automatikusan beillesztődik, hogy az ábrázolás jólformáltságot biztosítsa (Sagey 1986, Clements – Hume 1995). Ezt mutatja a (22) ábra, amelyben az irreleváns szerkezeti elemeket nem tüntetjük fel.⁴¹

(22) V-folt

A magánhangzó-harmónia és más foltozó műveletek alkalmazásával alakul ki a szabály kimenetéből a helyes felszíni magánhangzó.

A prozodikus jogosítással kapcsolatos szokásos feltevésekkel összhangban feltesszük, hogy jogosítatlan anyag nem kap fonetikai értelmezést (l. pl. Selkirk 1982, Itô 1986, 1989). Így a szótagolatlan hiányos magánhangzók egészen a felszíni ábrázolás szintjéig benne maradhatnak az ábrázolásban anélkül, hogy végül fonetikai megvalósításra kerülnének (vagyis nem kell őket kőbortörléssel eltüntetni). Azonban, amint a 4.5. pontban látni fogjuk, a hiányos magánhangzók a második blokkban már láthatatlanok. Ezt úgy fejezzük ki, hogy feltesszük: az első blokk végén minden (még akkor is) hiányos magánhangzó törlődik. (Ez egyébként a posztlexikális szabályok megfogalmazását is egyszerűbbé teszi, mivel a bennük szereplő szomszédos mássalhangzók valóban szomszédosak

⁴¹ A gyökér- és mgh-csomópontot körülvevő zárójel (22)-ben arra utalnak, hogy ezeknek a csomópontoknak a beillesztése automatikus. Az \times bekarikázása azt jelzi, hogy az érintett csomópont nem ural semmilyen további szerkezetet (itt: üres magánhangzó időzítési pontja).

lesznek, nem kell minden esetben belefoglalni a szabályba esetleges közbeeső üres magánhangzókat megengedő kitételeket.)

Feltesszük továbbá, hogy a hiányos magánhangzók előfordulása korlátozottabb, mint a teljeseké. Ez abban áll, hogy csak **egyszeresen zárt** szótagban fordulhatnak elő. Így a következő két megszorítással egészítjük ki a magyar szótagtemplátumot meghatározó jólformáltsági feltételeket (ezekről Törkenczy 1994):

- (23) a. $*V_h]_\sigma$ b. $*V_h CC]_\sigma$

A teljes és a hiányos magánhangzók közötti lexikális különbségen túlmenően a magánhangzó ~ semmi váltakozás a szótagolás mechanizmusán is alapul. Itő (1986, 1989) nyomán feltételezzük, hogy a szótagolás jellegét tekintve templátum-kielégítési művelet, amely irányított (balról jobbra vagy jobbról balra történik), maximális (azaz a szótagtemplátum a lehető legnagyobb mértékben kitöltődik szegmentumokkal) és a kezdet-elv hatálya alá esik (szótagkezdet nélküli szótagok létrehozása kerülendő, ha lehetséges). A szótagolás és az epentézis nem különböző folyamatok: a szótagolás építhet olyan szótagot is, amelyben valamely csomópont(ok) üres \times -et ural(nak) (csonka szótag). Más szóval a szótagolás „túlelemezheti” a szegmentális anyagot, azaz üres pozíciókat illeszthet a szegmentumok közé. Azonban esetünkben csak üres **magpozíciók** kerülhetnek ilyen módon a szótagszerkezetbe. A (24) a magyar szótagolás nyelvsajátos megszorítása:

- (24) Üres kezdet- és zárlatpozíciók nem keletkezhetnek a szótagolás során.

A szótagolás nem-kimerítő is lehet (Hyman 1990, Kenstowicz 1994). Feltesszük, hogy ez csak az alábbi különleges feltétel teljesülése esetén lehetséges:

- (25) Nem-kimerítőség
Hiányos magánhangzók kimaradhatnak a szótagba szerveződésből.

Így egy ábrázolás akkor is jólformált lehet, ha szótagba szervezetlen hiányos magánhangzót tartalmaz.

A (24) és (25) eredményeképpen a szótagolás átugorja a **lexikális** üres magpozíciókat (hiányos magánhangzókat), ha nem lehet őket egyszeresen zárt szótagba szótagolni. Ez szövégen, magánhangzó előtt, valamint egy teljes magánhangzó által követett egyes mássalhangzó előtt fordulhat elő:

- (26) a. $\dots CV_i CV_h \# \rightarrow \dots \{CV_i C\} V_h \#$
 b. $\dots V_i CV_h V_i \rightarrow \dots V_i C\} V_h \{V_i\}$
 c. $\dots V_i CV_h CV_i \rightarrow \dots V_i C\} V_h \{CV_i\}$

Amint a (26) ábrában látható (ahol a { szimbólum a szótag elejét, a } pedig a szótag végét jelzi), az érintett üres magpozíciók szótagba foglalatlanok maradnak. Nem „menti meg” őket az, hogy a szótagolás során üres zárlatpozíció keletkezik utánuk, mivel ezt a (24) kizárja. A nem-kimerítőség és a kezdet-elt (Itő 1989) együttesen biztosítja, hogy a $\dots V_t CV_h CV_t \dots$ sorok (26c) szerint szótagolódjanak, nem pedig $\dots V_t \{ CV_h C \} \{ V_t \dots$ formában, azaz mivel a hiányos magánhangzók elemzetlenek maradhatnak, fontosabb eleget tenni a kezdet-eltnek, mint belefoglalni a szótagszerkezetbe egy hiányos magánhangzót.

Egy olyan üres magpozíció, amely a szótagolás során jön létre, ábrázolását tekintve megegyezik egy lexikálisan jelenlevő üres magpozícióval. Mindkettő hiányos magánhangzó a fenti értelemben, és mindkettő teljes magánhangzóvá válhat a (22) szabály révén.

A magyarban a szótagolás **jobbról balra** halad és **folyamatos**, vagyis újra és újra alkalmazódik morfológiai és fonológiai műveletek után. Az átszótagolás megengedett, vagyis a prozodikus szerkezet eltörlődik, ha egy mag a hozzá társított \times -szel együtt törlődik (Hayes 1989) és a tövégi szótag zárata (át)szótagolhatóvá válik, ha magánhangzóval kezdődő toldalék járul a tőhöz (Levin 1985).⁴²

A magánhangzó ~ semmi váltakozás nemcsak a prozodikus, hanem a morfológiai szerkezetre is érzékeny: az analitikus és a szintetikus toldalékok közötti különbségtétel elengedhetetlenül szükséges az ilyen váltakozások elemzésében. Feltesszük, hogy a fentiek szerinti A-típusú és B-típusú toldalékok (l. 2.2. pont) egyaránt szintetikusak; az analitikus toldalékok (pl. *-ig*, *-ért*, *-d* stb.) tárgyalására a 4.5. pontban fogunk sort keríteni.

4.2. Rendes tövek és „hangkivető” tövek – A-típusú és B-típusú toldalékok

Az 1. és 2. pontban láttuk, hogy a magánhangzók három helyzetben váltakozhatnak a semmivel: tövön belül, tő végén és toldalék elején. Ezek közül a tövégi magánhangzó ~ semmi váltakozás fonológiailag szabálytalan, mert (i) a toldalékoknak csupán egy önkényes halmaza váltja ki minden (magánhangzóra végződő) töben, amelyhez csatlakoznak (l. 2.1. pont) és (ii) a tövek egy önkényes halmaza esetében megtörténik a toldalékok egy önkényes – és az (i) alatt említettel csak részlegesen egyező – halmaza előtt (l. a 2.1. pont 11. lábjegyzetét). Ennélfogva feltesszük, hogy a tövégi magánhangzó ~ semmi váltakozás lényegében morfológiai jelenség és a továbbiakban nem törődünk vele.

Azoknak a töveknek és toldalékoknak, amelyek szabályos (fonológiai) magánhangzó ~ semmi váltakozást mutatnak, a következő mögöttes ábrázolást tu-

⁴² Az analitikus toldalékok másképp viselkednek, l. alább.

lajdonítjuk. A „hangkivető” (másképp: „epentetikus”) tövekről azt állítjuk, hogy nem mássalhangzó-kapcsolatra ($C_a C_b$) végződnek, ahogy az újabb szakirodalomban rendszerint felteszik (Vago 1980, Jensen – Stong-Jensen 1988, 1989, Törkenczy 1994, 1995), hanem hiányos magánhangzót tartalmaznak egyetlen mássalhangzóra végződő utolsó szótagjukban: $C_a V_h C_b \#$ (Törkenczy 1992, Ritter 1995).⁴³ Így az 1. pontban leírt hármasok utolsó szótagja közötti különbséget a következőképpen ábrázoljuk: $-C_a V_h C_b$ (*torony*), $-C_a V_i C_b$ (*szurony*), $-C_a C_b$ (*szörny*). Az A-típusú toldalékok mögöttes teljes magánhangzóval kezdődnek (pl. $-V_i k$, a többes szám jele), míg a B-típusúak mögöttesen mássalhangzó-kezdetűek (pl. $-t$, a tárgyrag).

Vizsgáljuk meg a magánhangzó ~ semmi váltakozás és a szótagolás közötti viszonyt. A (27) ábra azt mutatja, hogyan szótagolódnak a mássalhangzóra végződő nem-nyitó nem-hangkivető tövek (nevezzük őket „rendes” töveknek), ha A-típusú (27a), illetve B-típusú (27b) toldalék járul hozzájuk:⁴⁴

(27) a.	ke:p- $V_i k$	{ke:}{p $V_i k$ }	képek
	bor- $V_i k$	{bo}{r $V_i k$ }	borok
b.	ke:p-t	{ke:}{p $V_h t$ }	képet
	bor-t	{bort}	bort

A fenti szótagolások a magyar szótagtemplátumokból, a jobbról balra történő templátum-kielégítésből és a nem-kimerítőség elvéből következnek. Az A-típusú toldalékok azért érzéketlenek a tövégi mássalhangzó milyenségére, mert magánhangzóval kezdődnek és ilyenformán mindig képesek jólformált szótagot alkotni a tövégi mássalhangzóval (mint szótagkezdettel). A B-típusú toldalékok ezzel szemben fonotaktikailag érzékenyek a tövégi mássalhangzóra. Ennek az az oka, hogy mássalhangzóval kezdődnek és önmagukban szótagolhatatlanok: a tárgyrag akkor és csak akkor szótagolódik együvé a tövégi mássalhangzóval, ha együtt jólformált zárlatot alkotnak (*bort*). A szótagolás azonban csonka szótagot, vagyis egy üres magpozíciót tartalmazó szótagot hoz létre abban az esetben, ha a mássalhangzók nem képesek elágazó zárlatot alkotni (*kép $V_h t$*). Így a magánhangzó ~ semmi váltakozás (ez esetben az „epentézis”) a szótagolás mechanizmusából fakad.

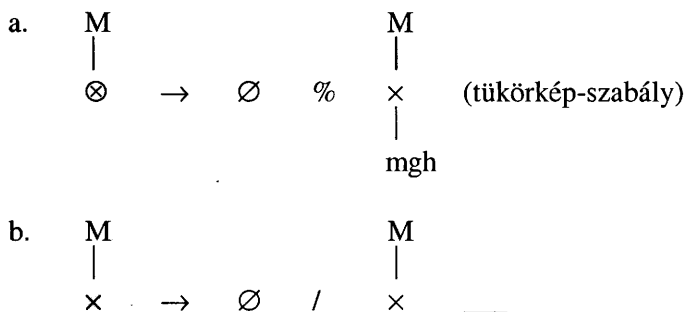
Az A-típusú toldalékok magánhangzóra végződő tövek utáni viselkedése azt mutatja, hogy a szótagoláson kívül egy szabály is van, amely a magánhangzó ~

⁴³ Mindkét említett elemzés kormányzásfonológiai keretben született, ahol ez a feltevés szükséges (de még a szóvégi mássalhangzó után is áll egy hiányos magánhangzó).

⁴⁴ Az átírásokban a fonetikai jelekkel és a V_i szimbólummal jelölt magánhangzók mind teljes magánhangzók; ezen belül a V_i a minimális teljes magánhangzó. A szótagolás szempontjából az igazi különbség az összes teljes magánhangzó és a V_h (a hiányos magánhangzó) között van.

semmi váltakozások egy részéért felelős. Ez a szabály megszünteti a hiátust (i) egy hiányos magánhangzó törlésével, ha teljes magánhangzóval szomszédos, illetve (ii) egy teljes magánhangzó törlésével (beleértve a hozzá tartozó \times -et is), ha egy másik teljes magánhangzó után áll. Az \times törlése is szükséges, mivel csupán a szegmentális tartalom törlésével nem történne más, mint hogy a teljes magánhangzó hiányos magánhangzová változik. Ezt a szabályt (28a, b) alakban fogalmazhatjuk meg:⁴⁵

(28) Hiátusszabály

A szabályt a lehető legáltalánosabb formában fogalmaztuk meg. A (28b) törli a másodikikát bármely két egymás mellett álló szótagmag közül. Ez a szabály „egyébként” része, és csak akkor lép működésbe, ha a speciálisabb (28a) feltételei nem teljesülnek. Teljes magánhangzók és hiányos magánhangzók elvileg négyféle módon alkothatnak hiátust: $\underline{V_h}V_t$, $V_h\underline{V_h}$, $V_t\underline{V_t}$ és $V_h\underline{V_h}$, ahol rendre az aláhúzott magánhangzó törlődik.⁴⁶ A (28) szabály levezetett környezeti hatásokat mutat (Vago 1980): nem törli a magánhangzó után álló magánhangzót monomorfemikus esetekben, ahol a hiátus fennmarad, pl. *oázis*.⁴⁷ Figyeljük meg, hogy az analitikus magánhangzó-kezdetű toldalékok megtartják a magánhangzójukat, pl. *kapu-ig*. Ennek okára később visszatérünk. A B-típusú toldalékkal ellátott magánhangzó-végű tövek esetében a (28) szabály értelemszerűen nem tud működésbe lépni. Ezek a toldalékok egyszerűen beleszótagolódnak a tő utolsó szótagjába: *kapu-t* \rightarrow {ka}{put}.

Másfelől az A-típusú toldalékok elveszítik az élükön álló teljes magánhang-

⁴⁵ A tükörkép-szabályok olyan szabályok (jelük a %), amelyek a megadott környezetben és annak tükörképének fennállása esetén egyaránt alkalmazódnak. A jelen esetben ez azt jelenti, hogy a törlés megtörténik, akár jobbra, akár balra áll a hiányos magánhangzó a környezetleírásban szereplő teljes magánhangzótól.

⁴⁶ A négy elvileg lehetséges eset közül az utolsó, két hiányos magánhangzó egymás után, sosem áll elő.

⁴⁷ A posztlexikális hiátustöltésről Siptár – Törkenczy (2000: 282–286).

zót a (28b) révén és ezután szótagolódnak bele az utolsó szótagba: *kapu-V_ik* → {ka}{pu}{V_ik} → {ka}{puk}. A hiátushelyzetben álló hiányos magánhangzók törlését a 4.3. pontban fogjuk szemügyre venni.

A többszörös toldalékolás A-típusú és B-típusú toldalékok különféle egymásutánjait képes létrehozni.⁴⁸ A B-típusú toldalékok nem fordulnak elő más B-típusú toldalékokkal együtt (*B+B). Az összes többi lehetséges kombináció létezik: A+A (*nagy-obb-ak*), A+B (*kép-ek-et*), B+A (*kap-t-am*). A (29) ábra azt mutatja, hogyan szótagolódik az első két kombináció rendes tövekhez kapcsolva:⁴⁹

(29)	A+A	nad ^y -V _i bb-V _i k	{na}{d ^y V _i b}{bV _i k}	nagyobbak
	A+B	ke:p-V _i k-t	{ke:}{pV _i }{kV _h t}	képeket

Ezen alakok szótagolása kézenfekvő. A második példában csonka szótag jön létre, mivel a /kt/ nem lehetséges (szabályos) zárlat.

Az eddigiekben tárgyalt példákban a szótagolás során jöttek létre üres magpozíciók (hiányos magánhangzók). Azonban, mint már rámutattunk, hiányos magánhangzók mögöttesen is jelen vannak, mégpedig a „hangkivető” tövekben. Az ilyen tövekben megfigyelhető magánhangzó ~ semmi változás nem a szótagolás során lezajló tülelemzés eredménye, hanem a (23a, b) alatti – a hiányos magánhangzós magú szótagokra vonatkozó – speciális szótagszerkezeti megszorításoké. A (30) ábra azt mutatja, hogy a *szurony*, *szörny* és *torony* szavak hogyan szótagolódnak önmagukban (30a), A-típusú toldalékkal (30b), illetve B-típusú toldalékkal (30c):

(30) a.	suron ^y	{su}{ron ^y }	szurony
	sörn ^y	{sörn ^y }	szörny
	torV _h n ^y	{to}{rV _h n ^y }	torony
b.	suron ^y -V _i k	{su}{ro}{n ^y V _i k}	szuronyok
	sörn ^y -V _i k	{sör}{n ^y V _i k}	szörnyek
	torV _h n ^y -V _i k	{tor}V _h {n ^y V _i k}	tornyok
c.	suron ^y -t	{su}{ron ^y t}	szuronyt
	sörn ^y -t	{sör}{n ^y V _h t}	szörnyet
	torV _h n ^y -t	{tor}V _h {n ^y V _h t}	tornyot

⁴⁸ A szótagolás tárgyalása során a nyitótövek és nyitó toldalékok ábrázolását és szótagolását egyelőre figyelmen kívül hagyjuk. A nyitással később, a 4.3. pontban foglalkozunk részletesen. A nyitótövek/nyitó toldalékok ott javasolt ábrázolása miatt az itt következő szótagolások némelyike módosításra szorul majd.

⁴⁹ A harmadik fajta toldalékkapcsolatot (B+A) a múlt idő jelének részletes tárgyalása során vizsgáljuk meg a 4.4. pontban. A (29)-ben szereplő kettős mássalhangzó valódi geminátát képvisel (két időzítési pont egyetlen gyökércsomóponthoz társítva), nem egymással szomszédos azonos rövid mássalhangzókat (álgemináta).

A *szörny* egyetlen (CVCC) szótagként tud szótagolódni, mivel a benne lévő szövégi mássalhangzó-kapcsolat jólformált zárlatot alkot. A *szurony* és a *torony* önmagában történő szótagolása között nincs különbség, mert az utóbbi hiányos magánhangzója egyszerűen zárt szótagba tud kerülni (30a). Azonban ugyanez a két tő már nem egyformán szótagolódik A-típusú toldalékkal ellátva. Amint (30b)-ben látható, a *szurony* utolsó magánhangzója nyílt szótagba kerül a *szuronyok* alakban (ennek semmi akadály, hiszen teljes magánhangzó). Ezzel szemben a *torony* második magánhangzója a toldalékolt alakban nem tud szótagolódni, mivel (i) a jobbról balra történő templátum-kielégítés és a kezdet-elv azt kívánja, hogy a tövégi mássalhangzó kezdetként szótagolódjék, és (ii) a tövégi mássalhangzót megelőző magánhangzó hiányos, márpedig (23a) nem engedi, hogy egy V_h nyílt szótagban álljon. Így a tőnek ez a magánhangzója szótagolatlan marad (a szótagolás átugorja). Ezért a (22) – a V-folt szabálya – nem alkalmazódik rá, következésképp fonetikai értelmezésre sem kerül és az alak *tornyok*-ként valósul meg. Most nézzük a (30c)-t. A tárgyrag, mint B-típusú toldalék, beleszótagolódhat a *szuronyt* alak második szótagjába, mivel a $/n^y t/$ jólformált zárlat. Ezzel szemben, amikor a *szörny*-höz járul, üres magpozíció keletkezik előtte, mivel a zárlatok legfeljebb kétfelé ágazhatnak ($*rn^y t|_\sigma$). Amikor pedig egy B-típusú toldalék „hangkivető” tőhöz járul, a szótagolás során mindig létrejön előtte egy üres magpozíció. Mi ennek az oka? Ha a „hangkivető” tő olyan mássalhangzóra végződik, amellyel a toldalékmássalhangzó nem tud jólformált zárlatot alkotni, az ok ugyanaz, mint a hasonló tulajdonságú rendes tövek esetében (vö. a *retV_hk-et* és *ének-et* alakokat). Azonban a szótagolás során akkor is túlelemzés történik (üres mag jön létre a tárgyrag előtt), ha a „hangkivető” tő olyan mássalhangzóra végződik, amellyel a toldalékmássalhangzó jólformált zárlatot tudna alkotni (pl. *bokV_hr-ot*, *torV_hny-ot*, vö. *tábort*, *szuronyt*). Mivel a tövégi mássalhangzót itt hiányos magánhangzó előzi meg, (23b) értelmében elágazó zárlat nem alakulhat ki. A többeli V_h tehát nem kerülhet olyan szótagba, amelyet két mássalhangzó zár ($*\{to\}\{rV_h n^y t\}$), de nem szótagolódhat a létrejövő csonka szótag előtti szótagba sem, mert az viszont nyílt szótag lenne ($*\{to\}\{rV_h\}\{n^y V_h t\}$). Így szótagolatlan marad és nem kerül fonetikai megvalósításra ($\{tor\}V_h\{n^y V_h t\} = \textit{tornyot}$).⁵⁰

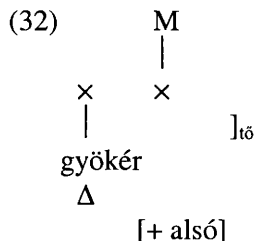
⁵⁰ Esetenként felmerült az irodalomban (pl. Vago 1980, Törkenczy 1992), hogy a tárgyragos alakok esetében alternatív alakok fordulhatnak elő, ha egy „hangkivető” tő utolsó mássalhangzója jólformált zárlatot tud alkotni a rákövetkező *t*-vel: pl. *öböl-t/öbl-öt*. Amint a 2.2. pontban rámutattunk, ez nem áll minden „hangkivető” tőre; csak némelyikük mutatja ezt a kettősséget (Papp 1975). Feltesszük, hogy azoknak, amelyeknél ez előfordul, két szótári tételük van: egy „hangkivető” és egy rendes tő. Ezen feltevés alapján a szótagolás létre fogja hozni az alternatív alakokat: $\{ö\}\{bV_{lt}\}$ *öbölt*, ill. $\{öb\}V_h\{lV_{lt}\}$ *öblöt*. Az, hogy mikor melyik szótári tételt választja a beszélő, gyakran egyedi változatosságot mutat. Ráadásul a különféle toldalékok más-más tételt választhatnak: *öbl-öt/öböl-t*, *de öbl-ök, *öböl-ök*.

A többszörösen toldalékolt „hangkivető” tövek szótagolása nem okoz nehézséget, egyenesen következik az eddigiekből:

- (31) A+A batV_hr-V_tbb-V_tk {bat}V_h{rV_tb}{bV_tk} bátrabbak
 A+B bokV_hr-V_tk-t {bok}V_h{rV_t}{kV_ht} bokrokat

4.3. Szótagolás és nyitás

Fentebb, a 3. pontban megjegyeztük, hogy a nyitás (i) meghatározza a toldalék elején álló ingatag magánhangzó minőségét és (ii) befolyásolja a szótagolást (l. (16)). Azt is láttuk, hogy a nyitás forrása vagy valamely megjósolhatatlan jellegzetesség egy tő vagy egy toldalék ábrázolásában, vagy pedig morfológiailag megjósolható (l. (19)). Azt állítjuk, hogy ábrázolási szempontból ez a jellegzetesség két különálló (bár mindig együtt előforduló) elemről, tulajdonságból áll. A nyitótöveknek (és nyitó toldalékoknak) a végén **lebegő** [+ alsó] jegy és egy morfémavégi V_h hiányos magánhangzó áll, ahogyan a (32) ábra mutatja:

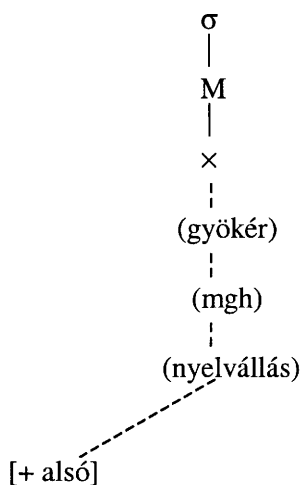

Így a külön megjelölt főnevek és névmások, valamint (szinte) minden melléknév és minden inflexiós végződés a (32) ábrán látható szerkezetre végződik. Ez azt jelenti, hogy a fentebb tárgyalt ábrázolások némelyike módosításra szorul, mert ilyen morfémák, vagy ilyen morfémákat tartalmaznak. Például a *szörny* ábrázolása nem /sörn^y/, hanem /sörn^yV_h/ lesz, mivel (megjósolhatatlanul) nyitó tulajdonságú főnév, a *bor-t* ábrázolása pedig /bortV_h/, nem pedig /bort/, mivel a végén álló toldalék inflexiós, ennél fogva nyitó. Természetesen az ilyen alakok szótagolása is más lesz, azonban a hiányos magánhangzók szótagolására és értelmezésére vonatkozó feltevéseink alapján ezek a módosított ábrázolások nem érintik a levezetés végső kimenetelét, vagyis nem adnak más fonetikailag megvalósított alakokat. A fenti két példában a végső hiányos magánhangzó kimarad a szótagolásból, mert nem fordulhat elő nyílt szótagban; ennél fogva a példák {sörn^y}V_h és {bort}V_h formában szótagolódnak, s így a helyes [sörn^y] és [bort]

felszíni alakok jönnek létre. Alább még más példákat is tárgyalunk ezzel kapcsolatban.

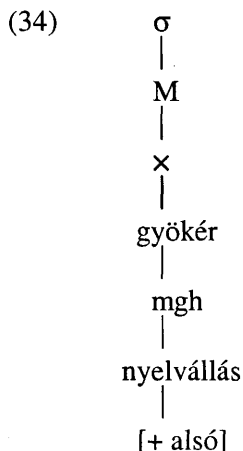
A nyitást magát terjedési folyamatként értelmezzük, amely a lebegő [+ alsó] jegyet **lokálisan** egy olyan (teljes vagy hiányos) magánhangzóhoz társítja, amely **jogosított** (vagyis szótagba van foglalva) és amely valamely morféma szélén helyezkedik el. A nyitás szempontjából mindegy, hogy a jogosított magánhangzó morféma elején vagy morféma végén áll. A terjedési folyamat lokális és nem iteratív, vagyis egyetlen V-re, mégpedig a legközelebbi megfelelő V-re irányul. Ha a terjedés célpontja teljes magánhangzó, a lebegő jegy a nyelvállás-csomópontjához tud kapcsolódni. Hiányos magánhangzó mint célpont esetén feltesszük, hogy a jólformáltság megőrzéséhez szükséges közbülső csomópontok (pl. gyökér, mgh, nyelvállás) automatikusan létrejönnek a jegynek az üres időzítési pozícióra történő terjedése során (Sagey 1986, Clements – Hume 1995). Ezt a megfelelő csomópontokat körülvevő zárójelek jelzik. (Minimális teljes magánhangzó esetén, vagyis akkor, ha a terjedés célpontjának mgh-csomópontja van, de nyelvállás-csomópontja már nincs, értelemszerűen csak ez utóbbi illeszkedik be automatikusan.)

(33) Nyitás

Feltétel: a célpont morféma szélén áll

A nyitás célpontja akár V_h , akár V_t , a folyamat kimenete a (34) ábrán bemutatott szerkezet (ahol az irreleváns szerkezeti elemeket elhagytuk). Ez azt jelenti, hogy (nyitó hatásán túlmenően) a nyitás a hiányos magánhangzókat mindig teljes magánhangzóvá változtatja.

A terjedés jegybetöltő (nem pedig jegyérték-megváltoztató) folyamat, ennél fogva nem alkalmazható, ha a célpontnak eleve olyan nyelvállásjegye van, amely a terjedő értékkel összeegyeztethetetlen. Ha tehát olyan teljes magánhangzóról van szó, amelynek nemcsak nyelvállás-csomópontja van, hanem ehhez olyan jegyérték kapcsolódik, amely ellentmond a [+ alsó] jegyértéknek (tehát [+ felső], [– alsó] vagy mindkettő), vagy éppen már van [+ alsó] jegyértéke, a terjedés nem megy végbe.

Most vizsgáljuk meg, hogyan működik együtt a nyitás és a szótagolás.⁵¹ Amint már mondtuk, a szóvégi hiányos magánhangzók fonetikailag nincsenek megvalósítva, mivel nem szótagolhatók. Ezért ebben a helyzetben egy lebegő [+alsó] nincs hatással az alak kiejtésére, mivel a (33) nem alkalmazható egy szótagszerkezetbe nem foglalt V_h -ra. A (35) ábra ezt mutatja monomorfemikus nyitótövekkel és (A-, illetve B-típusú) inflexiós toldalékokkal, amely utóbbiak a példában nem-nyitó tövekhez járulnak:⁵²

(35)	$\text{fog}_a V_h$	\rightarrow	$\{\text{fog}_a\} V_h$	fog
	$\text{hal}_a V_h$	\rightarrow	$\{\text{hal}_a\} V_h$	hal
	$\text{bor-}V_{tk_a} V_h$	\rightarrow	$\{\text{bo}\}\{\text{r}V_{tk_a}\} V_h$	borok
	$\text{bor-}t_a V_h$	\rightarrow	$\{\text{bort}_a\} V_h$	bort

⁵¹ A kifejtés érdekében az alábbi ábrázolásokban a következő speciális szimbólumokat fogjuk használni: a V_h előtt álló, alsó indexbe írt $_a$ betű a lebegő [+ alsó] jegyet képviseli. A V_{at} szimbólum a nyitáson átesett teljes magánhangzót ábrázolja, vagyis a (33) kimenetét. Azonban ne feledjük, hogy ezek a lineáris ábrázolások csupán rövidítései a megfelelő nemlineáris ábrázolásoknak, ugyanúgy, ahogy az átírási jelek a megfelelő jegygeometriai diagramok rövidítései.

⁵² Az $_a$ elhelyezkedése a szótaghatárhoz képest nem releváns, és nem utal arra, hogy a lebegő jegy a szótagon belül vagy azon kívül helyezkedik el.

Idézzük fel, hogy a B-típusú toldalékok (mint amilyen a tárgyrag) mindig (alsó nyelvválású) kötőhangzóval járulnak a nyitótövekhez, függetlenül attól, hogy a tövégi mássalhangzó képes vagy nem képes jólformált zárlatot alkotni a toldalék *t*-jével. Ennek az az oka, hogy a nyitótövek (elemzésünk szerint) magánhangzóvégek. A tövégi hiányos magánhangzó az előtte álló mássalhangzó milyenségétől függetlenül hozzászótagolódik a *t*-hez, és következképp a nyitás célpontjává válik, amely teljes magánhangzóvá változtatja (36a). Ezzel szemben a rendes tövek után álló *-t* előtt csak akkor jelenik meg hiányos magánhangzó, ha a tövégi mássalhangzó nem tud vele jólformált zárlatot alkotni; ekkor a hiányos magánhangzó megjelenése a szótagolás során lezajló túlelemzésnek köszönhető (36b):

- (36) a. $n^y a_k V_h - t_a V_h \rightarrow \{n^y a\} \{k V_{at_a}\} V_h$ nyakat
 $fa_l a V_h - t_a V_h \rightarrow \{fa\} \{l V_{at_a}\} V_h$ falat
 b. $bak - t_a V_h \rightarrow \{ba\} \{k V_{ht_a}\} V_h$ bakot
 $dal - t_a V_h \rightarrow \{dalt_a\} V_h$ dalt

Így a (16)-beli általánosítás a nyitótövek ábrázolásából, a szótagoló algoritmusból és a hiányos magánhangzók szótagolására vonatkozó speciális megszorításokból következik, azokból levezethető.

Láttuk, hogy az A-típusú toldalékok is alsó nyelvválású kötőhanggal jelennek meg a nyitótövek után. Mivel az A-típusú toldalékok mögöttesen teljes magánhangzóval kezdődnek, a nyitótövek tövégi V_h -ja a hiátusszabály révén törlődik és a *tő* lebegő [+ alsó] jegye a jogosított toldalékeleji V_t -ra tud terjedni:

- (37)
	$/fog_a V_h - V_t k_a V_h/$	$/fog_a V_h - V_t V_t k_a V_h/$
szótagolás	$\{fog_a\} V_h \{V_t k_a\} V_h$	$\{fog_a\} V_h \{V_t\} \{t V_t k_a\} V_h$
hiátusszabály	$\{fog_a\} \{V_t k_a\} V_h$	$\{fog_a\} \{V_t\} \{t V_t k_a\} V_h$
szótagolás	$\{fo\} \{g_a V_t k_a\} V_h$	$\{fo\} \{g_a V_t\} \{t V_t k_a\} V_h$
nyitás	$\{fo\} \{g V_{at} k_a\} V_h$	$\{fo\} \{g V_{at}\} \{t V_t k_a\} V_h$
	<i>fogak</i>	<i>fogatok</i>

Amint fentebb már említettük, a toldalék eleji V_t nem tud alsóvá válni (azaz nem fogadhatja a terjedő jegyet), ha eleve olyan nyelvválásjegye van, amely a terjedő értékkel összeegyeztethetetlen. Ez az oka annak, hogy két A-típusú toldalék, az *-on/-en/-ön* és a birtokos *-unk/-ünk* nem válik alsóvá nyitótövek után sem, pl. *falon* és *fal-unk*. Mindkét említett toldalék mögöttesen [– alsó]-ként van meghatározva – az *-unk/-ünk* ezen kívül vagy ehelyett [+ felső]-ként (is) – és ezért nem képes fogadni a terjedő [+ alsó] értéket.

Lehetséges, hogy a nyitás szabálya nincs rendezve a hiátusszabályhoz képest, mivel mindkét lehetséges sorrend a helyes eredményeket adja. Figyeljük meg,

hogy a nyitás a [+ alsó] jegyet egy jogosítatlan V_h -n keresztül, azt megkerülve is képes a legközelebbi lehetséges célpontra (a toldalékkezdő V_t -ra) terjeszteni, mivel a hiányos magánhangzóknak nincs szegmentális tartalmuk. Hasonlítsuk össze a hiátusszabály és a nyitás két lehetséges sorrendjét a (37) és a (38) ábrán:

(38)	$/fog_a V_h - V_t k_a V_h/$	$/fog_a V_h - V_t t V_t k_a V_h/$
szótagolás	$\{fog_a\} V_h \{V_t k_a\} V_h$	$\{fog_a\} V_h \{V_t\} \{t V_t k_a\} V_h$
nyitás	$\{fog\} V_h \{V_{at} k_a\} V_h$	$\{fog\} V_h \{V_{at}\} \{t V_t k_a\} V_h$
hiátusszabály	$\{fog\} \{V_{at} k_a\} V_h$	$\{fog\} \{V_{at}\} \{t V_t k_a\} V_h$
szótagolás	$\{fo\} \{g V_{at} k_a\} V_h$	$\{fo\} \{g V_{at}\} \{t V_t k_a\} V_h$
	<i>fogak</i>	<i>fogatok</i>

A nyitótövek többszörösen toldalékolt alakjai ugyancsak kézenfekvő módon levezethetők. A (39) ábra egy rendes nyitótő (*fog*) és egy „hangkivető” nyitótő (*sátor*) többes számú tárgyragos alakjának levezetését mutatja:

(39)	$/fog_a V_h - V_t k_a V_h - t_a V_h/$	$/ša:t V_{h_r} a V_h - V_t k_a V_h - t_a V_h/$
szótagolás	$\{fog_a\} V_h \{V_t\} \{k_a V_{h_t} a\}$	$\{ša:t\} \{t V_{h_r} a\} V_h \{V_t\} \{k_a V_{h_t} a\} V_h$
hiátusszabály	$\{fog_a\} \{V_t\} \{k_a V_{h_t} a\} V_h$	$\{ša:t\} \{t V_{h_r} a\} \{V_t\} \{k_a V_{h_t} a\} V_h$
szótagolás	$\{fo\} \{g_a V_t\} \{k_a V_{h_t} a\} V_h$	$\{ša:t\} V_h \{r_a V_t\} \{k_a V_{h_t} a\} V_h$
nyitás	$\{fo\} \{g V_{at}\} \{k V_{at} a\} V_h$	$\{ša:t\} V_h \{r V_{at}\} \{k V_{at} a\} V_h$
	<i>fogakat</i>	<i>sátrakat</i>

Amint ezekből a levezetésekben látható, a szótagolás folyamatos, vagyis potenciálisan minden egyes fonológiai szabályt követően újraalkalmazódik. A hiátusszabály és a nyitás egyaránt levezetett környezeti hatásokat mutat: az előbbi csak akkor alkalmazható, ha a célpontja egy másik morfémban van (nem ugyanabban, mint a környezetként szereplő magánhangzó), míg az utóbbi egy morféma szélén mehet végbe, ha egy másik morféma áll mellette (előtte vagy utána, attól függően, hogy a morféma melyik széléről van szó). Egyik szabály sem alkalmazható morféman belül. Azonban arra nincs bizonyíték, hogy a szabályok alkalmazása ciklikus lenne: egy levezetésen belül csak egyszer kell alkalmazódniuk (bár többszörös célpontok természetesen lehetségesek). Az efféle szabályok kihívást jelentenek a Lexikális Fonológia azon hagyományos állítása számára, amely szerint csak a ciklikus szabályokra érvényes a levezetett környezeti megszorítás.⁵³

Ha azokat a nyitótöveket, amelyek önmagukban fonetikailag magánhangzó-végűek, ugyanúgy ábrázoljuk, mint az eddigiekben tárgyalt nyitótöveket, akkor

⁵³ E kérdés további tárgyalása Siptár – Törkenczy (2000: 242–243).

mögöttesen egy teljes magánhangzó és egy hiányos magánhangzó egymásutánjára kell végződnie ($-CV_{ta}V_h$). A szótagolási algoritmus és a fentebb tárgyalt szabályok azt jósolják, hogy az A-típusú és a B-típusú toldalékok egyaránt fonetikailag megvalósított kötőhangzóval járulnak az ilyen típusú tövekhez (is). Az A-típusú toldalékok mögöttesen magánhangzóval kezdődnek. Amikor hozzáadjuk őket az ilyen tövekhez, három magánhangzóból álló mögöttes sorozat alakul ki: $-CV_{ta}V_h + V_tC$.⁵⁴ A hiátusszabály törli a tövégi V_h -t, a két teljes magánhangzó pedig a következőképpen szótagolódik: $-\{CV_{ta}\}\{V_tC\}$.⁵⁵ Ekkor a nyitás szabálya alkalmazhatóvá válik a toldalékekezdő V_t -re, s az eredmény $-\{CV_t\}\{V_{at}C\}$ lesz. A B-típusú toldalékok mássalhangzós kezdetűek. Így a toldalékolás révén a $-CV_{ta}V_h + C$ sorozat jön létre. Figyeljük meg, hogy a hiátusszabály ezúttal nem törölheti a tövégi V_h -t, mivel a magánhangzókapcsolat nem levezetett (ugyanahhoz a morfémához tartozik és mindkét tagja mögöttesen is jelen van). A szótagolás ezt adja: $-\{CV_{ta}\}\{V_hC\}$, és a nyitás alkalmazásával az eredmény ugyanaz lesz, mint az A-típusú toldalékok esetében: $-\{CV_t\}\{V_{at}C\}$. Így tehát az előrejelzés az, hogy mindkét típusú toldalékok ugyanúgy viselkednek, ha fonetikailag magánhangzóra végződő nyitótövekhez adjuk hozzá őket: alsó nyelvállású kötőhangzó jelenik meg mindkét féle toldalék előtt.

Ez az előrejelzés nem teljesül. Egyes toldalékoknak sosincs kötőhangzójuk az efféle tövek után (pl. tárgyrag, szuperesszívusz, középfok jele), másoknak van (pl. többesjel, modális).⁵⁶ Ez a viselkedésbeli különbség csak részben korrelál az A-típusú és B-típusú toldalékok közötti megkülönböztetéssel (és ha teljesen korrelálna sem lenne ebből magyarázható). A 3. pontban azt mondtuk, hogy a viselkedésbeli megjósolhatatlanság arra utal, hogy valamilyen lexikális jelölésnek kell lennie a dologban. Most azt tesszük ehhez hozzá, hogy az idioszinkratikus viselkedés forrása az allomorfia. A felszínen magánhangzó-végű nyitótöveknek két szótári allomorfja van: egy „normális”,⁵⁷ amelynek (mint minden nyitótőnek) hiányos magánhangzó van a végén, és egy másik, amelyből ez a hiányos magánhangzó hiányzik. A toldalékok alapesetben a „normális” allomorfot választják. Bizonyos toldalékok azonban meg vannak jelölve arra nézve, hogy a másik allomorfot kell választaniuk. A fonológián „áthaladva” az előző kapcsolat alsó nyelvállású kötőhangzóval, míg az utóbbi kötőhangzó nélkül jut el a felszínre. Ezen értelmezés alapján **fonológiailag** minden nyitótó után kötele-

⁵⁴ A továbbiakban az **irreleváns** toldalékvégi [+ alsó] és V_h feltüntetésétől eltekintünk.

⁵⁵ Látható, hogy a hiátusszabálynak nem szabad iteratívnak lennie, hiszen ha a saját kimenetét re alkalmazható volna, törölné a toldalékekezdő V_t -t.

⁵⁶ Leszámítva a 3. pontban tárgyalt KKE-hatást (*feketék, feketén*) és a kötőhangzónak a közép-ső nyelvállású magánhangzók utáni fakultatívitását (*bántó(a)k, bántó(a)n*).

⁵⁷ Szándékosan kerüljük a „szabályos” szó használatát, hiszen a nyitótövek a nem-nyitó tövekhez képest mindenképp jelöltek. A „normális” itt úgy értendő, hogy „a nyitótövek körén belüli normának megfelelő”.

ző kötőhangzónak állnia. Egyes nyitótöveknek azonban kivételesen van nem-nyitó szótári allomorfjuk is,⁵⁸ és egyes toldalékok **morfológiailag** szabálytalanok annyiban, hogy ezen tövek nem-nyitó allomorfját választják.

4.4. A múlt idő jele

A 2.2. pontban láttuk, hogy a másik B-típusú toldaléknak, a múlt idő jelének a viselkedése bonyolultabb, mint a tárgyragé. Ez a toldalék a magánhangzó ~ semmi váltakozáson túl mássalhangzó-váltakozást is mutat: *-Vtt ~ -t (lop-ott, fal-t, lop-t-am)*. A toldalék mássalhangzójának hosszúsága a kötőhangzó jelenlététől/hiányától függ: akkor és csak akkor jelenik meg geminataként, ha előtte fonetikailag megvalósított kötőhangzó van (*lop-ott*).⁵⁹ Emlékezzünk vissza azonban, hogy a kötőhangzó megjelenése egyrészt a tövégi mássalhangzó milyenségétől függ (nincs kötőhangzó, ha a **nem-gemináta** (!) *t* jólformált zárlatot tud alkotni⁶⁰ a tövégi mássalhangzóval (*fal-t*)), másrészt attól, hogy magánhangzóval kezdődő (nem-analitikus) toldalék következik-e az időjel után (nincs kötőhangzó, ha igen (*lop-t-am*)).

A toldalékmássalhangzó hossza és a kötőhangzó megjelenésének feltételei közötti kölcsönhatás miatt nem magától értetődő a múlt idő jelének ábrázolása. Mivel B-típusú, mássalhangzóval kell kezdődnie. Amikor van előtte kötőhangzó, a szótagolás során történő túlelemzésből eredő V_h -ról van szó. Ezért két okunk is van elvetni azt a szokásos feltételezést, hogy a mássalhangzó mögöttesen gemináta.⁶¹ Először is nehéz elképzelni, hogyan lehetne (egyes) mássalhangzó-

⁵⁸ Nem tudjuk, miért tartozik minden fonetikailag magánhangzó-végű nyitótó ebbe a halmazba. Azonban megjegyzendő, hogy egyes mássalhangzó-végű nyitótövek is ide tartoznak, l. a 2.2. lábjegyzetet. Érdekes továbbá, hogy a mássalhangzóra végződő inflexiók toldalékokkal szemben a magánhangzóra végződők nem nyitók: *lány-ai-m* és nem **lány-ai-am*. Az utóbbi lenne a megjósolt alak, ha a hiátusszabály és a nyitás a $*/la:n^v-ai_aV_h-V_tmaV_t/$ mögöttes ábrázoláson lépne működésbe, míg a helyes alakot a $*/la:n^v-ai-V_tmaV_t/$ mögöttes ábrázolás alapján lehet levezetni. Úgy látszik, hogy **morfémán belül** nem előnyös, ha egy teljes magánhangzó és egy hiányos magánhangzó áll egymás mellett.

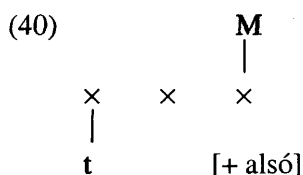
⁵⁹ A következőkben eltekintünk a posztlexikális degeminációtól, amely a gemináta múltidőjelet megrövidítheti, pl. *Eve[t] körtét : Eve[t:] almát* (Siptár 2000).

⁶⁰ A tárgyraghoz hasonlóan (l. a 2.2. pontot) *t*-végű ige-tövek után a múlt idő jele előtt is megjelenik a kötőhangzó, jóllehet a $/t/$ jólformált zárlat lenne: *üt-ött*, nem **üt-t*. Ezt a problémát az 5.2. pontban tárgyaljuk majd. A tárgyraggal ellentétben a múlt idő *t*-je csak **bizonyos** jólformált zárlatoknak lehet része. (l. a 2.2. pontot). Az egyszerűség kedvéért ettől a bonyodalomtól itt eltekintünk és feltesszük, hogy a különbség oka egy, a múlt idő jelére vonatkozó önkényes kikötés.

⁶¹ Ez a gemináta mássalhangzó utáni helyzetben degeminálna (*fal-tt* → *falr*). A múlt idő jele azért nem lehet mögöttesen egyszerű (rövid) mássalhangzó, mert ábrázolását valahogyan meg kell különböztetni a tárgyragétól (amelynek mássalhangzója viszont sosem gemináta).

végű tövek után kötőhangzó nélküli az alak, ha mögöttes ábrázolása -CC. Mint-hogy a zárlatok legfeljebb kétfelé ágazhatnak, egy ilyen alakú toldalék nem szótagolódhatna a mássalhangzó-végű tő utolsó szótagjába, akármilyen is az illető tövégi mássalhangzó. A szótagolásból kikerülő elvárt szekvencia mindenképp C-V_hCC alakú lenne. Másodszor, (23b) értelmében nem is lehetne egy szóvégi CCC szekvenciát ilyen módon szótagolni, mivel hiányos magánhangzó nem fordulhat elő kétszeresen zárt szótagban (*CV_hCC). Továbbá, a kötőhangzó magánhangzóval kezdődő további toldalék előtti elmaradása (*lop-t-am*) ugyancsak érthetetlen lenne. Mivel az egész gemináta nem szótagolódhatna annak a szótagnak a kezdeteként, amelynek a magja a toldalék elején álló magánhangzó (*{lop}V_h{tt-V_tm}), az a V_h, amely az időjel előtt a túlelemzés eredményeként jelenik meg, a szótagolás során nem lenne átugorható, hanem beleszótagolódna egy olyan szótagba, amelynek a zárata a gemináta első fele ({lo}{pV_ht}{t-V_tm}). Ez helytelenül azt az előrejelzést teszi, hogy a kötőhangzónak el kellene jutnia a felszínig még magánhangzóval kezdődő toldalékok előtt is: *lopottam.

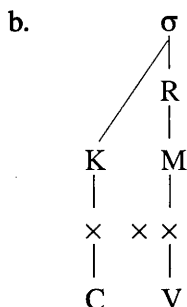
Összegezve: a múlt idő jele egyszerű /t/-ként viselkedik a levezetés során, amikor a kötőhangzó jelenlétének/hiányának kérdése a szótagolás során eldől, de geminátaként valósul meg, ha a kötőhangzó megjelenik a felszínen. Ezt úgy fejezhetjük ki, ha feltesszük, hogy a toldalékmássalhangzó hossza valamilyen geminációs folyamat eredménye. Mivel a múlt idő jelének mögöttes ábrázolása nem lehet azonos a tárgyragéval, amelynek mássalhangzója nem geminálódik ugyanabban a környezetben, azt javasoljuk, hogy az időjel mögöttes ábrázolása a következő legyen:

Így tehát a múlt idő jele egy /t/, amelynek gyökércsomópontja **egyetlen** időzítési ponthoz van társítva, de ezt az időzítési pontot egy üres időzítési pont követi (azaz olyan időzítési pont, amelyhez semmilyen szegmentális tartalom nem tartozik). Az ábrázolás lebegő [+ alsó]-val és V_h-val végződik, mivel ez a toldalék is nyitó (lévén inflexiós toldalék: *lop-t-am*). Feltesszük, hogy egy üres időzítési pont teljesen láthatatlan a szótagolás számára: kimaradhat az elemzésből (azaz a szótagszerkezetbe foglalásból), mégpedig (i) vagy úgy, hogy „kívül” van minden szótagon (41a), (ii) vagy pedig úgy, hogy „belül” van ugyan egy szótagon, de

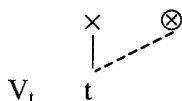
nincs hozzátársítva semmilyen szótagösszetevőhöz (41b).⁶²

(41) a. $]_{\sigma} \times [_{\sigma}$

Azok az üres időzítési pontok, amelyek a levezetés végéig szótagszerkezetbe foglalatlanok maradnak, fonetikai értelmezésre sem kerülnek. Viszont ha egy üres időzítési ponthoz szegmentális tartalom kapcsolódik, azonnal láthatóvá válik a szótagolás számára. Ekkor, akárcsak bármely közönséges szegmentum, (szükségképpen) belefoglalódik a szótagszerkezetbe. Azt állítjuk, hogy éppen ez történik a múlt idő jelével bizonyos környezetekben. Közelebbről, a múlt idő jelének üres időzítési pontja úgy válhat tartalmassá, hogy a megelőző időzítési pontról ráterjed annak szegmentális tartalma. Ez a folyamat akkor terjeszti rá a /t/ gyökércsomópontját a következő üres időzítési pontra, ha a /t/-t teljes magánhangzó előzi meg:

(42) /t/-terjedés

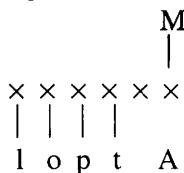
A (42) szabály a V-folt (22) után kerül alkalmazásra. Azonban nem kell rendezve lennie a (22)-höz képest: ha feltesszük, hogy a (42) akkor lép működésbe, amikor csak tud, automatikusan csakis (22) után fog működni (mármost ha (22) is valóban lezajlott).

⁶² Ez feltételezi, hogy a szótagoló algoritmus a gyökércsomópontokat veszi figyelembe a szótagfák felállításakor. Ebben az esetben egy gyökércsomópont nélküli időzítési egység láthatatlan (az algoritmus átugorja). Figyeljük meg, hogy a hiányos magánhangzók esete más. Ezeket is átugorhatja a szótagolás (a speciális megszorítások miatt, amelyek érvényesek rájuk), de nem fordulhatnak elő szótagon belül anélkül, hogy a szótagba lennének foglalva, mivel előre össze vannak kötve egy magcsomóponttal.

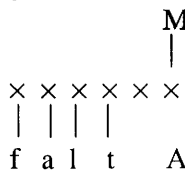
A (43) ábra a múlt idő jelének viselkedését mutatja egyetlen mássalhangzóra végződő tövek után, abban az esetben, amikor a tövégi mássalhangzó nem képes jólformált zárlatot alkotni a toldalék mássalhangzójával (43a), és abban, amikor képes (43b):⁶³

(43) a. *lop-ott*

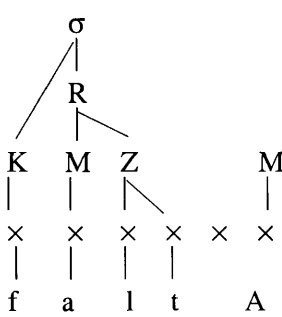
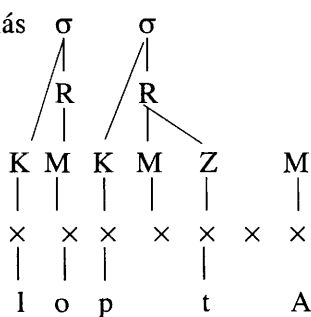
mögöttes

b. *fal-t*

szótagolás

hiátusszabály n.v.

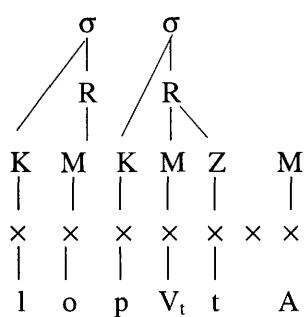
n.v.

nyitás n.v.

n.v.

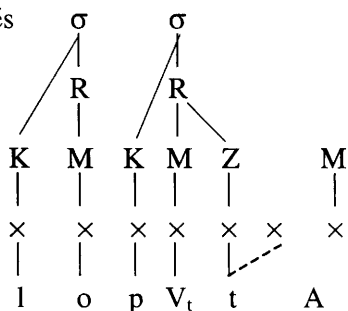
V-folt

n.v.

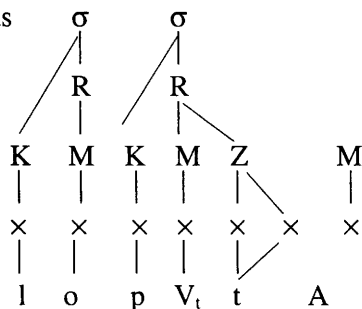
⁶³ A következő levezetésekben az egyszerűség kedvéért A jelzi a lebegő [+ alsó] jegyet és V_a a nyitás (terjedés) eredményeképpen létrejött alsó nyelvéllású teljes magánhangzót; n.v. = nincs változás.

/t/-terjedés

n.v.

szótagolás

n.v.

kimenet [lopoti]

[falt]

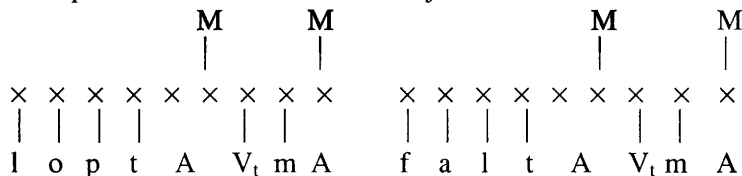
Amint a (43a)-ban látható, a toldalékmássalhangzó nem szótagolható bele a tövégi szótag zárlatába, ezért csonka (= üres magú) szótag jön létre. Ennek a szótagnak a jogosított V_h -ja teljes magánhangzóvá válik a V-folt révén, miáltal a toldalék /t/-je képes lesz terjedni, azaz hozzákapcsolódni a tőle jobbra álló üres x-hez (*lop-ott*). Nem jön létre ezzel szemben csonka szótag, ha a toldalékmássalhangzó képes elágazó zárlatot alkotni a tövégi mássalhangzóval (43b). Ebben az esetben a /t/-terjedés nem tud működésbe lépni, mivel a szerkezeti leírása nem teljesül (nem magánhangzó, hanem mássalhangzó áll a /t/ előtt), ezért a múlt idő jele nem-gemináta [t]-ként valósul meg (*fal-t*). A két mássalhangzóra végződő tövek megfelelő alakjai (pl. *dong-ott*, *csukl-ott*) a (43a) mintájára vezethetők le.

A többszörösen toldalékkolt alakok levezetése (tehát az olyan alakoké, amelyekben a múlt idő jelét A-típusú toldalék követi) a (44) ábra szerint történik:

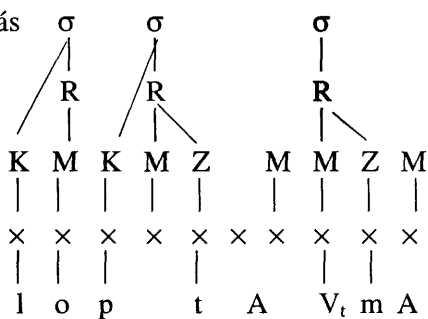
(44)

a. *lop-t-am*b. *fal-t-am*

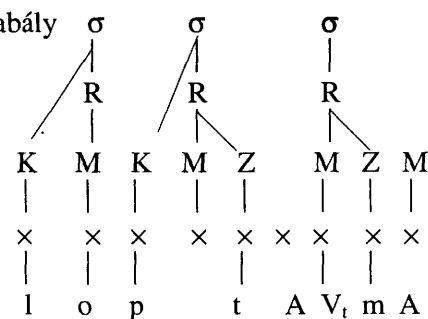
mögöttes

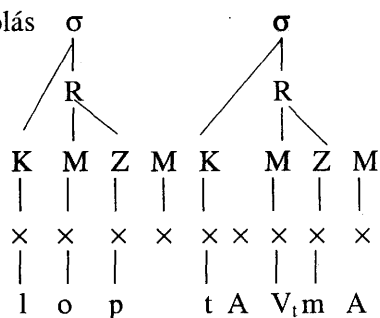
szótagolás

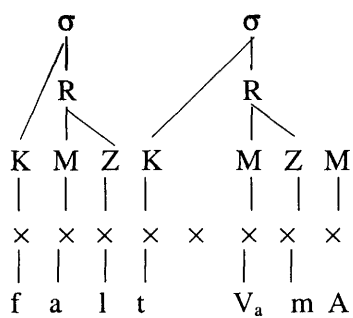
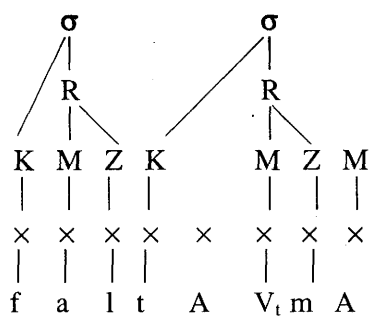
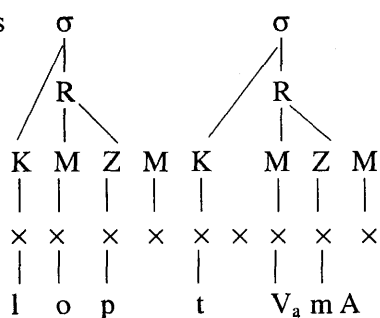
hiátusszabály

szótagolás

nyitás

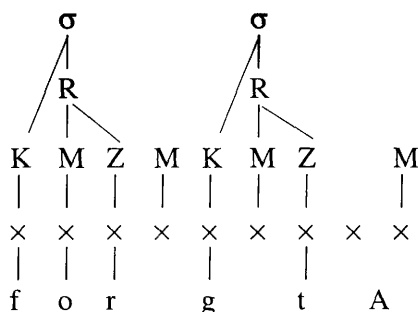

V-folt	n.v.	n.v.
/t/-terjedés	n.v.	n.v.
kimenet	[loptɔm]	[foltɔm]

Figyeljük meg, hogy amint a hiátusszabály törli az A-típusú toldalék teljes magánhangzója előtt álló hiányos magánhangzót, a /t/ az üres időztési ponton „keresztül” tud szótagolódni, a következő toldalék szótagjának kezdeteként. Így a /t/-terjedés nem tud működésbe lépni, mivel a szerkezeti leírása nem teljesül, és a múlt idő jele nem-gemináta [t]-ként valósul meg (*lop-t-am*, *fal-t-am*). A két tö között csak annyi a különbség, hogy a *lop-t-am* esetében a tövégi mássalhangzó után áll még egy szótagolatlan V_h is, amely a szótagolás előző körében túlelemzés révén keletkezett. Ez a V_h végül nem tud szótagolódni (mivel nyílt szótagban nem állhat), és nem kerül fonetikai értelmezésre.

Azok a „hangkivető” tövek, amelyeknek az utolsó mássalhangzója nem tud elágazó zárlatot alkotni a múlt idő jelével (pl. *forog*), a hasonló rendes tövekhez hasonlóan viselkednek, tehát (43a) és (44a) szerint. Az egyetlen különbség az, hogy második szótagjukban mögöttes hiányos magánhangzó áll. A (45) ábra a *forg-ott* alak közbülső (szótagolás utáni) ábrázolását mutatja:

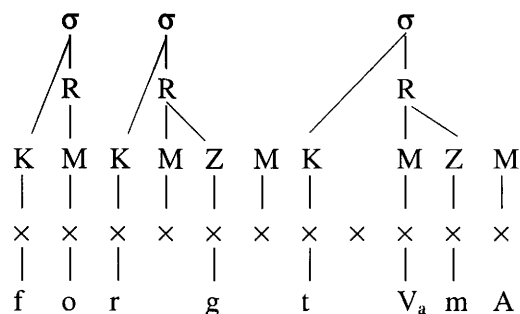
(45)

Amikor a V-folt alkalmazódik erre az ábrázolásra és a jogosított V_h -t V_t -vá változtatja, a /t/ rá tud terjedni a tőle jobbra rendelkezésre álló üres pozícióra. A szótagolatlan V_h -k nem kapnak fonetikai értelmezést, tehát a felszíni alak [forogot:] lesz. A (46) ábra ugyanezen tö többszörösen toldalékolt alakját mutatja (*forog-tam*) a hiátusszabály, szótagolás és nyitás utáni állapotában:⁶⁴

⁶⁴ A tövégi mássalhangzó és a múlt idő jele közötti hiányos magánhangzó a hiátusszabály alkalmazása előtti szótagolási forduló eredménye; azért került oda, mert a két mássalhangzó nem tud elágazó zárlatot alkotni.

(46)

A többelseji jogosított V_h ezután teljes magánhangzóvá válik a V-folt alkalmazása révén. Mivel a /t/-terjedés nem tud működni, a felszíni alak [foroktəm] lesz.⁶⁵

A szótagolásról elfogadott feltevéseink alapján az olyan „hangkivető” tövekkel kapcsolatban, amelyeknek utolsó mássalhangzója képes elágazó zárlatot alkotni a múlt idő jelével (pl. $rabV_{hl}$, $sodV_{hr}$, ugV_{hr} -, omV_{hl} -), azt váránk, hogy egyszeresen és többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjukat a fenti „hangkivető” tövekhez hasonlóan alakítsák: $-C\}V_h\{CV_{tt}\}V_h\#$ (mint *forogt*), illetve $- \{CV_{tC}\}V_h\{tV_a-$ (mint *forogtam*).⁶⁶ Ez az előrejelzés csak **egyes** ilyen „hangkivető” igék **egyes** alakjaiban teljesül. Az alábbi (47) ábrában felvázoltuk néhány ilyen ige lehetséges egyszeresen és többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjait. A jelen idejű és a főnévképzős alakokat az összehasonlítás kedvéért foglaltuk bele a táblázatba. Nagybetűkkel írtuk azokat az alakokat, amelyeknek a „hangkivető” tövek ábrázolása és a szótagolási algoritmus alapján nem szabadna létezniük.

(47)	$rabV_{hl}$	RABOL-T	rabol-t-am	RABOL-OM	–
		–	–	rabl-om	rabl-ás
	ugV_{hr} -	–	ugor-t-am	–	–
		ugr-ott	UGR-OTT-AM	ugr-om	ugr-ás
	omV_{hl} -	OMOL-T	omol-tam	–	–
		oml-ott	OML-OTT-AM	oml-om	oml-ás

Megjegyezzük, hogy láthatólag (i) mindezen „hangkivető” töveknek vannak váratlan alakjaik, néha a paradigma adott pontján előforduló egyetlen alakként,

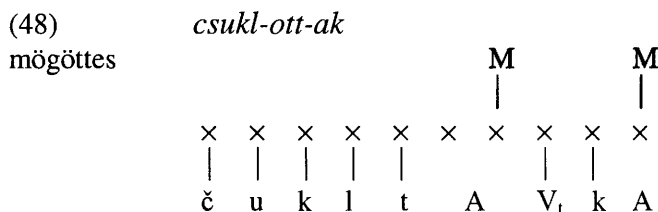
⁶⁵ A [k] itt a zöngésségi hasonulás eredménye.

⁶⁶ Ennek az az oka, hogy a szótagolás tülelemzi a tövégi mássalhangzóból és a toldalék /t/-jéből álló kapcsolatot annak ellenére, hogy elágazó zárlatot tudnának alkotni, mivel a tö utolsó szótagjában álló hiányos magánhangzó nem lehet kétszeresen zárt szótag magja (l. a „hangkivető” főnevek tárgyragos alakjának tárgyalását a 4.2. pontban).

néha az elvárt alak mellett választhatóként; (ii) a váratlan alakok nem szorítkoznak a múlt idejű paradigmára; (iii) megjósolhatatlan, hogy melyik tövek melyik alakja lesz váratlan.⁶⁷ Azt gondoljuk, hogy e bonyolult helyzet oka az lehet, hogy e tövek nem mindegyik alakja ugyanabból a mögöttes ábrázolásból vezetődik le. Párhuzamos mögöttes ábrázolások léteznek ezen igék esetében, amelyek egyike „hangkivető”,⁶⁸ a másik meg nem. Például a *rabol* igének van egy mögöttes rendes töve is, amelynek utolsó szótagjában teljes magánhangzó áll (CV_iC), ebből ered a *rabol-t* (és a *rabol-om*) alak.⁶⁹ Megjósolhatatlan, melyik alakok melyik mögöttes ábrázolás(ok)on fognak alapulni, és hogy valamely alak esetében csak az egyik vagy mindkét párhuzamos mögöttes ábrázolás ad-e elfogadható eredményt (pl. *boml-ott*/**bomol-t*, de *oml-ott/omol-t*). A „hangkivető” tö mellett párhuzamos tö ráadásul nem is mindig CV_iC-végű. Az *ugr-ott-am* és *oml-ott-am* típusú alakok sem CV_hC-végű, sem CV_iC-végű mögöttes ábrázolásból nem vezethetők le (mindkettő *ugortam/omoltam* alakot adna). Azt gondoljuk, hogy ezek az alakok egy olyan CC-végű mögöttes töből vezetődnek le, amelyben a két tövégi mássalhangzó nem alkot lehetséges zárlatot.⁷⁰ Így a vizsgált lexémák némelyike olymértékű töallomorfiát mutat, hogy nem is kettő, hanem egyenesen háromféle párhuzamos mögöttes ábrázolás között válogatnak az egyes toldalékolt alakok.

Fentebb már megjegyeztük, hogy a mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek egyszerűen toldalékolt alakjai kézenfekvő módon levezethetők. Ezen tövek többszörösen toldalékolt alakjai azonban már nehézséget jelentenek.

Azon CC-végű tövek többszörösen toldalékolt alakjai, amelyeknek a tövégi mássalhangzói nem alkotnak jólformált zárlatot (vagyis a **hiányos** paradigmájú tövekéi, pl. *csukl-ott-am*, *búzl-ött-em*, *vedl-ett-em*, vö. Károly 1957, Hetzron 1975), a következőképpen vezethetők le:

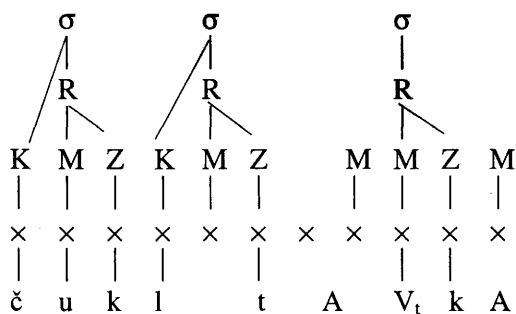
⁶⁷ Érdekes, hogy a főnévképzős alak mindig az elvárt formájú.

⁶⁸ Az, hogy az anyanyelvi beszélők véleménye eltér abban, hogy ezen alakok melyikét fogadják el helyesnek és melyikét nem, alátámasztja ezt az értelmezésünket.

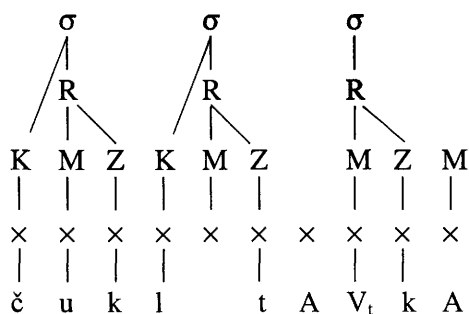
⁶⁹ A *rabol-t-am* esetében pedig eldönthetetlen, melyik tövön alapul, mivel a rendes és a „hangkivető” tö ebben az esetben pontosan ugyanazt a felszíni alakot adja. Az ilyen átfedések is hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a beszélők körében számos bizonytalanság, illetve ellentmondó vélekedés található az alternatív alakok elfogadhatóságát tekintve.

⁷⁰ Vagyis ezen alakok tövének mögöttes ábrázolása olyan, mint a *csukl-* kötött töé (lásd alább), amelynek tövégi mássalhangzó-kapcsolatát sosem oldja fel magánhangzó.

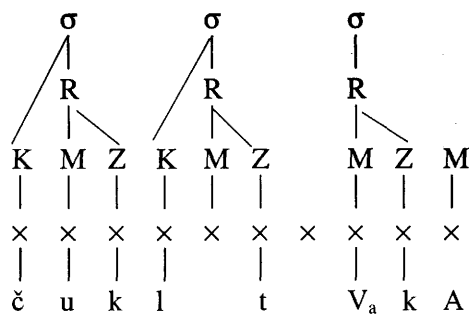
szótagolás

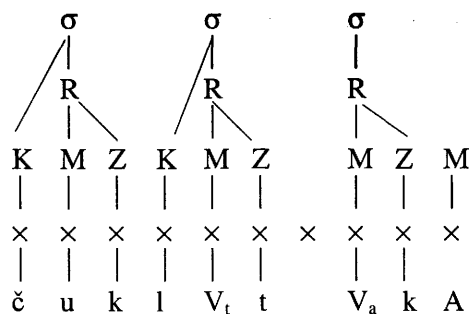
hiátusszabály

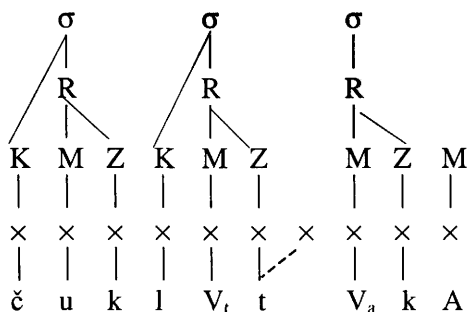
nyitás

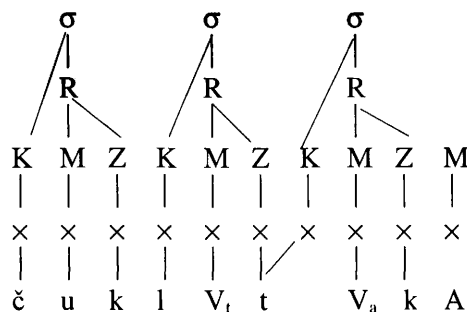
V-folt

/t/-terjedés

szótagolás

kimenet [čuklotɔk]

Az érdekes pontja ennek a levezetésnek a hiátusszabály kimenete. Ha a szótagolás alkalmazódna erre a közbülső alakra, mégpedig úgy, hogy a *t*-t a szó utolsó szótagjának kezdeteként szótagolná, a szó további része szótagolhatatlan volna. A *t*-t megelőző hiányos magánhangzó szótagolatlan maradhatna, de az előtte álló mássalhangzót nem lehetne belevonni a megelőző szótag zárlatába, hiszen a /kl/ kapcsolat nem alkot jólformált zárlatot (*{čukl}V_h{t...}). Ezért az egész CV_h kapcsolatnak szótagolatlanul kellene maradnia (*{čuk}lV_h{t...}).

Ezt azonban kizárja a nem-kimerítőség elve, amelyet itt szigorúbb formában fogalmazunk újra:⁷¹

(49) Nem-kimerítőség

Csak hiányos szegmentumok (tehát hiányos magánhangzók és üres időzítési pozíciók) maradhatnak ki a szótagba szerveződésből.

Egy másik lehetőség az volna, hogy a szótagolás túlelemzi a tővégi mássalhangzó-kapcsolatot és csonka szótagot hoz létre, de ez sem kivihető, mivel a túlelem-

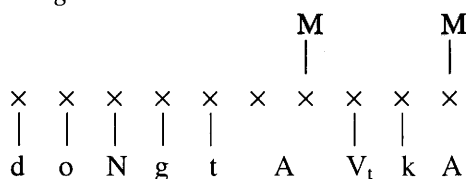
⁷¹ Vö. (25). Egy még pontosabb újrafogalmazása a nem-kimerítőség elvének a 4.5.-ban található.

zés szerkezetváltoztató művelet és ennél fogva csak levezetett környezetben léphet működésbe (*{č_u}{kV_h l}V_h{t...}).⁷² Így tehát a szótagolás egyáltalán nem tud alkalmazódni a hiátusszabály kimenetére és a levezetés úgy megy tovább, ahogyan a (48) ábrán látható.

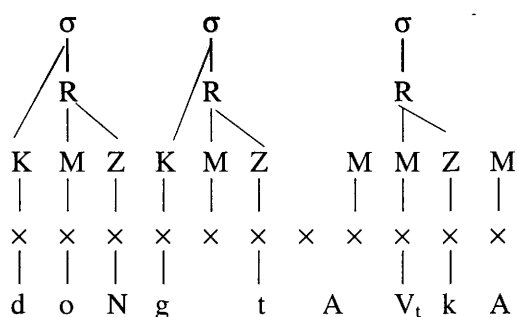
Azoknak a CC-végű töveknek a többszörösen toldalékolt alakjaival kapcsolatban, amelyek jólformált záratra végződnek (pl. *dong-t-ak*), a szótagolási algoritmus azt jósolja, hogy a *lop-t-am* levezetésének mintájára /l. (44a)/ fognak viselkedni. Vagyis a hiátusszabály alkalmazása után a múlt idő *t*-je annak a szótagnak a kezdeteként szótagolódik, amelynek magja a rákövetkező toldalék magánhangzója. A tövégi mássalhangzók zárlatként tudnak szótagolódni és az utánuk következő hiányos magánhangzó szótagolatlan marad; a /t/-terjedés nem tud működésbe lépni. Ez az (50) ábrán látható:

(50) *dong-t-ak*

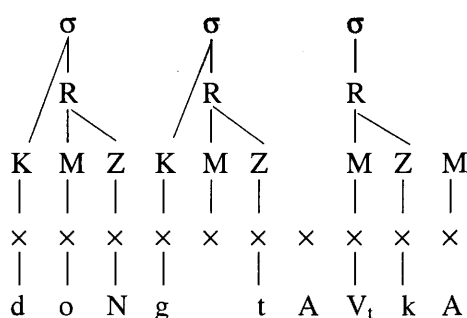
mögöttes

szótagolás

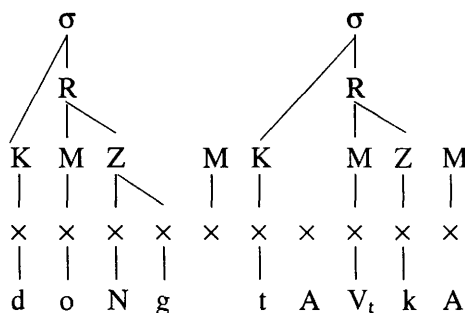

hiátusszabály

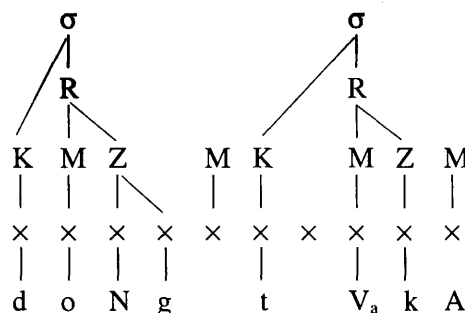

⁷² Ezért van az, hogy az ilyen tövek végén álló kapcsolat sosem oldódik fel, és hogy az ilyen tövek hiányos paradigmájúak, l. 1. pont.

szótagolás

nyitás

V-folt n.v.

/t/-terjedés n.v.

kimenet [donʒktok]⁷³

Ez az előrejelzés a *dong* esetében helytálló, de ne feledjük, hogy vannak más elágazó zárlatra végződő tövek is, amelyeknek (i) vagy még egy többszörösen toldalékolt múlt idejű alakváltozatuk van az elvárt változat mellett (pl. *fiŋg-t-ak*/*FING-OTT-AK*, *told-t-ak*/*TOLD-OTT-AK*), (ii) vagy csak a másik alakjuk van meg (pl. *OLD-OTT-AK*, de **old-t-ak*). Ezek a nem megjósolt formák (amelyek az előző mondatban nagybetűkkel vannak írva) mindig ugyanolyan alakúak: kötőhangzó van bennük a *tő* után (és következésképp hosszú *tt*). Ezen alakok váratlansága abban áll, hogy esetükben a kötőhangzó megjelenésének semmilyen kényszerítő oka nincs. A szótagolás korábbi köréből származó *V_h* végül szótagolatlan (megvalósítatlan) marad bizonyos tövek után (pl. *dong*: ...Ng}*V_h*{t...}), ami az elvárt eset; más tövek után az is lehet, hogy megvalósul, meg az is, hogy nem (pl. *told*: ...ld}*V_h*{t... / ...l}{d*V_h*t}{...}); ismét más tövek után pedig meg kell valósulnia (pl.

⁷³ A nazális képzési helye a nazális helyhasonulás, az első [k] zöngétlensége a zöngésségi hasonulás eredménye; ez két posztlexikális szabály (Siptár – Törkenczy 2000: 198–202 és 207–209.).

old: ...l}{dV_ht}...). Nincs igazi magyarázat ezekre az eltérésekre, csak találgatni tudjuk, hogy miért viselkedik így a hiányos magánhangzó ezek után a tövek után. Először is nyilvánvalóan szótári jelölésről van szó, mivel mindegyik töben jólformált zárlat van, és ugyanazon zárlatkapcsolatok után más-más viselkedést találunk más-más töveknél (hasonlítsuk össze a *fin*g és a *don*g, az *old* és a *told* esetét), vagyis a kötőhangzó megjelenése nem jósolható meg a zárlatkapcsolatok szegmentális tartalma alapján.⁷⁴ Bizonyos, hogy a töveknek kell valamilyen módon megjelölve lenniük. Másodszor, az, hogy ez a változékonyság viselkedés csak mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek esetén figyelhető meg, bizonyára összefügg a belső CCC-kapcsolatok státusával. Szórványos monomorfemikus esetektől eltekintve (l. a 4.5. pontot), szóbelseji CCC kapcsolatok csak úgy fordulnak elő, ha nem ugyanazon analitikus tartományban van mindhárom tagjuk. Csak egyetlen rendszerszerű kivétel van ezen általánosítás alól: az elágazó zárlatra végződő ige-tövek többszörösen toldalékolt múlt idejű alakja, pl. *dongtak* (ne feledjük, hogy a múlt idő jele szintetikus toldalék). Ezeknek az alakoknak a belső CCC kapcsolata mindig elágazó zárlatból és rákövetkező kezdetből áll.⁷⁵ Azonban úgy látszik a fenti adatokból, hogy a **belső** (nem szóvégi) elágazó zárlatok legalábbis hátrányosak. Ez arra utal, hogy esetleg az eddig váratlannak mondott alakok alkotják a szabályos esetet, és éppen azok a tövek vannak megjelölve a szótárban, amelyek megengedik a V_h alulelemzését elágazó zárlat után. Ezt a kérdést itt nyitva hagyjuk.

Befejezésül foglaljuk össze az ige-töveknek a jelen pontban tárgyalt különféle típusairól, azok egyszeresen és többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjairól mondottakat. Az (51) táblázatban csak azokat az alakokat tüntettük fel, amelyek a javasolt mögöttes ábrázolások alapján megjósoltnak mondhatók. A jelölések a következők: C_α olyan mássalhangzó, amellyel a múlt idő jele jólformált elágazó zárlatot alkot (tehát /C_αt/ jólformált zárlat); C_β olyan mássalhangzó, amellyel a múlt idő jele nem alkot jólformált elágazó zárlatot (tehát /C_βt/ nem jólformált zárlat); C_γC_δ jólformált zárlat; C_κC_λ pedig nem jólformált zárlat. A zárójeles kérdőjelek azt jelzik, hogy nem vagyunk benne biztosak, melyik fajta alakokat kellene a szótagolási algoritmusunknak megjósolnia (természetesen mindkét változat létező alak!). A CV_hC-végű tövek a hagyományosan „hangkivetőknek” nevezettek; a C_κC_λ-végűek pedig az úgynevezett „hiányos” (hiányos paradigmájú) tövek.

⁷⁴ A *t*-végű tövek viselkedését az 5.2. pontban tárgyaljuk majd.

⁷⁵ A tartományon belüli CCC kapcsolatok nem lehetnek más felépítésűek (*C.CC), mivel a magyarban az elágazó szótagkezdetek nem jólformáltak (a szó eleji mássalhangzó-kapcsolatok nem elágazó kezdetként elemzendők, l. Törkenczy – Siptár 1999a, b). A monomorfemikus belső CCC-kről l. a 4.5. pontot.

(51)	tövégi kapcsolat mögöttesen	egyszeresen toldalékolt múlt idejű alak	többszörösen toldalékolt múlt idejű alak
CV _t C	CV _t C _α	fal-t	fal-t-am
	CV _t C _β	lop-ott	lop-t-am
CV _h C	CV _h C _α	ugr-ott	ugor-t-am
	CV _h C _β	forg-ott	forog-t-am
CC	C _γ C _δ	dong-ott	dong-t-am (?) / old-ott-am (?)
	C _κ C _λ	csukl-ott	csukl-ott-am

4.5. Analitikus toldalékok

Amíg az első blokkbeli szótagolás zajlik és a szótagszerkezettől függő váltakozások kiszámolása folyik, az egyik (függő vagy független)⁷⁶ analitikus tartományban lévő anyag láthatatlan a másokban lévő anyag számára. Ezt mutatja az (52) ábra, ahol „hangkivető” tövek találhatóak önmagukban, magánhangzóval kezdődő analitikus toldalék (-ig) előtt, illetve magánhangzóval kezdődő szintetikus toldalék (-V_tk) előtt:

(52)	_ #	_ V-kezdetű analitikus toldalék	_ V-kezdetű szintetikus toldalék
	bokor	bokor-ig	bokr-ok
	reték	reték-ig	retk-ek
	kölyök	kölyök-ig	kölyk-ök

Az (52) ábra tehát azt mutatja, hogy a „hangkivető” tövek mögöttes hiányos magánhangzója fonetikailag megvalósul az -ig (és más magánhangzóval kezdődő analitikus toldalékok⁷⁷) előtt annak ellenére, hogy a tövégi mássalhangzó a toldalék szótagjának kezdeteként szótagolódik a felszínen. Ezt annak tulajdonítjuk, hogy a V-folt szabálya lejátszódott az első blokkban (míg a szótagolás mindkét blokkban, folyamatosan zajlik). Ez azt jelenti, hogy minden jogosított V_h teljes magánhangzóvá változik, mielőtt a második blokkbeli szótagolásra sor kerülne, amely akkor már átszótagolhatja a tövégi mássalhangzót a toldalékszó-

⁷⁶ Fügő analitikus tartománynak nevezzük az analitikus toldalékok tartományát, függetlennek az összes többi; tehát az összetételi tagok vagy az ígekötő és az ige külön-külön független analitikus tartományt alkotnak, akárcsak a szótó vagy a teljes szó. A megkülönböztetés értelme az, hogy például a magánhangzó-harmónia függő analitikus tartomány határán keresztül, tehát a szótó és egy hozzá járó analitikus toldalék közötti határon (és természetesen analitikus tartományon belül) működésbe lép, míg független analitikus tartományok közötti határon át nem.

⁷⁷ Ilyenek: az -ért (*bokor-ért*), az -é (*bokor-é*) és az -ul/-ül (*bantu-ul*).

tag kezdetévé, hiszen az ezáltal nyílttá váló előző szótag már nem tartalmaz hiányos magánhangzót. Hasonlítsuk össze a *bokor-ig* és a *bokr-ok* szótagolását:⁷⁸

(53)	$[[[bokV_{hr}][ig]]]$	$[[bokV_{hr}-V_k]]$
első blokk		
szótagolás	$[[[{\{bo\}}{\{kV_{hr}\}}][ig]]]$	$[[{\{bok\}}V_h{\{rV_k\}}]]$
V-folt	$[[[{\{bo\}}{\{kV_r\}}][ig]]]$	n.v.
második blokk		
szótagolás	$[[{\{bo\}}{\{kV_i\}}{\{rig\}}]]$	n.v.
	$[bokorig]$	$[bokrok]$

A mássalhangzóval kezdődő analitikus toldalékok (pl. *-ban/-ben*, *-nak/-nek*, *-tól/-től*, *-ról/-ről* stb.) ugyanígy viselkednek, kivéve, hogy a második blokkbeli szótagolás nem teszi a tövégi mássalhangzót a toldalékszótag kezdetévé vagy kezdetének részévé (*bo.kor.ban*, *re.tek.ről*).⁷⁹

Láttuk (a 2.2. pontban), hogy a hiátus lehetséges morféman belül (*kies*), valamint akkor, ha a két magánhangzó két különböző analitikus tartományban van (független tartományok: $[[ki]]$ $[[esik]]$; egy független és egy függő tartomány: $[[[kapu][ig]]]$),⁸⁰ de nem lehetséges, ha a második magánhangzó egy szintetikus toldalék elején áll. Ez utóbbi esetben a hiátusszabály törli a toldalék elején álló magánhangzót (l. 4.2.). Minderről akkor tudunk számot adni, ha feltesszük, hogy a hiátusszabály első blokkbeli szabály (és mint ilyenre, érvényes rá a levezetett környezeti megszorítás), ezért a második blokkban már nem képes működni:

(54)	$[[kieš]]$	$[[[kapu][ig]]]$	$[[kapu-V_k]]$
első blokk			
szótagolás	$[[{\{ki\}}{\{eš\}}]]$	$[[[{\{ka\}}{\{pu\}}][ig]]]$	$[[{\{ka\}}{\{pu\}}{\{V_hk\}}]]$
hiátus	n.v.	n.v.	$[[{\{ka\}}{\{pu\}}k]]$
szótagolás	n.v.	n.v.	$[[{\{ka\}}{\{puk\}}]]$
második blokk			
szótagolás	$[[{\{ki\}}{\{eš\}}]]$	$[[{\{ka\}}{\{pu\}}{\{ig\}}]]$	$[[{\{ka\}}{\{puk\}}]]$

⁷⁸ Emlékezzünk vissza, hogy az első blokk szabályai csak az analitikus tartományokon belül alkalmazódnak, majd az egész szón végbemennek a második blokk szabályai (l. a 4. pont elejét). Az, hogy a belső zárójeleket nem tüntettük fel a második blokkban, nem jelenti azt, hogy ezeket időközben törölte volna valamilyen mechanizmus. Egyszerűen csak arról van szó, hogy a levezetés ekkor már a nagyobb tartományban működik. Jelölés: $[[$ = analitikus tartomány kezdete; $]]$ = analitikus tartomány vége.

⁷⁹ Feltesszük, hogy – a szótagkezdetekkel szemben – a szótagelők nem maximalizálódnak az őket megelőző szótagzárlat rovására, vagyis *re.tek.ről*, nem **re.te.kről*.

⁸⁰ Még azonos magánhangzók egymásutánjai is lehetségesek ilyen körülmények között: *kiismer*, *taxiig*, *bantuul*.

A magánhangzóval kezdődő analitikus toldalékok felhasználhatók a hiányos anyagnak (hiányos magánhangzóknak és üres időzítési pontoknak) az első blokk végén történő kóbertörlését támogató érvként. Láttuk, hogy a második blokkbeli szótagolás a mögöttesen mássalhangzóra végződő tövek (pl. *pad*) tövégi mássalhangzóját kezdetként szótagolja, ha magánhangzóval kezdődő analitikus toldalék következik: $\{pa\}\{dig\} = pa.dig$. A nyitótövek (pl. *vad*, vö. *vad-ak*) szótagolását ettől eltérőnek várnánk, ha a hiányos magánhangzók láthatók lennének a levezetés második blokkjában is. Ennek az az oka, hogy a nyitótövek hiányos magánhangzóra végződnek ($/vad_aV_h/$), és hogy a hiányos magánhangzók csak szótagon kívül maradhatnak elemzetlenek, tehát hogy nem állhat elemzetlen V_h kezdet és mag, illetve mag és zárlat között.⁸¹ Következésképp a nyitótövek végén álló V_h -t megelőző mássalhangzó nem szótagolódhat a V_h -n „keresztül”, hogy az analitikus toldalékot alkotó szótag kezdete legyen;⁸² így a *vadig* megjósolt szótagolása $\{vad\}V_h\{ig\} = vad.ig$ lenne. Azonban az anyanyelvi beszélők nem tesznek különbséget a *padig* és a *vadig* szótagolása között: mindkét esetben a második szótaghoz tartozik az intervokális mássalhangzó. Annak érdekében, hogy az efféle szükségtelen és intuícióellenes szótagolási különbségeket elkerülhessük, fel kell tennünk, hogy a hiányos magánhangzók a levezetés első blokkjának végén törölődnek. A két szó ebben az esetben a második blokkbeli szótagoláskor már egyforma lesz és egyformán is szótagolódik: *pa.dig*, *va.dig*.

Bár a szótagolás mindkét blokkban működik, más-más feltételek érvényesek rá a két esetben. Az első blokkbeli szótagolás képes szótagszerkezetet építeni a szegmentális anyagra, de – mivel rá is érvényes a levezetett környezeti feltétel – csak akkor tud tülelemezni (vagyis hiányos magánhangzót beilleszteni), ha szintetikus toldalék által létrehozott levezetett környezetről van szó. Ezen kívül a szótagolás az első blokkban az alaptemplátumra épül (kezdet–mag–zárlat), és a szótagelő/szótagutó (vagyis az ún. kiterjesztett templátum: szótagelő–kezdet–mag–zárlat–szótagutó) először csak a második blokkban válik használhatóvá.⁸³

⁸¹ Hasonlítsuk ezt össze az üres időzítési pontok ettől eltérő viselkedésével, l. 4.4. pont.

⁸² A tövégi V_h -t ezúttal nem törölheti a hiátusszabály, mivel ez a szabály csak az első blokkban működik.

⁸³ Az első blokk szabályainak (köztük a szótagolásnak) a függő analitikus tartományokon belül is le kell menniük, nemcsak a függetleneken belül (vagyis a függő analitikus tartományban – az analitikus toldalék tartományában – lévő anyag nem várhat elemzetlenül arra, hogy a második blokk szabályai majd lefussanak a nagyobb tartományon), mert előfordulhat, hogy analitikus toldalékot szintetikus követ, és azok a folyamatok, amelyek egy töből és egy szintetikus toldalékból álló láncon végbemennek, ugyanúgy végbemennek egy (függő analitikus tartományon belüli) analitikus toldalékból és szintetikus toldalékból álló láncon. Például (i) felülelemzéssel járó szótagolás történhet olyan főnevek tárgyragos alakjában, amelyek analitikus toldalékot tartalmaznak (mint amilyen a *-ság/-ség* vagy a *-vány/-vény*): $[[[lány]|ság-ot]]$, de: $[[[lát]|vány-t]]$; (ii) a nyitás működésbe lép analitikus nyitó toldalékok után (amilyen a *-van/-ven*): $[[[hat]|van-at]]$; (iii) a hiátusszabály (amely csak az első blokkban működik, mivel például az analitikus toldalékok elején álló magánhangzót nem törli) magánhangzóra végződő analitikus toldalékok (amilyen a *-ka/-ke*) után is működik: $[[[malac]|ká-k]]$ (ahol a toldalékvégi magánhangzó hossza a nyílt-magánhangzó-nyúlás eredménye, Siptár 1998b).

Ez magyarázza a szótagnál kisebb (szubszillabikus) analitikus toldalékok, például a felszólító *-d* viselkedését. Ez a toldalék mindig kötőhangzó nélkül járul a tőhöz, függetlenül a tővégi mássalhangzó milyenségétől: *nyom-d* (vö. *nyom-or*). Mivel a *-d* analitikus, azokban a szavakban, amelyekben előfordul, van egy függő analitikus tartomány, amely csupán ezt a mássalhangzót tartalmazza: $[[[nyom]|d]]$. Amikor az első blokkbeli szótagolás a függő tartományban próbál működni, nem tud hiányos magánhangzót létrehozni a toldalék elé, mert – mint-hogy a toldalék a tartományban lévő fonológiai anyag egésze – a környezet nem levezetett, s a túlelemzést kizárja a levezetett környezeti megszorítás.⁸⁴ Így a toldalék szótagolatlan marad az első blokkban és csak a második blokkban kerül szótagolásra. Itt azonban ismét nem történik túlelemzés, mivel rendelkezésre áll a kiterjesztett szótagtemplátum és a *-d* szótagutóként tud szótagolódni (ezt az alábbiakban az érintett szegmentum után álló, alsó indexbe tett *_{szu}* jelzi):

(55)		$[[[n^yom] d]]$	$[n^yom-t]$
	első blokk		
	szótagolás	$[[[n^yom]] d]]$	$[[n^yo]\{mV_{ht}\}]$
	V-folt	n.v.	$[[n^yo]\{mV_t\}]$
	második blokk		
	szótagolás	$[[n^yomd_{szu}]]$	n.v.
		$[n^yomd]$	$[n^yomot]$

A szótagnál kisebb analitikus toldalékok nem mindig kénytelenek szótagutóba kerülni. Magánhangzóra végződő tövek után a második blokkban zárlatként szótagolódnak (pl. *lő-j* {lőj}).⁸⁵

Az, hogy a szótagolás során létrejövő első blokkbeli túlelemzést korlátozza a levezetett környezeti megszorítás és az, hogy a második blokkban már rendelkezésre áll a kiterjesztett szótagtemplátum, együttesen számot tud adni a szókezdő mássalhangzó-kapcsolatok (*stoppol*, *prém*) és a monomorfemikus szavakban előforduló „lehetetlen” szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok (*taps*, *akt*, *férj*) jogosításáról. Más szóval, ez a két tényező megmagyarázza ezek létezését (anélkül, hogy elágazó szótagkezdeteket tételeznénk fel, illetve anélkül, hogy az ilyen szóvégi kapcsolatokat – rendhagyó – elágazó zárlatként kellene elemeznünk). Az ilyen mássalhangzó-kapcsolatok „külső” mássalhangzóját szótagolatlanul hagyja az első blokkbeli szótagolás⁸⁶ (mivel nem levezetett kapcsolatokról van

⁸⁴ Jensen – Stong-Jensen (1989).

⁸⁵ Feltesszük, hogy az ilyen igék mindkét allomorfja (*lő*, *löv-*) fel van sorolva a szótárban.

⁸⁶ Úgy tűnik, mintha ez megsértené a nem-kimerítőség (49) alatt megfogalmazott elvét. Azonban figyeljük meg, hogy a (49) célja az volt, hogy megakadályozza egy már szótagolt alak (mint pl. {čuk}{IV_{ht}}...) átszótagolását, míg itt egy szótagolatlan alakban álló, nem hiányos szegmentum

szó, a túlelemzés ki van zárva), és az addig szótagba nem foglalt mássalhangzók szótagelőként (_{sze}), illetve szótagutóként (_{szu}) csatlakoznak a szótaghoz a második blokkban:

(56)	[[pre:m]]	[[fe:rj]]
első blokk		
szótagolás	[[p{re:m}]]	[[{fe:r}j]]
V-folt	n.v.	n.v.
második blokk		
szótagolás	[[{p _{sze} re:m}]]	[[{fe:rj _{szu} }]]
	[pre:m]	[fe:rj]

Ennek a megoldásnak egyik előnye, hogy a szótagnál kisebb analitikus toldalékot tartalmazó mássalhangzó-kapcsolatok és a velük azonos felépítésű monomorfemikus kapcsolatok egységes szótagszerkezeti elemzést kapnak. Tehát: *fér-j* (felszólító igealak) és *férj* (főnév) egyaránt: {fe:r}j → {fe:rj_{szu}}.

A szótagelő és -utók tehát rendelkezésre állnak mindazoknak a mássalhangzóknak a szótagszerkezetben való elhelyezése céljára, amelyek valamely (független vagy függő) analitikus tartomány szélén állnak és az első blokkbeli szótagolás elemzetlenül hagyta őket. Azonban a kettőnél több mássalhangzóból álló, morféman belüli kapcsolatok jogosításáról még nem adtunk számot. Az ilyen mássalhangzó-kapcsolatok meglehetősen rendhagyóak.⁸⁷ Mindazonáltal a lexi-

alulelemzéséről van szó. Tétélezzük fel, hogy a szótagolási algoritmus üres (semmit meg nem változtató) alkalmazása nem-alkalmazásnak számít. Ekkor a szótagolás **alkalmazása** egy szegmentumsor (i) kimerítő szótagba-szervezését/átszótagolását, (ii) túlelemzését, illetve (iii) alulelemzését jelentheti. A már szótagolt {čuk}{IV_ht}... szegmentumsor esetében az alkalmazás két dolgot jelenthetne: a (ii) esetet (*{ču}{kV_ht}V_h{t...}) vagy a (iii) esetet (*{čuk}{IV_ht}...). Ezek közül a (ii)-t kizárja a levezetett környezeti megszorítás, a (49) célja pedig a (iii) kizárása. A nem-alkalmazás viszont ekkor is jólformált szótagolt alakot „eredményezne” ({čuk}{IV_ht}...). A szóban forgó morféman-belüli mássalhangzó-kapcsolatok esete azonban más: itt a nem-alkalmazás lehetetlen, mivel ez az egész morféma szótagolatlanul hagyását jelentené. A túlelemzés a fenti okból itt is ki van zárva, tehát az egyetlen fennmaradó lehetőség a nem-hiányos anyag minimális alulelemzése ({fe:r}j). Így a nem-kimerítőség megfelelő változatának ki kell zárnia a nem-hiányos anyag alulelemzését az első esetben, de meg kell engednie a másodikban. Az alábbi (49') egy lehetséges megfogalmazás:

(49') Nem-kimerítőség

A szótagolás a fonológiai anyag egy részét szótagolatlanul hagyhatja. Nem-hiányos anyag szótagolatlanul hagyása azonban csak akkor jöhet szóba, ha semmilyen más lehetőség nincsen (ahol hiányos anyagon V_h vagy üres időzítesi pont értendő).

Ez egyébként pontosan az a fajta probléma, amely optimalitáselméleti értelmezés után kiált.

⁸⁷ A háromnál is több mássalhangzóból álló monomorfemikus kapcsolatok egyáltalán nem elemezhetők zárlat + kezdet szekvenciaként: ehhez vagy háromtagú zárlatok, vagy pedig elágazó kezdek létezését kellene feltételeznünk. (Szótagelő és szótagutó pedig csak tartomány bal, illetve

kális fonológián belül nem oldja fel őket túlelemzés és nem egyszerűsíti őket mássalhangzó-törlés.⁸⁸ Az, hogy nem oldódnak fel, a levezetett környezeti megszorításnak tudható be; de még nem világos, mi jogosítja őket, mivel – morfológiailag – nem állnak valamely analitikus tartomány szélén. Azt kívánjuk felvetni ezzel kapcsolatban, hogy az ok a morfológiai és a fonológiai tartományok nem teljes egybevágósága (Törkenczy – Siptár 1999a, b). Bár a szóban forgó kapcsolatokat tartalmazó szavak monomorfemikusak, fonológiaiilag úgy kezeli őket a magyar nyelv, mintha összetételek lennének. Vagyis egy morfológiailag egységes tartomány fonológiaiilag úgy viselkedik, mintha két független tartományból állna. Az, hogy pontosan hol húzódik a két tartomány határa, beszélőről beszélőre változó lehet, de mindenesetre mindig a mássalhangzó-kapcsolat belsejében kell lennie.⁸⁹ Így minden olyan szó, amelynek belsejében kettőnél több mássalhangzóból álló kapcsolat van, egynél több (át)elemzést is lehetővé tesz:

(57)	templom	[[[tem]] [[plom]]]	v.	[[[temp]] [[lom]]]
	export	[[[ek]] [[sport]]]	v.	[[[eks]] [[port]]]
	puzdra	[[[puz]] [[dra]]]	v.	[[[puzd]] [[ra]]]
	asztma	[[[as]] [[tma]]]	v.	[[[ast]] [[ma]]]
	lajstrom	[[[laj]] [[štrom]]]	v.	[[[lajš]] [[trom]]] v. [[[lajšt]] [[rom]]]

Az első blokkbeli szótagolás csak részlegesen tudja elc:mezni az egyes analitikus tartományokon belüli anyagot⁹⁰ ([[[[{ek}]] [[s{port}]]]] vagy [[[[{ek}s]] [[{port}]]]], majd a második blokkbeli szótagolás a szótagolatlanul maradt szélső mássalhang-

jobb szélén állhat, tartomány belsejében nem.) De a morfémán belüli CCC kapcsolatok elemzése sem egyértelmű. Az ilyen kapcsolatok nem alkotják egytagú zárlat plusz kezdet egymásutánját, mivel a kezdet nem lehet elágazó. Fentebb, a 4.4. pontban azt is láttuk azonban, hogy – a mássalhangzó-kapcsolatra végződő ige-tövek többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjai alapján – a tartomány belsejében álló elágazó zárlatok státusa is kérdéses. Az ilyen zárlatok feltehetőleg rosszul formáltak (vagy legalábbis jelöltek). Morfémán belül mindenképpen rosszul formálnak tűnnek, mivel azok a morfémán belüli C¹C²C³ kapcsolatok, amelyekben a C¹C² (elvileg, összetétele alapján) jólformált zárlat lehetne, ugyanolyan rendhagyóak/ritkák, mint azok, amelyeknek első két tagja semmiképp nem alkothat elágazó zárlatot.

⁸⁸ A kettőnél több tagú mássalhangzó-kapcsolatok **posztlexikális** egyszerűsödéséről Siptár – Törkenczy 2000: 293–296.

⁸⁹ Egy lehetséges forgatókönyv szerint az anyanyelvi beszélők megpróbálják ezeket a szavakat a szokásos módon szótagolni (*[laj]št[rom]) és azután a tartományhatárt valahová a szótagolatlan részbe helyezik (az, hogy hányféleképpen helyezhető el ez a határ, a szótagolatlanul maradó mássalhangzók számától függ; egyetlen árván maradó mássalhangzó esetében kétféleképpen: előtte vagy utána, kettő esetében háromféleképpen: előttük, közöttük vagy utánuk, és így tovább).

⁹⁰ A túlelemzés ki van zárva, mivel a tartományon belüli szegmentumsor levezetetlen. Egyes esetekben az átelemezett szó mindkét tartománya már az első blokkban teljesen szótagolható, pl. [[[[{temp}]] [[{lom}]]]].

zókát kiterjesztett szótagokba foglalja ($[[[{\{ek\}}]]\ [[{\{s_{sze}port\}}]]\]$ vagy $[[[{\{eks_{szu}\}}]]\ [[{\{port\}}]]\]$).

Az, hogy más-más anyanyelvi beszélők más-más módon szótagolhatják az ilyen szavakat és még ugyanaz a beszélő is egynél több szótagolást találhat lehetségesnek (Kassai 1999), arra utal, hogy az ilyen szavak egynél több módon elemezhetők „összetételekké”. Bizonyos szavak esetében az egyik lehetséges szótagolás sokkal valószínűbb, mint a másik: például a legtöbb (ha ugyan nem az összes) magyar beszélő az *aszt.ma* szótagolást választaná az *asz.tma* helyett (teszthelyzetben még azok is, akik számára ez a szó egyébként *asz.ma* alakú). Ez azt jelzi, hogy mindenki $[[[ast]]\ [[ma]]]$ -ként elemzi ezt a szót, ami a jelen gondolatmenet szempontjából váratlan fejlemény. A legtöbb esetben azonban mind-egyik megjósolt szótagolás egyformán lehetségesnek tűnik: *laj.strom* \approx *lajs.trom* \approx *lajst.rom*.⁹¹

A kettőnél több mássalhangzóból álló kapcsolatot tartalmazó monomorfikus szavak fenti kezelése összeegyeztethető a magyar fonológia minden más ismert tényével.⁹² Gyengesége az, hogy nagyon kevés független belső bizonyíték támasztja alá. Elvben találhatnánk ilyen bizonyítékot például a magánhangzó-harmónia tényeiben. Miután az összetételi tagoknak nem kell harmonizálniuk egymással, azt várnánk, hogy számos diszharmonikus tő legyen azok között, amelyek efféle túlhosszú mássalhangzó-kapcsolatot tartalmaznak. Annyi igaz, hogy vannak ilyen szavak (pl. *angström*, *ösztrógen*). Azonban (i) a valódi diszharmonia ugyanolyan ritka az ilyenek, mint a kettőnél több mássalhangzóból álló kapcsolatot **nem** tartalmazó szavak körében (pl. *kosztüm*, *sofőr*, *nüansz*), és (ii) a legtöbb olyan szóban, amely CCC kapcsolatot és előlség szempontjából **nem** összeillő magánhangzókat egyaránt tartalmaz (pl. *partvis*, *handlé*), a **nem** harmonizáló magánhangzó az *e* (pl. *partner*, *templom*). Mármint, ha az *e* semleges magánhangzó, mint ahogy szerintünk az, akkor az ilyen szavak nem diszharmonikusak.⁹³ Így tehát a „bizonyítékunkkal” nem sokra megyünk. Egyébként akkor sem lenne túlságosan jó bizonyíték, ha az *e* harmonikus magánhangzó volna. Ugyanis ekkor számos *e*-t tartalmazó diszharmonikus szavunk lenne, amelyben **nincs** CCC kapcsolat (pl. *betyár*, *haver*), vagyis a diszharmonia az ilyen szavakban éppoly gyakori lenne, mint azokban, amelyekben van kettőnél több tagú mássalhangzó-kapcsolat (pl. *export*, *komplett*).

⁹¹ Kassai (1999) vizsgálata szerint a megkérdezett diákoknak rendre 53,6–17,5–28,9 százaléka, míg a pedagógusoknak 30,2–22,1–47,7 százaléka választotta a felsorolt szótagolási lehetőségeket.

⁹² Például a hangsúlyozás nem okoz problémát: az összetett és a nem összetett szavak egyaránt első szótagjukon hangsúlyozódnak.

⁹³ Az *e* harmóniabeli státusa vitatott (Nádasdy – Siptár 1994, Siptár – Törkenczy 2000). Egyes szerzők nem semlegesnek, hanem harmonikusnak tartják (Ringen 1988a, b, Ringen – Vago 1995, 1998).

5. További problémák

Ebben a pontban, mintegy befejezésül, néhány fennmaradó (részben továbbra is megoldásra váró) problémát tárgyalunk a fentiekben elemzett magánhangzó ~ semmi váltakozásokkal kapcsolatban.

5.1. „Hangkivető” tövek

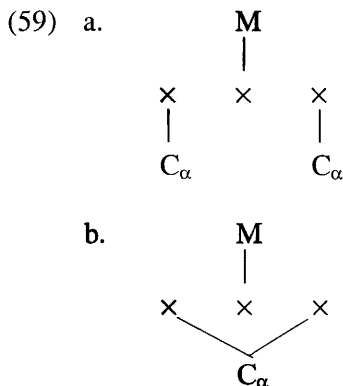
Az 1. pontban amellet érveltünk, hogy a „hangkivető”, vagy más néven „epentetikus” töveken belüli magánhangzó ~ semmi váltakozásokért felelős fonológiai mechanizmus nem lehet az epentézis, mivel ez a váltakozás nem fonotaktikailag motivált. Azonban arra is rámutattunk, hogy mégis vannak bizonyos fonotaktikai korlátozások, amelyek az ilyen tövek hiányos magánhangzóját körülvevő mássalhangzók között állnak fenn. Ezek olyan statikus jólformáltsági megszorítások, amelyek nem engedik meg nekik ellentmondó alakú morfémák létezését. Az (58) alatt megismételjük őket:

- (58) a. $*C_a V_i C_b$, ha $C_a = C_b$
 b. $*C_a V_i C_b$, ahol C_a és C_b eltérő zöngességű zörejhangok
 c. $*CCV_i C$, $*CV_i CC$

Az efféle korlátozások váratlannak tűnhetnek, mivel a bennük szereplő mássalhangzók nem szomszédosak. Azt gondoljuk, hogy mindhárom megszorítás a közbeeső hiányos magánhangzó átlátszóságának köszönhető. Bár a hiányos magánhangzót körülvevő mássalhangzók nem szomszédosak az időzítési tengelyen, gyökércsomópontjaik viszont igenis szomszédosak, mivel a V_h -hoz semmilyen anyag nem tartozik az \times alatt. Így a jegyekre és (az időzítési tengely alatti) csomópontokra vonatkozó korlátozások fennállhatnak olyan mássalhangzók között, amelyeket hiányos magánhangzó választ el egymástól.

Ezért az (58a) a KKE-nek tudható be (l. a 25. lábjegyzetet). Két azonos mássalhangzó, amelyet csupán egy V_h választ el egymástól, álgemináta lenne (Perlmutter 1995), amit a KKE morfémán belül tilt. Ennélfogva egy „hangkivető” tö mögöttes ábrázolása nem tartalmazhatja az (59a)-ban ábrázolt alakzatot (ahol a C_a olyan mássalhangzós gyökércsomópont, amely egy bizonyos jegygeometriai fát ural, mindkét esetben ugyanolyan):⁹⁴

⁹⁴ Ez a KKE „szigorú” értelmezését előfeltételezi, amely szerint **egyetlen** tengely megvizsgálásával eldönthető, hogy egy bizonyos konfiguráció megsérti a KKE-t vagy sem (pl. McCarthy (1988): „Szomszédos azonos elemek előfordulása tilos”), nem pedig azt a „laza” értelmezést, amely szerint az a szerkezeti tengely (például az időzítési tengely) is megvizsgálandó, amelyhez a szóban forgó jegy/csomópont le van horgonyozva (vö. Hewitt – Prince (1989): „Egy melodikus

Az (59b)-beli szerkezet sem fordulhatna elő azonban egy „hangkivető” töben. Bár ez a szerkezet kielégíti a KKE-t, a valódi geminátába „beágyazott” hiányos magánhangzó **soha** nem jelenhetne meg a felszínen, hiszen a V-folt (22) alatti szabálya nem alkalmazható az (59b)-beli V_h -ra a vonalkeresztesződés tilalma miatt. Ez a gemináták integritásának tipikus esete (Kenstowicz – Pyle 1973, Schein – Steriade 1986, Yip 1987, Clements – Hume 1995). Ahhoz, hogy a (22) teljes magánhangzóvá tudja kiegészíteni az (59b)-beli V_h -t, a társítóvonalaknak kereszteszödniük kellene, amit a vonalkeresztesződés tilalma (Goldsmith 1976) tilt. Így tehát egy olyan „hangkivető” tö, amelyben a V_h azonos mássalhangzókat választ el egymástól, semmilyen módon nem ábrázolható.⁹⁵

Bár a V_h átlátszóságának a másik két fonotaktikai korlátozáshoz (58b, c) is van köze, ezek nem vezethetők le olyan általános elvekből, mint a kötelező kontúrelv vagy a vonalkeresztesződés tilalma. Az (58b) megegyezik azzal a (nyelvsajátos) megszorítással, hogy – a magyarban – az egymással szomszédos zörejhangoknak egyező zöngésségűnek kell lenniük (Siptár – Törkenczy 2000: 198–206 és az ott idézett irodalom), vagyis hogy vagy közös gégecsomópontjuknak kell lennie, vagy egyiküknek sem lehet gégecsomópontja. Ehhez (58b) értelmében annyit kell hozzátennünk, hogy a szomszédosságot ezúttal a gégetengelyen kell meghatározni. Az (58c) esete viszont keményebb dió. Azt még könnyű belátni, miért nem végződhetnek egynél több mássalhangzóra a „hangkivető” tövek (*CV_iCC): (i) ez a lánc szótagolhatatlan lenne, ha a tö önmagában áll, vagy ha mássalhangzóval kezdődő

elem nem lehet szerkezetileg szomszédos egy vele azonos elemmel”). A laza értelmezés szerint (59a) nem lenne a KKE megsértése, mivel itt a két C_α szerkezetileg nem szomszédos (saját tengelyükön szomszédosak ugyan, de szerkezeti horgonyzópontjuk, a jelen esetben a hozzájuk tartozó két \times , nem szomszédos).

⁹⁵ Meg kell jegyeznünk azonban, hogy azonos anyagot uraló helycsomópontok (vagyis homorganikus mássalhangzók) viszont állhatnak egy „hangkivető” tö V_h -jának két oldalán (l. a 7. lábjegyzetet), aminek ugyanezen okfejtés alapján szintén tilosnak kellene lennie. Erre őszintén szólva nem tudunk magyarázatot adni.

toldalék követi, mégpedig (23b) miatt (*V_hCC]_σ); (ii) egy erre a láncra végződő feltételezett töben a két tövégi mássalhangzó közül az első mindig zárlatként szótagolódna magánhangzóval kezdődő szintetikus toldalék előtt: ...CV_iC}{C-V... (mivel a kezdet nem lehet elágazó). Ez azt jelenti, hogy a V_h **mindig** megjelenne a felszínen, mivel zárt szótagba kerülne és a V-folt alkalmazódna rá – következésképp egy ilyen tö nem mutatna magánhangzó ~ semmi váltakozást, tehát nem is lenne „hangkivető” tö. A probléma az, hogy nincs ehhez hasonló magyarázat arra, miért ne állhatna mássalhangzó-kapcsolat egy „hangkivető” tö V_h-ja **előtt** (*CCV_iC). Az ilyen láncot tartalmazó „hangkivető” tövek szótagolhatók lennének önmagukban (...C){CV_iC}) és magánhangzó ~ semmi váltakozást is mutatnának, vagyis hiányos magánhangzójuk kiejtetlen maradna, ha magánhangzóval kezdődő szintetikus toldalék járul a tőhöz (...CC)V_i{C-V...).⁹⁶ Nem világos, hogyan lehetne ezt a korlátozást megmagyarázni.⁹⁷ Esetleg abból a megszorításból lenne eredeztethető, amely három szomszédos mássalhangzó – analitikus tartományon belüli – előfordulását kizárja a magyarban (és amelyet eszerint a gyökércsomópontokra, nem pedig az x-csomópontokra kellene kimondani), de ezt a kérdést ezúttal nyitva hagyjuk.

5.2. /t/-végű tövek

A tárgyrag és a múlt idő jele igen hasonló egymáshoz: mindkettőnek /t/ a szegmentális tartalma és mindkettő szert tehet kötőhangzóra tülelemzés révén (azaz mindkettő B-típusú toldalék). Amint a fenti tárgyalásuk során láttuk, még egy közös tulajdonságuk van: akkor is kötőhangzó áll előttük, ha a tö /t/-re végződik, jóllehet a gemináták egyébként jólformált zárlatok (l. a 2.2. és 4.4. pontot). Vegyük a következő példákat:

(60)	rét-et	vét-ett
	hat-ot	hat-ott
	szövet-et	szövet-ett
	lapát-ot	matat-ott

A kérdés az, hogy miért van ezekben az alakokban kötőhangzó, vagyis a szótagolás miért elemzi túl a tövégi mássalhangzóból és a toldalékból álló láncot, amikor pedig a toldalék mássalhangzója jólformált elágazó zárlat részeként beleszótagolható lenne a tö utolsó szótagjába, pl. *rét-t, *vét-t.

A t-végű nyitótövek tárgyragos alakja (pl. hát-at) és a Ct-végű tövek tárgyragos, illetve egyszerűen toldalékolt múltidejű alakja (pl. ezüst-öt, ébreszt-ett)

⁹⁶ Kivéve, ha a mássalhangzó-kapcsolat felépítése alapján nem alkothat elágazó zárlatot.

⁹⁷ A kormányzásfonológián belül elvszerű magyarázatot adott a francia nyelv ehhez hasonló tényeire Charette (1990, 1991).

gos, illetve egyszeresen toldalékolt múltidejű alakja (pl. *ezüst-öt*, *ébreszt-ett*) nem igényel külön magyarázatot. Ezek úgy viselkednek, mint bármely más nyitótő és mássalhangzó-kapcsolatra végződő tő (l. a 4.3. és 4.4. pontokat). A (60)-beliekhez hasonló nem-nyitő és egyetlen mássalhangzóra végződő tövek azok, amelyek a nehézséget okozzák.

Kíváncsi lenne elkerülni olyan megszorítások stipulálását, amelyek csak az ilyen tövekre érvényesek. Ehelyett a kötőhangzó megjelenését valamely általános elvre lenne jó visszavezetni. Csábító az ötlet, hogy ezt az elvet a KKE-ben találjuk meg. Bemutatunk egy lehetséges KKE-alapú elemzést, de arra a következtetésre fogunk jutni, hogy az adatokban található bonyodalmak és bizonyos elméleti nehézségek miatt valójában nem lehetséges a jelenséget a KKE-re visszavezetni.

Azt, hogy kötőhangzó bukkan fel a *t*-végű tövek tárgyragos és egyszeresen toldalékolt múlt idejű alakjában, megpróbálhatjuk a kötelező kontúrelv megsértését célzó javító művelet hatásának tulajdonítani. Az elv megsértését az idézné elő, hogy toldalékolás révén egymás mellé kerül két azonos – azaz azonos anyagot uraló – gyökecsomópont. Ehhez a magyarázathoz azt kellene feltételeznünk, hogy (i) a KKE nem csupán a szótári ábrázolásokra érvényes statikus megszorítás, hanem a levezetés során is szerepet játszik; és hogy (ii) a szintetikus toldalékolás által létrejövő KKE-sértés nem kerülhető el a két azonos gyökecsomópont egyetlen közös gyökecsomóponttá való összeolvasztása, azaz az ál-geminátá valódi geminátává alakítása révén. E két feltevés alapján meg tudnánk indokolni a túlelemzést: azért van rá szükség, mert az ál-gemináták nem elemezhetők elágazó zárlatként (pl. $re:t-t_aV_h \rightarrow \{re:\}\{tV_h\}_aV_h \rightarrow [re:tet]$). Ez a megoldás vonzó, mivel egybevág azzal a megfigyeléssel, hogy **tipikus esetben**⁹⁸ az első blokkban konkatenációval – tehát ál-geminátából – nem jönnek létre valódi gemináták: ebben a blokkban a valódi gemináták vagy mögöttesek (pl. *cigaretta*), vagy pedig terjedéssel jönnek létre (pl. *hattal*, Siptár – Törkenczy (2000: 269–274), illetve *adott*, vö. 4.4.).⁹⁹

Azonban ezzel két probléma is van: az első bizonyos adatokkal kapcsolatos, amelyeket még nem vettünk szemügyre, a második elméleti jellegű.

Amint a (60) alatti példákban látható, a kötőhangzó mindig jelen van a *t*-végű

⁹⁸ Az egyetlen kivételre, bizonyos többszörösen toldalékolt múlt idejű alakok esetére, mindjárt visszatérünk.

⁹⁹ Ezzel szemben az analitikus toldalékolás szabadon létrehozhat (ál)geminátákat: $[[[meg]] [gátol]]$, $[[[ad]]d]$, $[[[bab]]ban]$. Megjegyzendő, hogy a valódi gemináták és az ál-gemináták fonetikailag általában megkülönböztethetetlenek (a zárhangoknak például mindkét esetben egyetlen zárfeloldási szakaszuk van). Az affrikáták kivételesek, mivel az ál-geminátá affrikáták első fele fakultatívan maga is feloldódhat (pl. $[t^s]$), míg a valódiaké nem (pl. $[t^s:]$, de $*[t^st^s]$). Vesd össze a valódi geminátát tartalmazó *viccel* $[t^s:]$, $*[t^st^s]$, *gleccser* $[č:]$, $*[čč]$ példákat az ál-geminátát tartalmazó *bohóccipő* $[t^s:] \sim [t^st^s]$, *apacs csónak* $[č:] \sim [čč]$ példákkal.

tövek tárgyragos és egyszeresen toldalékolt múlt idejű alakjaiban. Azonban az ilyen tövek többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjai, amelyekben a múlt idő jelét további (magánhangzóval kezdődő) toldalék követi,¹⁰⁰ bonyolult és részben kiszámíthatatlan módon viselkednek.

Az általánosítás a következő: az ilyen alakokban a múlt idő jele kötőhangzó nélkül jelenik meg, ha a tö *at/et*-re végződik:

(61)	egyszeresen toldalékolt	többszörösen toldalékolt
a.	ápolgat-ott	ápolgat-t-am
	emelget-ett	emelget-t-em
	várat-ott	várat-t-am
	dolgoztat-ott	dolgoztat-t-am
b.	faggat-ott	faggat-t-am
	dédelget-ett	dédelget-t-em
	ugat-ott	ugat-t-am
	matat-ott	matat-t-am

Egyébként a múlt idő jele előtt kötőhangzó áll:

(62)	egyszeresen toldalékolt	többszörösen toldalékolt
a.	vakít-ott	vakít-ott-am
	hűsít-ett	hűsít-ett-em
	tanít-ott	tanít-ott-am
b.	bocsát-ott	bocsát-ott-am
	tát-ott	tát-ott-am
	fűt-ött	fűt-ött-em
	fut-ott	fut-ott-am
	köt-ött	köt-ött-em
	süt-ött	süt-ött-em

Négy kivétel van a fenti általánosítás alól. Kettőben kötőhangzó van a többszörösen toldalékolt alakban, pedig a tö *at/et*-re végződik (63a), a másik kettőben nincs kötőhangzó ugyanabban az alakban, pedig a tö nem *at/et*-re végződik (63b):

(63)	egyszeresen toldalékolt	többszörösen toldalékolt
a.	hat-ott	hat-ott-am
	vet-ett	vet-ett-em
b.	lát-ott	lát-t-am
	alkot-ott	alkot-t-am

¹⁰⁰ A tárgyragot már nem követheti újabb toldalék.

Nehéz értelmes magyarázatot adni ezekre az adatokra. Először is nem világos, miért kellene az *at/et*-végű igéknek a többi *t*-végűtől eltérően viselkedniük. Figyeljük meg, hogy nem a tövek morfológiai felépítése az, amiben a (61)-beli és a (62)-beli példák eltérnek egymástól. Bár számos ide tartozó töben az *at/et* valamely képző (része), vö. (61a), pl. *ápol-gat, vár-at, dolgoz-tat*, mások morfológiai komplexitása legalábbis nem nyilvánvaló, vö. (61b), s mi több, a nem *at/et*-re végződő tövek között is vannak olyanok, amelyek képzőt tartalmaznak, vö. (62a), pl. *vak-ít, hűs-ít, tan-ít*. Így a kétféle viselkedés oka nem morfológiai. Egyszerűen önkényes kettéosztás van a *t*-végű igék között.¹⁰¹

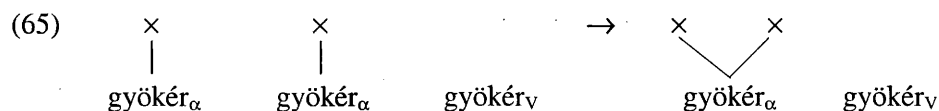
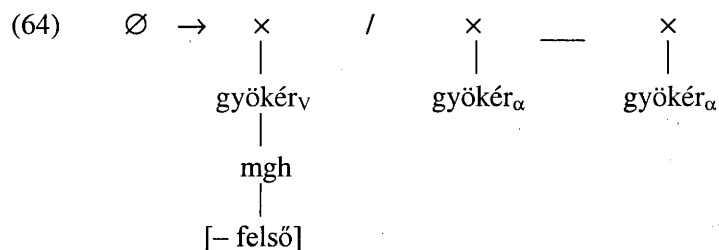
Ha meg akarnák tartani a KKE-re alapozott fenti magyarázatot, azt kellene feltételeznünk, hogy az első blokkban egymás mellé kerülő azonos gyökércsomópontok összeolvasztása – kivételesen – lehetséges az *at/et*-végű, többszótagú tövek (plusz a *lát* és az *alkot*) esetében, de csak akkor, ha a múlt idő jelét még egy toldalék követi. Ezt a feltételezést elég nehéz komolyan venni; de még ha elfogadnánk is, elméleti problémák is vannak azzal az elgondolással, hogy itt a KKE által kiváltott túlelemzésről van szó.

(i) Nehezen védhető az az álláspont, hogy a túlelemzés, azaz egy hiányos magánhangzónak a szótagolás során történő beillesztése, esetünkben a KKE-sértést elkerülő javító művelet lenne. Ennek egyszerűen az az oka, hogy ez a művelet egyáltalán nem szünteti meg a KKE-nek ellentmondó állapotot: mivel a hiányos magánhangzónak nincs fonológiai tartalmuk az időzíti pontjuk alatt, a két azonos gyökércsomópont, amelynek időzíti pontját a túlelemzés révén elválasztja egymástól a V_h , továbbra is szomszédos marad egymással. Ez mindhárom szóban forgó esetben (a tárgyragos, valamint az egyszeresen és a többszörösen toldalékolt múlt idejű alakok esetében) problémát jelent. Lehetséges kiút lenne, ha azt mondanánk, hogy itt a KKE „laza” értelmezése az érvényes. Ebben az esetben a túlelemzés valóban megoldaná a KKE-sértést, hiszen elválasztaná egymástól az azonos gyökércsomópontok szerkezeti horgonyzópontját (a két \times -et). Ezzel megszűnne a KKE megsértése (l. a 94. lábjegyzetet). Ez azonban ellentmondásban állna azzal, ahogyan a KKE a „hangkivető” tövek esetén működik: ott határozottan a „szigorú” értelmezésre volt szükség (l. az 5.1. pontot). Ha megengednénk, hogy egy állítólag univerzális elv más-más értelmezés szerint működjön ugyanazon a nyelven belül („szigorúan” a szótárban, de „lazán” a levezetések során), ez az elvet olyannyira puhává tenné, hogy magyarázó erejének legnagyobb részét (egészét?) elveszítené.

¹⁰¹ Próbálkozhatnánk részben prozódiai magyarázattal is: az egytagú *t*-végű tövek után rendszeren van kötőhangzó a többszörösen toldalékolt alakokban, a többtagúak után rendszeren nincs. De ekkor is van kivétel: egyfelől a *lát*, másfelől az összes *-ít*-képzős és a *bocsát*. Ez utóbbiakra is lehet valamilyen indokot találni (vö. pl. Vago 1980), de látható, hogy a dolog egyre messzebb vezet a KKE-alapú túlelemzéses megoldástól, ha egyáltalán vezet valahova.

(ii) Azt lehetne erre mondani, hogy a „laza” értelmezés azért lehetséges a levezetés során, mert a túlelemzés csak az első lépés a KKE-sértés megszüntetése irányában. A V-folt szabálya végül a „szigorú” értelemben vett KKE-sértést is megszünteti, de ennek előfeltétele, hogy túlelemzés révén V_h kerüljön a két egyforma mássalhangzó közé. Csakhogy nem minden túlelemzésből eredő V_h épül bele a szótagszerkezetbe. Azokra, amelyek nem szótagolódnak, a V-folt nem alkalmazható, és így a szigorú értelemben vett KKE továbbra is megsértve marad, ha a szótagolatlan magánhangzót azonos mássalhangzók veszik körül. A szótagolási algoritmus pontosan ezt jósolja a tárgyalt igék többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjában (pl. *hatottam*), amelyek elvben a *loptam* mintájára vezetődnek le (ahogyan a 4.4. pontban a (44a) ábrán látható). Itt az igető és az időjel t -je között túlelemzéssel keletkezett V_h végül nem tud szótagolódni. Ennélfogva ezek az alakok a szigorú értelemben vett KKE-t még a V-folt alkalmazása után is megsértik¹⁰² (és a kötőhangzó megjelenése bennük továbbra sincs megmagyarázva).

Így tehát arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a KKE-alapú túlelemzés nem tartható magyarázat a t -végű tövek többszörösen toldalékolt múlt idejű alakjainak viselkedésére. Azonban a KKE mégis játszik a dologban valamilyen szerepet, csak éppen a javító művelet nem a túlelemzés. Tegyük fel a KKE szigorú értelmezését, és azt, hogy az így értelmezett KKE a magyarban érvényes a mögöttes alakokra és az első blokkon belül (de a második blokkban és posztlexikálisan már nem). A KKE megsértései kétféleképpen javíthatók ki: epentézissel (64) és összeolvasztással (65) (ahol a lényegtelen szerkezeti részt elhagytuk és a gyökér_v egy magánhangzó gyökércsomópontját jelöli):

¹⁰² A hiányos anyag kóborlörlése révén, amely az első blokk végén következik be, a KKE laza értelmezése szerint is KKE-sértés áll elő.

Mindkét szabály alkalmazását a KKE váltja ki. A (64) beilleszt a két azonos mássalhangzó közé egy teljes magánhangzót, miáltal feloldja a KKE megsértését. A (65) ugyanezt úgy éri el, hogy valódi geminátát hoz létre belőlük. Felteszük, hogy ezek a szabályok nem alkalmazhatók analitikus tartományhatáron keresztül és hogy „morfológiaiak” abban az értelemben, hogy a fonológiai szabályok **előtt** alkalmazódnak a már összeállított (toldalékolt) alakra. Csak a (64) léphet működésbe a *t*-végű tövek tárgyragos vagy egyszerűen toldalékolt múlt idejű alakján (pl. *rétet*; *futott*, *ugatott*), hiszen a (65) alkalmazásához az kellene, hogy magánhangzós gyökércsomópont álljon a bemenetben a második mássalhangzó gyökércsomópontja után. A (64) és a (65) „egyébként” viszonyban állnak egymással, közülük a (65) a speciálisabb szabály. Ebből az következik, hogy csak a (65) alkalmazódhat a többszörösen toldalékolt múlt idejű alakokra. Ez helyes is a (61)-beli alakokra (pl. *ugattam*), de nem helyes a (62)-beliek esetében (pl. **futtam*). Ezért az utóbbiak (valamint a *hat* és a *vet*) meg kell, hogy jelölve legyenek a szótárban abban az értelemben, hogy (65) nem alkalmazható rájuk, mely esetben a (64) fog (*futottam*, *hatottam*).

6. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban szemügyre vettük a magyarban található magánhangzó ~ semmi váltakozásokat és részletes fonológiai elemzést adtunk róluk. Főbb megállapításaink a következők voltak:

A szóban forgó váltakozások részben a teljes magánhangzók és a hiányos magánhangzók közötti lexikális (a szótárban megadott) különbségen, részben pedig a szótagolás során lejátszódó túlelemzésen alapulnak. A lexikális hiányos magánhangzók a szótagolás során vagy belefoglalódnak a szótagszerkezetbe, miáltal a V-folt szabálya teljes magánhangzóvá változtatja őket, vagy nem, miáltal a felszíni kiejtésben nem jelennek meg. A túlelemzésen alapuló hiányos magánhangzók a szótagolás egy későbbi körében kimaradhatnak a szótagszerkezetbe foglalt szegmentumok közül, ekkor nem kerülnek felszíni megvalósításra, vagy pedig jogosítottak maradnak a V-folt szabály alkalmazásáig, ekkor teljes magánhangzó lesz belőlük. Végül a hiányos magánhangzók egy részén kívül a lexikális teljes magánhangzók is törölődhetnek a hiátusszabály révén, ez a magánhangzó ~ semmi váltakozás harmadik forrása.

A „hangkivető” tövek semmivel váltakozó magánhangzója a szótárban hiányos magánhangzóként van ábrázolva. Ez a hiányos magánhangzó kiejtetlen marad, mivel a szótagolás átugorja, ha nyílt vagy kétszeresen zárt szótagba kellene kerülnie (**to.ro.nyot*, **to.ronyt*), de teljes magánhangzóként megjelenik a felszínen, ha egyszerűen zárt szótagban áll: *to.rony*, *to.rony.ban*.

A *szomorú* ~ *szomorodik* típusú tövégi váltakozás morfológiai jellegű, ezért fonológiai elemzésünkben nem kell számot adnunk róla.

Az A-típusú szintetikus toldalékok kötőhangzója mögöttes teljes magánhangzó, amely a hiátusszabály révén törlődik, ha magánhangzó utáni helyzetbe kerül, egyébként megvalósul (*kapuk*, *lapok*). A hiátusszabály, mint első blokkbeli szabály, sem morfémán belül, sem analitikus határon át nem lép működésbe (*oázis*, *kapuig*). A B-típusú szintetikus toldalékok kötőhangzója tütelelemzés révén kerül az ábrázolásba bizonyos mássalhangzókra végződő tövek után (*lapot*); de nincs tütelelemzés, és így kötőhangzó sem, ha a toldalék beleszótagolódhat a tövégi szótagba (*kaput*, *lányt*).

Az „önnyitó” toldalékok (pl. *-ni/-ani/-eni*) ezen tulajdonsága morfológiai (allomorf-kiválasztási) jelenség, nem része a nyitás fonológiai kérdéskörének.

A nyitótövek végén lebegő [+ alsó] jegy és hiányos magánhangzó áll. A-típusú toldalék előtt a lebegő jegy a toldalék magánhangzójára terjed, a tövégi hiányos magánhangzó pedig a hiátusszabály révén törlődik (*fogak*). B-típusú toldalék előtt viszont a lebegő jegy a tövégi hiányos magánhangzóra terjed (*fogat*), ezért jelenik meg a kötőhangzó olyan mássalhangzó után is, amely után nem-nyitó tövekben nem (*falat*, *dalt*).

A múlt idő jelének ábrázolása egyetlen időzítési ponthoz társított /t/-ből, ezt követő üres időzítési pontból, valamint (mivel nyitó tulajdonságú) lebegő [+ alsó] jegyből és hiányos magánhangzóból áll. Teljes magánhangzó után végbemegy rajta a /t/-terjedés szabálya, miáltal a felszínen gemináta *tt*-ként jelenik meg (kivéve, ha a posztlexikális degemináció révén megrövidül). Egyébként az üres időzítési pont nincs hatással az alak kiejtésére.

Az analitikus toldalékok előtt nincs kötőhangzó, a „hangkivető” tövek mindig hosszabb alakjukban állnak, a hiátusszabály pedig az ilyen toldalékok élén álló magánhangzón nem lép működésbe. A második blokkban kiterjesztett szótagtemplátum áll rendelkezésre, vagyis szótagelők és szótagutók is lehetnek a szótagszerkezetben. Ez magyarázza a szóeleji és egyes szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok létezését. A morfémán belüli hármas-négyes mássalhangzó-kapcsolatok tagjai két analitikus tartomány között oszlanak meg.

A „hangkivető” tövekben a hiányos magánhangzót körülvevő mássalhangzók között fennálló fonotaktikai korlátozások részben a KKE alapján magyarázhatók meg, részben további vizsgálódást igényelnek. Végül a *t*-végű tövek tárgyragos és múlt idejű alakjainak levezetésében ugyancsak szerepet játszik a KKE, de nem automatikus javító mechanizmus kiváltásával.

Irodalom

- Anderson, Stephen R. (1982), The analysis of French schwa: or how to get something from nothing. *Language* 58: 534–573.
- Antal László (1977), Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető Kiadó, Budapest.
- Charette, Monik (1990), Licence to govern. *Phonology* 7: 233–253.
- Charette, Monik (1991), Conditions on phonological government. Cambridge University Press, Cambridge.
- Clements, George N. – Elisabeth V. Hume (1995), The internal organization of speech sounds. In Goldsmith (ed.) (1995), 245–306.
- Cole, Jennifer (1995), The cycle in phonology. In: Goldsmith (ed.) (1995), 70–113.
- Durand, Jacques – Siptár Péter (1997), Bevezetés a fonológiába. Osiris, Budapest.
- Goldsmith, John (1976), Autosegmental phonology. Ph.D. disszertáció, MIT.
- Goldsmith, John (ed.) (1995), The handbook of phonological theory. Blackwell, Cambridge, Mass. – Oxford.
- Halle, Morris – Michael Kenstowicz (1991), The Free Element Condition and cyclic vs. noncyclic stress. *Linguistic Inquiry* 22: 457–501.
- Harris, John (1994), English sound structure. Blackwell, Oxford.
- Hayes, Bruce (1989), Compensatory lengthening in moraic phonology. *Linguistic Inquiry* 20: 253–306.
- Hetzron, Robert (1975), Where the grammar fails. *Language* 51: 859–872.
- Hewitt, Mark – Alan Prince (1989), OCP, locality, and linking: the N. Karanga verb. In E.J. Fee – K. Hunt (eds.), *Proceedings of the WCCFL 8. SLA*, Stanford. 176–191.
- Hyman, Larry M. (1990), Nonexhaustive syllabification: Evidence from Nigeria and Cameroon. In M. Ziolkowsky – M. Noske – K. Deaton (eds.), *CLS 26: Parasession on the syllable in phonetics and phonology*. 175–196.
- Itô, Junko (1986), Syllable theory in Prosodic Phonology. Ph.D. disszertáció, University of Massachusetts.
- Itô, Junko (1989), A prosodic theory of epenthesis. *Natural Language and Linguistic Theory* 7: 217–259.
- Jensen, John – Margaret Stong-Jensen (1988), Syllabification and epenthesis in Hungarian. Előadás az MTA Nyelvtudományi Intézetében.
- Jensen, John – Margaret Stong-Jensen (1989), The Strict Cycle Condition and epenthesis in Hungarian. *NELS* 19: 223–235.
- Károly Sándor (1957), A csuklik-féle ikes igék ragozása, képzése. *Magyar Nyelvőr* 81: 175–281.
- Kassai Ilona (1999), Felnőtt nyelvhasználók szótagszerkezeti preferenciái. In Kassai Ilona (szerk.), *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 143–152.
- Kaye, Jonathan (1990), 'Coda' licensing. *Phonology* 7: 301–330.
- Kaye, Jonathan – Jean Lowenstamm – Jean-Roger Vergnaud (1990), Constituent structure and government in phonology. *Phonology* 7: 193–231.
- Kenstowicz, Michael (1994), *Phonology in generative grammar*. Blackwell, Oxford.

- Kenstowicz, Michael – Charles Pyle (1973), On the phonological integrity of geminate clusters. In M. Kenstowicz – C. Kisseberth (eds.), *Issues in phonological theory*. Mouton, The Hague. 27–43.
- Kenstowicz, Michael – Jerzy Rubach (1987), The phonology of syllabic nuclei in Slovak. *Language* 63: 463–497.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (1994), *Strukturális magyar nyelvtan*, 2. kötet: Fonológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) (2000), *Strukturális magyar nyelvtan*, 3. kötet: Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiparsky, Paul (1982), From cyclic phonology to Lexical Phonology. In: H. van der Hulst – N. Smith (eds.), *The structure of phonological representations I*. Foris, Dordrecht. 131–175.
- Kornai András (1990a), The sonority hierarchy in Hungarian. *Nyelvtudományi Közlemények* 91: 139–146.
- Kornai András (1990b), Hungarian vowel harmony. In: Kenesei István (szerk.), *Approaches to Hungarian 3: Structures and arguments*. JATE, Szeged. 183–240.
- Kornai András (1994), On Hungarian morphology. *Linguistica, Series A: Studia et dissertationes* 14. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Levin, Juliette (1985), A metrical theory of syllabicity. Ph.D. disszertáció, MIT.
- McCarthy, John (1988), Feature geometry and dependency: a review. *Phonetica* 43: 84–108.
- Nádasdy Ádám – Siptár Péter (1994), A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (1994), 42–182.
- Odden, David (1987), On the role of the Obligatory Contour Principle in phonological theory. *Language* 62: 353–383.
- Odden, David (1988), Anti antigemination and the OCP. *Linguistic Inquiry* 19: 451–475.
- Papp Ferenc (1975), A magyar főnév paradigmatis rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perlmutter (1995), Phonological quantity and multiple association. In Goldsmith (ed.) (1995), 307–317.
- Rebrus Péter (2000), Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer Ferenc (szerk.) (2000), 763–947.
- Rebrus Péter – Polgárdi Krisztina (1997), Two default vowels in Hungarian? In: G. Booij – J. van de Weijer (eds.), *Phonology in progress — progress in phonology*. HILP Phonology Papers III. Holland Academic Graphics, The Hague. 257–275.
- Ringen, Catherine O. (1988a), Transparency in Hungarian vowel harmony. *Phonology* 5: 327–342.
- Ringen, Catherine O. (1988b), *Vowel harmony: theoretical implications*. Garland, New York – London.
- Ringen, Catherine O. – Robert M. Vago (1995), A constraint based analysis of Hungarian vowel harmony. In Kenesei István (szerk.), *Approaches to Hungarian 5: Levels and structures*. JATE, Szeged. 307–319.
- Ringen, Catherine O. – Robert M. Vago (1998), Hungarian vowel harmony in Optimality Theory. *Phonology* 15: 393–416.

- Ritter, Nancy (1995), The role of Universal Grammar in phonology: a Government Phonology approach to Hungarian. Ph.D. disszertáció, New York University.
- Sagey, Elizabeth (1986), The representation of features and relations in nonlinear phonology. Ph.D. disszertáció, MIT.
- Schein, Barry – Donca Steriade (1986), On geminates. *Linguistic Inquiry* 17: 691–744.
- Selkirk, Elisabeth O. (1982), The syllable. In H. van der Hulst – N. Smith (eds.), *The structure of phonological representations II*. Foris, Dordrecht. 337–383.
- Siptár Péter (1998a), Hangtan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 291–390.
- Siptár Péter (1998b), A magyar magánhangzók lexikális fonológiájáról. In: Gósy Mária (szerk.), *Beszédkutatás '97: Szófonetikai vizsgálatok*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 188–230.
- Siptár Péter (2000), Degemination in Hungarian. In: Varga László (ed.), *The Even Yearbook 4: ELTE SEAS Working Papers in Linguistics*. Eötvös Loránd University, Budapest. 107–115.
- Siptár Péter – Törkenczy Miklós (2000), *The phonology of Hungarian*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Spencer, Andrew (1986), A non-linear analysis of vowel ~ zero alternations in Polish. *Journal of Linguistics* 22: 249–280.
- Stiebels, Barbara – Dieter Wunderlich (1999), Second stems in Hungarian nouns. *The Linguistic Review* 16: 253–294.
- Szentgyörgyi Szilárd (1998), Lowering: The interaction of phonology and morphology in Hungarian. Ph.D. disszertáció, JATE.
- Szigetvári Péter (2001), Szótagtalan fonológia. In Siptár Péter (szerk.), *Szabálytalan fonológia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 37–76.
- Törkenczy Miklós (1992), Vowel ~ zero alternations in Hungarian: a government approach. In Kenesei István – Pléh Csaba (szerk.), *Approaches to Hungarian 4: The structure of Hungarian*. JATE, Szeged. 157–176.
- Törkenczy Miklós (1994), A szótag. In Kiefer Ferenc (szerk.) (1994), 273–392.
- Törkenczy Miklós (1995), Underparsing and overparsing in Hungarian: the /h/ and the epenthetic stems. In Kenesei István (szerk.), *Approaches to Hungarian 5: Levels and structures*. JATE, Szeged. 321–340.
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter (1999a), Hungarian syllable structure: arguments for/against complex constituents. In H. van der Hulst – N. Ritter (eds.), *The syllable: views and facts*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 249–284.
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter (1999b), Vannak-e elágazó szótagösszetevők a magyarban? In Kassai Ilona (szerk.), *Szótagfogalom — szótagrealizációk*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest. 101–129.
- Vago, Robert M. (1980), *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press, Washington.
- Yip, Moira (1987), English vowel epenthesis. *Natural Language and Linguistic Theory* 5: 463–484.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

RÉDEI KÁROLY

Szófejtések

The etymologies of the following words are discussed: 324. Ostyak *iškās-* 'boast, brag'; 325. Ostyak *wič* 'entirely, for ever'; 326. Once again about the Zyrian-Votyak pronoun *as* 'self, own'; 327. Zyrian-Votyak *jil* 'peak, summit, top, crown'; 328. Zyrian *jurka* 'chief, chieftain, shaman'; 329. Zyrian *vel* 'upper, surface'; 330. Votyak *il'is* 'wet, moist, watery'; 331. Votyak *osto: osto inmare* 'God'; 332. Once again about Votyak *šuan* 'wedding-feast'; 333. Lappish *miesse* 'reindeer calf'.

324. Osztják *iškās-* 'sich rühmen'

Votj. Sz. *ušjal-*, K *ošjal-* 'loben, rühmen, preisen' | zürj. Sz. P *oški-*, KP *uški-* | osztj. O *isak-* | vog. TJ *ask-*, AK Szo. *ēsγ-* 'preisen' stb. (< **ečkə-* 'loben, preisen' FU, UEW 71).

Az osztják ige reflexív-, frekventatív-, intranszitivképzős származéka: (DEWO 10) Kaz. *iškās-*, O *iskās-*, Ahl. *iškās-* 'sich rühmen, prahlen; loben, rühmen (Kaz.)'. Az *əs*, *aś* osztják képző, ám alakjára és funkciójára bizonyára hatott a zürj. *iś*, *iś* képző (vö. Ganschow 1965: 91–92, 104). Az *iškās-*, *iškaś-* hibrid alakulat, amelynek létrejötte nem mentes a zürj. (Wied.) *oškiś-* 'sich rühmen, sich loben, sich prahlen', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *oškiś-* 'sich rühmen, sich brüsten, prahlen', (SzrSzlK) Ud. *oškiś-* 'хвалить' ige hatásától.

325. Osztják *wič* 'ganz, für immer'

Az itt következő *osztják* szót a Steinitz-féle osztják szótár a következő alakokban ismeri: (DEWO 1554, 1555) V Vj. *wič*, Trj. *wičə* 'совсем, навсегда, für immer (V); вечно, ewig (Vj.); постоянно, ständig (Trj.)'; V *wič patəm tarəs* 'Eismeer' ['örökké/állandóan befagyott tenger']; DT *wāča*, C *wečə* (superlat. vor Adj.; DT), C w. *kes* 'во всякий раз; auf alle Fälle'. Voltaképpen az or. *вечно* 'örökké, örökre' határozószó átvételével van dolgunk, mégpedig oly módon, hogy az osztjákban az or. *но* (*no*) végződést locativusragnak fogták fel (V

Vj. *-nə/-nə*, Trj. DT *-nə*) és a szemantikailag inkább ideillő lativusi *a* raggal helyettesítették. A *wič*, *wičə* formákban az or. *вечно*-t tőalakban vették át.

326. Még egyszer a zürjén–votják *as* 'selber, selbst, eigen' visszaható névmásról

1. „A permi nyelvekben a visszaható névmásnak két allomorfja van: zürj. *ac-*, *as-* ~ *as-*; votj. *ac-*, *as-* ~ *as-*. A két változat komplementáris disztribúcióban van egymással, vagyis egyes esetekben az *ac-*, *as-*, más esetekben viszont az *as*-szerepel” (Rédei 1983: 39. A permi visszaható névmások ragozására vonatkozóan l. Rédei 1978: 72–73; Csúcs 1990: 46–47).

2. Raija Bartens „Permiläisten kieleten ns. refleksiivipronomineista” című dolgozatában (Bartens 1997: 55–72) a permi visszaható névmásokat alapos szemantikai és szintaktikai vizsgálatnak vetette alá. Cikke elején mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a komi és udmurt kutatók a kérdéses névmástípust nyomatékos vagy határozott személyes névmásnak hívják (усилительно-личные местоимения, лично-определятельные местоимения). Funkcionális elemzések alapján Bartens is ezen terminus(ok) mellett teszi le a voksot (korosteinén persoonapronomini) (i. h. 55 passim). Az ún. visszaható névmásoknak – amint Bartens kifejti – más nyelvekben is általánosnak mondható a nyomatékos/határozott személyes névmásként való használata, pl.: zürj. *me acim* 'én magam', finn *minä itse* ua., cser. *te ške* 'te magad', m. *én magam* 'ich selbst', or. *я сам* ua., ném. *wir selbst* 'mi magunk' stb. Ezért én továbbra is a visszaható névmás szakkifejezés használatát támogatom.

A zürj. *ac-*, *as-*, votj. *ac-*, *ac-*, *as-* névmástő rokon nyelvi megfelelői egyrészt visszaható névmások (finn *itse*, lapp K T *jičče*, mord. E *eš*, *áš*, M *eš* stb.), másrészt 'Schatten, Schattensee' jelentésre visszavezethető főnevek: vepsze (SKES) *itšhine* 'kaatumatauti; Epilepsie', osztj. J. *-ēs : ilēs* 'Schattensee', Kr. *is* 'Seele, Geist' stb. < **iče* ~ **iše* 'Schatten, Schattensee' FU (UEW 79). A nyelvtani kategóriává (visszaható névmássá) válás az 'árnyéklék; Schattensee' jelentésből indult ki: finn *katselin itseäni peilistä* 'nézegettem magamat (←árnyékomat/árnyékképemet) a tükörben' (Bartens: i.h. 66; ugyanígy UEW 80).

3. A zürj.–votj. *ac-*, *as-* tő magánhangzója a feltehető **iče* *i* hangjának szabálytalanul felel meg. Az *a* minden bizonnyal az *as* névmási variáns hatására keletkezett. A szuppletivikus *as* alakkal bővült visszaható névmás a korai ősspermiben *ič-/iś-* és **as(i)* lehetett.

Miért jött létre az *as* névmás? Az *ac-*, *as-* toldalékos alakjaiban Px + Cx a sorrend. Ezzel szemben a helyhatározói esetragoknál Cx + Px, így ezeknél az *ac-*, *as-* tő nem jöhet szóba. Vagyis a másodlagos *as* névmás létrejöttének rend-

szerkényszer lehetett az oka (Bartens: i. h. 59). De mi az *as* eredete? Fenti idézett etimológiai cikkemben (Rédei 1983: 39–40) az *as* etimológiáját tárgyalom. Úgy tűnik, az *as* eredetéről nyújtott magyarázatom elkerülte Raija Bartens figyelmét. Anélkül, hogy a lényegen változtatnék, az alábbiakban a nyomatékos/határozott személyes névmás → visszaható névmás fejlődési sor figyelembevételével a korábbinál szabatosabban világítom meg a permi *as* névmás kialakulását.

Véleményem szerint az *as* (<**asj*) névmás a mutató névmási eredetű *a* nyomósító szó és a *sĭ* < **sš* 'er, sie, es' személyes névmás (zürj. *sĭ*, *sije*, votj. *so*) összetapadása útján keletkezett. Vö. zürj. (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V Ud. Le. *a* (enklitische verstärkende Partikel) 'ja, wohl': Le. *jugid ħin-a!* 'es ist ja schon hell'; (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *asĭ* (< *a* + *sĭ*) 'bot; siehe!', (SzsZsLK) Ud. *asĭ*, *assĭ* (< *as* + *sĭ*) 'boh, bot' (*co* alatt). Vö. még (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Ud. *a-ta* 'siehe hier!', *a-tĭ* 'siehe dort!' Az **asj* nyomatékos személyes névmás eredeti jelentése tehát 'ő maga; er/sie selbst' lehetett. A korai öspermi **asĭ* alakból a mai *as* a szóvégi magánhangzó lekopása révén keletkezett. Az *a* etimológiai összefüggéseihez l. MszFE (*az*, *a* alatt) és UEW (**o* ~ **u* alatt). A nyomatékos személyes névmás → visszaható névmás fejlődési sorhoz a fent felsoroltakon kívül l. még észti *ise* 'maga' ~ GenSing. *enese*, *enda*, PartSing. *ennast* stb. (~ finn *hän* 'er, sie, es') (SKES; Laanest 1975: 125 kk.).

327. Zürjén-votják *jĭl* 'Gipfel, Spitze'

Zürj. (WUo.) Sz. Lu. *jĭl*, V P *jĭv*, Ud. *jiv*, I *jĭ* 'oberes Ende, Gipfel, Spitze', (Gen.) KP *jəl* 'Gipfel'; votj. (Munk.) Sz. *jĭl*, K *dāl* 1. 'teteje, föle, felső része (vmely tárgynak)', 2. 'kalász; növényeknek felső hajtása'. 3. 'hegye, csúcsa, kidomborodó része (vmely tárgynak)', 4. 'vég, határ', (Wichm. – Korh.) G B *jĭl*, Sz. M J *jĭl*, J *jĭw*, MU *dĭw*, Uf. *dĭl* 'oberes Ende, Gipfel, Spitze, Wipfel, First, Dach, Quelle des Flusses'.

A zürjén-votják szóval etimológiailag együvé tartoznak a következő permi szavak: zürj. (WUo.) Ud. *jilem* 'Kinder, Familie', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V *jĭvmĭ* - 'sich vermehren', Ud. *jilem* 'Kind, Kinder'; (SzsZsLK) Pecs. *jĭlmi-*, FV *jĭlmi-*, Vm. *jĭmi-*, FV *jĭmi-*, Ud. *jivmi-*, Vm. *jĭži-* 'расплодиться, размножаться'; votj. (Wied.) *jĭli-* 'groß, hoch werden', *jĭliti-* 'erhöhen', (Munk.) Sz. *jĭl-*, K *dāl-* 1. 'megszaporodni, elszaporodni, megsokasulni', 2. 'gyümölcsöt teremni', (Wichm. – Korh.) G *jĭli-*, Sz M II *jĭli-*, Uf. *dĭli-* 'sich vermehren (Geschlecht, die Wotjaken, Herde, Getreide), steigen (Wasser), sich verlängern', G *jĭliĭ-*, M *jĭliĭ-*, Uf. *dĭliĭ-* 'vermehren, verlängern'. Jóllehet a Wichmann – Uotila és a Wichmann – Korhonen szótár a szavakat etimológiailag bokrosítva adja meg, e szavak összetartozására nincs bennük utalás.

Ezen származékok jelentései a 'vminek a teteje, csúcsa, a fa koronája' jelentésből vezethetők le: 'csúcsosodik, nő a fa koronája' → 'hosszabbodik, nagyobbodik, nő' → 'szaporodik'. A zürj. *jilem* 'Kinder, Familie' értelme korábbi 'szaporulat; Zuwachs, Anwachs, Vermehrung' jelentésből érthető meg. Vö. m. *csúcs* → *csúcsosodik, kicsúcsosodik*, német *Spitze* → *sich zuspitzen*.

A *jil* szó van meg a következő zürjén határozószói kifejezésekben is: (Wied., Gramm. 225) *jila-vek, jila-vek čěž, jilís jila-vek* 'immer, ewig', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V Pr. *jila-vek* 'Ewigkeit; ewig (Adj.) (V), ewig, fortwährend, immer (V Pr.)', (SzrSzlK.) FV *jila-vek* 'вечно, всегда, постоянно, все время'. Az utótag (*vek*) orosz jövevényszó, jelentése 'kor, életkor, örökkévalóság'. A *jila-vek* szerkezet szó szerinti jelentése: megközelítően: 'felső életkor(ig) | örökkévalóság(ig)' → 'örökké, mindig'. A *jila-vek čěž* jelentése szó szerint kb. 'a felső életkoron/örökkévalóságon át'. A KESzK a *jila* elemet ismeretlen eredetűnek tartja.

328. Zürjén *jurka* 'főnök, sámán'

A címként megadott szót csupán A. K. Mikusev folklorisztikai gyűjtéséből ismerem: (A. K. Mikusev 1973: 254) I *jurka* 'персонаж коми преданий; богатырь, с которым жестоко расправилась община, а коми hagyományok alakja; hős, akivel kegyetlenül bánt el a közösség'.

A zürj. *jurka*, a *jur* 'Kopf, Haupt' -ka kicsinyítő képzős alakja, vö. *nijka*, P *nijka* 'Mädchen' (*nijl* 'Mädchen, Tochter'), *eńka*, *ińka* 'Frau, Weib, Schwiegermutter' (*eń*, *iń* 'Frau, Weib, Mutter'). A szó eredeti jelentése 'törzsfőnök, főnök, sámán' lehetett. A zürj. *jurka* ma már elavult szó, egykor a társadalmi életnek és a hitvilágnak fontos szava volt.

A *jur* 'Kopf, Haupt' szóból alakult családnevek más típust képviselnek, ezeknél hasonlóságon alapuló névátvitellel van dolgunk. Pl.: (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) *jurov*: V *iz-jurov* 'köfej', Sz. *śed-jurov* 'fekete fej', *śuv-jurov* 'vidrafej'; *li-jurov* 'csontfej' (zürijén író neve). Vö. még *jurahov, jurkin*.

329. Zürjén *vel* 'Oberfläche'

A zürj. *vel*, *vev* 'Oberfläche, Oberes' főnév önállóan nem él, csupán összetételekben, ragos és képzett alakokban fordul elő: (WUo.) Sz. *velje vetlema* 'so sagt man v. Getreide, das im Sommer infolge der Trockenheit zu früh gereift ist, so daß die Körner hart und klein geworden sind', (Lytk., Drevn.) *vel-tidalan-in* 'небо; ég, menny' [tkp. 'fent látszó hely'], (WUo.) Sz. Lu. *vel-dor*, P *vev-der* 'Oberfläche, Oberes', (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) Le. *jez-vel* 'viel Volk, viel Leute'

nīl-vel 'viel Mädchen', *pes-vel* 'viel Brennholz', V *vevd-* (seltener) 'bedecken; zuvorkommen, überholen, bewältigen', (Wied.) *veld-*, *vevd-*, P *veld-*, *vevd-* 'ausbreiten', (WUo.) Sz. Lu. *veld-* 'übertäuben, überschreien; überhandnehmen, vorwalten, übertreffen', (SzsZlK) AV *vevdlī-* 'раскидать, разбросать, разметать, разместить', (WUo.) Sz. Pecs. Lu. *velt*, V Ud. P *vevt*, I *vejt* 'Deckel (Sz. Pecs. Lu. V Ud. P); Dach (Sz. Pecs. Lu. VI)', (Gen.) K P *völt* 'Dach', *vōlša* 'aufeinander'. – A zürjén szónak a következő votják megfelelője ismeretes: (Munk.) Sz. *veld-*, K *völd-* 'ausbreiten überbreiten (z.B. eine Decke); verbreiten', *veldet*, K *völdet* 'Decke, Zimmerdecke', (Wichm. – Korh.) G. Uf. *veldī-*, Sz. M *veldī-*, J *völdī-*, J MU *vōudī-* 'ausbreiten' (Uotila, SyrjChr. 173; KESzK).

Véleményem szerint ebbe a szócsaládba tartozik még a következő votják szó is: (Wichm. – Korh.) *val-*: G *valla-pal*, MU *vāula-pāu* 'oberer Teil, obere Seite, (M auch) oberes Ende (des Dorfes)', G *vallañ*, MU *vāulañ* 'aufwärts, nach oben, hinauf; (G auch) rechts', G *vallaśan* 'von oben'. A Wichm. – Korh.-szótár ezt a szót helytelenül a *vīl* 'Oberfläche' alatt közli.

A magánhangzó-megfelelés meglehetősen tarka: ősspermi **e*: *vel*, *velt*, *veld-* stb.; ősspermi **o*: zürj. *veld-*, KP *völt*, ősspermi **ō*: votj. *veldī-* stb.; ősspermi **a* (<**ā*): votj. *val-*. A hármas magánhangzó-megfelelés úgy hozható egymással összhangba, ha elősspermi veláris magánhangzóból indulunk ki. Az ősspermi **ō* előzménye **a* vagy **o* lehetett. Következésképpen az elősspermire feltehető **a* vagy **o* hang a szókezdő *v* (<**w*) delabializáló hatására az ősspermi nyelvjárások egy részében **e* és **ā* (>*a*) hanggá fejlődött. A delabializáló hatásra vonatkozóan I. Rédei 1984a: 191–195, 1984b: 53–59.

A KESzK az ősspermiben két szót rekonstruál: **vel* 'вепх' és **vōl* 'поверхность'. Ez a szétválasztás hangtani szempontból egyáltalán nem indokolt.

330. Votják *īl'is* 'feucht, naß'

Zürj. Sz. P *ul'* 'feucht', KP *ul'* 'feucht, frisch, roh' | votj. Sz. *īl'*, K *āl'* 'roh, frisch (Fleisch od. Holz); feucht, naß' (+ ?cser., vog. – **el'z* 'feucht, naß' FU, UEW 73).

A permi szavak *is*, *-is* képzős származékai: zürj. (Fokos-Fuchs, SyrjWb.) V *ul'is* (seltener) 'Feuchtigkeit, Nässe'; votj. (Wichm. – Korh.) G *īl'is*, M *il'is*, 'сырой, (G auch) feucht, naß'. Ide vonhatók még a következő alakok is: zürj. (SzsZlK) FV Vm. AV Pecs. Szkr. KSz. *ul'is*, FSz. I Lu. Le. KSz. *ul'is*, Lu. *ul'es* 'полный, сырой (напр. о ребенке); telt, kövér (pl. gyermek)'; votj. (Wichm. – Korh.) G *īl'is*, MU *il'is* 'dick (Mensch) (G), grob, groß, dick (MU)'. A Wichm. – Korh.-szótár a 'feucht, naß' és a 'dick...' jelentésű szavakat egymástól elkü-

löníti. A két szó elválasztása azonban jelentéstani szempontból nem indokolt. A kövér, telt; 'dick' jelentés létrejöttére feltehetőleg az or. *сыроу* hatott, amelynek a 'nedves, nyers' jelentés mellett a népnyelvben 'kövér, lagymatag, szétfolyó' értelme is van. Persze elképzelhető a jelentésváltozás 'folyékony' → 'szétfolyó' → 'telt, kövér' fokozatokon keresztül az oroszról függetlenül az ősermiben is, amelyet aztán orosz szó tovább erősített.

331. Votják *osto*: *o. inmare* 'Herrgott'

1. A votj. *oste*, *osto* szó az *inmar* 'isten' állandó kísérő jelzőjeként használatos: *o. inmare* 'Herrgott!' Munkácsi (ÁKE 378, 380) szerint a votják szó iráni eredetű, vö. középperzsa *yazd*, újperzsa *izad* 'Gott'. A votják szó közelebbi eredetét és alakulásmódját Munkácsi nem magyarázza meg.

2. Mindenekelőtt lássuk a votják szóra vonatkozó szótári adatokat: (Munk.) Sz. *osto* *Īnmare* 'uram Inmar-om (istenem)', *oste!* 'Uram segíts', Sz. *osto kar-*, K *oste karâ-* 'imádkozni s a vele járó ritusokat gyakorolni; beten und die dazu gehörenden Riten vollziehen', (Wichm. – Korh.) G Sz. M *o-ste*, G M J MU *o-sto*, Uf. *e'ste* 'Herr!, Herr Gott! (Epitheton *inmar*'s, in Texten meist unübersetzt)'.

A votják szó *ost-*, *est-* szegmentuma közép-iráni (szkita, szarmata, alán) átvétel, vö. pehl. *yazd*, újperzsa *izad* 'Gott', szaka *jezda-* 'божество', (Abaev 4: 290) digor *izæd*, iron *zæd* 'божество, ангел'.

Az ősvotjákra feltehető alak **est* lehetett. Az **e* korábbi **i* (← iráni **i*) magánhangzóra mehet vissza (vö. E. Itkonen 1953–1954: 309, 311). A korai ősermi alak **ist* > **iste* lehetett. A votj. *e* > *o* hangváltozás közönséges (E. Itkonen: i. h.). Az *este*, *oste* szóvégi magánhangzója vocativusi funkciójú egyes szám 1. személyű birtokos személyjel. Az *osto* alak második szótagbeli *o*-ja hasonulással magyarázható.

332. Még egyszer a votják *šuan* 1. 'Hochzeitsfest' szóról

1. Votj. (Munk.) Sz. K *šuan* 1. 'az utolsó lakodalmi szertartás a nyári (*kwar-sur*) ünnepen, melyen a menyasszonyt végleg elviszik a szülői háztól (свадьба)', 2. 'lakodalmi nép', (Wichm. – Korh.) G B M J JI MU Uf. *šuan* 'Hochzeitsfest bei den Verwandten der Braut, wo die Verwandten des Bräutigams zusammenkommen (JI), Hochzeitsfeierlichkeit (G); Hochzeitsgefolge (G), Hochzeitsleute (G MU)'. – A szó alakulásmódjáról 1986-ban ezt írtam: „Az itt közölt votják szó deverbális főnév, *an* eleme az *an* főnév- és folyamatos melléknévi igenévképzővel azonos. Az *an* változat alapján egy második igeragozási osztályba tartozó

votj. **šual-* 'eszik; essen' ige-tövet posztulálhatunk, ehhez a típushoz ui. a mel-léknévi igenév képzője *an* alakban járul" (Rédei 1986: 215). Bereczki (1977: 73) szerint a votj. *šuan* egy korábbi *šu-* töből elkülönült származék (e magyará-zat hangtani szempontból problematikus voltáról l. Rédei: i. h.). A votj. *šuan* átkerült a cseremiszbé: *süjān*, *šüan* stb. 'lakodalom, esküvő' (Bereczki: i. h.).

2. Napolszkiht az itt röviden bemutatott etimológia nem elégti ki (Napolszkih 1998: 128–133). Elöljáróban megjegyzem, hogy sem Bereczkinek, sem jómagamnak fent hivatkozott cikkéről nincs tudomása. Helyettük Bereczki „Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II” (Szeged, Studia Uralica 34/1992) című monográfiájára és az UEW-re hivatkozik. Napolszkih szerint a *šu-* ige-töből csupán egy **šuo-*n alak jöhetett volna létre. Ez így igaz! Csakhogy én **šual-* töből indulok ki, amelynek szabályos származéka a *šuan*. Megjegyzem, hogy a Napolszkih által sugallt ősermi **šo-*jan anakronizmus, mivel a votják nyelv esetében – mind nyelvi, mind művelődéstörténeti tekintetben – kizárólag egy ősvotj. **šuan* jöhet szóba.

Napolszkih (i. h. 128–129) a *šu-* igéből való eredeztetést jelentéstani szem-pontból is problematikusnak találja, mivel a votják szónak nemcsak 'lakodalmi ünnepség; Hochzeitsfest' jelentése van, hanem szélesebb 'lakoma, mulatozás; Mahl, Schmaus, Gelage, Unterhaltung' értelemben is használják. Én úgy vélem, hogy a *šuan* eredeti jelentése 'evés; Essen', majd pedig 'lakoma; Mahl, Schmaus, Gelage' lehetett. Ebből a 'lakodalmi ünnepség; Hochzeitsfest' jelen-tésszűküléssel keletkezhetett. Vö. votj. (Munk.) *juon* 'ital' ~ 'ünnep', (Wichm. – Korh.) *juon* 'Trinken; Getränk' ~ 'Fest' (< *ju-* 'iszik; trinken' ~ 'ünnepel; feiern, Fest halten').

3. Paasonen (1902: 267) a votj. *šuan*, cser. *šüan* és a mord. *E šuvončej*, *M šemēnčā* 'gute Kunde' szavakat a tatárból magyarázza. A mordvin szó valóban a tatárból való, a másik kettő azonban nem. Napolszkih (i. h. 131–132) tulajdon-képpen Paasonennak ezt a régi magyarázatát eleveníti fel. Vagyis: votj. *šuan* < tat. *šōjōnū* 'радоваться' < tör. *süjün* ua. (< **süj-* 'любить'); vö. még tat. *šōjōnče* 'радостная весть', *šōjōneč* 'радость'.

Nos, ennek a magyarázatnak több hiányossága van. Az ilyenféle, problémák-kal terhes etimológiai ötletekről szokta volt Zsirai tanár úr tréfásan mondani: „véres a torka”. Melyek tehát Napolszkih etimológiájának a hibái? 1) A tatár szó (*šōjōnū*) csak ige-ként fordul elő, ebből viszont nehezen jöhetett volna létre fő-név a votjában. 2) Az igei 'örül' jelentés nem illik a votják 'lakodalmi ünnep-ség; Hochzeitsfest' jelentéshez (szófaji és jelentéstani nehézség). 3) Főnévi je-lentése csak a tat. *šōjōnče* 'радостная весть; örömhír' származéknak van. Ám ebből a votj. *šuan* hangtanilag nem vezethető le. Hová lett a *če* elem a votják-ban? Ezenkívül az 'örömhír' jelentésből aligha fejlődhetett volna 'lakodalmi ünnepség, mulatság; Hochzeitsfest, Unterhaltung' jelentés.

Napolszkih (i. h. 131) a cser. *süjän, süän* stb. 'lakodalom, esküvő' szót is a fenti tatár szóból eredezteti. Mutatis mutandis: a cseremisiz szóra is áll mindaz, amit a votj. *šuan* tatárból való átvétele ellen kifejtettem.

Paasonen etimológiai egybevetéséből ma is elfogadható a következő: mord. (MordWb.) *E suvońćeŋ, suvońžeŋ*, M *šaməńćä* 'gute Kunde, Freudenbotschaft' < tat. *sőjőńće, sőjőńöč* 'Freudenbotschaft' (Napolszkih i. h. 131–132 is közli, l. még MordWb. 4: 2076).

Napolszkih (i. h. 131–132) a tat. *sőjőńće* 'радостная весть; örömhír' származékból eredezteti a votj. (Wichm. – Korh.) G *šuańći*, B *šuańći*, M J *šuańći*, J Uf. *šuańśi* 'Hochzeitgst, Hochzeitsleute, Brautführer' szót. Ez jelentéstanilag teljesen valószínűtlen; a *šuańśi* stb. a votj. *šuan* szóból a tatár eredetű *ći, či* képzővel alakult származékszó (l. GrammUdm. 1962: 118). A *ći, či* képző használatához vö. votj. (Wichm. – Korh.) *aldanč'i* 'Betrüger' (*aldal-* 'betrügen' < tat.), *vuzč'i* 'Kaufmann' (*vuz* 'Handel, Ware').

333. Lapp *miesse* 'reindeer calf'

Zürj. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. P *mēs* (*mēs-*, *mēs-k-*) 'Kuh', (Gen.) KP *mös, mōsk* ua. | votj. (Munk.) Sz. J *mes* 'fiatal tehén, üdő (Sz. J), bányka (J)', (Wichm. – Korh.) G M J Uf. *mes* 'junges weibliches Tier bei einigen Haustieren (Schaf, Ziege, Kalb; bes. in Komposita) (M J Uf.), junges Schaf (G)'.

Ez a permi szócsalád egyeztethető a következő lapp szóval: N *miesse* -s- 'reindeer calf', (Grundström) L *miesse* 'Kalb (eines Rentieres od. Elches)', (Lagercrantz) Wfs. *mie's'ie* 'Rientierkalb während des ersten Lebensjahres'.

A lapp *ie* – *e(ē)* hangviszony előzménye előlapp **e* – *ä* lehetett (vö. Korhonen 1981: 85). A zürj. *e*, KP *ó* ~ votj. *e* alapján ősspermi **ä* tehető fel, amely magánhangzó a második szótagban rekonstruálható **ä* hatására előpermi **e*-ből fejlődött. A magánhangzós toldalékok előtt jelentkező zürj. *mēs-k-* toldalak -*k*-ja inetimologikus hang, amely az eredeti C + *k*-t tartalmazó tövek analógiájára keletkezett (vö. Uotila: 1933: 411–413). – A FP alapalak **mesä* lehetett. A szó feltehető eredeti jelentése 'junges weibliches Tier' lehetett.

Hivatkozások

Abaev = Abaev, I. A., Istoriko-etimologičeskij slovar' osetinskogo jazyka. 1–4. Leningrád 1958, 1973, 1979, 1989.

ÁKE = Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet.

Magyar szójegyzék s bevezetésül: a kérdés története. Budapest, 1901.

Bartens, Raija (1997), Permiläisten kielten ns. refleksiivipronomineista. JSFOu. 87: 55–72.

Bereczki Gábor (1977), Permi-cseremisiz lexikális kölcsönzések. NyK 79: 57–77.

- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Budapest.
- Ganschow, Gerhard (1965), *Die Verbalbildung im Ostjakischen*. Wiesbaden.
- GrammUdm. 1962 = Perevoščikov, P. N. (szerk.), *Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Iževsk.
- KESzK = Lytkin, V. I. – Guljaev Je. Sz., *Kratkij etimologičeskij slovar' komi jazyka*. Moszkva 1970.
- Korhonen, Mikko (1981), *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki.
- Laanest, Arvo (1975), *Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse*. Tallinn.
- Mikušev, A. K. (1973), *Epičeskije formy komi fol'klora*. Leningrád.
- MSzFE = Lakó György (főszerk.), *A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3*. Budapest 1967, 1971, 1978.
- Napolszkih 1998 = Napoľskich, V.V., *Proischoždenie udm. śuan ~ mar. süan 'svad'ba' (ob odnoj zabytoj etimologii)* LU 34: 128–133.
- Paasonen, H. (1902), *Votják–török szóegyeztetések*. NyK 32: 257–270.
- Rédei Károly (1978), *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest.
- Rédei Károly (1983), *Szófejtések*. NyK 85: 35–43.
- Rédei Károly (1984a), *A szóeleji és a szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az ősspermiben*. NyK 86: 191–195.
- Rédei, Károly (1984b), *Die delabialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Urpermischen*. FUF 46: 53–59.
- Rédei Károly (1986), *Szófejtések*. NyK 88: 208–219.
- SKES = Toivonen, Y.H. – Itkonen, E. – Joki, A.J. – Peltola, R., *Suomen kielen etymologinen sanakirja*. Helsinki 1955, 1958, 1962, 1969, 1975, 1978.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3*. Budapest–Wiesbaden 1988, 1991.
- Uotila, T. E. (1933), *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. MSFOu. 65.
- Uotila, T. E. (1938), *Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und etymologischem Wörterverzeichnis*. Helsinki.
- Wied.Gramm. 1884 = Wiedemann, F.J., *Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen*. St. Petersburg 1884.

Accusativus a permi nyelvekben (A PU **t* többesjel kérdéséhez)

Im Syrjänischen, Altsyrjänischen und im Wotjakischen kommt ein Objektkasus mit dem Element *t/d* vor: syrj. Ud. *ošjezde* 'die Bären', altsyrj. *mijandī* 'uns', I *tijante*, *tijante* 'euch', wotj. *ludjostj* 'die Felder', *milemdj* 'uns'.

In den permischen Sprachen wurde das Akkusativsuffix PU **m* im absoluten Auslaut apokopiert, seine Funktion wurde von dem vorangehenden Vokal übernommen: **m* > Ø, syrj. *-e/e*, wotj. *e*. Außerdem ist das *ę* ~ *e* auch in Possessivsuffixen vorhanden: syrj. *pite* 'deinen Sohn' stb., wotj. *pime* id. stb.

Was die Herkunft der determinierten wotjakischen Akkusativformen (N *gurtjostj*, S *gurtjosiz* 'die Dörfer') anbelangt, sind die Morpheme der 2. Person Plur. (*tj/tə*, *dj/də*) und die der 3. Person Sing. (*iz/əz*) als Possessivsuffixe zu betrachten. Funktionsdifferenzierung: a) der allgemeine Akkusativ des Plurals (*iz/əz*, *tj/tə*, *dj/də*); b) determinierter Akkusativ der Possessivsuffixe (*de/te*, *ze/se*).

In dem Kasussuffix *tj/tə*, *dj/də*, kann man also kein Pluralsuffix entdecken. In derselben Funktion ist in den südlichen Dialekten das *iz/əz* gebräuchlich. Man kann den Ursprung und den Gebrauch der Suffixe *tj/tə*, *dj/də*, und *iz/əz* im Zusammenhang mit dem System der Possessivsuffixe verstehen.

0. A PU alapnyelvre a következő többesjeleket tehetjük fel: **t*, **n* és **i* < **j*. A **t* eredetileg az alany, majd a tárgy többes számát jelölte. Később szélesebb használati körre is kiterjedt: genitivus (finnségi nyelvek), függő esetek (észt, obi-ugor nyelvek). Az **n* a birtok többségének, az **i* < **j* pedig a függő estek többes számának a kifejezésére szolgál(t). E többesjelek eredetére, elterjedtségére és használatára vonatkozóan l. legutóbb Rédei 1981: 210–219, 1996a: 260–264; Honti 1997: 1–126. A *ka/kä* duálisjellel kapcsolatos kérdések taglalásába itt nem bocsátkozom.

Az alábbiakban a **t* többesjellel kapcsolatos nézetemet foglalom össze röviden: „Univerzális szabálynak mondható, hogy a numeruskategória a névszó (az alany) osztályában jött létre” (Rédei 1996a: 261). „Az egyes számi forma (indifferens numerus, numerus absolutus) használata a többes szám helyett, továbbá egyes finnugor nyelvek (cseremisiz, permi nyelvek, magyar) másodlagos többesjelei mind amellett szólnak, hogy a **t* többesjel ugyan az uráli korban jött létre, de nem vált rögtön általánossá, hanem eleinte csupán az élőlények kategóriájában és a determinálásban alkalmazták. Használati köre itt is szűk lehetett: kezdetben csupán a többes nominativusban volt meg, a függő esetekbe való

behatolása – már ahol ez megtörtént – az egyes nyelvek külön életébe tartozik. Persze az indifferens numerus (numerus absolutus) szűk használati körre szorítkozva számos uráli nyelvben megőrződött. Sőt, a **t* többesjel létrejötte után kialakult az egynemű dolgok nem individuális, hanem egyetemes összességének új kifejezési módja: Splur. + Vsing.” (i.h. 262–263). Honti László **t*-re vonatkozó magyarázata az enyémtől egyes terminusok értelmezésében és bizonyos részletkérdésekben tér el. „Es muß betont werden, daß der Numerus absolutus keine selbständige Zahl, sondern nur eine Funktion des Singulars auf \emptyset (seltener auch die der übrigen Numeri, s. weiter unten) ist” (Honti 1997: 7). „Der Numerus definitus unterscheidet sich auch vom Kollektiv, das letztere gibt normalerweise eine unbestimmte Menge unidentifizierbarer (nicht-individualisierter) oder nur teilweise identifizierbarer Individuen an” (ibd.). „Az eredeti állapotok szempontjából fontos tényező, hogy a mordvin indeterminatív főnévragozásban többes számban is az egyes számú alakokat használják” (Rédei 1996a: 262; uo. további irodalom). Ettől gyökeresen eltér Honti véleménye: a mordvinban az indeterminált egyes számi alakok numerus indefinitusként szerepelnek, a *t* tehát egyfajta kollektívképzővé vált. „Die unvollständige Kasusbildung in der indeterminierten Deklination ist der Herausbildung der determinierten Deklination zu verdanken” (Honti 1997: 62).

Idézett cikkemben az újabb (tehát nem uráli, hanem finnugor) többesjelekkel kapcsolatban ezt írom: „A PU **t* többesjel folytatója nincs meg a cseremiszen, a permi nyelvekben és a magyarban. Ezekben a nyelvekben többnyire gyűjtőnévből fejlődött vagy gyűjtőnévképzői eredetű másodlagos többesjelek használatosak. A cseremiszen több többesjel van: HE *-wlä*, ÉNy. *-wlä*, *-šämäc*, *-šäc*, Jo. *-šämäc*, Kö., Vo. *-šämäč*, Vj. *-lak*, Uf. *-wlak*; (valamennyi nyelvjárásban) *-la/-lä* (Bereczki 1990: 30); zyrj. *-jas*, Ud. *-jes*, P *-jez*, *-ez*, PO *-jöz* ~ votj. *-jos*, *-os* < ősspermi **jös3* 'Volk, Leute'" (261–262). Honti (i.h. 52 kk.) szerint a **t* többes szám jelének az eltűnése a kérdéses nyelvekben akkor következhetett be, amikor bizonyos kollektívumképzők fokozatosan a többes szám új jeleivé kezdtek fejlődni.

1. A zürjénben, az ózürjénben és a votjában van *t/d* elemű tárgyrag (zyrj. *te/de*, ózürj. *dī*, votj. *tī/dī*), amelyet Szerebrennyikov (1963: 40–43) Jemeljanovra (1927: 119, 127) hivatkozva a PU **t* többesjel folytatójának tekint. Pl.: ózürj. *mijandī*, I *mijante*, *mijante* 'uns', ózürj. *tijandī*, I *tijante*, *tijante* 'titeket', ózürj. *užemjazdī* 'az elhunytakat', Ud. *ošjezdē* 'medvéket', *saldatjezdē* 'katonákat'; votj. *ludjostī* 'mezőket', *izjostī* 'bárányokat', *korkaostī* 'házakat', *milemdī* 'minket', *tileddī* 'titeket'. Szerebrennyikov számol a zürj. *te*/votj. *te* birtokos személyt jelölő szerepével is: zyrj. *kerkajaste* 'házakat', votj. *korkaoste* ua. Szerebrennyikov megjegyzi, hogy a zürj. *te* nem mindig birtokviszonyt fejez ki, hanem az adott tárgynak a beszélőtárhoz való (érzelmi) közelségére utal.

Szerebrennyikov a két formát (*korkaoste* 'házatokat' ~ *korkaosti* 'házakat') elválasztja egymástól.

Honti László (1997: 79–82) a permi többes számú tárgyragok *t/d* szegmentumát Jemeljanovra és Szerebrennyikovra támaszkodva ugyancsak a PU **t* többesjel folytatójának gondolja. Utal arra, hogy egyes kutatók (pl. Uotila 1936: 475, l. még 1933: 104–109) a zürj *tę*, votj. *tj/dj* stb. alakokat tbsz. 2. sz. birtokos személyjelnek tartják, de ezt a vélekedést azzal hárítja el, hogy semmi összefüggést nem lehet felfedezni a *t/d* elemű accusativusi formák és a birtokos személyjelek között.

Véleményem szerint a kérdéses accusativusi formáknak a **t* többesjelből való eredeztetése nem fogadható el. A *t/d* elem nemcsak a többes számban, hanem az egyes számban is megvan a birtokos személyjeles és determinált accusativusi alakokban: zürj. *nįvte* 'leányodat, a leányt', *kerkatę* 'házadat, a házat', votj. *valde* 'lovadat'. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy egy *s/z* elemű morféma is használatos ebben a funkcióban. Tehát: egysz. 3. sz. birtokos személyjeles accusativus → determinált accusativus → általános (határozott és határozatlan) accusativus. Pl.: zürj. *nįvse* 'leányát, a leányt', *kerkasę* 'házát, a házat'; votj. *valze* 'lovát', *gurtjosiz* 'a falvakat'.¹

2. Az állítólagos őpermi **t* többesjellet és a ténylegesen meglévő *t/d* elemű egyes és többes tárgyjelölőket csak a permi tárgyjelölés összefüggésében célszerű megvizsgálni. Nézzük meg tehát, hogy hogyan fejezik ki a tárgyat a permi nyelvekben.

Zürjén:

a) Abszolút (határozatlan) névragozás. Acc.: \emptyset , -*ęs*. A \emptyset morfémás tárgy a határozatlan tárgyra vonatkozik és többnyire az ige előtt áll. Pl.: *pi kutas nįn kulņi* 'der Sohn beginnt Bast abzuziehen'; *pes keralę* 'fát vág'. Hangsúlyos helyzetben a tárgy az állítmány után következik: *kiję keč* 'nyulat fog'. Az élőlényt jelentő szavak – sok esetben élettelen dolgok nevei is – határozottság esetén – *ęs* ragot tartalmaznak: *ažžilema kečęs* 'meglátta a nyulat'.

b) Birtokos személyjeles (határozott) névragozás. Acc.: egysz. 1. *ęs*, 2. *tę*, 3. *se*; tbsz. 1. *nįmes*, 2. V Sz. Pecs. Lu. Ud. P *nįte*, Lu. *nįdes*, Ud. *nįde*, Pecs. *nįdte*, Sz. Ud. *nįtte*, I *nįtte*, 3. V Sz. Pecs. P *nįse*, Lu. Ud. *nįsse*, I *nįsse*.

Az egysz. 2. és 3. személy nemcsak birtokviszonyt, hanem determinálást, az újabb nyelvben határozatlan tárgyat is jelöl. Vagyis a *tę* és *se* accusativusi személyjelek személyjelölői funkciójukat elveszítve tárgyjelölő morfémákká,

¹ Honti (i.h. 80) azt írja, hogy *se* rag az Ud. nyelvjárás Verchnaja-Vaška tájszólásában a *tę/de* mellett párhuzamosan fordul elő a többes accusativusban. Ez így – sajnos – félreértés. Az idézett helyen (Sorvačeva – Beznosikova 1990: 32) *se* (és a *tę/de*) a *jes/jez* töbesjel után szerepel. A *se* ebben a pozícióban és funkcióban nemcsak az Ud. nyelvjárásban van meg, hanem minden zürjén nyelvjárásban, vö. *nįvjasse* 'leányait, a leányokat', *kerkajasse* 'házait, a házakat'.

accusativusragokká váltak. Ez a zürjén szövegelemzésen alapuló megfigyelés, pontosabban megállapítás (l. az alább következő példamondatokat) fontos ellenért a PU **t* többesjel állítólagos permi folytatásával szemben. Ezen másodlagos accusativusok közül a *te* a megszólítottéhoz való fordulást, közelséget, intimitást is kifejez, míg a *se* a határozottság mellett az (érzelmi) távolságra is mutat. Pl.: KV. *vevte* 'lovadat, a lovat', *vevse* 'lovát, a lovat', *vevjaste* 'lovaidat, a lovakat', *vevjasse* 'lovaít, a lovakat'; Ud. *butkiľavni pujezde* 'fákat dönteni', *ošjezde viavni munini* 'medvéket ölni mentek' (SzrSzlK 465), KV *veres saje munemte* 'About getting married? ['a férjhez menésről?' ti. akarsz hallani?]' (Rédei 1996b: 78). A következő példákban a *te* és a *se* a határozottságra, a *te* gyakran a megszólítottéhoz fordulásra, intimitásra utal: Vm. *kerkatę mijan karema, muzikis karlis* 'our house was built by my husband' (Rédei 1978b: 50); Vm. *tidale, vevjaste suvedę oš* 'It looks, ... as if the horses were being chased by a bear' (uo. 220); Vm. *kolę i kosatę kesliņi* 'you have to... sharpen the scythe' (uo. 54); Vm. *pačse karis žat'id* 'The oven was built by my brother-in-law' (uo. 52). – A *te* és a *se* használata stilisztikailag a szembeállítás kifejezésére is szolgálhat: *karandašte me ņebi, a ručkasę eg ņeb* 'ceruzát vettem, de tollat nem' (Sovr. Komi jazyk 1955: 149).

A *mi* 'mi', *ti* 'ti' személyes névmások accusativusa a zürjén irodalmi és köznyelvben: *mijanę, tijanę*. Ezenkívül az ózürjénben *dj*, a nyelvjárásokban *te/te, de/de, se, nięes, nięę, niđę* birtokos személyjeles alakok is előfordulnak: ózürj. *mijandj, tijandj*, AV *mijante, tijante, mijanę, tijanę*, Ud. *mijannięes, mijanniđę* stb.

Wiedemann 1884: 116–117, 142–145; Sovr. Komi jazyk 1955: 137, 142 kk.; Uotila 1938: 46–50; SzrSzlK 1961: 465 kk.; Rédei 1978: 60, 62–63, 70.

Votják:

a) Abszolút (határozatlan) névragozás. Acc.: Ø, egysz. *e* (ritkán), *ez, jez*, tbsz. É Besz., Középső (egy része) *tj/tâ, dj/dâ*, D, Középső (déli része) *iz/âz*. A Ø morfémás, nominativusszal azonos alak a határozatlan vagy általános tárgy kifejezésére szolgál: Pl. *ńuleskašjos gondir kutiľlam* 'a vadászok (egy) medvét fogtak' (Csúcs 1990: 34). A jelölt tárgyeset a határozott tárgyat jelöli. Az *e* rag elsősorban névmásokban használatos: *mone* 'engem', *tone* 'téged', *soje* 'őt' *kine, kiņę* 'kit', *taje* 'ezt', *murte* 'embert', *bure vajini* 'gedenken' (tkp. 'jót hoz'). Az *ez/jez* (egysz.), *tj/dj* stb. (tbsz.) tárgyeset a határozott tárgyat jelöli. Pl.: *valez* 'a lovat', *tipijez* 'a tölgyet', É *suzerjostj*, D *suzerjosiz* 'a húgokat' (Csúcs: i.h. 35); É *vičak kesegjostj* 'az összes mezőt', G *âžjostâ* 'a juhokat', D *gurtjosiz* 'a falvakat', Kukm. *ad'amiosâz* 'az embereket' (Kel'makov 1998: 110).

A személyes névmások többes számában az accusativust ugyancsak *tj/dj* és *iz* rag fejezi ki: É *miľemdj, tiľeddj, soostj* 'minket, titeket, őket', D *miľemiz, tiľediz, soosiz* ua. Egyes É és középső nyelvjárásokban pleonasztikus formák

jöttek létre: $d_i + iz > d_{iz}$, d_{is} : *mi'lemdiz*, *-is*, *ti'leddiz*, *-is*; $iz + ti > isti$, (*âstâ*, *âztâ*) ~ *esti/estâ*: *G mi'lemâstâ*, *ti'ledâstâ*, *mi'lemesti*, *ti'ledesti* (Kelmakov: i.h. 110, 116).

b) Birtokos személyjeles (határozott) névragozás. Acc.: egysz. 1. *me*, 2. *de/te*, 3. *ze/se*; tbsz. 1. *mes*, 2. *des/tes*, 3. *zes/ses*. Pl.: *pime*, *pide*, *pize* 'fiamat, fiadat, fiát', *kalikte* 'népedet', *pimes*, *pides*, *pizes* 'fiunkat, fiatokat, fiukat'. A birtokviszonyon kívül az egysz. 2. és 3. személyű alakok határozottságot is kifejezhetnek. Az egysz. 2. személy az érzelmi közelség árnyalatát is hordozza. Pl.: *vatiškiz šundijed tel' šerj* 'elbújt a nap(ocská) az erdő mögé'; *guždor vliŋ turinez čeber* 'a tisztáson a fű szép'.

Fuchs 1954: 135 kk.; Perevoščikov 1962: 86–89, 93–94; Csúcs 1990: 34–35, 39–43, 45–46; Kel'makov – Saarinen 1994: 99–100; Kel'makov 1998: 106–120.

3. A PU **m* accusativusrag a permi nyelvekben abszolút szóvégi helyzetben lekopott, funkcióját a megelőző magánhangzó vette át, amely vokáliselem éppen funkcionális okokból nem vehetett részt a permi szóvégi magánhangzók lekopásában. Ez a zürj. *e* > *e*, votj. *e* mára csupán néhány megkövesedett névszói alakban (votj. *murte* 'embert', *bure* 'jót') és névmásokban maradt meg: zürj. *menę* 'engem', *tenę* 'téged', *sije*, *sije* 'őt', P *kinę* 'kit', P *kedije* 'kit', votj. *maje* 'mit', *mone* 'engem', *tone* 'téged', *soje* 'őt'. Ezenkívül megvan az *e* ~ *e* a birtokos személyjelekben is: zürj. *pite* 'fiadat', *pię* 'fiát' stb., votj. *pime*, *pide*, *pize* 'fiamat, fiadat, fiát' (l. fentebb). Ezek szerkezete: Px + Acc. A zürj. *ęs* ~ votj. *ez* tárgyrag *e/e* (< **m*) accusativust és determinatív funkciójú egysz. 3. sz. birtokos személyjelet tartalmaz (Wichmann 1923–1924: 159–160; Rédei 1975: 133 kk., 1988: 382).

A zürjén birtokos személyjelezés egysz. 2. személyű accusativusában jelentkező *t* (*te*: *pite* 'fiadat') feltűnő, *d* volna várható. A nem-első szótagban zürj. *d*, P *t* volna a szabályos megfelelő, ezzel szemben *kerkatę* 'házadat', *pižante* 'asztalodat' alakok használatosak. A jelenség magyarázata az, hogy a *te* gyakran fordul elő zöngétlen mássalhangzó után: *ašte*, *ešte*, *gutte*, *kokte*, a többes szám *jas* jele után (*vevjaste*). Ezekben a *t* szabályszerű, innen általánosult a *pite*, *zonte*, *kerkatę* alakokban.

Többes szám 2. sz. *njd*, P *njt*. Az accusativusban három képviselő van: 1) Ud. *nide*, Lu. *nides*; 2) Ud. Pecs. V Sz. Lu. *nite*; 3) Pecs. *nidte*, I *nitte*, Ud S *nitte*. A *nide*, *nides* szabályos (az *e*, *ęs* accusativusrag). A *nite* analógiás alakulat az egyes szám után (*pite*). A *nidte*, *nitte* formában a *njd* személyjelhez az egysz. 2. sz. *te* accusativusi személyjel járult. Ez könnyen megtörténhetett, hiszen mint láttuk a *te* gyakran fejez ki determinált és általános accusativust.

A votják képviselő nem egyezik meg a zürjén P nyelvjárásával: az egyes számban mindig *d* van (*valed* 'lovad', *niłid* 'leányod'), az accusativusban pedig *d* ~ *t* váltakozás van a hangkörnyezettől függően (*imde* 'szádat', *purte* 'késedet', *valjoste* 'lovaiddat'). A *d* csupán az egytagú szavak accusativusában volna szabályszerű (*imde*, *nañde*, *pide*); a zöngés hangra végződő egy szótagos szavak száma

olyan nagy, hogy az alaki kiegyenlítődés könnyen bekövetkezhetett a nem-első szótagban is: inessivus-illativus *piadi* < **piati* (*pi* 'fiú'). A többes szuffixum hatott az egyes számra (*valed*, *niłiđ*), különösen a többes *di* nagyfokú elterjedése után. Az egyes szám 3. személyű **s* is z-ként jelentkezik a votjákban egészen hasonló helyzetekben mint a *d*: *valez*, *niłiz* ~ *valzi*, *niłzi*, *valze*, *niłze*, de *purtez* ~ *purtsi*, *purkse*). – *mes*, *des/tes*, *zes/ses* < **me+es* (> *ez*) stb. Tehát a birtokos személyjelezés többes accusativusában az *s* megőrződött. Ez a formacsoport ugyanis nem volt alávetve az analógia hatásának, mivel az *es* mind a három személyben előfordul és accusativusi funkcióval bír determinálás nélkül (ti. a birtokos személyjelek már determinálást fejeznek ki).

A fentiekhez vö. Uotila 1933: 104–109, 176–179, 1936: 475.

4. A votják determinált accusativusi alakok (*ti/tâ*, *di/dâ*, *iz/âz*): eredetükre nézve többesszám 2. és egyes szám 3. személyű birtokos személyjelek: *purtti* 'késetek', *valdi* 'lovak', *valez* 'lova', *niłiz* 'leánya' (vö. Wichmann 1923–1924: 159–160; Fuchs 1954: 141). Az *ez/iz* ~ *ze/se* és *ti/tâ*, *di/dâ* ~ *te/de* birtokos személyjelek között funkcióelkülönülés következett be: ma az *iz/âz*, *ti/tâ*, *di/dâ* a többes általános accusativus ragja, míg a *de/te*, *ze/se* birtokos személyjeles/determinált accusativusként használatos. Az északi nyelvjárások *ti/tâ*, *di/dâ* accusativusi eleme a főnévragozásban a *jos*, *os* többesjel után következik. Megvan a személyes és visszaható névmások többes számában is: *milemdî*, *tiłeddî*, *soostî* 'minket, titeket, őket', *ašmedî*, *aštedî* 'magunkat, magatokat' ~ *ašsezi* 'magukat'. A *ti/tâ* stb. esetragban tehát semmiféle többesjel nem fedezhető fel. Ugyanebben a funkcióban használatos a déli nyelvjárásokban az *iz/âz* tárgyrag. Tehát a *ti/tâ*, *di/dâ* és *iz/âz* eredete és használata – mint fentebb kifejtettük – a birtokos személyjelezés összefüggésében érthető meg.

Megjegyzem még, hogy Honti szerint (1997: 80) az általa feltett *t/d* többes elem pleonasztkusan van meg a következő névmásokban is: (SrSIK) Ud. *sijezda*, *najezda*, *najezda*, *nijezda*, *nida*, Lu. Le. *nida* 'ők'. Véleményem szerint ezek *ta/da*, szegmentuma a mutató névmási eredetű *ta/da*, *di*, *d* névmásképzővel azonos. Ugyanez a képző több névmásban előfordul, vö. (WUo.) V Lu. Ud I *kod*, P *ked* 'wer, welcher', V AV Sz. Pecs. Lu. Ud. *kodi* 'wer, der/jenige...' 'welcher, jemand', P *keda* 'welcher?'; V Sz. *mijta* 'soviel wie, wieviel', Pecs. *mijtta* 'wieviel', V *mijda*: *puijs m.* 'soviel Bäume', Lu. *et-mida* 'gleich viel' (< *mij* 'was?'), V Sz. Pecs. Ud. *sî-minda*, P *sî-m.* 'soviel', P *munda* 'wieviel?' (< *mîn*: *kî-mîn* 'wieviel?'). A *da* végződés az Ud. *nida* 'ők' alakból – amelyben többes jelölő funkciót öltött magára – hatolt be az Ud. *sijezda*, *najezda* stb. 'ők' személyes névmásokba.²

² Honti László (1997: 102 kk.) az alapnyelvre töbes számi **t-3m* accusativus és **t-3n* genitivusragot is feltesz. Szerinte ilyen kázusok az alapnyelv agglutinatív jellegéből következnek. Egy **t-3m* accusativusnak egyetlen uráli nyelvben sincs nyoma, a másodlagos **t-3n* genitivus

Irodalom

- Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- Csúcs Sándor (1990), *Chrestomathia Votiacica*. Budapest.
- Fuchs, D. R. (1954), *Grammatikalischer Abriß*. In: Wichmann, Yrjö, *Wotjakische Chrestomathie mit Glossar*. Helsinki. 135–166.
- Honti László (1997), *Nomerusprobleme*. FUF 54: 1–126.
- Jemeljanov, A. I. (1927), *Grammatika votjackogo jazyka*. Leningrad.
- Kel'makov, V. K. (1998), *Morfologičeskie različija v udmurtskich dialektach i ich tipy*. LU 34/1998: 106–120.
- Kel'makov, Valentin – Saarinen, Sirkka (1994), *Udmurtin murteet*. Turku – Iževsk.
- Perevoščikov (1962) = [szerk.: Perevoščikov, P. N.:] *Grammatika sovremennogo udmurtskogo jazyka*. Iževsk.
- Rédei Károly (1975), *Der Akkusativ in den uralischen Sprachen (Zum Kasussystem der uralischen Grundsprache)*. In: CIFU III. Tallinn. 133–138.
- Rédei Károly (1978a), *Chrestomathia Syrjaenica*. Budapest.
- Rédei Károly (1978b), *Zyrian Folklore Texts*. Budapest.
- Rédei Károly (1981), *Monikon tunnukset uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä*. In: CIFU VI. 6: 210–219.
- Rédei Károly (1988), *Geschichte der permischen Sprachen*. In: Sinor, Denis [szerk.]: *The Uralic Languages*. Leiden – New York – København – Köln. 351–394.
- Rédei Károly (1996a), *A protouráli *-t többesjel eredete*. In: Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére. Szeged. 260–264.
- Rédei Károly (1996b), *Zyrian Texts*. Wiesbaden.
- Serebrennikov, B. A. (1963), *Istoričeskaja morfologija permskich jazykov*. Moskau.
- Sorvačeva, V. A. – Beznosikova, L. M. (1990) *Udorskij dialekt komi jazyka*. Moskau.
- Sovr. Komi jazyk = [szerk. Lytkin, V. I.:] *Sovremennij komi jazyk*. Syktyvkar 1955.
- SrSIK = [szerk. Sorvačeva, V. A.:] *Sravnitelnyj slovar' komi-zyrjanskich dialektov*. Syktyvkar 1961.
- Uotila, T. E. (1933), *Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen*. MSFOu. 65.
- Uotila, T. E. (1936), *Zur Deklination der Personalpronomina in den permischen Sprachen*. NyK 50: 464–476.
- Uotila, T. E. (1938), *Syrjänische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriß und etymologischem Wörterverzeichnis*. Helsinki.
- Wichmann, Yrjö (1923–1924), *Zur permischen Grammatik*. FUF 16: 146–163.
- Wiedemann, F. J. (1884), *Grammatik der syrjänischen Sprache mit der Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen*. St.Petersburg.
- WUo. = Wichmann, Yrjö: *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Bearbeitet und herausgegeben von. T. E. Uotila: Helsinki 1942.

csupán a finnségi nyelvekből mutatható ki. Véleményem szerint ilyen másodlagos „teljes” rendszeren alapuló esetrágok feltevése nem indokolt, mivel a korai ősuráli nem volt tisztán agglutináló nyelv, hanem nagyon sok vonást átörökölt a preuráli alapnyelv izoláló jellegéből. Ezekre a megörökölt vonásokra helyhiány miatt nem térhetek ki.

Néhány gondolat a zürjén rénszarvas származásáról és koráról

In his present study the author reflects on Erik Vászolyi's criticism. In Vászolyi's opinion – contrary to that of Rédei – the Zyrian word *ker* 'reindeer' cannot be derived from Yurak on account of its widespread diffusion in the Zyrian dialects. Vászolyi does not offer an etymological explanation for the Zyrian word *ker*. Due to phonetic reasons Zyrian *ker* cannot be the ancient equivalent of Yurak *χora* 'Rentierbulle, Stier'. Because of its diffusion in Zyrian dialects the word – along with several others – belongs to the oldest stratum of Yurak loanwords.

„Mióta szamojéd a zürjén rénszarvas?” címmel Vászolyi Erik kollégám folyóiratunk 96. kötetében lenyűgözően olvasmányos stílusban megírt művelődéstörténeti cikket bocsátott közre. A zürjénség múltjának (településtörténetének, anyagi kultúrájának) néhány jelentős szeletét taglaló tanulmányát nagy érdeklődéssel olvastam. Dolgozatának az a végső kicsengése, hogy a zürj. *ker*, KP *kör* 'rénszarvas; Rentier' nem a jurákból való, mint én – másokra hivatkozva – korábban megállapítottam (Rédei 1962: 75, 1963: 280–281), „hanem törzsökös zürjén szó, amely meglehetősen már az őszürjénben vagy előzürjénben” (Vászolyi 1998–1999: 152). Nem a mindenáron való vitatkozás szelleme adta a kezembe a tollat, hanem a tudományos igazság keresése, esetleg – kiderítése.

A tréfás-ironikus hangulatú címválasztásnak azt vethetem ellene, hogy a zürjén rénszarvas nem 1962 óta szamojéd, hanem Wichmann (1902–1903) és Paasonen (1917) óta (l. még WUo. 1942: zürj. < jur.). A jurák-szamojéd eredet gondolata ugyanis némely hangtani-alaktani buktatóval Wichmann idézett cikkében fordul elő először. A véleményem szerint helyes etimológia Paasonentől származik. Vagyis a tudomány számára a zürjén rénszarvas 1902–1903, ha úgy tetszik: 1917 óta szamojéd. Erről ennyit!

Vászolyi a zürj. *ker* 'rénszarvas' szót őszürjén, esetleg előzürjén szónak tekint, de nem nyújt etimológiát. Ősi megfelelésként a *ker* valóban nem illik a *szam.jur.* O *χora* 'Männchen, wilder Rentierbulle, Stier' stb. családjába (l. **koj(e)ra* 'Männchen' U, UEW 168), mivel a zürjén szó őspერი **kór* < korai őspერი/előpერი **kärz* alakra vezethető vissza. Ilyen hangalakú 'rén; Rentier' jelentésű szót viszont a FP (FU, U) korszakra nem tudunk posztulálni.

A zürjén-jurák érintkezések kezdete a 17. század vége – a 18. század eleje. Az általam tárgyalt 92 jurák jövevényszó közül 10–12 szót – köztük a *ker*-t is – a nagy földrajzi elterjedtség okán a jövevényszavak legrégibb rétegébe soroltam (1962: 93, 1963: 305). Ezek a szavak nyelvjárási továbbkölsönzéssel kerültek be a délebbi nyelvjárásokba. Közülük három (*ker* 'rénszarvas', *lampa* 'hótalp', *pim* 'hosszú téli csizma'), esetleg négy (ha ti. a *kiberda* 'jávorszarvas' etimológiája helytálló) a P nyelvjárásban is megvan. – A zürj. *ker* jelentésbővüléssel ('rénbika' → 'rénszarvas') nyerhette mai jelentését.

Hogyan hívták a zürjének a rénszarvast a *ker* szó átvétele előtt? Erre vonatkozóan csak feltevésekbe, találgatásokba bocsátkozhatunk. A zürjén közeli rokon nyelvében, a votjákban van egy szó, amelyik a 'rénszarvas; Rentier' ősi elnevezése lehetett a finnugor, esetleg az uráli alapnyelvben: votj. Sz. *pužej*, GM MU Uf. *pužej* 'Rentier, wildes Rentier' (~ ?fi., lp., cs., o., vog., ?sz.), l. **poča* 'Rentier(kalb)' FU, ?U (UEW). A votják szó *ej* eleme képző. A *puž*-, *puž*- tö megfelelője **pož*-, **pož*- vagy **puž*-, **puž*- volna a zürjénben.¹

A szamojéd rénszarvaskultúra kétségtelenül magas presztízse a rénszarvaste-nyésztést elsajátító zürjéneknél oda vezethetett, hogy a rén ősi neve kiszorult a használatból. Helyét az eleinte ún. „felesleges idegen szónak” ható *ker* foglalta el. A presztízssokokból történő szókölsönzés már korábban meglévő fogalmakra (ún. „felesleges jövevényszavak” átvétele) jól ismert a nyelvekben. Pl.: zürj. (Fokos-Fuchs) Ud. *dem*, V AV Lu. Le. Pr. *dom* 'Haus' (saját szó *kerka*), V Pr. Le. *krepat*, UdMez. *krepat* 'Bett' (saját szó *vol'-paš*).

Zürj. *lampa* 'hótalp; Schneeschuh' (< jur.), vö. Rédei 1962: 76, 1963: 282. Vászolyi (i. h. 154–155) fordított irányú kölsönzésre (zürijén → jurák) gondol. Az kétségtelen, hogy a zürjének a hótalpat ősidők óta ismerik. Ám a *lampa* hangalakja miatt nem lehet ősi zürjén szó: a szóbelseji *mp* és a szóvégi *a* mindenképpen idegen eredetre utal. A *lampa* eredetileg szamojéd eljárással készített rövid, ovális alakú közlekedési alkalmatosságot jelentett, amellyel a vadászok télen az erdőben is tudnak közlekedni.

A *maľica/ mal'ca, parka, pim/pimi, sevik, tebek* (l. Vászolyi: i. h. 155–156) szavakról magam is úgy nyilatkoztam, hogy ezek részint orosz közvetítéssel kerültek át a zürjénbe, részint egyikük-másikuk az oroszon keresztül a világ más nyelveibe is bekerült (Rédei 1962, 1963: passim).

Rédei Károly

¹ A votják szóról Vászolyinál (152, lapalji jegyzet) a következőket olvashatjuk: „a votják *pužej* 'szarvas', de nem rén”. Nos, ez a sajnálatos félreértés a votják–orosz és zürjén–orosz szótárak pontatlan jelentésmegadásán alapul. Vö. (UdmRSzl. 1983) *pužej* 'олень', (KomiRSzl. 1961, SzmRSzl. 1961) *ker* 'олень'. Szabatosan *северный олень*; 'Rangifer tarandus' volna a fordítás (vö. *благородный олень* 'gímszarvas; Cervus elaphus').

Irodalom

- Paasonen, H. (1917), Beiträge zur finnisch-ugrisch-samojedischen Lautgeschichte. Budapest 1917 [Különnyomat a KSz. 13–17. kötetéből].
- Rédei Károly (1962), Jurák-szamojéd jövevényszók a zürjén nyelvben. NyK 64: 71–95.
- Rédei Károly (1963), Juraksamojedische Lehnwörter in der syrjänischen Sprache. ALH 13: 275–310.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3. Budapest–Wiesbaden 1988, 1991.
- Vászolyi Erik (1998–1999), Mióta szamojéd a zürjén rénszarvas? NyK 96: 150–157.
- Wichmann, Yrjö (1902–1903), Samojedisches Lehngut im Syrjänischen. FUF 2: 165–183.
- WUo. = Wichmann, Yrjö: Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre. Bearbeitet und herausgegeben von. T. E. Uotila: Helsinki 1942.

A cseremisiz melléknév török kapcsolatai

A great number of Cheremis adjectives can determine nouns as well as verbs, which is characteristic of Turkic languages.

With a possessive suffix, a Cheremis adjective can function as a noun, similarly to the neighbouring Turkic languages. A small amount of Cheremis adjectives has got an attributive and a non-attributive form. As for Chuvash, this is a general feature of the whole grammatical category concerned, from which we should conclude to a Chuvash > Cheremis influence. From phonological point of view, the Cheremissian comparative suffix **rak/*rāk* may have come from the Chuvash or the Tatar languages, but its Chuvash origin seems more probable, as it is documented in Mountain Cheremis, too. The Cheremis particle *en, in* used in the formation of superlative is usually explained as a borrowing from Tartar, but this assumption raises phonological and chronological problems, so a reconstructed Volga-Bulgarian particle **en* should be taken into consideration instead.

A cseremisiz melléknevek sajátos vonása, hogy sok esetben nemcsak főnevet határozhatnak meg, hanem igét is, tehát a határozó szerepkörét is betölthetik. Ilyen kettős szófajú szó például a cser. *oŋaj* 'érdekes, fura' melléknév: *tudo peš oŋaj jen* 'ő nagyon érdekes ember'; *a oŋaj šokta γân, it woštâl wara* 'ha furán hangzik is, ne ne vess' (SIMarJa. IV: 317). Ez a török nyelvekre jellemző sajátosság. A török nyelvek mellékneveinek jelentős része nemcsak a főnevet, de az igét is meghatározhatja (Tenišev 1988: 148). Így van ez a cseremisszel szomszédos török nyelvekben is, pl. csuv. *lajâχ šîn* 'jó ember', de *vâl lajâχ vulat* 'ő jól olvas' (Andreev 1957: 67); tat. *jaχš â kašâ* 'jó ember', de *jaχš â ašli* 'jól dolgozik' (SovrTat. I: 162). Tehát a cseremisiz melléknévi kategória határozói funkcióval való bővülése török hatásra ment végbe.

A cseremisizben, mint az uráli nyelvekben általában, számos főnév – elsősorban az anyagnév jelentésűek – melléknévként is használható, pl. cser. *šörtňô šeryaš* 'aranygyűrű', *kü pört* 'kőház'. Ez így van a szomszédos török nyelvekben is, pl. csuv. *iltân sara* 'aranygyűrű', *čul šurt* 'kőház'. Közös ural-altaji tipológiai sajátossággal állunk szemben, s ez esetben nem tudjuk bizonyítani, hogy lehet-e kölcsönhatásról beszélni vagy nem.

Ha a cseremisiz melléknév birtokos személyjelet kap, főnevesül, mint például a következő népdal kezdősorában: *B wüdüŋ-ät laj, ke lγ âž â m šinžalam ilâ γân...* 'ha a víz mélységét ismertem volna' (Beke 1961b: 292) (*kelye* 'mély'; *-žâ-* = PxSg3; *-m* = akk.). Ez a jelenség jól ismert a szomszédos török nyelvekben is,

pl. csuv. *utna külen pulsan, küler χ u r r i n e* 'ha lovat fogsz be, feketét (tkp. feketéjét) fogj be' (Kondratjev 1981: 75) (*χura* 'fekete'; *i* = PxSg3; *-ne* = akk.); tat. *bar kızlarnıñ jaχşıl arı su ustande kübük-tej* 'a lányok java víz habjához hasonló' (Kunos 1980: 52) (*jaχsı* 'jó'; *-lar* = Pl; *ı* = PxSg3). Nem lehet kétséges, hogy ez a jelenség a szomszédos török nyelvek hatására honosodott meg a cseremiszi (Bereczki NyK 86: 310; Serebrennikov 1963: 133).

A cseremiszi melléknévek egy szám szerint nem jelentős hányadának (mindössze néhány tucatnyi ilyen melléknév lehet) külön alakja van az attributív és a nem-attributív használat esetén, pl. k. *oş ~ ošo*, ny. *oş ~ oşâ* 'fehér'; k. *şem ~ şeme*, ny. *şim ~ şimâ* 'fekete'; k. *joşkar ~ joşkarıye*, ny. *jakşar ~ jakşarıyâ* 'piros' stb. A nem-attributív alakok mindig hosszabbak, mint az attributívok. Lássunk néhány példát mindkét használatra: k. *oş lum* 'fehér hó' ~ *lum ošo* 'a hó fehér'; k. *użar tumo* 'zöld tölgyfa' ~ *koż keñeżâmat, telâmat użarıye* 'a lucfenyő nyáron is, télen is zöld' (Pengitov 1961: 102).

A csuvasban a melléknévi szófaj egészére kiterjed az attributív és a nem-attributív kategória megkülönböztetése. A nem-attributív használatot jól illusztrálja a következő csuvas mondat: *vârmanta temân jîşşi çeçek te pur: şurri, sarri, kâvakki, χarlı* 'az erdőben különböző virág van: fehér (*şur, şurâ*), sárga (*sarâ*), kék (*kâvak*), piros (*χarlı*)' (Andreev 1957: 103). Tehát a nem-attributív használatú melléknév *-i* végződést kap, ami a szó belsejében mássalhangzó-geminációt eredményezhet.

Az a tény, hogy a csuvasban az egész szófajra kiterjed az attributív és a nem-attributív használatú alakok megkülönböztetése, a cseremiszi viszont a melléknéveknek csak igen kis százaléka él ezzel a kettősséggel, arra mutat, hogy csuvas > cseremiszi irányú hatással kell számolni (Bereczki 1993: 53).

A melléknévek fokozása

1. középfok

A cseremiszi (Bereczki 1993: 53) a középfok jele *-rak/-râk*, pl. k., ny. *oşârak* 'fehérebb'. Galkin szerint (1964: 95) Wiedemann óta senki se kérdőjelezte meg a jel csuvas eredetét. Budenz azonban nem csuvas, hanem tatár eredetről beszél (NyK 3: 468), Beke úgyszintén (CserNyt. 136). A cseremiszi középfokjel hangtani szempontból egyaránt származhat a csuv. *-raχ/-reχ* és a tat. *-rak/-râk* középfokjelből. A hegyi cseremiszi azonban közvetlenül nem érintkezett a tatárral, az intenzív tatár ~ cseremiszi kölcsönhatás idején már elkülönült a keleti cseremiszi tömbtől, így ennek közvetítő szerepével se lehet számolni. Ezek alapján a szóban forgó jel csuvas eredete sokkal valószínűbb. A csuvas és a tatár középfokjel megfelelői szélteben megtalálhatók a török nyelvekben (Tenisev 1988: 153–154).

A cseremiszb en a *-rak/-rāk* közép fokjel nemcsak a közép fokot jelölheti, enél jóval szélesebb a szerepköre. Kifejezheti valamilyen tulajdonság részbeni meglétét is, pl. *oṣṭarak* 'fehéres', *surrak* 'szürkés'. A közép fokjel ilyen használata szél tében megtalálható a török nyelvekben is (Gadžieva – Serebrennikov 1986: 113). A csuvas párhuzamra Budenz is utal (NyK 3: 428).

A tárgyalt cseremis z közép fokjel térszínforma neve kkel kapcsolatosan is használatos, pl. Uf. *kožlaškârak purena* 'menjünk be mélyebben az erdőbe (tkp. erdőbebb)' (Bereczki 1990: 44).

Ez a jelenség a balti finn nyelvekben is megvan, pl. fi. *rannempana* 'beljebb a parton' (Papp 1958: 64), de a török nyelvekben is, pl. csuv. *vârmanarax* 'beljebb az erdőbe' (*vârman* 'erdő'; *-a* = allat.-dat.; *-rax* = közép fokjel) (Andreev 1957: 98). Mivel a cseremis z közép fokjel csuvas eredetű, a *kožlaškârak* típusú képződményeket is csuvas hatásra keletkezetteknek kell tartanunk.

Nem ritka a cseremiszb en a közép fok szintaktikai eszközökkel (abl. + alap fok) való kifejezése, pl. k. *lum kayaz deč ošo* 'a hó fehérebb a papírnál' (Pengitov 1961: 103). Ez a szerkesztési mód szél tében ismert a finnugor nyelvekben, de pontosan így van az egész törökségben is (Gadžieva – Serebrennikov 1986: 112–113), pl. csuv. *iltân kâmlten xaklâ* 'az arany értékesebb (tkp. értékes) az ezüstnél' (*kâmal* 'ezüst'; *-ten* = abl.). A török párhuzamok erősíthették a cseremiszb en az uráli örökségként meglévő szerkesztési mód megőrződését.

2. Felsőfok

A felső fokot a cseremiszb en elsősorban különböző partikulák segítségével lehet kifejezni. Ilyenek a k. *en*, ny. *in*, *samoj*, *sek*, pl. k. *en šerye* 'legdrágább', ÉNy. *te kâslâ in sâj* 'ez a guszli a legjobb' (Bereczki 1990: 44–45).

Az *en* partikulát Räsänen nyomán (TLČ 26) az azonos funkciójú tat. *in* partikula kölcsö nvételének szokás tartani. Ennek azonban több hangtani akadály van. A cser. ny. *i* ~ k. *e* alapján korábbi *i*-t lehet feltenni, mert ilyen megfelelés esetén mindig a nyugati alak ő rzi az eredetibb állapotot (Bereczki 1994: 103). A tat. *e* > *i* hangváltozás olyan kései, hogy jóformán csak a baskíriai cseremiszeknél meglévő kölcsö nszóban fordul elő *i* *e* helyett (Räsänen i. m. 16), s az északnyugati *in* nem lehet ilyen kései kölcsö nvétel. A tat. *e* > *i* hangváltozás idején már nem állhatott fenn semmiféle kapcsolat az északnyugati cseremiszek és a tatárok között.

A tat. *η* ~ cser. *n* megfelelésre Räsänennek ez az egyetlen biztos példája. A tat. *η* különben mindig megő rződik a cseremiszb en.

A csuv. **e*-ből is *i* lett, de jóval korábban, mint a tatárban. A nyugati cseremiszb en ennek a hangnak *i* képviselétét találjuk, a keletiben *e*-t, pl. k. *er* ~ ny. *ir(ə)* 'reggel' < csuv. *ir* (< **er*) (ČLČ 98).

A csuv. **η*-ből *m*, *n* lett (ČLČ 41–42). Egy csuv. **in* alakból jól lehetne magyarázni a cser. *en*, *in* partikulát, melynek török eredete a felsorolt hangtani problémák ellenére sem lehet kétséges. Támogatja ezt a feltevést a mordvin is. A mord. *E en paro* 'legjobb', *M in akša* 'legfehérebb' (Serebrennikov 1967: 74) alakokban az *en*, *in* partikula szintén nem származhat a tat. *i η*-ből. A **η* folytatása a mordvinban nyelvjárástól és a hangtani helyzettől függően *η*, *j*, *v* (Keresztes 1987: 94). A mordvin partikulák is ugyanarra a feltételezett csuvas partikulára vezethetők vissza, mint a cseremiszek.

A csuvas **in* partikula nem pusztán feltételezés. E cikk írása közben kaptam Aggyagási Klárától az értesítést, hogy a čeboksari csuvas kutatóintézet levéltárában talált egy 1962-ből származó expedíciós jelentést, melyet a kiváló csuvas nyelvész, I. A. Andreev írt. Ebben az áll, hogy Baskíria belebeji kerületében Slakbaši faluban használatos az *in* partikula, mint pl. a következő mondatban: *in kašanine kašan ivāl, kašan χar tet* 'a legkisebbnek a kicsi fiút, kicsi lányt mondják' (Andreev 1962: 126). Ezek alapján joggal feltételezhető, hogy az *in* partikula korábban az egész csuvas nyelvterületen használatos volt.

A ny. *samoj* partikula kétségkívül az azonos funkciójú or. *samyj* átvétele, a *sek* pedig az or. *vsech*-re megy vissza, de ezzel a kérdéssel itt nem foglalkozunk részletesebben.

A felsőfok kifejezésének ismertek a cseremiszből a szintaktikai eszközökkel kifejezett módjai is. Az egyik ahhoz hasonló ablatívuszos szerkezet, mint amilyet a középfok képzésénél láttunk: (Beke) UP *tuđo niyeleč usan* 'er ist klüger als die alle (eig. als niemand)' (SUST 76: 526); *ńimoleč koja mlandā* 'fetter als alles ist die Erde' (i. m. 412). A *ńiyeleč* 'senkitől', *ńimoleč* 'semmitől' sajátos használatának csuvas párhuzamára D. R. Fuchs mutatott rá (FUF 30: 209), Budenzről idézve rá példákat: *ku nikšindžen lajiχ* 'ez jobb az összes többinél' (*nikšindžen* 'semmitől' /Budenz NyK 1: 260/). A mai csuvasból is hozhatunk példát a jelenségre: *nimren paχa* 'mindennél drágább' (*nimren* 'semmitől') (Andreev 1957: 102).

Ugyancsak ablatívuszos szerkezet található a következő cseremiszi mondatban: k. *tušto lađra deč lađra pušenŋge kuškeš* 'ott a leglombosabb (tkp. lombostól lombos) fa nő' (Pengitov 1961: 104).

A felsőfok illetően való kifejezésének pontos mását találjuk a csuvasban, pl. *pišâkran pišâk* 'a legnagyobb (tkp. nagytól nagy)' és a tatárban: *üzünnan üzün* 'a leghosszabb (tkp. hosszútól hosszú)' (Bereczki 1983: 216).

Formailag hasonló szerkezet a m. *szebbnél szebb* vagy az észti *ilusast ilusam ua.*, de ezek nem felsőfokot, hanem összevetést fejeznek ki: egyik szebb, mint a másik.

Rövidítések

- Andreev, I. A. (1957), *Prilagatel'noe*. In: *Materialy po grammatike sovremennogo čuvašskogo jazyka*. Čeboksary.
- Andreev, I. A. (1962), *Materialy kompleksnoj ekspedicii po jazyku 1962 g. Naučnyj archiv Čuvašskogo Gosudarstvennogo Instituta Gumanitarnykh Nauk, otdel IV*. ed. chr. 267.
- Beke CserNyt. = Beke Ödön, *Cseremisz nyelvtan*. Budapest 1911.
- Beke Ödön (1961b), *Mari szövegek IV*. Budapest 1961.
- Bereczki Gábor (1983), *A Volga-Káma vidék nyelveinek areális kapcsolatai*. In: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Szerkesztette Balázs János. Budapest.
- Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- Bereczki Gábor (1993), *A cseremisz nem-attributív tőszámnévi kategória eredete*. In: *Hajdú Péter 70 éves*. Budapest.
- Bereczki Gábor (1994), *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte*. *Studia Uralo-Altaica* 35. Szeged.
- ČLČ = M. Räsänen, *Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. *SUST* 48.
- Gadžieva – Serebrennikov 1986 = N. Z. Gadžieva – B. A. Serebrennikov, *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika turskich jazykov*. *Sintaksis*. Moskva.
- Galkin, I. S. (1964), *Istoričeskaja grammatika marijskogo jazyka I*. Joškar-Ola. k. = keleti
- Keresztes László (1987), *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus*. *Studia Uralo-Altaica*. 27. Szeged.
- Kondrat'ev, M. G. (1981), *Pesni nizovykh čuvašej*. Čeboksary.
- Kunos 1980 = *Kasantatarische Volkslieder*. Auf Grund der Sammlung Ignác Kunos. Kiadta: Kakuk Zsuzsa.
- ny. = nyugati
- Papp István (1958), *Finn nyelvtan*. Budapest.
- Pengitov, N. T. (1961), *(főszerkesztő) Sovremennyy marijskij jazyk*. *Morfologija*. Joškar-Ola.
- Serebrennikov, B. A. (1963), *Istoričeskaja morfologija permskich jazykov*. Moskva.
- Serebrennikov, B. A. (1967), *Istoričeskaja morfologija mordovskich jazykov*. Moskva.
- SLMarJa. = *Slovar' marijskogo jazyka IV*. Joškar-Ola 1997.
- SovrTat. I. = *Sovremennyy tatarskij literaturnyy jazyk I*. Moskva 1969.
- Tenišev, E. R. (főszerkesztő) (1988), *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika turskich jazykov*. *Morfologija*. Moskva.
- TLČ = M. Räsänen, *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. *SUST* 50.

Az átadó nyelvjárások kérdése a csuvas nyelv mari eredetű jövevényszó-állományában

On the basis of Bereczki's Finno-Ugrian investigations (1992), the author presents the corpus of Mari loan-words of Finno-Permian, Finno-Ugrian and Uralic origin in Chuvash as an appendix. The geographical spread of the Mari words in the dialects of the two languages is demonstrated in lemmas both on the ground of well-known data of written and printed sources and of unpublished Chuvash archival material. The lemmas also contain the reconstructed donor forms of the Mari language.

In the textual analysis the author draws up the location of the Mari and Chuvash dialects on a map, introduces the sets of vowel phonemes in each dialect, refers to the history of the emergence of the present day phonemic systems, and illustrates the interrelation of the chronological steps of the historical differentiation of the two languages.

The corpus of Mari loan-words in Chuvash is subdivided into four parts from the point of view of possible donor dialects.

A csuvas nyelv mari jövevényszavainak vizsgálatával¹ mindezidáig négy monográfia foglalkozott: Räsänen 1920-as, Fedotov 1968-as, Lukojanov 1974-es és Fedotov 1990-es munkája.

Räsänen idézett könyvében elsősorban a cseremisz nyelv csuvas jövevényszavait tárgyalja, és csak jelzésszerűen tér ki a fordított irányú átvételek csoportjára. Fedotov 1968-as művében először dolgozza ki a csuvas nyelv mari eredetű jövevényszavai vizsgálatának elméleti alapjait. Négy kritériumot határoz meg (1. a genetikai rokonság elve; 2. a fonológiai rendszer elve; 3. a szóképzés elve; 4. a földrajzi elterjedés elve), melyek alapján valamely csuvas szó mari eredete feltehető, ill. szerinté bizonyítható. Ezek alkalmazásával 136 csuvas szó mari eredetét veti fel. Lukojanov hat évvel később kiadott monográfiájában Fedotov kritériumait alkalmazva 287 csuvas szónak tulajdonít mari eredetet. Végül Fedotov 1990-es könyvében felülvizsgálja Lukojanov jegyzékét és 245 esetben erősíti meg Lukojanov vélekedését. Egyúttal felsorolja azokat a hangtani jelenségeket (Fedotov 291–296), amelyek a virjál dialektus B. Szundir környékén

¹ A csuvas nyelv mari jövevényszavai területén végzett kutatásaimat az Alexander von Humboldt Stiftung támogatta.

beszélt változatában szerinté hegyi cseremiszi nyelvjárási hatásként értelmezhetőek.

Amint az a korábbi munkák rövid áttekintéséből látszik, a szerzők – bár megkísérelték nyelvi kritériumok segítségével meghatározni a csuvas nyelv cseremiszi jövevényszavainak körét, a probléma megoldásában nem érték el biztos eredményeket. Valójában ez nem is volt lehetséges, mert 1992 előtt nem állt rendelkezésre olyan etimológiai korpusz, amelyik tartalmazta volna a cseremiszi nyelvek és nyelvjárások finnugor eredetű elemeit.

Bereczki Gábor 1992-es és 1994-es könyvében határozta meg a mari nyelvjárások szókinésében a finn-permi, finnugor és uráli eredetű belső keletkezésű szavak körét, és írta le azokat a hangtani folyamatokat, amelyek a marik nyelvének a finn-volgai csoportból való kiválása és az ősmari nyelvi egység felbomlása közötti időszakban játszódtak le. Ezáltal ismertté váltak azok a hangváltozások, amelyek a mari egység megőrzésének idején voltak érvényben, és így rekonstruálni lehetett a mari nyelvjárások finnugor eredetű szavainak kései ősmari (= a mari nyelvi egység felbomlását közvetlenül megelőző) hangalakját. Ugyancsak Bereczki tárta fel a mari szókinésnek azt a korai jövevényszórétegét, amely a kései ősmari korban az őspermiből és az ősvotjából került az ősmariba, és onnan tovább esetenként a csuvasba (Bereczki 1977).

Bereczki etimológiai indexének 1992-es megjelenése új irányt adott a csuvas nyelv mari eredetű jövevényszavai kutatásának. Sor került a korábbi kutatások által mari eredetűnek minősített csuvas szóanyagnak a mari nyelvjárások finnugor eredetű belső keletkezésű elemeivel való egybevetésére. Ennek eredményeképp kiderült, hogy a csuvas irodalmi nyelvben és nyelvjárásaiban összesen 50 finnugor eredetű mari szó van (l. a mellékletet). A finnugor eredetű rétegtől sikerült elhatárolni azt a szóanyagot, amelyik mind a mari, mind a csuvas nyelvjárásokban jelen van, de amelyiket a legfrissebb kutatások alapján (Agyagási 1999) indokolt harmadik nyelvből származó szubsztrátum szókinésnek tartani.

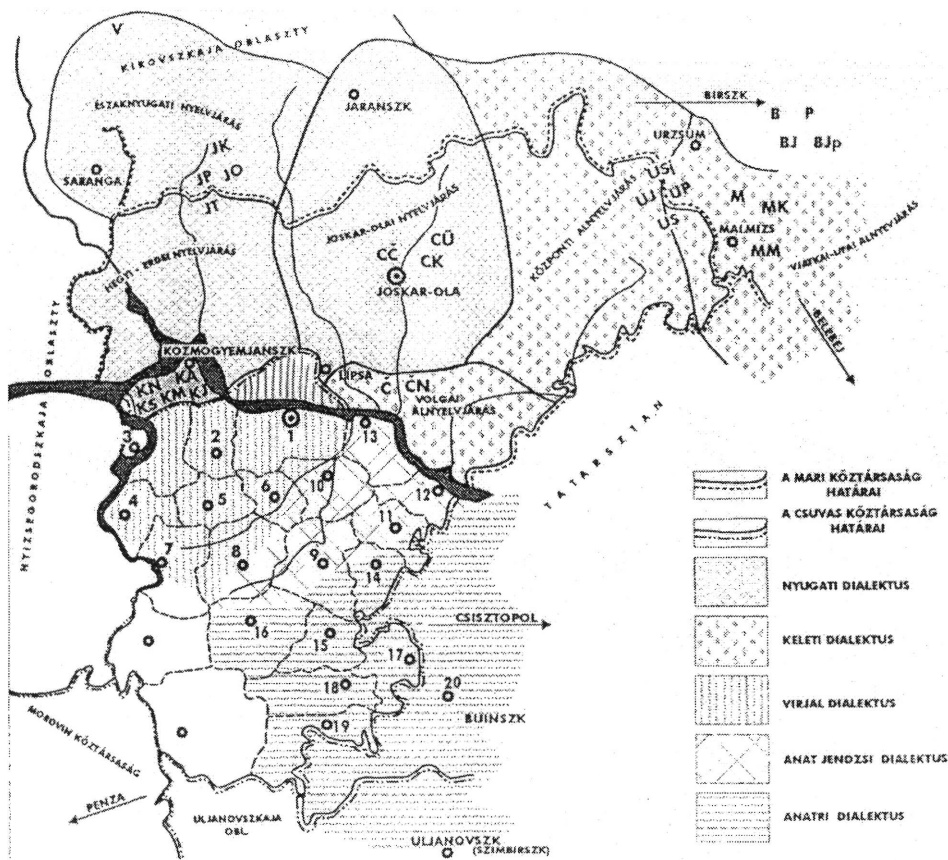
Mindezek után vált lehetségessé Räsänen, Fedotov és Lukojanov munkásságához képest tovább lépni a csuvas nyelv mari jövevényszavai kutatása terén. A legfontosabb tisztázandó kérdések a következők voltak: Mikor kezdődtek a mari-csuvas nyelvi kapcsolatok? Milyen kritériumok alapján milyen időrendi rétegek határozhatók meg?

A mari-csuvas nyelvi kapcsolatok kezdete két, mari nyelvjárásokba került bulgártörök jövevényszó vizsgálatának egybehangzó tanúsága szerint (Agyagási 1994, 1999a) csuvas szempontból a kései óbulgár korszak legvégső szakasza lehetett, míg mari szempontból a kései ősmari legvégső szakasza. A csuvas nyelv mari jövevényszavai kronológiai rétegeinek hangtani kritériumokon nyugvó elkülönítésére tett kísérletem (1997) csak részleges eredményeket hozott.

Ennek oka, hogy a mari nyelvnek nincsenek írott emlékei, melyek alapján a mari hangtörténet tényei és a nyelvjárások differenciálódása korszakolható lenne. Ezért vált szükségessé a szavak elterjedésének és a kölcsönzés korának együttes vizsgálata a két nyelv kapcsolatában. (A csuvas oldalon a hangtörténeti periodizáció megoldott, vö. Róna-Tas 1982, mindössze a kései-középcsuvas korszak végének időpontját szükséges a 17. sz. végéig kitolni, az érveket l. Agyagási 1997.)

Az alábbiakban kísérlet történik a nyelvföldrajzi és az összehasonlító-történeti módszer együttes alkalmazása révén az átadó és befogadó nyelvjárások meghatározására a csuvas nyelv mari jövevényszavai vonatkozásában.

A csuvas és mari nyelvjárások mai rendszere és földrajzi elhelyezkedése az alábbi térképen látható².

² A fenti térképmelléklet csuvas nyelvjárásokra vonatkozó része Sergeev (1970: 117) térképe alapján készült, a mari nyelvjárásokra vonatkozó része Bereczki 1990: 16 szerint.

Csuvas nyelvjárások:

V= virjal dialektus:

1.(Čeb.): Чебоксарский район Чувашской Республики; 2.(Morg.): Моргаушский р. Чув. Респ.; 3.(Jadr.): Ядринский р. Чув. Респ.; 4.(Kr.Čet.): Красночетайский р. Чув. Респ.; 5.(Alik.): Аликовский р. Чув. Респ.; 6.(Krasn.): Красноармейский р. Чув. Респ.; 7.(Šum.): Шумерлинский р. Чув. Респ.;

AJ = anat jendzsi dialektus:

8.(Vurn.): Вурнарский р. Чув. Респ.; 9.(Kan.): Канашский р. Чув. Респ.; 10.(Civ.): Цивильский р. Чув. Респ.; 11.(Urm.): Урмарский р. Чув. Респ.; 12.(Kozl.): Козловский р. Чув. Респ.; 13.(Mar.P.): Мариинско-Посадский р. Чув. Респ.;

A = anatri dialektus:

14. (Jant.): Янтиковский р. Чув. Респ.; 15.(Koms.): Комсомольский р. Чув. Респ.; 16.(Ib.): Ибресинский р. Чув. Респ.; 17.(Jalč.): Яльчикский р. Чув. Респ.; 18.(Bat.): Батыревский р. Чув. Респ.; 19.(Šem.): Шемуршинский р. Чув. Респ.;
Tatarsztani gyűjtőhelyek: (Buinsk.); (Simb.); (Bug.); (Sp.); (Čist.);
Egyéb diaszpóra: (Belebej.), (Ulj.) (Sarat.), (Kujb.), (Penz.).

Mari nyelvjárások

Keleti dialektus:

Mezei nyelvjárás: a) központi alnyelvjárás (CÜ UJ gyűjtőpontok Beke szótárában, T U gyűjtőpontok Wichmann anyagában)

b) volgai alnyelvjárás (CK Č ČN gyűjtőpontok Beke szótárában)

Vjatkai-ufai nyelvjárás: a) vjatkai alnyelvjárás (M MK MM UP US USj. gyűjtőpontok Beke szótárában, M gyűjtőpont Wichmann anyagában)

b) ufai alnyelvjárás (P B BJ BJp gyűjtőpontok Beke szótárában)

Nyugati dialektus:

Hegyi-erdei nyelvjárás: a) hegyi alnyelvjárás (K KA KJ KK KM KN KŠ gyűjtőpontok Beke szótárában, KB gyűjtőpont Wichmann 1953 munkájában)

b) erdei alnyelvjárás

Lipsai nyelvjárás (Bereczki gyűjtése NyK 73)

Északnyugati nyelvjárás (JO V gyűjtőpontok Beke szótárában, J gyűjtőpont Wichmann anyagában)

Joskar-olai nyelvjárás (JT CČ gyűjtőpontok Beke szótárában, JU gyűjtőpont Wichmann anyagában)

[A mari gyűjtőpontok rövidítésének feloldását ld. Beke FUF 22 (1934): 92–93.]

A csuvas nyelvjárások meghatározására első ízben N. I. Ašmarin (1928: 217–226) tett kísérletet. Ašmarin a virjal és anatri nyelvjárások elkülönítését a vokalizmus egy sajátos jelenségének, a virjal *o* hanggal szembenálló anatri *u*-nak a földrajzi elterjedése alapján végezte. A két nagy dialektus néhány helyi sajátosságát későbbi, 1960-ban publikált cikkében taglalja. Ašmarin kettős tagolását követte részletesebb hangtani és nyelvföldrajzi leírásában T. M. Matveev (1960). A. S. Kanjukova (1965) határozta meg először önálló nyelvjárásként azt

az átmeneti nyelvjárási zónát, amelyben a virjál és anatri nyelvjárási sajátosságok keveredtek (legfőképpen a labiális és illabiális redukáltak, valamint az *o* és *u* ejtése), és amelyet a mai csuvas dialektológusok *anat jendzsi* néven neveznek. Végül L. P. Sergeev 1970-es cikkében finomította a nyelvjárási tagolásra tett korábbi javaslatokat annak a mennyiségileg is jelentős, részletes és kiadatlan nyelvjárási adatbázisnak az alapján³, amelyet a Csuvas Állami Tudományos Kutatóintézet expedíciói során ő maga és más kutatók gyűjtöttek a Csuvas Köztársaság határain belül, ill. a csuvasiai csuvasokkal egy tömbben, de a Tatár Köztársaságban a Volga jobb partján élő, továbbá a szétvándorolt (Baskíriában, a Kujbyševskaja oblast', a Penzenskaja oblast', a Saratovskaja oblast' és az Uljanovskaja oblast' területén diaszpórában megtalálható) csuvasok körében⁴. A csuvas dialektológia ma is főleg a vokalizmus különbségei alapján differenciálja a csuvas nyelvjárásokat, ezeknek a csuvas nyelv mari jövevényszavai szempontjából is kiemelt jelentőségük van, ezért fontos röviden áttekinteni. A virjál és anatri dialektusok magánhangzó-fonéma-állománya⁵ a következő:

Virjál		Anatri	
a	e	a	e
o	ö	u	ü
u	ü	ĩ	i
ĩ	ĩ	ã	ẽ
õ	õ		
ã	ẽ		

A virjál dialektuson belül a csuvas kutatók négy alcsoportot különítenek el, melyek főképpen lexikológiai és morfológiai szempontból különböznek egymástól. Fonetikailag csak a morgausi és jadriini járás északi területén, a csuvas-mari határtól mintegy 20 km-es határsávon belül elhelyezkedő szundiri alnyelvjárás⁶

³ A kéziratot nyelvjárási adatbázist módomban volt használni 2000. januári csuvasiai tanulmányutamon, amiért a Csuvas Állami Társadalomtudományi Kutatóintézet igazgatójának ezúton fejezem ki köszönetemet.

⁴ A csuvas diaszpóra történetéről és mai helyzetéről l. Ivanov 1999.

⁵ Nem tüntettem fel az anatri nyelvjárásban az *o* fonémát, mely kizárólag a legújabb, szovjet-orsz-kori orosz jövevényszavakban fordul elő, az eredeti belső csuvas rendszernek nem része. A mai csuvas magánhangzófonéma-rendszer történeti kialakulásáról és az erre vonatkozó korábbi irodalomról is Agyagási 1998.

⁶ A szundiri alnyelvjárásból származó adatokat az adattárban a határmenti falvak nevének rövidített változatával adtam meg, ezek feloldását Ašmarin szótárának 17. kötete végén lehet megtalálni. Egyéb esetekben a mai csuvas közigazgatási rendszer járási felosztása szerint hivatkozom az adatokra. Néhány forrás helymegjelölés nélkül idézi a csuvas szavakat, ezekre h. n. rövidítéssel utalok.

tér el a virjál normáktól, ott ugyanis a magánhangzó-fonéma készlet az anatri nyelvjárás fonémakészletével egyezik meg.

Az anatri nyelvjáráson belül két alcsoportot tartanak számon a csuvas dialektológusok, melyek különbségei ismét nem jellemzően fonetikai jellegűek. Ezzel szemben eltér fonetikailag a Tatarsztan területén, az anatri tömbön belül található Szpasszk környékén beszélt változat (az adattárban Sp. rövidítés alatt), minthogy ebben a körzetben a virjál fonémakészletnek megfelelő magánhangzó-állomány van jelen. A csuvas kutatásban általánosan elfogadott vélemény, hogy a virjál és anatri nyelvjárások fonémarendszerének különbsége legfeljebb a kései középcsuvas korszak óta létezik, minthogy a virjál rendszer a kései középcsuvas állomány konzerválódása, míg az anatri ehhez képest újcsuvas-kori innováció. Az anat jendzsi dialektus ennek megfelelően nem lehet régebbi, mint két évszázados képződmény⁷.

A mari nyelvjárások kialakulása és differenciálódása a mari nyelvtörténet legvitatottabb kérdései közé tartozik. Kazancevnek a témáról készült 1985-ös monográfiáját többen bírálták, magam a rekonstrukció alapjául szolgáló forrásanyag problémáira hívtam fel a figyelmet (Agyagási 1994: 56–58). A kérdésre vonatkozó legújabb rész kutatás Bereczki 1999-es cikke, melyben a szerző belső mari nyelvi sajátosságok vizsgálatának eredményeképp arra a megállapításra jut, hogy „az őscseremisiz kor végén, tehát a 13. sz. közepén a keleti és a nyugati csere-

hegyi- erdei	lipsai	ÉNy-i	joskar- olai	központi	volgai	vjatkai	ufai
a	a	a	a	a	a	a	a
o	o	o	o	o	o	o	o
u	u	u	u	u	u	u	u
ä/e	ä	ä	ä	e	e	e	ä
ü	ü	e	ü	ö	ö	ö	e
i	i	ü	i	i	i	i	ö
ê	ê	(ê)	ê	ê	ê		ê
ə	ə	ə	ə		ű		ə
	ű	ű	ű		ű		
	ű	ű	ű		(i)		

A mari nyelvjárások magánhangzó-fonéma állománya

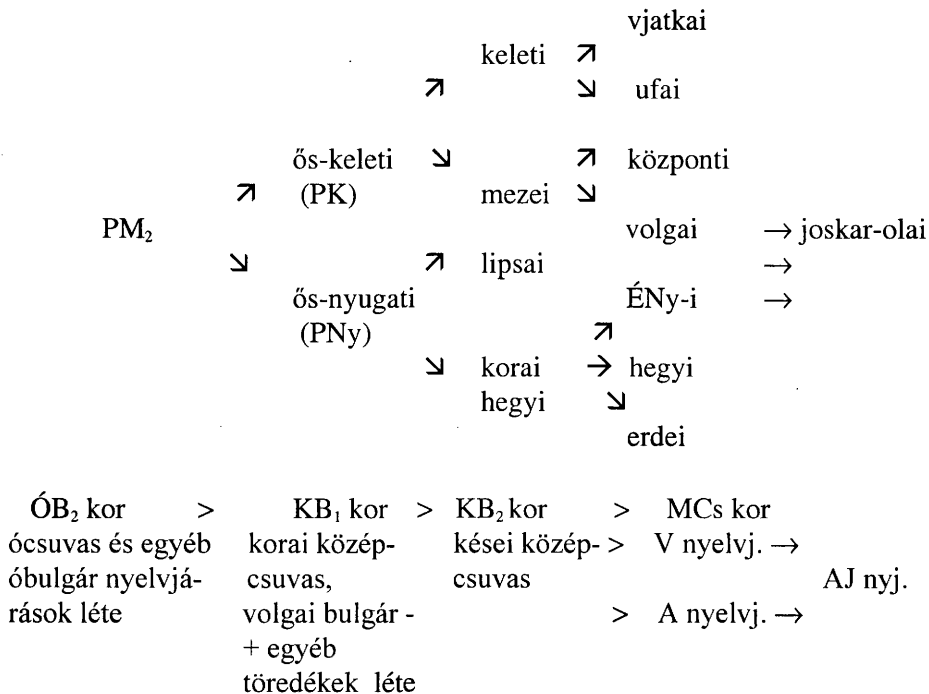
⁷ Fokin ugyanakkor etnikumtörténeti vizsgálódásai során (1993) arra a megállapításra jut, hogy a csuvasok elődei közül az anat jendzsi lakosság jelent meg legkorábban a Volga jobb partján.

miszek között minimális hangtani és alaktani különbségek voltak, s a szókincsbeliek sem voltak jelentősek. Az északnyugati nyelvjárás a hegyiből szakadt ki, s csak az utóbbi évszázadok során – a 16. sz. után – fejlődött külön utakon” (Bereczki 1999: 71). Mindeztidáig azonban nem született válasz a mari nyelvtörténet egyik legizgalmasabb kérdésére: mikor és miért jelentek meg a redukált hangok bizonyos nyelvjárásokban első szótagban?

A mari nyelvjárások mai rendszerét a mari kutatók közül Gruzov (1964) írta le. Az ő leírásában nehezen kezelhetők az átmeneti zónák nyelvjárásai sajátosságai, ezért a mari nyelvjárások tagolását Bereczki (1990: 11–16) csoportosításának megfelelően használom (l. a térképmagyarázatot).

A mai mari nyelvjárások első szótagi fonémaállománya a fenti táblázatban látható.

A kutatások jelenlegi fázisában még csak kérdésként tehető fel, hogy a mari és a csuvas nyelvjárástörténet egymáshoz való viszonyában milyen korban mely nyelvjárások álltak egymással szemben, és hogyan feleltek meg a két nyelvben egymásnak a nyelvtörténeti korszakhatárok. Az alábbiakban vázolom azt a tagolódási folyamatot, melyet jelenleg a legvalószínűbbnek tartok, és ezért munkahipotézisnek tekintek:

A hipotézis első elemét (PM₂ : ŐB₂) a fentebb már említett jövevényszó-kutásaim igazolják, azt a feltételezést pedig, hogy a modern csuvas kor elejére (18. sz. eleje) a „kevert” nyelvjárások kivételével számolhatunk a mindkét nyelvben ma is érvényes teljes nyelvjárási tagolódással, a kései nyelvmlékek, valamint a 18. században kitelepült diaszpórák nyelvjárási sajátosságai támasztják alá. A korai középcsuvasban megjelenő magánhangzó-redukció az ős-keleti és ős-nyugati mari nyelvjárások strukturális hatásaként értelmezhető (a részletek Agyagási 1998), így tehát minden bizonnyal a kései középcsuvas korszak idején zajlott a két különálló mari ősdialektus feldarabolódása. E folyamat legfőbb hangtani jellegzetessége a lokálisan változó számú és minőségű redukált fonéma megjelenése első szótagban⁸.

A mari és csuvas nyelvjárások mai helyzetét tekintve az alábbi közvetlenül érintkező nyelvjárás csoportok léteznek: virjál – hegyi-erdei, anat jendzsi – volgai, és esetleg a virjál – lipsai, de a Volga bal partján fekvő csuvas terület igen gyéren lakott és sűrű erdővel borított, ezért ez utóbbi két nyelvjárás csoport kapcsolata kevésbé lehetett intenzív. A virjál – hegyi-erdei nyelvjárás csoport kapcsolata a kései középcsuvas korig visszavezethető, azt megelőzően a korai középcsuvas az ős-nyugati nyelvjárásával állhatott szemben. Az anat jendzsi – volgai nyelvjárás pár előzménye kialakulásának időrendje bizonytalan. Az anat jendzsi előzménye feltehetőleg a kései középcsuvas, ill. a virjál volt, de a volgai nyelvjárás vokalizmusában az első szótagi labiális redukáltak, úgy tűnik, a kései középcsuvas korszak közepén jelenhettek meg. Ez azt jelenti, hogy a kései középcsuvas korszakban ebből a nyelvjárásból átvett mari jövevényszavak egy része az átadó alakban még teljes képzésű hangokat tartalmazhatott, míg a másik részében ugyancsak első szótagban már labiális redukáltak voltak.

A csuvas nyelv mari jövevényszavai – mérlegelve az egyes szavak előfordulását a különböző nyelvjárásokban, a csuvas hangtörténet tényeit, és számolva a mari oldalon megmutatkozó bizonytalansági tényezőkkel – átadó és befogadó nyelvjárások viszonylatában négy csoportra oszthatók:

1. A csuvas alakok forrásaként egy konkrét mari nyelvjárás határozható meg, az átadó és befogadó alak és a kölcsönzés ideje pontosan rekonstruálható.
2. A csuvas szavak forrása kései őscseremisiz alak, ahol nem dönthető el, hogy a konkrét forrás az ős-keleti vagy az ős-nyugati dialektus volt-e. Átadó és befogadó alak rekonstruálható.
3. A csuvas alak kölcsönzésének magyarázatára két különböző forrásból két megoldás áll rendelkezésre, az átadó és befogadó alak mindkét esetben jól rekonstruálható.

⁸ Nyilvánvaló, hogy ez az interpretáció nem nélkülözi a didaktikus elemeket, és további finomításokra szorul. A lényeges előrelépést e tekintetben a mari nyelvjárások bulgártörök jövevényszavainak új, átfogó vizsgálatából levonható tanulságok fogják jelenteni.

4. A csuvasba került szavak nincsenek jelen a csuvasokkal érintkező mari nyelvjárásokban. Problémás esetek:

1. Az első csoportba tartozó szavak közül az adattár 1., 2., 3., 5., 14., 36., 42., 45. és 50. számú csuvas szava kizárólag modern csuvas kori átvétel lehet, hiszen az átvett szavak csuvas hangalakjában nem zajlott le az első szótagi magánhangzók zártabbá válása. Valamennyi felsorolt szó a hegyi nyelvjárásból származik, az átadó alakok megegyeznek Beke K jelzetű (=Kozmogymjanszk) adataival⁹:

csuv. *čak* 'густой' (1.) ← modern hegyi *čak* 'id.'

csuv. *kača* 'пересол' (2.) ← modern hegyi *kačâ* 'keserű'

csuv. *kară* 'тугой' (3.) ← modern hegyi *kar* 'id.'

csuv. *kaškă* 'быстрый (о реке)' (5.) ← modern hegyi *kaškâ* 'id.'

csuv. *lak-* 'вязнуть' (14.) ← modern hegyi *lak-* 'id.'

csuv. *lăpkata* 'тихий' (22.) ← modern hegyi *lăpkata* 'id.'

csuv. *šel* 'жир, сало' (36.) ← modern hegyi *šel* 'id.'

csuv. *šŭlkeme* 'нагрудное украшение женщины' (42.) ← modern hegyi *šolkama* 'id.'

csuv. *vime* 'мозг' (50.) ← modern hegyi *wim*.

A csuvas *lām* 'влага, сырость' (17.) csak a hegyi nyelvjárásból származhat, és szintén csak újcsuvas kori (MCs.) átvétel lehet, minthogy a (nem szundiri) virjál adatok között nem fordul elő labiális redukált a szóban: csuv. *lām* 'влага, сырость' ← hegyi *lām* 'id.' Ugyanilyen megfontolásból indokolt a *pärt* (in *pärtušši* etc.) 'притужальник' (29.) szót újcsuvas kori átvételnek tartani a volgai nyelvjárásból: *pärt* (in *pärtušši* etc.) 'притужальник' ← volgai *wärt* 'id.'. A volgai nyelvjárásból származó másik két újcsuvas-kori átvétel:

csuv. *kālčak* диал. 'подлещик' (6.) ← volgai *kâl žak* 'id.'

csuv. *lānk(ă)* 'полный' (18.) ← volgai *lân* 'id.'

A csoportba tartozó szavak másik részében a korai vagy legalábbis a modern csuvas kornál korábban létezett hegyi nyelvjárásból való kölcsönzést az bizonyítja, hogy a csuvasban az átvétel után még lejártszódot valamely később-középcsuvas-korszakbeli magánhangzó-változás vagy hanghelyettesítés. Az *ă* > *a* változás előtt kerültek a kései középcsuvasba az alábbi szavak:

csuv. *yaxtă* диал. 'сосна' (45.) < KCs₂ *yăktě* ← hegyi *jăktă* 'id.'

csuv. *karkalt-* диал. 'содрать' (4.) < KCs₂ *kăryălt* ← korai hegyi *kăryălt-* 'id.'

Az alábbi szavakban a korai hegyi átadó alak első szótagi teljes képzésű labiális magánhangzójának redukált labiálissal való helyettesítése történt a kései csuvasban, mely labiális redukált a későbbiekben a szundiri övezetben delabializálódott:

⁹ Ez az a csoport, amelynek tagjait Fedotov és Lukojanov az ún. „узко-локальные заимствования” kategóriába sorol, mert a csuvas oldalon többségük csak a Szundir körüli határsávban van jelen.

csuv. *kāmāš* 'береста' (8.) < KCS₂ *kōmōš* ← korai hegyi *kumāž*

csuv. *kāppa(y)* 'заплесневеть' (9.) < KCS₂ *kōppa*- ← korai hegyi *kupâ*-

csuv. *kārāš* диал. 'кузов' (10.) < KCS₂ *kōrōš* ← > korai hegyi *korāš*

A csuv. *šēlkēš* ~ *šōlkōš* ~ *šōltōš* 'снежная вода' (40.) a korai hegyi nyelvjárásból származó átvétel lehet, amikor a mari oldalon az *s* > *š* változás már lezajlott, de az első szótagi magánhangzó még teljes képzésű labiális lehetett. A csuvas szó magas hangrendjét a másodlagosan belépő *t* ~ *k* váltakozás okozza.

csuv. *šēlkēš* > *šōlkōš* > *šōltōš* 'снежная вода' (40.) < KCS₂ *šōltēš* > korai hegyi *šultāš*

2. A második csoportba elsősorban olyan szavak tartoznak, melyek régiségét a csuvas oldalon megőrzött ős-keleti v. ős-nyugati mari nyelvjárási szókezdő *s*-tanúsítja, továbbá pedig az a tény, hogy az átható alakok a magánhangzóredukció megindulása előtt kerültek a csuvas elődjébe:

csuv. *sās* 'отруби' (31.) < KCS₁ *sōs* ← PNy v. PK *suzā*

csuv. *sāvās* 'клевещ' (32.) < KCS₁ *sāvās* ← PNy v. PK *suks*

csuv. *sēltēš* 'снежная вода' (33.) < KCS₁ *šōltēš* ~ *šōlkēš* ← PNy v. PK *sultāš*

csuv. *sēm* 'темнота, тьма, темень' (34.) < KCS₁ *sēm* ← PNy v. PK *sim(ā)*

csuv. *tāršā* ~ *tāššā* 'обух' (43.) < KCS₁ *tōš* ← PNy *toš*

A korai középcsuvas-kori átvételt valószínűsítő másik hangtani kritérium a *k* hangot tartalmazó mély vagy vegyes hangrendű átható alakok magas hangrendűként való befogadása a csuvas oldalon. A csuvas nyelvtörténet tanúbizonysága szerint (különös tekintettel a csuvas nyelv óorosz és középorosz jövevényszavaira) ugyanis a csuvas nyelv a korai csuvas korszakban még őrizte az óbulgár szóstruktúrát meghatározó harmonizációs szabályokat, mely szerint a *k* hang csak magas hangrendű magánhangzók alkotta fonetikai környezetben fordulhatott elő¹⁰. Ide az alábbi szavak tartoznak:

csuv. *kātkā* ~ *kētkē* 'муравей, муравьиный' (12.) < KCS₁ *kōtkī* ← PNy v. PK *kutkā*

csuv. *šēkē* 'дровосек, короед' ((37.)) < KCS₁ *šōkō* ← PNy v. PK *šūyō*

csuv. *šēkēl*, *šēkēlē* 'бородавка' (38.) < KCS₁ *šēkēl* ← PNy v. PK *šiyāl*

csuv. *šēlkeme* 'наряд' (39.) < KCS₁ *šēlkeme* ← PNy v. PK *šolkama*

A csuvas *pērne* 1. 'плетенка, корзина' (30.) korai középcsuvas kölcsönzésére a szóközépi *n* ~ *m* váltakozás, mint csuvas régiségkritérium utal: csuv. *pērne* 1. 'плетенка, корзина' (30.) < KCS₁ *pērne* ← *pērme* ← PNy v. PK *purña*.

¹⁰ A kései középcsuvasban (1552, a csuvasoknak az orosz birodalomhoz való csatlakozása után) éppen a nagyobb mennyiségű, *k*-t tartalmazó mély vagy vegyes hangrendű orosz jövevényszó hatására változtak a strukturális szabályok: a *k* neutralizálódott, és mind magas, mind mély hangrendű magánhangzókkal alkothatott szót vagy szótagot (Agyagási 1999b). A *k* neutralizálódásának következménye, hogy sok eredetileg magas hangrendű belső keletkezésű csuvas szó, csakúgy, mint a korai jövevényszavak a kései középcsuvas kor után hangrendet váltottak.

A csuv. *lěp* 'чуть теплый' ős-keleti v. ős-nyugati nyelvjárásból való átvételét az ős-mari *p* megőrzése bizonyítja: csuv. *lěp* 'чуть теплый' (23.) < KCs₁ *lěp* ← PNy v. PK *lip* 'id.'.

E csoportban az utolsó szó a csuvas *văy* 'сила' (48). A csuvas nyelvjárásokban két igen hasonló hangzású azonos jelentésű, de eltérő eredetű alak fordul elő: a *vŷy* és *vuy* változatok az óbulgár *u-* 'képesnek lenni' ige származékai, míg a *văy* és másodlagos labiális változatai a kései ősmari *wij* átvételei. Az ős-keleti vagy ős-nyugati dialektusból való kölcsönzés hangtani kritériuma a szóvégi -y megőrzése a csuvas oldalon: csuv. *văy* 'сила' (48) < KCs₁ *văy* ← PNy v. PK *wij*

3. A harmadik csoportba tartozó szavak esetében azért adható a kölcsönzés mikéntjére vonatkozóan több helyes válasz is, mert e szavak egyik részében az ős-keleti v. ős-nyugati mari forma és valamelyik későbbi nyelvjárási változata azonos hangalakú képviselőt eredményez a csuvas oldalon (13., 21., 24., 25., 27., 35.), a csoport másik részében pedig az átvételek forrásaként a csuvasal történetileg érintkező két különböző mari nyelvjárás is számításba jöhet (7., 11., 15., 16., 44., 47.):

csuv. *kěle* 'задвижка' (13.) < KCs₁ *kěl* ← PNy v. PK *kâl*

ill. csuv. *kěle* 'задвижка' (13.) ← modern hegyi *kəl*

csuv. *lăpă* II. 1. 'нанос, мусор' (21.) < KCs₁ *lōp(ō)* ← PNy *lupâ*

ill. csuv. *lăpă* II. 1. 'нанос, мусор' (21.) < KCs₂ *lōp(ō)* ← korai hegyi *lupâ*

csuv. *lěpě* 'бабочка' (24.) < KCs₁ *lěpě* ← PNy v. PK *lipâ*

ill. csuv. *lěpě* 'бабочка' (24.) ← modern hegyi *ləpə*

csuv. *mal* 'перед, передняя часть' (25.) < KCs₂ *mäl* < KCs₁ *mel* ← PNy v. PK *mel*

ill. csuv. *mal* 'перед, передняя часть' (25.) < KCs₂ *mäl* < *mel* ← hegyi *mel*

csuv. *niměr* 1. 'кисель (мучной)' (27.) < KCs₁ *neměr* ← PNy v. PK *ñemâr* 'id.'

ill. csuv. *niměr* 1. 'кисель (мучной)' (27.) < KCs₂ *neměr* ← hegyi-erdei *ñemâr* 'id.'

csuv. *šankă* 'липа, с которой снята кора' (35.) < KCs₁ *šenkě* ← PNy v. PK *šenğâ*

ill. csuv. *šankă* 'липа, с которой снята кора' (35.) < KCs₂ *šänkě* ← hegyi *šenğâ* v.

šəŋğâ

csuv. *kām* 'зола (от соломы)' (7.) < KCs₂ *kōn* ~ *kōm* ← korai hegyi *kon*

ill. csuv. *kām* 'зола (от соломы)' (7.) < KCs₂ *kōn* ~ *kōm* ← mezei *kon*

csuv. *kăškar* 'катушка из лубка' (11.) < KCs₂ *kăškar* ← volgai *kâškar*

ill. csuv. *kăškar* 'катушка из лубка' (11.) < KCs₂ *kăškar* ← hegyi *kăškär*

csuv. *lăk* 'угол' (15.) < KCs₂ *lōk* ← korai hegyi *luk*

ill. csuv. *lăk* 'угол' (15.) < KCs₂ *lōk* ← volgai *luk* ~ *lūk*

csuv. *lăka-* 'болтать' (16.) < KCs₂ *lōka-* ← korai hegyi *luyə-*

ill. csuv. *lāka-* 'болтать' (16.) < KCs₂ *lōka-* ← volgai *luye-* ~ *lŭye-*

csuv. *yām-* 'пропадать' (44.) KCs₂ *yōm-* ← korai hegyi *yom-*

ill. csuv. *yām-* 'пропадать' (44.) KCs₂ *yōm-* ← mezei *yom-*

csuv. *vašāk* 'пологий' (47.) < KCs₂ *vāšēk* ← korai hegyi *vāžək*

ill. csuv. *vašāk* 'пологий' (47.) ← modern volgai *vāžək*

4. A negyedik csoport tagjai (20, 26, 28) nagyon valószínűen mari eredetű szavak a csuvasban, de a rendelkezésre álló adatok alapján nem lehetséges pontosan dokumentálni a kölcsönzés folyamatát.

A csuv. *lāpā* I. 'большая корзина' (20.) ősn-yugati v. korai hegyi *lupo* átvétele lehetne, de a korai átvételt bizonyító virjál labiális redukáltat tartalmazó alak a csuvas oldalon nem mutatható ki.

A csuv. *mime* 'мозг' (26.) nagyon valószínűen a modern hegyi nyelvjárásból származó átvétel, de a neki hangtanilag megfelelő átdó alak (*mimē*) csak az ÉNy-i nyelvjárásból ismert.

A csuv. *nōček* 'мокрый' (28.) csak modern csuvas kori átvétel lehet, mint-hogy az első szótagi magánhangzó a szóban nem redukálódott. Olyan mari nyelvjárás, amely a 18. sz. után a szundiri nyelvjárással érintkezett, és amelyikben előfordulna az idézett szó hangtanilag lehetséges forrása, nem áll rendelkezésre. Átdó nyelvjárásként szóba jöhetne a lipsai, de e nyelvjárásból a konkrét szóra nincs adat.

Melléklet

A csuvas nyelvjárások mari jövevényszavainak korpusza

(A finn-permi, finnugor és uráli alapszókincsből származó belső keletkezésű mari szavak valamint a kései ősmariba került ősspermi és ősvotják jövevényszavak csuvas képviselője)

1. *čak* диал. 'густой (о лесе)' (Skvorcov); V (M. Karačk.) *čak* 'густой' (Ašm. 15: 126); A (Buinsk) *čak* 'id.' (Serg. 84); (Belebej) *čak* 'немного' (Ašm. 15: 126); ← *čak*, vö. P MK U CÜ C Č *čak*, B M *čak*, JT *cak*, K *čak* 'nah, dicht, eng' (Beke) ← ősspermi (Bereczki 1992: 97. № 1). ⊗ Bereczki 1977: 59.

2. *kača* in *kača tāvar* 'пересол' (Skvorcov); V (Morg.) *kača tāvar* 'пересол' (Ašm. 6: 168). ← *kačâ* vö. P UJ C Č *kočo*, B M *kočo*, MK *kočũ*, UP *kočâ*, CČ JT *koco*, JO V *kacâ*, K *kačâ* 'bitter, herb' (Beke 3: 927) < ősmari **kočâ* (Bereczki 1992: 18. № 70) < FP (?FU) **kačke* 'bitter' (UEW 113). ⊗

Jegorov 1964: 95 a török *kıcı, kıcı* 'erős, csípős' alakokkal veti egybe, ami hangtanilag elfogadhatatlan; Lukojanov 1974: 46.

3. *karā* 1. 'тугой, крепко сплетенный, скрученный, свитый' (Skvorcov); V (V. Olg.) *karā* 'крутой, натянутый'; (Jakejk.) *karā* 'туго накрученный'; A (Ib.) *karā* 'натянутый (о нитке, о круто скрученной веревке)' (Ašm. 6: 93). ← *kar* vö. P B M U C Č JT K *kar*, JO V *kār* 'fest, stark gedreht (Garn, Schnur)' (Beke 3: 646) ← őspemi (Bereczki 1992: 98. № 4.). A szó további rokonsága nem ismeretes. ⊗ Lukojanov 1974: 41–42; Bereczki 1977: 62.

4. *karkalt-* диал. 1. 'содрать, ссадить, поцарапать'; 2. 'драть, скоблить (напр. кору)'; 3. 'засучивать, завертывать (напр. рукава)'; 4. перен. 'драть [втридорога], обдирать' (Skvorcov); V (M. Karačk.) *karkalt-* 'засучивать рукава; ворочать; отомстить; содрать' (B. Karačk.) *karkat-* 'id.' (Ašm. 6: 97). ← *kāryält-*, vö. *kāryältäs* 'aufstreifen, aufkrepeln' (Ramstedt 1902: 43); JO V K *kāryältem* 'aufschlagen, aufstreifen' (Beke 3: 706) < ősmari **ker-* (Bereczki 1992: 14. № 48.) < FU **kärz* 'binden, schnüren, fädeln' (UEW 139). ⊗ Räsänen 1920: 248; Fedotov 1965: 261; Lukojanov 1974: 63; Fedotov 1990: 302.

5. V (M. Karačk.) *kaškā* 'быстрый (о реке)' (Serg. 27); A (Ib.) *kaškā* 'быстрый (о воде)' (Ašm. 6: 181). ← *kaškā* vö. USj. US *koškā*, UJ *koške*, JO *kaskā*, K *kaškā* 'schnelles, reißendes Wasser' (Beke 3: 670) ← őspemi (Bereczki 1992: 100. № 7) < FP **koške* (UEW 674). ⊗ Räsänen 1920: 52; Lukojanov 1974: 68; Bereczki 1977: 62; Fedotov 1990: 303.

6. *kālčak* диал. 'подлещик, мелкий лещ' (Skvorcov); A (Sterlit.) *kālčak* 'подлещик (рыба)' (Ašm. 7: 124). ← *kāl'čak* vö. Č *kāl'žak* 'čehonja, Stachelfisch' (Beke 3: 737); *kāl'čak* 'чехонь' (Vas.) ← őspemi *kel'či* 'Rotaugen; Leuciscus rutilus' (Bereczki 1992: 99. № 6) < FP **kšl'cz* 'eine Fischart' (UEW 681). Ld. még tat. *kālčak* 'чехонь' (TRS) ⊗ Räsänen 1937: 53; Fedotov 1965; Lukojanov 1974: 58; Arslanov – Isanbaev 1984: 108.

7. *kām* 1. 'зола (от соломы)'; 2. 'накипь' (Skvorcov); V (h. n.) *kōm* 'зола от соломы, из которой добывается поташ'; (Belebej.) *kōm* 'накипь (в самоваре или в кумгане)' (Ašm. 7: 125); A (h. n.) *kān* 'поташ' (Ašm. 7: 147); (Belebej.) *kām* 'накипь в самоваре или чайнике' (Serg. 27). ← *kon* vö. 1775: *конь-вют* [kón-vüt] 'щолокъ' (Sebeok – Raun 25); P B M U C Č ČN JT JO V K *kon* 1. 'hamu'; 2. 'lűg'; 3. 'lerakódás, üledék (fémmedényen)' (Beke 3: 863) < ősmari **kon* (Bereczki 1992: 19. № 80) < FP **konz* (*kunz*) 'Asche, Lauge' (UEW 672). ⊗ Fedotov 1990: 303; Agyagási 1997: 4.

8. *kāmāš* 'береста; берестяный' (Skvorcov); V (M. Karačk.) *kōmōš* 'береста' (Ašm. 7.142); (M. Karačk.) *kāmāš* 'id.' (Serg. 27). ← *kumāž* vö., CK Č JT JO V *kūmūž*, U CÜ *kumāž* MK *kumūž* P B M *kumuž* K *kāmāž* 'Birkenrinde' (Beke 4: 1036) < ősmari **kum-â-ž* (Bereczki 1992: 19. № 78) < U

**kama* 'Schale' (UEW 121–122). ⊗ Räsänen 1937: 53; Lukojanov 1974: 49; Fedotov 1990: 303; Agyagási 1997: 4.

9. V (B. Karačk.) *kõppa-*, *kõppay-* 'заплесневеть'; (M. Karačk.) *kõppa-* 'id.' (Ašm. 7: 165). ← *kũpâ-* vö. K *kâpem*, CK Č JT JO V *kũpem* 'verschimmel' (Beke 4: 1041) < ősmari **kupâ-* (Bereczki 1992: 24. № 109) < FW **kšppz* 'Schimmel' (UEW 680). ⊗ Räsänen 1937: 53; Lukojanov 1974: 73; Fedotov 1990: 304; Agyagási 1997: 4.

10. *kārāš* диал. 'кузов, лукошко' (Skvorcov); V (M. Karačk.) *kārāš* 'кузов' (Ašm. 7: 178). ← *korāš* vö. P B M MM K *korāš*, MK *korūš*, UP USj.. US CŮ Č ČN *korš*, BJp. *kuruš*, V *korukš* (Beke 3: 887) < ősmari **korākš* (Bereczki 1992: 20. № 84) < U **kora-* (*kura-*) 'schinden, abschälen' (UEW 184). ⊗ Lukojanov 1974: 35–36.

11. *kāškar* 1. 'катушка из лубка (для наматывания ниток); 2. тех. 'барабан, цилиндр'; 3. 'обод, обечайка'; 4. 'корпус, остов'; 5. 'сруб без крыши, коробка'; 6. 'остов телеги без колес'; 7. 'околыш'; 8. 'оправа, рама' (Skvorcov); V (B. Olg.) *kāškar* 'обечка, сруб, околыш фуражки'; (V.Olg.) *kāškar* 'сруб без крыши, околыш фуражки'; (Morg.) 'венчальный венец'; (Jadr.) *kāškar* 'обечка'; AJ (Urm.) *kāškar* 'вьюшка для навивки ниток' (Ašm. 7: 218); A (Bug.) *kāškar* 'hársfakéregből összevarrt henger, melyet a balkarra húznak s azután a motolláról feltekerik, felhúzzák rá a pászmát' (Paas. 70). ← *kāškar* v. *kāškār* vö. P B M MM US UJ C Č JT *kāškar*, MK UP USj. *kiškar*, JO V K *kāškār* 'motolla' (Beke 3: 758) < ősmari **kiškar* (Bereczki 1992: 16. № 59) < FW **kečke-rä* 'rund, krumm' (UEW 655). ⊗ Räsänen 1920: 247; Jegorov 1964: 103; Fedotov 1965: 261; Lukojanov 1974: 42; Fedotov 1990: 304; Fedotov 1996: I. 266.

12. *kātkā* 'муравей, муравьиный' (Skvorcov); 1769: *кымкү* [kōtkō] 'муравей' (Soč. 24); V (B. Sund.) *kātkā* 'муравей' (Kotl. 1959: 135); (Kr. Čet.) *kātkā* 'муравей' (MDE 1958: 19); (Šum.) *kōtkō* 'муравей' (Ašm. 7: 201); (Čeb.) *kātkā* 'муравей' (Kanjukova 1962: 11); (Ulj.) *kōtkō* 'муравей' (Aleksseev 1969: 52); AJ (Kozl.) *kōtkō*, *kātkā* 'муравей' (Ašm. 7: 201); (Civ.) *kātkā* 'муравей' (Sergeev – Sergeeva 1963: 32); A (Jalč.) *kētkē* 'id.' (Ašm. 7: 320; DMA 1957: 23); (Bat.) *kātkā* 'муравей' (Kanjukova 1962a: 35); (B. Mikušk.) *kātkā* 'муравей' (Sergeev 1961a: 28); (Sult.) *kātkā* 'муравей' (Stepanov 1961: 15); (Penz.) *kātkā* 'муравей' (Sergeev 1965: 36); (Kujb.) *kātkā* 'муравей' (Aleksseev 1971: 13); (Bug.) *kātkā*, (Sp.) *kōtkō* 'Ameise' (Paas. 70); (h. n.) *кымкү* [kōtkō] 'муравей' (Zol. 38); ← *kutkā* vö. 1775: *кымко* [kutko] 'муравей' (Sebeok – Raun 65); P B M UJ CŮ *kutko*, MK *kutkū*, UP *kutkā*, CK Č JT *kūtko*, JO V *kūtkū*, K *kātkā* 'hangya' (Beke 4: 1079) < ősmari **kutkā* (Bereczki 1992: 25. №. 119) < FP **kutke* 'Ameise' (UEW 678). ⊗ Räsänen 1920: 247; Jegorov 1964: 102; Fedotov 1965: 259; Lukojanov 1974: 60; Fedotov 1990: 304; Agyagási 1997: 3.

13. *kěle* 'задвижка, щеколда, засов' (Skvorcov); V (Čeb.) *kěle* 'запор, запорка, задвижка'; AJ (Kozl.) 'деревянная задвижка' (Ašm. 7: 237); 'запор, засов, задвижка (деревянная)' (Serg. 30); A (Simb.) *kělē* 'пятка, дверная задвижка, петля двери, надеваемая на кочет' (Ašm. 7: 243); (Bug.) *kěle* 'Ferse; Absatz (am Stiefel oder Schuch)' (Paas. 63); (h. n.) *киля* [kěle] 'запор, задвижка' (Zol. 35). ← *kāl* v. *kāl* vö. P B M UJ ČČ JT *kāl*, MK UP USj. US *kil*, JO V K *kāl* 1. 'fogantyú'; 2. 'kötő, húr' (Beke 3: 728) ← öspermi v. ösvotják (Bereczki 1992: 98. № 5) < FU **kälz* 'Bindfaden, Strick, Schnur' (UEW 135). ⊗ Jegorov 1964: 104 az oszm. és azeri *kilid* alakokkal veti egybe, amely hangtanilag elfogadhatatlan; Bereczki 1977: 62; Fedotov 1996: I. 271.

14. *lak-* 1. 'вязнуть, увязать'; 2. 'подавиться'; 3. прост. 'набивать желудок, жрать' (Skvorcov); V (Čeb.) *lak-* 'вязнуть, попасться'; AJ (Urm.) *lak-* 'вязнуть' (Ašm. 8). ← *lak-* vö. M CÜ CK *lakemam*, K *lakemäm* 'hängenbleiben (an einem Baum, ein umgestürzter Baum, aine Kappe, ein Stock ein geschossenes Eichhörnchen)' (Beke 4: 1164) ← öspermi v. ösvotják (Bereczki 1992: 100. № 9). ⊗ Bereczki 1977: 61.

15. *lāk* диал. 1. 'угол'; 2. 'загиб, складка, морщина'; 3. 'закоулок, укромное место'; ~ *lākā* диал. 'складки, гармошка (у сапог); напуск (у рубахи)' (Skvorcov); V (B. Olg.) *lāk*, *lōk* 'угол'; (M. Karačk.) *lāk* 'загиб одежды, бумаги' (Ašm. 8: 102); (Jadr.) *lāk* 'складка, загиб' (Serg. 38); A (Ib.) *lāk* 'id.' (Ašm. 8: 102). ← *luk* v. *lūk* vö. P B M U CÜ *luk*, CK Č JT JO *lūk*, K *lāk* 'Ecke, Biegung' B *luk*, Č *polđāš luk* 'Knopfloch' (Beke 4: 1339) < ösmari **lukā* (Bereczki 1992: 34. № 165) < FW **lowkkz* 'Loch, Öffnung, Höhle' (UEW 252). ⊗ Lukojanov 1974: 43; Fedotov 1990: 307; Agyagási 1997: 4.

16. *lāka-* 1. 'болтать, мешать, взбивать' 2. 'трясти, шатать, качать' (Skvorcov); V (Sarat.) *lōka-* 'мешать' (Sergeev – Alekseev 1967: 11); (Morg., Alik. Koms.) *lāka-* 'трясти' (B. Karačk.) *lāka-* 'id.' (Sergeev 1965–69); (M. Karačk.) *lāka-* 'качать' (о насосе); (Alik.) *lāka-* 'творить (тесто)'; AJ (Vurn.) *lāka-* 'творить (тесто), качать (о насосе), болтать (кисель)'; (Kap.) 'болтать, мешать, взбить'; A (Buinsk.) 'болтать'; (Jalčik., Ib.) 'творить тесто'; (Belebej.) 'трясти, качать' (Ašm. 8: 102); (Bug.) *lāka-* 'schütteln, rütteln; umrühren (den Teig, die Grütze während des Kochens)' (Paas. 82). ← *luḡe-* v. *lūḡe-* vö. P B M U CÜ *luḡem*, CK Č JT *lūḡem* (JT auch *loḡem*) JO V *loḡem*, K *lāḡem* '(um)rühren' (Beke 4: 1338) ← öspermi v. ösvotják (Bereczki 1992: 101. № 11.) < FP **lškz* 'kneten (z.B. Teig)' (UEW 696). ⊗ Jegorov 1964: 126 valószínűbbnek tartja a csuvas szó hangutánzó eredetét; Fedotov 1996: I. 334.

17. *lām* 1. 'влага, сырость'; 2. 'испарения'; 3. 'роса' (Skvorcov); V (Kr. Čet.) *lām* 'влага' (MDE 1958: 8); (Sov.) *lām* 'сырость' (Sarat.) *lām* 1. 'влага, сырость' (Sergeev – Alekseev 1967: 53); AJ (Urm.) *lām* 'влага, влажность; роса' (Ašm. 8: 106); A (Jalč., Ib., Buinsk., Simb.) 'влага, влажность; роса'

(Ašm. 8: 106); (Kujb.) 'мелкий дождик, измороз' (Serg. 38); (h. n.) *лым* [lām] 'мокрота, сырость' (Zol. 41). ← *lām* vö. P B M U CÜ *lum*, CK Č JT JO V *lūm*, K *lām* 'Schnee' (Beke 4: 1344) < ősmari *lum* (Bereczki 1992: 34. № 166) < FP **lume* 'Schnee' (UEW 253–254). ⊗ Jegorov 1964: 126 a kirg *nīm*, özb. *nam*, tkm., oszm. *nem*, kaz., nog. bask., tat. *dim* 'влара' alakokkal veti egybe, ami hangtanilag elfogadhatatlan; Fedotov 1996: I. 334; Agyagási 1997: 8.

18. *lānk(ā)* 'полный, набитый, обильный' (Skvorcov); V (B. Olg.) *lānk* 'немного'; (Šum.) 'много' (Ašm. 8: 107); A (Ib., Buinsk) *lānkā* 'довольно много' (Ašm. 8: 108); (Ulj.) 'порядочно' (Serg. 38). ← *lān* vö. P B BJ BJp. M MM US Č ČN JT *lān*, MK USj. *liṇ*, UP JO *liṇ* UJ *leṇ* 'viel, groß' (Beke 4: 1228) < ősmari **liṇ* (Bereczki 1992: 30. № 147) < FU **lāṇz* 'sehr' (UEW 258–259). Ld. még tat. K(kaz-ar.-döb.) *liṇ* 'битком, полным полно' (TTDS 1969: 293) ⊗ Fedotov 1990: 308; Fedotov 1996: I. 334.

19. *lāp* 1. 'тихий, слабый'; 2. 'тихий, спокойный'; 3. 'как раз, точь-в-точь'; 4. 'ровно, точно'; 5. 'сразу, быстро, вдруг' (Skvorcov); V (Čeb.) *lāp* 'тихий, спокойный; тихо, спокойно'; A (Jant. Buinsk.) *lāp* 'id.' (Ašm. 8: 110); (h. n.) *lēp* [lāp] 'csendes, nyugodt' (Munk. 44). ← *lup* vö. UJ CÜ *lūp*, Č *lūp* 'trübes Wetter'; JO V *lūp* 'feucht, naß (Kleidung, Heu, Erde)' (Beke 4.) < ősmari **lup* (Bereczki 1992: 34. № 169) < FW **loppa* (*luppa*) 'feucht, naß; Feuchtigkeit, Nässe' (UEW 693). Ld. még tat. K(kaz. ar.-blt.) *līp* in *līp bul* 'притихнуть' (TTDS 1993: 213); ⊗ Jegorov 1964: 127.

20. *lāpā* I. 'большая корзина, кошель редкого плетения' (Skvorcov); (Vurn.) *lāpā* 'глубокая корзина из прутьев'; A (Buinsk) *lāpā* 'корзина из таловых прутьев для столовых ложек'; (h. n.) 'корзина очень редкого плетенья' (Ašm. 8: 113); (Bug.) 'von Reis oder Londenrinde geflochtener; undichter Korb, der mit Heu gefüllt wird zum Füttern der Lämmer' (Paas. 83); (h. n.) *лыба* [lāpā] 'füzfa gallyakból készült kosárka; melyben az evőkanalat tartják' (Munk. 44). ← *lupo* vö. *lupo* 'Ranzen aus Bast, Schnappsack' (Szil.) < ősmari **lupā* (Bereczki 1992: 35. № 171) < FU **lɒppɜ* 'Ranzen, Gefäß aus Birkenrinde; Bast' (UEW 256–257). Ld. még tat. K(kaz.ar.-krš.) *lībī* 'сумка, сделанная из липовой коры' (TTDS 1993: 21). ⊗ Räsänen 1920: 252; Jegorov 1964: 127; Arslanov – Isanbaev 1984: 109; Fedotov 1996: I. 335.

21. *lāpā* II. 1. 'нанос, мусор (принесенный полой водой)'; 2. 'хлопья, пух (остающиеся при тканье)' (Skvorcov); V (h. n.) *lōpō* 'всякий дряг на берегу, принесенной водой'; AJ (Urm.) *lāpā* 'id.'; (Kozl.) *lāpā* 'мелкие частицы отстающие от старого холста и пачкающие одежду' (Ašm. 8: 113); (Akaz.) *lōpō* in *kandèr loppī* 'pozdorja' (Pápay 123). ← *lupā* vö. *lupo* 'Reisighaufen, Klaubholz' (Vas.); KA KŠ *lāpā*, KN *ālāp* 'Schwemmholz, vom Wasser getragener Reisig, Stroh, Heu, usw.' (Beke 4: 1236); < ősmari **lupā*

(Bereczki 1992: 35. № 170); < FU **lšppz* 'umgefallener Baum, Treibholz, auf dem Wasser treibender Schutt' (UEW 257). ⊗ Agyagási 1997: 8.

22. *lāpkata* V (B. Karačk., M. Karačk.) 'тихий, смирный' (Ašm. 8: 118); (h. n.) *lēp* [lǎp] 'csendes, nyugodt' (Munk. 44). ← *lāpkata* vö. JT *lūpkata*, K *lāpkata* 1. 'ein wenig feucht'; 2. 'trübes und mildes Wetter' (Beke 4: 1232); hegyi nyj. *lūpkata* 'feucht und warm' (Ramstedt 74) < *lūp* + *kata*; < ősmari **lup* (Bereczki 1992: 34. № 169) < FW **loppa* (*luppa*) 'feucht, naß; Feuchtigkeit, Nässe' (UEW 693). ⊗ Räsänen 1920: 251–252; Lukojanov 1974: 69; Fedotov 1990: 308; Fedotov 1996: I. 335.

23. *lēp* 'чуть теплый, тепловатый; умеренно теплый' (Skvorcov); V (Čeb.) *lēp* 'чуть теплый (о жидкости)'; 'тепло (в натопленной избе или бане)'; AJ (Kan.) 'не горячий, теплый; A (Buinsk.) *lēp* (šiv) 'не горячая и не холодная на ощупь вода (и другие жидкости)' (Ašm. 8: 138); (Bug.) *lēp* 'lau, lauwarm' (Paas. 82). ← *lip* vö. P B M UJ C Č *lewe*, MK *lewā* UP *lewā* JT *liwe* JO V K *liwā* 1. 'lauwarm (Wasser)'; 2. 'lau' (Beke 4: 1216) < ősmari **lip(ā)* (Bereczki 1992: 30. № 145) < FU **lāppz* (UEW 685). ⊗ Räsänen 1920: 251; Lukojanov 1974: 66; Agyagási 1997: 7.

24. *lēpē* 1. 'паразит, поражающий легкие овец'; 2. диал. 'бабочка' (Skvorcov); V (Čeb.) *lēpē* 'бабочка' (Kanjukova 1962: 56); (Jadr.) *lēpē*, *lōpō* 'бабочка' (Kotl. 1959: 27, 69); (B. Sund.) *lēpē* 'бабочка' (Kotl. 1959: 69); (V. Olg.) *lōpō* 'бабочка'; (Kr. Čet.) *lēpē*, *lōpō* 'бабочка' (MDE 1958: 34, 177); (Krasn.) *lēpē* 'насекомое [т.е. особые паразиты] около легких больных животных (овец)' (Ašm. 8: 138); (Ulj.) *lēpēš* 'бабочка' (Alekscev 1969: 34); (Kujb.) *lēpēš* 'бабочка' (Sergeev 1969: 383); AJ (Civ.) *lōpō* 'бабочка', *lēpēš* 'id.' (Sergeev – Sergeeva 1963: 71, 216); (Kozl.) *lēpēš* 'бабочка' (Sergeeva 1961: 60); (Mar. P.) 'бабочка (служит наживкой на удочку для чехони)'; (h. n.) животное (паразит), появляющееся на легких; похоже на маленькую бабочку; пораженная овца чахнет и умирает' (Ašm. 8: 138–139); A (Bat.) *lēpēš* 'бабочка' (Kanjukova 1962a: 47); (Ibr.) *lēpēš* 'бабочка' (Sergeev 1961a: 214); (B. Mik.) *lēpēš* 'бабочка' (Sergeev 1961a: 67); (Sult.) *lēpēš* 'бабочка' (Stepanov 1961: 34); (h. n.) *либе* [lēpē] 'бабочка' (Zol. 41). ← *lipā* v. *lāpā* vö. P B BJ M *lepe-ñe* BJp. *lāpā-ñe*, MK *lepe-ñā*, UP USj. US *lepe-ñā*, UJ C Č JT *lāwe*, JO V *lāwā*, K *lāpā*, KN *ālāpā* 'Schmetterling' (Beke 4: 1216) < ősmari **lipā* (Bereczki 1992: 29. № 144) < U **lšppz* 'Schmetterling' (UEW 259). ⊗ Räsänen 1920: 252; Fedotov 1965: 259; Lukojanov 1974: 60; Fedotov 1990: 308.

25. *mal* 1. 'перед, передняя часть'; 2. 'восток, восточная сторона' (Skvorcov); 1733: *maldāh* (FischerG. II. 275) 'перед собою'; 1785: *малды* 'передний' (Damaskin); *малдан бырадатъ* 'вперед иду' (Damaskin); V (Kr. Čet.) *malta* 'впереди' (MDE 1958: 26); (Sund., Karamal.) *malta* 'впереди'

(Kanjukova 1959: 25); (Kujb.) *malta* 'впереди' (Sergeev 1969: 284); (Ulj.) *malta* 'впереди' (Sergeev – Alekseev 1968: 69); (Šum.) *mal* 'перед, восток'; **AJ** (Mar.P.) *malta* 'впереди' (Kanjukova 1961: 129); (Civ.) *malta* 'впереди' (Sergeev – Sergeeva 1963: 53); **A** (Buinsk.) *mal* 'название местности' (Ašm. 8: 176); (Bug., Sp.) *mal* 'das Vordere, Vorderteil' (Paas. 84); (Šlan.) *mal yen* 'передняя сторона' (Andreev 1962: 32); (h. n.) *mal* [mal] 'перед' (Zol. 42). ← *mel* vö. P B M U C Č J K *mel* 1. 'Brust'; 2. 'Brustöffnung des Hemdes' (Beke 5: 1418) < ősmari **mel* (Bereczki 1992: 36. № 182) < FU **mälke* (*mäl̥ye*) 'Brust' (UEW 267). ⊗ Jegorov 1964: 128 Ašmarin nyomán a csuv. *um* 'elülső rész' + **al* 'elülső' szavak összetételének tartja, ahol az *al* melléknév a csuvasból önálló szóként nem mutatható ki. A feltételezett összetétel szintaktikailag és szemantikailag is problematikus.

26. *mime* 1. 'мозг'; 2. кул. 'мозги' (Skvorcov); 1769: *мими* [mimě] 'мозг' (Soč. 18); **V** (Kr. Čet.) *mime*, *nime* 'мозг' (MDE 1958.28, 172); (Sund. Karamal.) *mine* 'мозг' (Kanjukova 1959: 26); (V.Ol.g.) *mimě* 'мозг'; (Čeb.) *nime* 'мозг (головной, костный и спинной)' (Ašm. 9: 25); (Ulj.) *mime* 'мозг' (Sergeev 1969: 20), *mimě* (Sergeev – Alekseev 1968: 24); (Kujb.) *mimě* 'мозг' (Sergeev 1969: 235); (Sarat.) *mimě* 'мозг' (Sergeev – Alekseev 1967: 14); **AJ** (Mar. P.) *mime* 'мозг' (Kanjukova 1961: 130); (Kozl.) *mime* 'мозг' (Sergeeva 1961: 45); (Civ.) *mime* 'мозг' (Sergeev – Sergeeva 1963: 56); (Vurn.) *mime* 'мозг' (MDE 1952: 1); **A** (Bat.) *mime* 'мозг' (Kanjukova 1962a: 42); (Jalč.) *mime* 'мозг' (DMA 1957: 34); (Okt.) *mime* 'мозг' (Sergeev 1961: 159); (Bug., Sp.) *mimě* 'Mark; Gehirn' (Paas. 88); (h. n.) *мимэ* [mime] 'головной мозг' (Zol. 43). ← *mimə* vö. M MM MK *tem*, **V** *mimə*, 'Mark' (Beke) < ősmari **wimə* (Bereczki 1992: 84. № 461) < FU **wiðz(-mz)* 'Knochenmark, Gehirn' (UEW 572–573). ⊗ Jegorov 1964: 134 a szót az oszm. *beyin* alakkal és rokonnal veti egybe, ami hangtanilag elfogadhatatlan.

27. *niměr* 1. 'кисель (мучной)'; 2. 'пюре'; 3. 'недотепа, размазня' (Skvorcov); **V** (Jadr.) *niměr* 'завариха из гороховой муки' (Kotl. 1959: 8); (Kr. Čet.) *niměr* 'id.' (MDE 1958: 60); (Čeb.) *niměr*, *miměr* 'завариха' (Matveev 1927–28: 144); (Morg., Alik.) *niměr* 'завариха'; **AJ** (Urm., Vurn.) *niměr* 'id.' (Ašm. 9: 27); (Civ.) *niměr* 'завариха из гороховой муки' (Sergeev – Sergeeva 1963a: 17); (Mar. P.) *niměr* 'завариха из гороховой муки' (Kanjukova 1961: 116); (h. n.) *нимерь* [niměr] 'кисель' (Zol. 45); **A** (Šem., Buinsk.) *miměr* 'id.' (Ašm. 8: 243); (Bat.) *miměr* 'завариха из гороховой муки' (Kanjukova 1962a: 31); (Aks.) *miměr* 'id.' (Sergeev 1961: 10); (Sult.) *miměr* 'id.' (Stepanov 1961: 6); (Penz.) *miměr* 'id.' (Sergeev 1965: 18); (Kujb.) *miměr* 'картофельное пюре' (Alekseev 1971: 159). ← *ñemâr* vö. P B UJ CČ JT *ñemâr*, BJ Bjp. M MK UP USj.. *ñemer*, JO V K *ñemâr* '(meist aus Mehl, aber in J CČ V auch aus Grieß, in P BJ Bjp. auch aus Kartoffeln, in P aus

Erbesenmehl, in UJ aus Hirsebrei)' (Beke 5: 1621) ← votj. *ńemri* (Bereczki 1992: 121. № 14.). ⊗ Wichmann 1903 szerint a szó csuvas eredetű a mariban és a votjákban; Paasonen 1907–1909: 26; Räsänen 1920: 256; Jegorov 1964: 140 idézi mind Wichmann, mind Räsänen véleményét, anélkül, hogy állást foglalna a kölcsönzés irányát illetően; Fedotov 1965: 258; Lukojanov 1974: 45; Bereczki 1977: 70–71; Fedotov 1990: 310.

28. V (M. Karačk.) *nöček* 'мокрый' (Lukojanov 1974: 70); (h. n.) *nüček* 'сырой, влажный' (Ašm. 9: 50). ← *nočkâ* vö. B BJ M *nočko*, BJp. UJ CÜ ČN *nočko* UP *nočkâ*, CK Č *noško*, JT *nocko* JO V *nackâ*, K *načkâ* 'naß' (Beke) < ősmari **nočkâ* (Bereczki 1992: 42. № 214) < FU **ńáčkz* 'naß, feucht, roh' (UEW 311). ⊗ Lukojanov 1974: 69–70.

29. *pärt* in *pärt-yivăšši* ~ *pärtušši* 'притужальник (палка для закручивания пришвы в домашнем ткацком станке)' (Skvorcov); V (Jadr., Morg.) *părtošši* 'притыкальник ткацкого станка' (Serg. 48); (M. Karačk., Kr. Čet.) *părtošši* 'притужальник' (Ašm. 10: 144); AJ (Vurn.) *pürt-yüšši* 'притужальник' *pärtlüšši* 'id.' (Ašm. 10: 143); A (Buinsk, Belebej.) *pärt-yivăšši* 'притужальник; длинная палка для закручивания пришвы у ткацкого станка' (Ašm. 10: 142). ← *wärt* vö. P B M U CÜ K *wurt*, CK JT JO V *würt* Č *wärt* 'Schafft' (Beke) ← őspermi v. ősvotják (Bereczki 1992: 114. № 41). ⊗ Lukojanov 1974: 42; Bereczki 1977: 67; Fedotov 1990: 312.

30. *përne* 1. 'плетенка, корзина, корзинка, кузов, кузовок'; 2. 'ковш, ящик (на мельнице)'; 3. 'кожаная сумка' (Skvorcov); 1785: *тюрия* [pörne] 'кузов' (Damaskin); V (Čeb., Morg.) *përne* 'кожаная сумка'; A (Ib.; Buinsk.) *përne* 'кузов'; (Jalč., Buinsk.) *përme* 'плетенка, корзина, кузов, круглая коробка или корзиночка для ложек' (Ašm. 10: 233); (Bug.) *përne* 'Körbchen', *përme* 'Mühltrichter' (Paas. 97). ← *purňa* vö. J JU *purňa* 'Korb aus Linden od. Birkenrinde' (Wichm.); *purňa* 'кузов, кузовок (короб из бересты или лыка)' (MarRSI. 472); JO V *pűrňa* Č *pűrňa*, *pârňa* '(fakéregből készült) födeles puttony, kas' (Beke); Lipša *pűrňa* 'kosár' (Bereczki 40) ← zürj. (Bereczki 1992: 107–108. № 26). ⊗ Wichmann 1903: 148; Räsänen 1920: 258; Jegorov 1964: 157; Lukojanov 1974: 37; Bereczki 1977: 64; Rédei – Róna-Tas 1980: 130 a szót az ősvotjából származtatja, de ugyanolyan eséllyel származhat a csuvas szó a kései ősmariból is; Fedotov 1990: 312.

31. *sās* 1. 'отруби'; 2. 'костный мозг' (Skvorcov); V (Čeb.) *sösö* 'костный мозг' (Ašm. 11: 283); *sās* 'пористая гниль внутри древесины' (Ašm. 11: 282); (Šum.) *sösö* 'id.' (M. Karačk.) *sās* 'id.' (Ašm. 11: 283); AJ (Urm.) *sās* 'пористая гниль внутри древесины' (Serg. 56); A (Ib.) *sās* 'сухое дерево, белое изменившееся' (Ašm. 11: 282); (Čist.) *sās* 'мосол с мозгом' (Ašm. 11: 282); (h. n.) *sāsā* 'отруби; грубчатое вещество внутри кости' (Ašm. 11: 283); ← *suzâ* vö. P BJp. *šuuž*, B *šuz*, *šuz* UP *suz(â)*, *suz* CK K *šuz*, JT *šuz(o)* 'kleine

Löcher im Brot; das Poröse im Holz' (Beke) < ősmari **suzâ* (Bereczki 1992: 70. № 374) < FW **sose* (*sase*) 'Schneebrei; schwammig, porös (Knochen, Baum)' (UEW 766). ⊗ Agyagási 1997: 4.

32. *sāvās* 'клещ' (Skvorcov); V (Kr. Čet.) *sāvās*, *susā* 'клещ' (MDE 1958: 17, 23); (Alik.) *sāvās* 'шершень' (Kanjukova é. n. 122); (Čeb.) *susā* 'клещ' (Kanjukova 1962: 50); (Sund. Karamal.) *susā* 'клещ' (Kanjukova 1959: 27); (V. Olg.) *susā* 'клещ'; AJ (Kozl.) *sus* 'клещ' (Ašm. 11: 205); (Kozl.) *sāvās* 'шершень' (Sergeeva 1961: 21); (Civ.) *sāvās*, *sus* 'клещ' (Sergeev – Sergeeva 1963: 46); A (Bat.) *sāvās* 'клещ' (Kanjukova 1962a: 38); (Rys., Sult.) *sāvās* 'клещ' (Stepanov 1961: 21, 1961a: 188); (Bug.) *sāvās* 'Zecke; Baumlaus' (Paasonen 121); (Penz.) *sāvās* 'клещ' (Sergeev 1965: 42); (h. n.) *sāvās* 'клещ' (Ašm. 11: 240.); (h. n.) *sēwēs* [sāvās] 'kullancs' (Munk. 41). ← *suks* vö. 1775: *шукшъ* 'червь' (Sebeok – Raun 65), P B MK USj.. US UJ C Ć J V K *šukš*, M MM UP *suks* 'Wurm' (Beke) < ősmari **suks* (Bereczki 1992: 69. № 364) < FW **sokse* 'Wurm' (UEW 764). ⊗ Räsänen 1939–40: 141–143; Fedotov 1990: 344; Fedotov 1992: 97; Fedotov 1996: II. 21.

33. *sěltěš* V (Sarat.) *sōltōš* 'снежная вода' (Sergeev – Alekseev 1967: 27); AJ (Kozl.) *sěltěš* 'id.' (Sergeeva 1961: 48); (Civ.) *sělkěš*, *sěltěš* 'id.' (Sergeev – Sergeeva 1963: 59); A (Bat.) *sělkěš* 'id.' (Kanjukova 1962a: 43); (Aks.) *sělkěš* 'id.' (Sergeev 1961: 36); (Kujb.) *sěltěš* 'id.' (Alekseev 1971: 27); (Penz.) *sěltěš*, *sělkěš* 'id.' (Sergeev 1965: 54); ← *sultāš* vö. keleti nyj. *šuldāš* in *lum- šuldāš* 'Schneebrei, Matsch' (Paasonen – Siro 129) < *sul-* + *-tāš*, a szó képzéséről Wichmann 1915: 25; *šal-šul* < ősmari **sulā*- (Bereczki 1992: 69. № 365) < FU **sula*- 'geschmolzen, aufgetaut, schmelzen, tauen' (UEW 450–451). ⊗ Räsänen 1920: 264; Jegorov 1964: 337; Lukojanov 1974: 65.

34. *sēm* 1. 'темнота, тьма, темень'; 2. 'сумрак, тень'; 3. 'полный, совершенный'; 4. 'очень, весьма'; 5. перен. 'тяжкий, мрачный' (Skvorcov); V (Morg.) *sēm* 'дремучий'; (B. Karačk.) 'совершенно'; (Jakejk.) 'самый (для выражения превосходной степени)'; AJ (Urm., Kan.) *sēm* 'совершенно'; A (Ib., Jalč.) 'совершенно'; (Simb.) 'темный'; (Šem.) 'дремучий' (Ašm. 11: 303.); (Bug.) *sēm* 'dunkel' (Paas. 117). ← *sim(ā)* vö. 1775: *шеме* 'черный' (Sebeok – Raun 45); B UJ K *šim*, M UP *šim*, UJ C Ć *šem*, P B JT *šime*, M MM *šime*, MK *šimā*, UP USj.. US *šimā*, JO V K *šimā* 'schwarz' (Beke) < ősmari **simā* (Bereczki 1992: 62. № 325) < FP **simz* 'Rost; rosten, rostig werden' (die Bedeutung 'schwarz' im Tscher. ist die Folge eines sekundären Bedeutungswandel) (UEW 758–759). ⊗ Agyagási 1997: 4.

35. *šankā* 1. 'липа, с которой снята кора, содрано лыко'; 2. 'сушняк, хворост, валежник' (Skvorcov); V (Kr. Čet., Alik.) *šankā* 'вообще сухой хворост, может быть и без сучьев'; (B. Karačk.) *šankā* 'сухой орешник'; AJ (Vurn.) *šankā* 'голая, ободранная липовая лутошка'; (Sund.) 'сушняк,

усохшие сучья, ветви, сухой хворост'; (M. Karačk.) 'сухой орешник'; (Kan.) 'липовое бревно, срубленное летом; древесина дерева'; A (Ib.) *šankā* 'лутошка, липа, с которой снята кора, содрано лыко'; (Belebej.) 'лутошка, липа, с которой снята кора' (Ašm. 17: 117); (h. n.) *шанга* [šankā] 'лутошка' (Zol. 107). ← *šengā* ~ *šāngā* vö. hegyi nyj. *šāngā* 'сухой орешник, валежник' (Savatкова); *šāngā* 'der Stamm' (Ramstedt 128); MK *šengā: pušengā* 'im Wasser liegender Baum', UJ Č JT *šenge: pušenge* 'Baum' (Beke) < ősmari **šengā* (Bereczki 1992: 60. № 313) < FW **sānke* 'dürre Ast' (UEW 756). (?) tat. *šāmkā* 'молодой сосняк' (TTDS 1969: 522). ⊗ Räsänen 1920: 263; Jegorov 1964: 330; Fedotov 1965: 258; Lukojanov 1974: 50; Arslanov – Isanbaev 1984: 112; Fedotov 1990: 318.

36. *šel* диал. 'жир, сало' (Skvorcov); V (B. Karačk.) *šel* 'топленое сало' (Serg. 90, Ašm. 17: 157). ← *šel* vö. P B UJ C JT JO K *šel*, MK UP *šel* 'zerlassenes Fett (CÜ K auch Speck, Talg)' (Beke) < ősmari **sel* (Bereczki 1992: 59. № 309) < FP **silz* 'Fett, Speck' (UEW 758). L. még tat. *sěl* (TRS). ⊗ Lukojanov 1974: 46.

37. *šēkē* 'дровосек, короед, жук-точильщик' (Skvorcov); V (B. Olg.) *šēkē* 'название насекомого, дровосек, короед'; (Čeb.) 'червяк древоточец'; (Sarat.) *šōkō* 'костоеда, кариз' (Aleksiev 1971: 275); A (Jalč.) *šēkē* 'id.'; (Buinsk) 'личинка короеда' (Ašm. 17: 370); (Bug.) *šēkē*, (Sp.) *šōkō* 'Holzwurm' (Paasonen 147). ← *šüyō* vö. B CÜ *šūwō* M MM *šüyō*, MK *šüyō*, CK *šüyō*, Č JT *šūwō*, JO *šūwū*, K *səḡə* 'Holzwurm' (Beke) ← őspermi (Bereczki 1992: 110. № 33) < FU **čuyz* (**čukz*) ~ *šuyz* (**šukz*) 'Holzwurm' (UEW 41). ⊗ Räsänen 1920: 264; Beke 1934: 118; Räsänen 1939–40: 142–143; Lakó 1957: 215; Jegorov 1964: 337; Lukojanov 1974: 61; Fedotov 1990: 319.

38. *šēkēl* V (B. Karačk., M. Karačk.) *šēkēl*, *šēkēlē* 'бородавка' (Ašm. 17: 371); (Jadr.) *šāklā*, *šēkēllē* 'id.' (Morg.) *šākl'ā* 'id.' (Serg. 89). ← *šiyāl* vö. P B M C Č JT *šāyāl'e*, MK *šiyāl'ə*, UP USj. US *šiy āl'ə*, UJ *šāyl'e*, JO V *šəyāl'ə*, K *šəyāl'* 'Warze' (Beke) < ősmari **šiyāl* (Bereczki 1992: 61. № 318) < U **čiklā* (*čūklā*), *čikl'ā* (*čūkl'ā*) 'Warze' (UEW 36–37). ⊗ Lukojanov 1974: 23; Fedotov 1990: 280; Agyagási 1997: 3.

39. V (B. Karačk.) *šēlkeme* 'наряд'; (Krasn.) *šēlkeme* 'серебряное женское украшение'; AJ (Kozl.) *šēlkeme* 'нагрудное украшение из разноцветных мелких бус у девушек четырехугольной формы'; A (Buinsk) *šēlkeme* 'id.' (Ašm. 17: 374); (Bug.) *šēlkeme* 'Brustspange (der Frauen)' (Paas. 147); ← *šolkama* vö. hegyi és erdei nyj. *šolkama* 'az ing mellén való csat' (Budenz 47); U *šolkama* KB *šālkama* 'Brustspange' (Wichm.) < ősmari **solka-ma* (Bereczki 1990: 65. № 339) < (SKES 1065). ⊗ Räsänen 1920: 264; Fedotov 1965: 258; Fedotov 1990: 319.

40. *šēlkēš* V (Kr. Čet.) *šēlkēš* 'снежная вода' (MDE 1958: 29); *šōlkōš* 'id.' (MDE 1958: 224); (Čeb.) *šēlkēš* 'снег, пропитанный водою; дряблый, рыхлый лед' (Ašm. 17: 374); (Ulj.) *šōltōš* 'снежная вода' (Sergeev – Alekseev 1968: 165); AJ (Kozl.) *šēlkēš*, *šēltēš* 'снежная вода' (Sergeeva 1961: 48); (Civ.) *šēlkēš* 'снежная вода' (Sergeev – Sergeeva 1963: 59); (Civ.) *šōlkōš* 'id.' (Sergeev – Sergeeva 1963: 208); (Vurn.) *šēlkēš* 'талый снег водой'; (Urm.) 'невеселый, грустный' (Ašm. 17: 374); (Sult.) *šēlkēš* 'id.' (Stepanov 1961: 28); (Belebej.) *šēlkēš* 'весенняя вода со снегом' (Ašm. 17: 374). ← *šultâš* vö. keleti nyj. *šuldâš* in *lum-šuldâš* 'Schneebrei, Matsch' (Paasonen – Siro 129) < *šul-* + *-tâš*, a szó képzéséről Wichmann 1915: 25; *šal* ~ *šul* < ösmari **sulâ-* (Bereczki 1992: 69. № 365) < FU **sula-* 'geschmolzen, aufgetaut, schmelzen, tauen' (UEW 450–451). ⊗ Räsänen 1920: 264; Jegorov 1964: 337; Lukojanov 1974: 65.

41. *šēpēn* 1. 'деревянный заступ с узкой лопастью'; 2. 'деревянная лопаточка для сдираания коры деревьев' (Skvorcov); V (Kr. Čet., Alik.) *šēpēn* 'деревянная лопата для выкапывания картофеля' (Serg. 90); (h. n.) *шѣпѣнь* [šōpōn] 'заступ деревянный' (Zol. 110); AJ (Vurn) *šēpēn* 'деревянная лопата для снятия липовой коры' (Serg. 90); (Vurn.) *šēpēn* 'палка для сдираания лубка с липы, длиною 1 1/2 аршина, один конец стесан наискось'; 'деревянный заступ' (Ašm. 17: 379). ← *šūwūn* vö. P B *šuwun*, MK *šuwūn*, M MM *šuruño*, UP UJ *šuwân*, CÜ *šuyâño*, CK Č *šūyūño*, JT *šūwūn*, *šūyūñ*, K *šâwân* 'Pfahl, Hebestange' (Beke) < ösmari **šuwân(â)* (Bereczki 1992: 71. № 375) < FP **sowз-нз* 'Pfahl, Stange' (UEW 767). ⊗ Fedotov 1965: 264; Lukojanov 1974: 40; Fedotov 1990: 320.

42. *šūlkeme* 'старинное нагрудное женское украшение из мелких бус и монет' (Skvorcov); V (Jadr.) *šūlkeme* 'нагрудное украшение женщины'; (Šum.) *šūlkeme* 'женское украшение, на особой коже пришит монеты, а с краев „хурт пушчи“; у девушек лишь в один ярус, а у женщин – в два яруса, представляет кожаный четырехугольник, подкладка холщевая, на коже нашиты серебряные гривенники и пяточки'; AJ (Urm.) *šūlkeme* 'id.' (Ašm. 17: 261); A (Ib.) *šul'keme* 'название женского украшения' (Ašm. 17: 221.); (h. n.) *šūlkeme* 'состоит из кожи, на которую пришиты серебряные монеты (большей частью 5-копеечные, очень редко, у богатых 10-копеечные), а с нижней стороны и с краев „хурт пушчи“' (Ašm. 17: 261); (h. n.) *шўльгэмэ* [šūlkeme] 'нагрудное украшение чувашек и черемисок' (Zol. 111). ← *šolkama* vö. hegyi és erdei nyj. *šolkama* 'az ing mellén való csat' (Budeniz 47); U *šolkama* KB *šâlkama* 'Brustspange' (Wichm.) < ösmari **solka-ma* (Bereczki 1990: 65. № 339) < (SKES 1065). ⊗ Räsänen 1920: 264; Fedotov 1965: 258; Fedotov 1990: 319.

43. *tāršā* 'обых' (Skvorcov); V (B. Olg.) *tāššā* 'обых' (Ašm. 15: 13); (Kujb.) *tāršā* 'обых' (Sergeev 1969: 328); *tārššē* 'id.' (Sergeev 1969: 381); (h. n.) *myu* [tōš] (Zol. 86–87); (h. n.) *myryu* [tōrāš] v. A (h. n.) [turāš]; v. (h. n.) [tuš] 'обых' (Zol. 86–87); A (Bug.) *tāršā* 'der Rücken einer Axt oder eines Messers' (Paas. 167); (h.n) *tūršši* 'обых' (Ašm. 14: 230). ← *toš* vö. 1775: *móuŕ* 'обых' (Sebeok – Raun 70); P B M U CČ ČN JT JO V K *toš*, MK *tošū* 'Rücken des Messers, der Axt' (Beke) < ősmari **toš* (Bereczki 1992: 77. № 414) < FP **taškz* 'Rücken de Messers, der Axt' (UEW 793). ⊗ Räsänen 1920: 270; Jegorov 1964: 239; Fedotov 1965: 258; Rédei – Róna-Tas 1972: 288; Lukojanov 1974: 39; Bereczki 1977: 66; Fedotov 1990: 316.

44. *yām-* 1. 'пропадать, исчезать; сгинуть'; 2. 'щуриться, щурить глаза'; 3. 'моргать, мигать' (Skvorcov); V (Morg.) *yām-* 'пропасть' (Serg. 20); (h. n.) *yām-* 'id.' (Ašm. 5: 69). ← *yom-* vö. P BJp. M MK CŪ *d'om-* B U CK Č JT *jom-* V K *jam-* 'verschwinden, verlorengehen' (Beke) < ősmari **jom-* (Bereczki 1992: 11. № 30) < U **jama-* 'krank sein ⇒ sterben' (UEW 89). ⊗ Lukojanov 1974: 28; Fedotov 1990: 301.

45. *yaxtā* диал. 'сосна' (Skvorcov); A (Šem., Buinsk) *yaxtā* 'сосна' (Ašm. 4: 252); (Jalč.) *yaxt* 'id.' (Serg. 96). ← *jāktā* vö. B UJ CK Č *jakte*, P MM CŪ *d'akte*, UP *jaktā*, MK *d'aktā*, JO V K *jāktā* 'sehr hoch, gerade, astlos (Baum); Kiefer, Kiefernwald' (Beke) ← őspermi (Bereczki 1992: 97. № 3). ⊗ Lukojanov 1974: 49; Fedotov 1990: 322.

46. *yēr* in *yēri-tavra* 1. 'воруг, кругом'; 2. 'окрестность и окрестности' (Skvorcov); 1785: *сѣврадѣтъ ѡуѣ-тавра* 'оборачиваю вокруг' (Damaskin); V (Jadr.), A (Šem., Jalč.) *yēr* in *yēri-tavra* 'вокруг, кругом'; 'окрестность' (Ašm. 5: 138–139); (Bug.) *yēr* in *šurt-yēr* 'Haus und Hof' (Paas. 25). ← *yir* vö. P BJp. M CŪ *d'âr*, B UJ CK Č JT *jâr*, MK *d'ir*, UP USj.. US *jir*, JO V K *jâr* 'herum, ringsherum' (Beke) < ősmari **jir* (Bereczki 1992: 11. № 26) < FP **järz* 'Kreis' (UEW 94–95). ⊗ Fedotov 1965: 260; Lukojanov 1974: 62; Fedotov 1990: 301.

47. *vašāk* 'пологий, отлогий, покатый, наклонный' (Skvorcov); V (Čeb.) *vašāk* 'отлогий, наклонный'; AJ (Vurn.) *vašāk* 'наклонный'; A (Buinsk) *vašāk* 'id.' (Ašm. 5:190–91). ← *wažāk* v. *wāžak* vö. P B M U C Č JT *wažāk*, MK *wažīk*, JO V *wāžak*, K *wočāk* 1. 'schief, krumm, abschüssig'; 2. 'Klafter (U C Č V K)' (Beke) ← votj. (Bereczki 1992: 128. № 30). ⊗ Räsänen 1920: 272–73; Lukojanov 1974: 67, Bereczki 1977.

48. *vāy* 1. 'сила; сила, энергия'; 3. 'сила, действенность; силы'; 5. 'труд'; 6. 'достаток, материальное обеспечение' (Skvorcov); 1769: *вый* [vāy] 'сила' (Soč. 19); 1789: *выя* 'сила' (Damaskin); V (B. Sund.) *vīy* 'сила' (Kotl. 1959: 136); (Sund., Karamal.) *vīy* 'id.' (Kanjukova 1959: 23); (Jadr.) *vāy* 'id.' (DMA 1957: 30); (Jadr.) *vīy*, *vuy* (Kotl. 1959: 15); (Kr. Čet.) *vāy* 'id.' (MDE 1958: 20);

AJ (Kozl.) *võy, vǎy* 'id.' (Sergeeva 1961: 21, 29); (Urm.) *vǎy* 'сила, средство'; **A** (Ib., Buinsk., Sp., Bug., Bug., Sp.) *vǎy* 'сила, средство' (Ašm. 5: 288); (Bug., Sp.) *vǎy* 'Kraft, Stärke' (Paas. 200). ← *wij* vö. 1775: *ви* 'сила' (Sebeok – Raun 59); **P B M wij**, **U C Č J V wi** 'Kraft', **K oŋ-wi** 'Brustkraft' (Beke) < ősmari **wij* (Bereczki 1992: 86. № 467) < **FU** **wāke* 'Kraft' (UEW 563). ⊗ Wichmann 1903: 153 másképp; Jegorov 1964: 48 az ótörök *u*-'képesnek lenni' ige származékának tartja; Fedotov 1965: 259; Lukojanov 1974: 74; Rédei – Róna-Tas 1980: 132–133; Fedotov 1990: 299; Agyagási 1997: 7.

49. *větel* 'дупель' (Skvorcov); (h. n.) *větel* 'назв. птицы, меньше бекаса, с белыми крыльями' (Ašm. 5: 381). ← *wütel* v. *watela* vö. 1775: *вютэле* [wetelə] 'кулик' (Sebeok – Raun 66); **P BJ UJ CÜ wütel'e**, **BJp. CK wütele**, **M wutel'e**, **MK wütel'ə**, **UP USj.. US wütel'ə**, **ČN JT wütel'e**, **JO wütelej**, **V wütelə**, **K watela** 'Schnepfe' (Beke) < ősmari **wütel'ə* hangfestő eredetű (Bereczki 1992: 90. № 490). ⊗ Fedotov 1990: 300.

50. **V**(M.Karačk.) *vime* 'мозг' (Ašm. 5: 235); ← *wim* vö. **P BJp. CÜ CK Č wem**, **JT wime**, **JO wimə**, **K wim** 'Mark' (Beke) < ősmari **wimə* (Bereczki 1992: 84. № 461) < **FU** **wiðz(-mz)* 'Knochenmark, Gehirn' (UEW 572–573).

Források

- Alekseev 1969: A. A. Алексеев, Ульяновск тата Куйбышев облаҗёнчи җавашсен калаҗу җёлхин уйрәмләхәсем. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 365.
- Alekseev 1971: A. A. Алексеев, Материалы диалектологической экспедиции 1971 г. (Ставропольский район Куйбышевской области, Базарный Карабулакский и Вольский районы Саратовской области). Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 373.
- Ašm.: N. I. Ašmarin, Thesaurus Linguae Tschuwaschorum 1–17. Kazan – Čeboksary.
- Beke 1–5: Beke Ödön, Mari nyelvjárási szótár 1–5. Neu redigiert von Gábor Bereczki, bearbeitet von Margarita Kuznecova, herausgegeben von János Pusztay. Savariae 1997–2000.
- Beke: Beke Ödön Mari nyelvjárási szótárának eddig kiadatlan anyaga Bereczki Gábor etimológiai adattárából (1992) idézve.
- Bereczki: Bereczki Gábor, Cseremisiz szövegmutatványok. NyK 73(1971): 25–48.
- Bereczki 1992: Gábor Bereczki, Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte II. Studia Uralo-Altaica 34. Szeged.
- Budenz: Budenz József, Vocabularium Ceremissicum. Pest, 1866.
- Damaskin: Словарь языков разных народов в Нижегородской епархии обитающих, имянно Россиянь Татарь Чювашей Мордвы и Черемись. По высочайшему соизволению и повелению Ея Императорского Величества премудрей Госыдарыни Екатерины Алексеевны, императрицы и самодержицы Всероссийской, по алфавиту Российскихъ слов расположенной и в Нижего-

- родской семинарии отъ знающихъ оныя языки священников и семинаристовъ подъ присмотромъ преосвященного Дамаскина, епископа Нижегородского и Алаторского, сочиненной в 1785 г.
- DMA 1957: Диалектологический материал д. Аранчеево (Чăваш Тăрăшĕ) Яльчикского района. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 122.
- Fischer G.: [Johann Eberhard Fischer], Vocabularium continens trecenta vocabula triginta quatuor gentium, maximo ex parte Sibiricarum. Cod. ms. philol., Göttingen 261.
- Kanjukova 1962: Диалектологические материалы собранные А. С. Канюковой. Чебоксарский и Ишлейский районы ЧАССР. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 298.
- Kanjukova 1962a: Диалектологические материалы собранные А. С. Канюковой. Батыревский район ЧАССР. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 296.
- Kotl. 1959: В. И. Котлеев, Материалы по говору Ядринского района Чув. АССР, Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 153.
- MarRSI.: Марийско-русский словарь (отв. ред. Б. А. Серебренников), Москва, 1956.
- Matveev 1927–28: Материалы по чувашской диалектологии, собранные в 1927–28 гг. Научный архив ЧГИГН отдел IV ед. хр. 133.
- MDE 1958: Материалы диалектологической экспедиции по изучению Калининского (Бурнаевского) района 10. 07. 1952 г. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр.
- Munk.: Munkácsi Bernát, Csuvas nyelvészeti jegyzetek. NyK 21(1887–90): 2–44.
- Paas.: Heikki Paasonen, Tschuwaschisches Wörterverzeichnis. Eingeleitet von A. Róna-Tas. Studia Uralo-Altaica 4. Szeged.
- Paasonen – Siro: H. Paasonen, Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von P. Siro. Helsinki, 1948.
- Pápay: Pápay József csuvas hagyatéka. Közzéteszi Agyagási Klára. Bibliotheca Pápayensis VII. Debrecen, 1997.
- Ramstedt: G. J. Ramstedt, Bergtscheremissische Sprachstudien MSFOu. 17(1902) Helsinki.
- Savatkova: A. A. Саваткова, Словарь горного наречия марийского языка. Йошкар-Ола, 1981.
- Sebeok – Raun: The First Cheremis Grammar (1775). A Facsimile Edition with Introduction and Analysis by Thomas A. Sebeok and Alo Raun. Chicago, 1956.
- Serg.: Л. П. Сергеев, Диалектологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1968.
- Sergeev 1961: Л. П. Сергеев, Основные особенности говора деревень Аксубаевского и Октябрьского района ТАССР. (По материалам диалектологической экспедиции ЧНИИ 1961 г.) Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 159.
- Sergeev 1961a: Л. П. Сергеев, Исаклă районĕнчи Аслă Микушкел ялĕнчи калашу чĕлхин уйрăмлăхĕсем (Куйбышев облаcĕ). (По материалам диалектологической экспедиции ЧНИИ 1961 г.) Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 160.
- Sergeev 1965: Л. П. Сергеев, Пензă облаcĕнчи чăвашсен калашу чĕлхин уйрăмлăхĕсем. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 332.
- Sergeev – Sergeeva 1963: Л. П. Сергеев, Т. И. Сергеева, Сĕрпү (Цивильск.) районĕнчи калашу чĕлхин уйрăмлăхĕсем. 2 том. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 271.

- Sergeeva 1961: Т. И. Сергеева, Материалы по чувашской диалектологии. Козловский говор. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 259.
- SKES: Suomen kielen etimologinen sanakirja. Helsinki, 1958.
- Skvorcov: М. И. Скворцов (ред.), Чувашско-русский словарь. Москва, 1982.
- Soč.: Сочинения, принадлежащие к грамматике чувашского языка. 1769.
- Stepanov 1961: Ю. С. Степанов, Диалектологические материалы, собранные во время экспедиции 1961 г. в ТАССР Аксубаевского и Октябрьского районов; материалы по говору дер. Похвистинского района Куйбышевской области; материалы д. Султангулово Рысайкино Похвистинского района Куйбышевской области; материалы д. Бор-Игарь Клявлинского района Куйбышевской области. Научный архив ЧГИГН отд. IV ед. хр. 161.
- Szil.: Szilasi Móric, Cseremisiz szótár. Budapest, 1901.
- TTDS 1969: Tatar teleneŋ dialektologik süzlege (red. L. T. Mahmutova), Kazan.
- TTDS 1993: Tatar teleneŋ dialektologik süzlege (red. D. B. Ramazanova), Kazan.
- TRS: Татарско-русский словарь. Москва.
- UEW: Károly Rédei, Uralisches Etymologisches Wörterbuch I–II. Budapest, 1988.
- Vas.: В. М. Василев, Черемисско-русский словарь. Казань, 1911.
- Zol.: Н. И. Золотницкий, Корневой чувашско-русский словарь. Казань, 1875.

Irodalom

- Agyagási Klára (1994), Überlegungen zur Differenzierung der tscheremissischen Mundarten anhand von **kəʒel'a* 'Hanfhocke'. UAJb NF 13: 56–67.
- Agyagási Klára (1997), The Theoretical Possibilities of the Chronological Interpretation of Cheremiss Loanwords in Chuvash. Historical and Linguistic Interaction between Inner-Asia and Europe. Ed. by Á. Berta. Studia Uralo-Altaica 39. Szeged. 1–10.
- Agyagási Klára (1998), On the Characteristics of Cheremiss Linguistic Interference on Chuvash. The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. Turkologica 34. Ed. by Lars Johanson in cooperation with Éva Ágnes Csató, Vanessa Locke, Astrid Menz and Dorothea Winterling. Wiesbaden. 667–682.
- Agyagási Klára (1999), К вопросу об этногенезе марийцев. АОН 52 (1999): 293–307.
- Agyagási Klára (1999a), Volga-vidéki etimológiák II. Mari *oŋai* – csuvas *may*. FUD 6: 3–13.
- Agyagási Klára (1999b), Megjegyzések a szó(tag)harmóniáról az óorosz *degъtъ* 'kátrány' szó kelet-európai vándorlása kapcsán. Magyar Nyelvjárások 37: 41–48.
- Arslanov – Isanbaev (1984), (Л. Ш. Арсланов, Н. И. Исанбаев) К вопросу о марийских заимствованиях в татарском языке. СФУ 20: 104–114.
- Ašmarin, N. I. (1928), (Н. И. Ашмарин) Словарь чувашского языка. Вып. 1. Казань.
- Ašmarin, N. I. (1960), (Н. И. Ашмарин) Заметки по чувашской диалектологии. В кн.: Материалы по чувашской диалектологии. Вып. 1. Чебоксары, стр. 65–79.
- Beke Ödön (1934), Zur Geschichte der finnisch-ugrischen *s*- Laute. FUF 22: 90–122.
- Bereczki Gábor (1977), Permi-cseremisiz lexikális kölcsönzések. NyK 79: 57–77.

- Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Budapest.
- Bereczki, Gábor (1994), *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I. Studia Uralo-Altaica 35*. Szeged.
- Bereczki, Gábor (1999), Die Entstehung der tscheremissischen „Sprachen“. In: *Europa et Sibiria. Beiträge zu Sprache und Kultur der kleineren finnougri-schen, samo-jedischen und paläosibirischen Völker. Gedenkband für Wolfgang Veenker*. Hrsg. von Cornelius Hasselblatt und Paula Jääsalmi-Krüger. Wiesbaden. 67–72.
- Fedotov, M. R. (1965), (М. Р. Федотов) Марийские заимствования в чувашском языке. СФУ 1: 79–87.
- Fedotov, M. R. (1968), (М. Р. Федотов) Исторические связи чувашского языка с волжскими и пермскими финно-угорскими языками. Чебоксары.
- Fedotov, M. R. (1990), (М. Р. Федотов) Чувашско-марийские языковые взаимосвязи. Саранск.
- Fedotov, M. R. (1992), (М. Р. Федотов) Материалы к историко-этимологическому словарю чувашского языка. Чебоксары.
- Fedotov, M. R. (1996), (М. Р. Федотов) Этимологический словарь чувашского языка I–II. Чебоксары.
- Fokin, P. P. (1993), (П. П. Фокин) Субэтнические группы. В кн.: *Этническая история и культура чувашей*. Чебоксары. 47–54.
- Ivanov, V. I. (1999), (В. П. Иванов) Чувашская диаспора. Расселение и численность. Чебоксары.
- Jegorov, V. G. (1964), (В. Г. Егоров) Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары.
- Kanjukova, A. Sz. (1965), (А. С. Канюкова) Чувашская диалектология. Чебоксары.
- Kazancev, D. E. (1985), (Д. Е. Казанцев) Формирование диалектов марийского языка. Йошкар-Ола.
- Lakó György (1957), Y. H. Toivonen, Suomen kielen etymologinen sanakirja. NyK 59: 210–213.
- Lukojanov, G. V. (1974), (Г. В. Лукоянов) Марийские заимствования в чувашском языке. Чебоксары.
- Matveev, T. M. (1960), (Т. М. Матвеев) Краткий обзор чувашских диалектов (Опыт районирования). Материалы по чувашской диалектологии. Вып. 1. Чебоксары, стр. 8–64.
- Räsänen, Martti (1920), Die tschuwaschischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu. 48. Helsinki.
- Räsänen, Martti (1937), Neue tscheremissischen und tschuwaschischen Wörterbücher nebst Etymologien auf Grund derselben. FUF 24: 45–54.
- Räsänen, Martti (1939–40), Wortgeschichtliches zu den Sprachen der Wolga-Völker. FUF 26: 125–143.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1972), A permi nyelvek ősermi bolgár-török jövevényszavai. NyK 74: 281–298.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1980), Ősermi és votják jövevényszavak a csuvasban. NyK 82: 125–133.

- Róna-Tas András (1982), The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. Chuvash Studies (ed. by A. Róna-Tas), Budapest. 113–169.
- Sergeev, L. L. (1970), (Л. П. Сергеев) О диалектологическом атласе чувашского языка. СТ 1970: 5, 105–120.
- Wichmann, Yrjö (1903), Die tschuwaschischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu. 21.
- Wichmann, Yrjö (1915) Zur Geschichte der finnisch-ugrischen *l*-Laute (**l* und *l'*), bes. in den permischen Sprachen und im Ostjakischen. FUF 15: 1–55.

A magyar nyelv korai török jövevényszavainak törökségi hátteréhez

The first in a series of articles on the Turkic background of early Turkic borrowings in Hungarian focuses on four of these loanwords. In the first half of the article, the author analyzes the Turkic origin of the Hungarian words *apró* 'small, little, tiny' and *áporodik* 'to grow old, decay'. The adjective *apró* ultimately represents an imitation of the onomatopoeic Pre-Turkic base form **hoppurok*, while the verb *áporodik* can be derived from the Old Turkic form **op(u)ra-*. The second half of the article deals with the Turkic etymology of the Hungarian noun-verb pair *koldus* 'beggar' and *koldul* 'to beg for' and, in a departure from earlier explanations, sets out from the Turkic reconstruction **koldu* 'coveting, begging'. On the basis of the form, both *koldus* and *koldul* can be described as examples of internal Hungarian development.

1. Apró és áporodik

Apró ← *ótör. *op(u)rok* 'összetört, feldarabolt'

A TESz. (1: 167a) szerkesztői a magy. *apró* szót a „bizonytalan, talán ótörök eredetű” szavak kategóriájába utalják, s úgy látják, hogy „az átvett török szó az **opray* 'apró' lehetett”. A rekonstruált török átadó alakot egy *opra-* 'feldarabol' igére vezetik vissza, s néhány török nyelvi adatot is felsorakoztatnak a török etimon támogatására. Ezeknek a korábbi törökös származtatási magyarázatokban is szerepeltetett szavaknak nem mindegyike tartozik ide¹, így a TESz. megjegyzésével, miszerint az „ige származékai [és] összefüggésük azonban nem világos” mindenképpen egyetérthetünk.

Bár a magy. *apró* szó kétségkívül török eredetű, mégis elfogadhatónak gondolhatjuk a TESz. szerkesztői által sugallt bizonytalanságot: a szó eddigi török etimológiai magyarázatai ugyanis – mint oly sok török eredetű szavunk esetében – mindezidáig adósak maradtak a szó törökségi hátterének tisztázásával².

¹ Biztosan nem ide tartozik a tatár *uvak*, *ivak* 'apró, pici' adat, de nehezen vonható ide az oszm. *ufak* 'ua.' szó is.

² A korábbi irodalomra történő utalás megtalálható a TESz. idézett címszavában. Nem célom itt az irodalom áttekintése, s megelégszem azzal, hogy a magy. *apró* szó legutóbbi, turkológiai szempontból mindenképpen autentikus török etimológiai magyarázataira utalok.

Apró szavunkat a TESz. megjelenését követően török eredetű szavaink között említi Ligeti Lajos (1986: 13, 201), majd legutóbb Vásáry István (1994: 274–275) foglalkozott a szó etimológiájával. Vásáry a szó forrásául egy ótörök **op-raq / *apraq* 'small, little, tiny' alakot vesz fel.

Vásáry cikke kétségtelenül előrelépést hozott a török etimológiai háttér összeállításában, de Vásárynak sem sikerült biztos kézzel szétválasztania az egymással keveredő török adatokat, s cikke nem is célozta meg az adatok teljességre törekedő összeállítását, nem is szólva az adatok ma már csak nehezen kijelölhető etimológiai státuszának tisztázásáról. Vásáry nem nyilatkozik arról a zavaró momentumról sem, miként mutakozhat ótörök rekonstrukumaiban szókezdő **a-* ~ **o-* ingadozás. Feltehetően elfogadja K. Palló (1982: 23) és Clauson (1972: 14ab) nézetét, miszerint az etimologikus szókezdő magánhangzó török oldalon talán inkább az **a-* lehetett. Ez a véleményt azonban sem a nyelvtörténeti, sem a modern török adatok nem támogatják.

A magyar *apró* szó etimológiai magyarázatakor török oldalon egy ótörök **op(u)rok*³ 'szétvert, összetört, tönkre tett' alakból indulhatunk ki, mely egy – minden bizonnyal igen korai – őstörök szószervezetre vezethető vissza. Az őstörök szószervezet egy hangutánzó eredetű nominális bázisból **hopp* és az őstörök 'út, ver; tesz' jelentésű **pūr-* igéből állhatott: korai őstör. **hopp pūr*⁻⁴ > **hoppūr-* 'tönkre tesz/ver' (tr.). A magyarba került török átdadó alak ennek az őstör. **hoppūr-* > ótörök **op(p)ur-* igének az *-(O)k* képzős származéka lehet. A tranzitív igei bázishoz járuló ergatív *-(O)k* képzős származék az ótörökben – ismert módon (Erdal 1991: 172) – vagy az igei bázis által leírt cselekvést magát, vagy a cselekvés tárgyát, eredményét jelölhette.

Jelentéstani okok miatt nem valószínű, bár teljességgel nem elvethető lehetőség, hogy a Kāš.-nál előforduló (Kāš. 75, Dankoff – Kelly 1: 149⁵) *opri* 'Pit or hollow (*hufra*)' adat az itt rekonstruált őstörök **hoppūr-* ige ótörök kori *-I* képzős származéka.

Modern török adatok:

³ Mostani – a magyar szó török háttérével foglalkozó – cikkemben nem kívánok foglalkozni a rekonstruált átdadó alak szóvégi mássalhangzója minőségének kérdésével. Szempontunkból most nem perdöntő, hogy a tradicionálisnak mondható magyarázatot fogadjuk-e el, miszerint a szóvégi köztörök *-k* hangra végződő formák „csuvasos” *-g* > *-γ* kritériumot mutatva kerültek átvételre (vö. Róna-Tas 1996: 95–97), vagy a magyar oldalon bekövetkezett hanghelyettesítéssel magyarázzuk a szóvégi török *-k* magyar *-ó* < *-Vγ* képviselését (vö. pl. Bárczi 1958: 122).

⁴ Doerferhez (Dorfer – Tezcan 1980: 136a) csatlakozva: a jak. hosszúság (*ūr-*) és a hal. imperativus kompenzációs geminátája (*hurri*) elégséges bizonyítéknak tűnik az etimologikus hosszúság föltételezésére. A trkm. *ur-* adat magánhangzójának kvantitása ez esetben másodlagos.

⁵ A Dankoff – Kelly-féle kiadás indexében (3, 41) téves az *ōru* lexémához történő utalás. Az adatot helyesen kezeli Clauson 13b: az *opri* 'völgy, mélyedés' adatot az őtör. *op-* 'lenyel' műveltető képzős formájához (**opur-*) kapcsolja.

K⁶: *opir-* 'otvalit'; razvorotit'; razrušit'; vzorvat' (kzk.); *opur-* 'otryvat', othvatyvat' bol'simi kuskami'⁷ (kirk.)⁸;

O: *opur*-⁹ 'razrušat'; (peren.) razvalivat' (napr. rabotu, hozjajstvo)' (trkm.)¹⁰

T: *opur-* 'prolamyvat'; razrušat' (nujg.)

H: **hopur-* *'zerstören' cf. *hopruq*

Származékok:

-(O)k

K: *opiriq* 'ryhlyj; nepročnyj' (nog.); *opiriq* 'bezzubyj' (kzk.); ? *opuruk* čatk. 'obryv, podmytyj vodoj' (kirk.)¹¹;

H: *hopruq* 'zerstört, verfallen' (Doerfer – Tezcan)

-Xš

T: *opuruš* 'prolamyvanie; razrušenie' (nujg.)

-(X)l-

K: *opiril-* az *opir-* ige passzívuma (kzk.); *opurul-* az *opur-* ige passz.–reflexív alakja (kirk.); *opirilip tüs-* intr. 'provalit'sja (obrušit'sja)' (RKklpkSl 791a)

O: *opuril-* az *opur-* ige passz.–reflexív alakja, 'razrušat'sja, razvalivat'sja; (peren.) byt' razvalennym, razvalivat'sja (napr. o hozjajstve)' (trkm.)

T: *opurul-* az *opur-* ige passzívuma (nujg.)

-(X)l-(X)t-

K: *opurult-* az *opurul-* ige kauzatívuma (kirk.)

-(X)l-Xš-

⁶ A modern kipszak adatok intervokális *-p-* mássalhangzója egy egykori szóbelseji **-pp-* re enged következtetni.

⁷ A Judahinnál idézett adat *četinen opurup jedik* 'otryvali bol'simi kuskami i eli, my žrali vovsju' ugyanakkor felveti annak a lehetőségét, hogy a kirk. *opur-* ige jelentésének kialakulásában szerepet játszhatott az egykori török *op-* 'lenyel (vmít)' ige.

⁸ A kirkiz igéhez tartozó névszói származék: *opurma* 'dvuhstvol'noe ruž'e «perelomka»'.

⁹ L. még igeneves származékait: *opurma*, *opurmaklik*.

¹⁰ Első látásra elválasztandó ettől a szókezdő hosszú *ō-*val, s szóbelseji *-b-*vel jelentkező, speciális jelentésű trkm. *ōbur-* 'smyvat', razmyvat'; razrušat' ige, vö. pl. *suv kenari ōburdi* 'voda podmyla bereg'. A türkmén ige, s a vele homofón névszó (*ōbur* 'ovrag') további vizsgálatot igényel. Vö. még a trkm. *ōburma*, *ōburmaklik* igeneveket, az *ōbur-* bázisra visszavezethető szenvedő-visszaható *ōburil-* 'otvalivat'sja, otlamyvat'sja, provalivat'sja, osedat' igei alakot.

¹¹ A kirkiz čatk. nyelvjárási *opuruk* 'obryv, podmytyj vodoj' adat státusza kétes. Ide tartozhat, bár speciális jelentése alapján talán inkább egy a kirkizben ma nem adatolt 'partot alámos' (vö. a 7. j.-ben idézett trkm. ígét) jelentésű ige származékának tetszik. Ez esetben egy az ötör. *opri* (vö. 5. j.) alakkal etimológiailag összefüggő, **opur-* 'lenyelet' igéből indulhatnánk ki. A szóbelseji *-p-* mindezt ugyanakkor nem támogatja. A kérdést jelenleg nem lehet eldönteni.

O: *opuriliš-* 'razrušaťsja (postepenno napr. o stene)' (trkm.)

-(X)l-Xš-(O)k

O: *opurilišik* 'sryv, razval' (trkm.)

-(X)l-Xš

T: *opurulush* 'prolom; razrušenie' (nujg.)

-(X)š-

O: *opuriš-* az *opur-* ige kooperatív alakja (trkm.)

-(X)šdXr-

O: *opurišdir-* az *opur-* ige frekventatív-duratív alakja (trkm.)

-(X)t-

O: *opurt-* az *opur-* ige kauzatív alakja (trkm.)

Áporodik \leftarrow vö. ótör. **op(u)ra-* 'tönkre megy, szétmegy, előrepszik'
(intr.) < kései őstör. **hWpp+rA*-¹²

A TESz. (1: 165) az *áporodik* igét ismeretlen eredetűnek tartja. K. Palló Margit vetette föl (1982: 22–24), hogy az *áporodik* ige török eredetű lehet, s egy ótör. *aprā-* ~ *oprā-* igére vezethető vissza. Palló Margit úgy látta, hogy az ótörök igében „egyfajta jelentéshasadás játszódott le: 'veralten' ~ 'zugrunde gehen' (intr.) ~ 'zerspalten' (tranz.). A magyar jövevényszókban mind a két jelentésár-

¹² Az ige valószínűleg egy töről fakadhat a fentebb rekonstruált őstörök **hopp pūr-* szerkezetel, pontosabban annak hangutánzó eredetű nominális elemével. Ugyanakkor szemben az őstör. **hopp pūr-* rekonstruktum helyén álló modern török alakokkal, ahol az első szótagi vokális egy nyílt labiális, az őstör. **hWpp+rA-* modern török képviselőiben főként zárt labiálist találni az első szótagban. Egy hangutánzó bázis esetében mindez érthetőnek tűnik. Az első szótagi labiális [+/- zárt] minőségének megállapítása egyébként is a török nyelvtörténeti rekonstrukciók máig nem lezárt kérdései közé tartozik. A hagyományos török nyelvtörténeti megközelítések **o*, **ö* ill. **u*, **ü* rekonstruktumai nem mindig megbízhatók. Azokban az esetekben, ahol a mai török nyelvekben *o* ~ *u* ill. *ö* ~ *ü* ingadozás figyelhető meg az adatokban, fölmerülhet annak a lehetősége, hogy nem történeti **o*, **ö* vagy **u*, **ü* hangból, hanem egy félzárt **o*-ból (? félnyílt **u*-ból) kell kiindulnunk. Az is elképzelhető, hogy egy korai ótörök nyelvjárási keveredés húzódik meg a jelenség hátterében. A kérdés vizsgálatára – most készülő PhD-értékezésében – kollégám, Hakan Aydemir vállalkozott.

nyalat képviselve van: *áporodik* 'veralten, zugrunde gehen' és az ige nominális származéka *apró* 'zerstückelt' jelentésében"¹³.

K. Palló Margit jó irányban indult el. Az *áporodik* ige végső fokon összefügg *apró* szavunkkal. A magyarba bekerült ótörök átadó alak az intranszitiv ótör. **op(u)ra-* 'tönkre megy, előregszik' ige lehetett, melynek nominális bázisa meg-egyezhett *apró* szavunk török etimonjával. A magyarba bekerült ótörök denominális *+(X)ra-*¹⁴ igeképzős forma relatív tövégi magánhangzója az ómagyar kor folyamán megfigyelhető tendenciáknak megfelelően (D. Bartha 1991: 73) középső nyelvválásúvá változva vált a *-d* képző előhangzójává.

A török nyelvtörténeti adatokat l. Erdal monográfiájában (1991: 240–241) *opra-* 'to grow old, decay'.¹⁵

Modern török adatok:

K: *opira-* 'razvalivat'sja, obvalivat'sja, razrušat'sja' (nog.); *upura-* 'razbivat'sja na melkie krupinki' (kirg.);

T: *upri-* (< *upra-*) 'iznašivat'sja; vetšat', *stanovit'sja vethim*¹⁶ és 'zazubri-*vat'sja*¹⁷ (nujg.), ?*upra-* 'to spend' (nujgMalov)¹⁸, *upura-* 'to wear out' (turki-Jarring), ?*upru-* 'to spend' (Menges).

Nem tartozik a modern török igei adatok közé a szibériai törökség nyelvei közül a hakaszból kimutatható *ūra-* 'iznašivat'sja (*napr. ob obuvi*)' (hak.)¹⁹ adat, amelyben az *ū⁰* szegmens nem állhat egy egykori *up/op* hangcsoport helyén.²⁰

¹³ K. Palló Margit jelentéshasadásról szóló elképzelését Vásáry (1994: 274) elfogadta.

¹⁴ A hangutánzós bázisokhoz járuló *⁰ra-* képzős formák áttekintésére legutóbb Erdal (1991: 469–474) vállalkozott. Az ótörök korpuszra alapuló vizsgálata szerint a *⁰ra-* képző főként /k/, /g/ vagy /ñ/ végzetű bázisokhoz járulhatott. Főként, de nem kizárólag: vö. pl. anyagában a *tāprā-* 'to move, stir, shake' adatot. A *⁰ra-* formáns előtt Erdal szerint négyes illeszkedésű vokális a kései ótörökben jelenhetett meg.

¹⁵ További példákat hoz Clauson (14ab); ld. továbbá a karakhanida Qutadğu Bilig nyelvemlék 5416, 5919 sorait. Vö. még: Kāš. 140 (Dankoff – Kelly 1: 231) *tōn oprādi* 'The garment (or other) was worn out (baliya)' *oprār, oprāmāq*; Kāš. 601 (Dankoff – Kelly 2: 332) *kēn tōn oprāmās* 'The wide garment will not wear out'.

¹⁶ Vö. közvetlen származékát: *uprimaq* 'to be worn out' (turkiJarring).

¹⁷ Az UjgRSL szétválasztja az *upri-* ige jelentéseit, s két címszót biztosít az igeinek. Ez indokolatlan. A 'zazubri-*vat'sja*' jelentés nagyon jól érthető egy 'töredezik' jelentésmozzanatból. A szemantikai kapcsolathoz vö. pl. a német *Scharte* etimológiai összefüggését az ófelnémet *scart* 'zerhauen, verletzt' etimonnal.

¹⁸ A nujgMalov *upra-* ige jelentéséhez vö. a 26. jegyzetben idézett karaim ige 'provodit' (*vremja*)' jelentését.

¹⁹ A hakaszban van egy *üre-* 'iznosi't'sja (*ot dolgogo upotreblenija*); *razorit'sja, obednet'*; *umeret'* jelentésű ige is, melynek, természetesen, semmi köze sincs az *ūra-* igehez. Az *üre-* igeinek több képzett alakja is van, vö. pl. *üret-* az *üre-* ige kauzatívuma, 'iznosi't' (*odeždu, obu*v'), *razorit'* *kogo-čto-l., rastratit'* *čto-l.*' (hak.) stb.

²⁰ Räsänen – igaz, kérdőjellel – bevonja (REW 363b) a hakasz alakot az *opra-* szócikk adatai

A rekonstruált őstör. **hWpp+XrA-* 'tönkre megy, szétmegy, előrepszik' ige-ötörök kori *-(O)k* képzős származékainak jelentéstani mezeje igen széles. Az adatok személyre, ruhára, birtokra egyaránt vonatkozhatnak.²¹ Kétségtelen, hogy ezen régebb óta adatolt származékok folytatói lehetnek az alábbi modern török formák:

K: *opīrak* (razg.) 'odežda, barahlo' (nog.); *opuraq* 'odežda' (kmk.); *uprak* 'odežda, pla'e' (kar. H)²²; *upraq* 'odežda' (kar. K); *uprax* 'odežda, pla'e' (kar. T)²³; *upurak* 'razmel'čennyj, melkij; (*peren.*) zasluživajuščij prenebreženija' (kirg.). Kétséges viszont, hogy ide fűzhetjük-e a következő szavakat: K: *orpañ* 'ryhlyj' (RKklpkSI 896a); S: *orbak* 'rvanyj, dyrjavyj (*ob odežde*)' (tuv.), vö. *orbak-samdar* 'rvanyj, iznošennyj' (tuv.). Ha igen, akkor természetesen sajátos képzésű (kkalp.!), metatetikus alakokkal van dolgunk.²⁴

Szenvedő-visszaható igei származékokat találni a karaimban²⁵, műveltető képzős formák jelentkeznek több kipszak nyelvben és a neoujgurban²⁶. Ez utóbbit már a karakhanidából is ismerjük²⁷. Az etimológiai szempontból ide sorolható modern török adatokat néhány neoujgur forma teheti teljessé²⁸.

közé. Clauson (14ab) követi Räsänent, s idefűzi az *ura-* / *ūra-* adatot. Ez nem fogadható el. Vita-tott lehet a szintén Clauson által idevont oszm. *ipra-*, *ipri-*, *yepre-*, *yipri-* formák etimológiai státu-sza. Egy hangutánzósz bázissal rendelkező ige esetében mindez ugyanakkor természetesnek tekint-hető.

²¹ Vö. Clauson (13b), Erdal (1991: 240–241) *opra-k* 'decrepit, worn out'. Példák: BT XIII 16,9; Maitr. 194 v24 (*irinč yarlig oprak täpräk*) és 28. A Forf V7 metatetikus alakot mutat (*orpakī tālōki bilān*). Hasonlóan egy másik gazdasági szövegben: *orpak* *ayig sinok barim* 'my shabby, poor or broken property'. L. még: Kāš. 72 (Dankoff – Kelly 1: 144) *oprāq* 'a „tattered (xalaq)” garment, or other’, cf. *oprāq tōn* 'a tattered garment'; Kāš. 452 (Dankoff – Kelly 2: 154) *opraq yasiqdīn tōzluy ya čiqār* 'A well-wrapped bow may come out of a shabby bowcase'; Kāš. 461 (Dankoff – Kelly 2: 461) *nāčā mā opraq kādūk ārsā yaṣmurqa yarār* 'A felt cloak (lubbāda), even though it is worn out, may be suitable for rain'. A karakhanidában is előfordulnak metatetikus formák (*orpak*) vö. Qutađgu Bilig 3923, 4527 és 2564; Kāš.

²² Vö. még: *uprakli* 'imejuščij odeždu, v odežde' (kar. H).

²³ A 'ruha' jelentésű adatok szemantikai kapcsolata a bázisigével jól érthető. Vö. párhuzam-ként a magyar *viselet* és *viseltes* szavak etimológiai kapcsolatát, de figyelemre érdemes a magyar *rongy* szó 'ruha' jelentése is.

²⁴ Biztosan nem tartoznak ide: *urba* 'pla'e, odežda; [ženskoe] domašnee pla'e; (voen) ob-mundirovanie' (ttö.); *urba* 'odežda' (kr-tat. ← ttö.), melyek olasz nyelvi átvételek, vö. REW 390a.

²⁵ L. *upral-* 'istrepat'sja, iznosiť'sja, obvetšat', prijti v vethost'; *uvjadat', vjanut'* (kar. T, K) és *upran-* 'rassypat'sja, raspast'sja, iznosiť'sja, istrepat'sja; *vjanut'* (kar. T, H, K), ld. továbbá: *upranmax* 'uničtoženie' (kar. T).

²⁶ Vö. *opīrat-* 'razrušat', razvalivat' (nog.); *uprat-* 'iznosiť, istrepat' odeždu; iz''est' (*o myšah, červjah i t.p.*); *provodiť (vremja)* (kar. T, H, K); *upurat-* az *upura-* ige kauzatívuma (kirg.); *uprat-* 'iznašivat', privodiť v vethoe sostojanie' és 'delat' zazubrinj' (nujg.).

²⁷ Kāš. 135 (Dankoff – Kelly 1 225) *ol tōnin opratti* 'He wore out (*ablā*) his garment (or other)' *opratur opratmāq*. Kāšgarināl reciprok képzős formát is találunk: (Kāš. 123, Dankoff –

2. Koldus, koldus

A *koldus* szó török származtatására elsőként Vámbéry (NyK 8: 160) tett javaslatot, egyeztetve a magyar szót egy azóta is igazolatlan csagatáj *kuduš* 'kóborló dervis, koldus'²⁹ adattal, rámutatva arra, hogy a török szó s a családjába tartozó *kolguči* 'kérő, folyamodó' egyaránt a török *kol-* 'kér' ige származéka. Budenz (NyK 10: 104) csak az ún. „látszatos egyezések” kategóriájába sorolta Vámbéry etimológiáját, s indoklás – továbbá alap – nélkül a török *kol-* 'kér' ige jelentését 'bocsánatot kér' jelentésre szűkítette. Hunfalvy (NyK 14: 446) a magyar szó román, Munkácsi (NyK 17: 75, 80) pedig délszláv átvételeit jelezte. Munkácsi egyébként az ugor eredetű szavak kategóriájában tartja nyilván a magyar *koldus* szót. Németh Gyula (KCsA 2: 198), majd ugyanő, Török János álnév alatt (KCsA 2: 238) a *koldus* török származtatása mellett érvelt. Bárczi (Szófsz. 168a) bizonytalannak tartja a *koldus* szó etimológiáját, s rámutat, hogy a szó török származtatása azért nem meggyőző, mert ez a magyarázat megfejtetlenül hagyja a *koldul* igét, mely aligha választható el a *koldus* névszótól. Felveti, hogy a *koldus* – *koldul* szópár talán a *kólál* 'csavarog' igével van összefüggésben, s így végsőfokon a *kajla* szócsaládjába tartozhat a *koldus* és a *koldul*. Bárczi logikus érveit – miszerint a *koldus* névszó nem választható el a *koldul* igétől – többen megismételték azóta, így D. Bartha (MNY. 49: 174), Pais (MNY. 49: 175), s a TESz. szerkesztői, de arról, hogy a Bárczi által felvetett etimológia elfogadható-e, nincs konszenzus a magyar nyelvészeti irodalomban (vö. Török MNY. 50: 35).

Újabban Ligeti foglalkozott a *koldus* – *koldul* szópárral (1986: 212). Joggal nevezte kalandosnak a TESz. (2: 524ab) *koldul* címszó alatti magyarázatát, rámutatva arra, hogy az ott felsorolt, s a *koldus* – *koldul* szópár kapcsán említett szóalakok a *kalandozik*-tól a *kalimpál*-on vagy a *kódorog*-on keresztül egészen a *kóricál*-ig, vagy *kóványog*-ig, aligha tartoznak ide. Egyik – a TESz.-ben a szócsalád tagjaként említett – igének sincs 'kéreget' jelentése, továbbá súlyos hangtani és alaktani nehézségeket sem hárítottak el a szótár szerkesztői, akik ugyanakkor

Kelly 1: 210–211) *tönlär oprašti* 'The garments (or other) began to wear out' *oprāšūr, oprāšmāq*. Vö. még: *keñāššiz bilīg oprāšūr* 'knowledge without counsel wears out' [grows worse].

²⁸ L. *upraš* 'rashody na remont, plata za amortizaciju čego-l.' (nujg.) valamint *uprutuš* igenév (< *uprat-*) (nujg.).

²⁹ Vámbéry idézett cikkében adatát saját munkájából (Čagataische Sprachstudien, Leipzig 1867) veszi, ott 316b: *quduš* (Trkm.) 'der Derwisch, Bettler'. Vámbéry adatát – türkmén szóként – idézi később Budagov (2: 72b), s Radloff (2: 1006). Radloff szótárában (2: 611–612) találunk *qodoš, qodaš* (oszm.) adatokat is, 'rogonosec, prodajuščij sobstvennuju ženu; der Hahnrei, ein Mann, der seine eigene Frau prostituiert' valamint 'brodjačij niščij derviš, ein sich umhertreibender bettelnder Derwisch' jelentésben. Radloff adatai szétválasztandók, s ellenőrzést igényelnének.

megjegyzik, hogy a *koldus* „ötörökből való magyarázata – vö.: Kāšy. *goldačī*; ujj. *qolgučī*, *qoltgučī*, *xoltgučī* (KCSA. 2: 198): 'koldus' – kevésbé valószínű, mivel megfejtetlenül hagyja a *koldul* igét”.

Ligeti (1986: 212) elutasítva a TESz. szócikkének magyarázatát, úgy látta, hogy valószínűen mégis vissza kell térni ugyan a *koldus* – *koldul* szópár megfejtésekor a török magyarázathoz, de az ismert török etimológia „valóban nem kielégítő, legalábbis a hagyományos etimológiai módszereket követve nem az.” Ligeti – nagyon helyesen – nemcsak abban látta a nehézséget, hogy a *koldus* Vámbéry (NyK 8: 160) óta napirenden lévő török származtatása nem számol a *koldul* igével, hanem abban is, hogy a *koldus* számára kijelölt *qolgučī*, *qoltgučī* vagy *goldačī* alakokból nem vezethető le a magyar *koldus* szó. Ligeti a szóvégi *°čī* szegmens magyar -s képviselőjét igazolatlanul látja. Ellenvetése, miszerint a bizonytalan magy. *orvos* ~ török *arvīšči* egyeztetésen kívül nincs hitele a török *°čī* végződés magyar -s megfelelésének, nem tűnik talán elháríthatatlannak, de meggondolkodtató³⁰.

Ligeti nem hívja fel rá ugyan a figyelmet, de van a korábbi *koldus* ← török *qolgučī*, *qoltgučī* származtatásnak további nehézsége is. A magyar szóbelseji -ld- sem a *qolgučī*, sem a *qoltgučī* alakból nem magyarázható³¹, a szóbelseji -ld- sem -lg- sem -ltg- hangkapcsolat helyén nem állhat. Nem magyarázható a *koldus* olyan átdó alakból sem, melyben a török -ltg- hangkapcsolat -lt- hangkapcsolattá egyszerűsödött³².

Mindez azt jelenti, hogy a *koldus* szóbelseji -ld- hangkapcsolata miatt, ha el is háríthatnánk a fentebb – a TESz. szerkesztőinek és Ligetinek köszönhetően – idézett kifogásokat, még mindig törölnünk kellene a török átdó alakok közül a

³⁰ A török +čī képző helyén a magyar nyelv – biztos etimológiával rendelkező – török jövevényszavai szóvégi -cs hangot mutatnak: vö. *ács* ← **ačač+čī*, *bölcs* ← **büčā+čī*, *szatócs* ← *sat-Xg+čī*, *szűcs* ← **šīyčī*. Bár ezekben a biztos etimológiájú szavakban a magy. -cs ~ török +čī megfelelés következetes, Róna-Tas András professzor úr – jelenleg kéziratban – a magyar nyelv korai török jövevényszavait feldolgozó munkanyaga, melynek rendelkezésemre bocsájtását ezúton is megköszönöm, ugyanakkor néhány olyan török jövevényszóval is számol a munkahipotézis szintjén, melyek magy. -s török +čī megfelelést mutatnak. Ilyen – bizonytalan etimológiájú – szavak lennének a már említett *orvos* mellett a *tálto*, a *társ* és az éppen itt vitatott *koldus*.

³¹ A magyar nyelv török elemei közül a szóbelseji -ld-t találunk az alábbi szavakban: *ildomos* ← vö. tör. *(y)ildam; *köldök* ← **kildik* (<? *kindik*). Állhat továbbá a török átdó alak szóbelseji -ld- hangkapcsolata helyén a magyarban -gy- (*ágyú* ← *aldag* vagy **aldag*), -d- (*bóda* ← **baldag* vagy **balday*), melyek egy korábbi *-ld- hangkapcsolatból érthetők. Egyetlen esetben találunk eltérő képviselőt a fentiekhez, de itt, a rengeteg alakváltozatot mutató *ketreng* (ld. *kömdörög*, *kömdreg*, *kömdörög*, *kömdörög*, *keméndereg*, *kentereng*, *kentereg*, *kéméndereg*, *kémendereng*) szóban, világosan belső fejlemény a zöngétlen dentális. (A török átdó alak **kömdürük* lehetett.)

³² A szóbelseji török -lt- helyén a magyar nyelv török elemei megőrzött -lt- (-jt-) megfelelést mutatnak. Csak a biztosnak tekinthető idetartozó alakokat idézem: *balta* ← **balto*; *bojtórján* ← **baltírjan*.

qolguči, *qoltguči*, vagy **qoltuči* formákat. Más a helyzet a Kāšgarī-nál szereplő *qoldači* alakkal³³. Ez a forma szerepelhetne átdó alakként a szóbeljei *-ld-*je miatt, de változatlanul nem oldaná meg a *koldus* – *koldul* szópár magyarázatát, s a Ligeti által felemlegetett szóvégi tör. *°čI* – magyar *-s* megfelelés igazolatlan-ságát sem.

Ligeti – mint olyan sokszor – ezúttal is rámutatott már a lehetséges megoldásra, csak – mint szintén olyan sokszor – nem fejtette ki véleményét. Idézett munkájában (1986: 212) így ír: „A *koldus* – *koldul* szópárban az *-(u)s* ~ *-(u)l* kétségtelenül magyar toldalék.”

A magyar *koldus* – *koldul* szópár valóban belső magyar fejleménynek látszik. Végső fokon azonban török eredetű, s bázisa egy **qoldu* 'kéregetés' szó lehet. Ennek az – ismereteim szerint nem kimutatható – alaknak a rekonstruálásához az alábbi török nyelvtörténeti, s modern nyelvi adatok adnak alapot.

Az igei bázis – az ismert, és az eddigi török származtatások során is végső fokon kiindulópontként kezelt – *qol-* ige, melynek jelentése 'kér, kérlel' volt. A bázis főbb nyelvtörténeti adatait l. Clauson etimológiai szótárában (616b–617a: *kol-* 'to ask for /something Acc./'³⁴), az ótörök szótárban (DTS 454a: *qol-* 'prosit', dobivat'sja, vymalivat'; želat').³⁵

Fontosabb régi ujjur és manicheus³⁶, brāhmi³⁷ adatok mellett, középtörök adatokat találunk a kipsak nyelvágban³⁸ és a csagatájban³⁹.

³³ L. Kāš. 210 (Dankoff – Kelly 1: 316): *qoldači* 'beggar' a következő mondatban *qoldačiqa miñ yaŋaq barča bilä ayruq tayāq* 'I owe the beggar a thousand walnuts; besides all this (I'll give him) a stick to lean on'.

³⁴ Clauson úgy gondolja, hogy a *qol-* igenek van egy másodlagos *qolt-* alakja is (l. különösen a 621b: D *kolgūčī* Dev. N. Ag. fr. *kol-*; 'beggar' címszót), melyben Clauson a *kolgūčī* mellett fölbukkanó *koltgūčī* alakokat is idézi, s ezek alapján következtet, egy másodlagos *qolt-* igré. Hasonlóképpen járnak el a DTS szerkesztői is (vö. 454b: *qolt-* 'prosit'). Voltaképpen nincsen semmi okunk ilyen másodlagos igei alak felvételére. Ligeti egyébként (1986: 212) – Clauson és a DTS nyomán – már *gold-*, *qolt-* intenzívum képzős változatokról beszél, anélkül, hogy ilyen adatok kimutathatók lennének a törökségben. A Clausont és Ligetit megtévesztő adatok helyes értékelését már Erdal elvégezte. A *koltgu+la-* 'to beg' elemzése kapcsán mutat rá helyesen (1991: 440), hogy a *-t-* szegmens nem része az igei bázisnak, nem műveltető képző, hanem egy mássalhangzó előtti szonáns követő dentális betoldás, mely alkalmanként több ismert lexémában is megjelenik: vö. pl. *kūlgū* ~ *kūltgū* 'apoplexy' (Clauson 718a), *bağirlak* ~ *bağirtlak* 'sand grouse' (Clauson 319ab).

³⁵ Vö. még az alábbi származékokat: Clauson 620a: D *koltur-* Caus. f. of *kol-* (Kāš. 362 /Dankoff – Kelly 2: 58/: *ol mindin nāñ qolturdi* 'He had someone ask /sa'ala/ me for something'); 621a: D *kolgür-* Hap. leg. Inchoative f. of *kol-* (Kāš. 363 /Dankoff – Kelly 2: 59/: *ol mindin qolγirdi* 'He was about to ask me for something'); 623b: D *kolun-* Refl. f. of *kol-* (Kāš. 345 /Dankoff – Kelly 2: 41/: *är nāñ qolundi* 'The man asked for /sa'ala/ a thing'); 624a: D *kolunğuči* Dev. N. Ag. fr. *kolun-* 'beggar'.

³⁶ Hamilton: *qol-* 'solliciter, demander': *nā qut q.-ur siz* 11.4; *ol bergim üčün tāñri qulī maña q.-yalī id tep temädi* 28.9; *qolγučī*, *qolγučī* 'Quémandeur, mendiant'; *yoq čīγay q.-lar* 1.20; TT I–

A modern nyelvi adatok nem olyan elterjedtek, mint amilyen elterjedtségre Ligeti (1986: 212) utal. Hiányzik a bázis és származékai az oguz nyelvekben, a csuvasban, jakutban, haladzsban, nincs meg a szibériai török nyelvekben, s a – karaim nyelvjárások kivételével – a kipszak nyelvekben sem találjuk nyomát. A vonatkozó mai adatok a következők:

K: kar.T, H *kol-* 'prosit', vö. *kolam astri* 'očen prošu', K *qol-* 'prosit'; *-gA képzős származékok, inetimologikus -t-vel: kar.H *koltka* 'pros'ba; molitva, molenie', K *qoltqa* 'mol'ba, pros'ba; molitva', kar.T *koltxa* 'pros'ba, mol'ba; molitva'; a cselekvő személyét jelölő *-(X)g+čI képzős származék: kar.H *koluvcu* 'prositel'; kar.T *koluvču* 'prositel', a bázisige -(X)n- reflexívum képzős származéka: kar.T, H *kolun-* 'prosit', 'vyprašivat', 'naprašivat'sja', *maxlania kolundi* 'on prosil izvinenija'

T: nujg. — ; szal. *kōla-* (?⁴⁰)II (ëjš.) 'sprašivat', sujg. *q'ol-* 'prosit' (Tenišev hivatkozása: Malov 57); a cselekvő személyét jelölő *-gUčI képzős származékok: *q'olqizi*, *qolqiča*, *qolqiči* 'prositel', 'niščij'.

A török nyelvtörténeti, s a szórványosan előforduló mai adatok között nem találunk ugyan olyan formát, melyből a magyar *koldus* – *koldul* szópár kifogástalanul magyarázható lenne, de ahhoz bőséges alapot nyújtanak a török adatok, hogy rekonstruálhassunk egy **qoldu* 'kéregetés' átdó alakot, melyből mind a *koldul* ige⁴¹, mind a *koldus* névszó⁴², mint belső, honosító képzőkkel ellátott magyar fejlemény magyarázhatóvá válik. Az itt rekonstruált **qoldu* alak a *qol-* 'kér, kérlel' bázisige deverbális -dU nomenképzős származéka. A török ergatív -dU képzővel legutóbb Erdal (1991: 332–334) foglalkozott az ótörök korpuszban. A -dU képző tranzitív és intranszitiv igei bázisokhoz egyaránt járulhatott. Mint minden ergatív formáns, a -dU képző tranzitív igei bázisokhoz járulva olyan nomen képzett, mely vagy a bázis által jelölt cselekvés eredményét, tárgyát, vagy magának a bázisige által jelzett cselekvés folyamatát jelölte. Erdal (1991:

V (Index): *qol-* 'erbitten': *krmsuxn q.-ti* IIA 36: *krmsuxn qol-ti* 'erbat Verzeihung'; *q.-urbiz* III 173: *qut qolur-biz sizin* 'Segen erflehen wir (von) Dir'; *irinčülärimin boşuy q.-up* IVB 50; *qolun-* 'erflehen': *q.-tilar* III 141: *qut qoluntilar tözügü* 'Segen erflehten sie alle'.

³⁷ TT VIII (Index) *qol-* 'erflehen' (?): *hkuol-* K 5 (?); *qolqur-* 'erflehen': *hkuol//or-* K 5,5; *qolunlug* 'bittend': *hkolomlug* K 7.

³⁸ Vö. Berta 1996: 258.

³⁹ Vö. Rabg. *qol-* 1. 'to request', passim.; 2. 'to beg'; *qolgalu bardum* b.165r7.; 3. 'to ask for the hand of a woman', A.49r19, B.42v13 ~ *al-*, C.31v32 *qolinu bardim*, C.75v10.; *qolguči* 'beggar', B.165r1 ~ *darviš*, C.75v4.

⁴⁰ A szóvégi -a- magyarázatra szorul. Lehet, hogy egy a középtörök kortól megfigyelhető gyakorító képzőt mutat a szalár adat. Tenišev szalár adatahoz fűzött megjegyzése, hogy a *kōla-* adat kínai jövevény lehet, szintén meggondolkodtató.

⁴¹ A denominális +l- igeképzőhöz vö. Bárczi – Benkő – Berrár 330.

⁴² A denominális +s nomenképzőhöz vö. Bárczi – Benkő – Berrár 331.

332) kiemeli az ótörök anyagból az *umdu* 'coveting, begging' noment, melynek ismert *umdu* + *či* 'beggar' származéka is. Az ótörök *um-* 'kér, kérlel' ige tökéletes szemantikai párhuzama a *qol-* igének. Ez a szemantikai párhuzam, természetesen nem bizonyíthatja, de erősítheti az itt rekonstruált **qol-du* 'kérelem, kéregetés' lexéma hitelét.

Rövidítés- és irodalomjegyzék

Bárczi Géza (1958), Magyar hangtörténet.² Budapest.

Bárczi, Szófsz. = Bárczi Géza, Magyar szófejtő szótár. Budapest, 1941.

Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Budapest.

Berta Árpád (1996), Deverbale Wortbildung im Mitteltürkschakisch-Türkischen. Wiesbaden (Turcologica 24).

Boeschoten – Al-Rabghūzī, The Stories of the Prophets, Qışaş al-Anbiyā'. An Eastern Turkish Version I–II. Leiden – New York – Köln, 1995.

BT XIII = Berliner Turfantexte XIII, I. Zieme 1985.

Budagov, L. (1869–1871), Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij I–II. St.Pbg.

Clauson, G. Sir (1972), An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972.

čatk. = kirgiz nyelvjárás, I. kirg.

D. Bartha Katalin (1991), Az igeképzés. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest.

Dankoff – Kelly (1982–1985), Maḥmūd al-Kāšgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk). 1–3. Edited and Translated with Introduction and Indices by Dankoff, R. in collaboration with Kelly, J. Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Edited by Tekin, Ş. & Tekin, G. A. Harvard University Printing Office.

Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980), Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab) Budapest.

DTS = Drevnetjuruskij slovar'. Hrsg. V. M. Nadeljaev et alii. Leningrad, 1969.

ējš. = szalár nyelvjárás, I. Tenišev

Erdal, M. (1991), Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. 1–2. Wiesbaden. (Turcologica 7)

Forf. = Umemura, Hiroshi, 'Iyakubatsu nōkan mongon no aru uiguru monjo, tokuni sono sakusei chiiki to nendai no kettei ni tsuite'. In: *Tōyō gaku* 58, 3–4.

Gabain, A. von (1954), Türkische Turfan-Texte. 8. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1952 Nr. 7. Berlin.

H = I. hal.

hak. = hakasz, I. HakRSI.

HakRSI. = Hakassko-russkij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1953.

hal. = haladzs, I. Doerfer – Tezcan

- Hamilton, J. (1986), *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang I–II*. Paris.
- jak. = jakut, l. Pekarskij
- Judahin, K. K. (1965), *Kirgizsko–russkij slovar’*. Moskva.
- K = kipcak nyelvág
- karH = a karaim halicsi nyelvjárása, l. KRPSl.
- karK = a karaim krimi nyelvjárása, l. KRPSl.
- karT = a karaim troki nyelvjárása, l. KRPSl.
- Kāš. = l. Dankoff – Kelly
- KCsA = Kőrösi-Csoma Archivum. Budapest – Hannover, 1921–1941.
- kkalp. = karakalpak, l. KkalpBask.
- KkalpBask. = ‘Slovar’ in Baskakov, N. A., *Karakalpakskij jazyk. I. Materialy po dialektologii*. Moskva, 1951.
- kmk = kumük, l. KmkRSI.
- KmkRSI. = Kumyksko–russkij slovar’. Ed. Bammatov, Z. Z. Moskva, 1969.
- K. Palló Margit (1982), *Régi török eredetű igéink*. Szeged.
- KRPSl. = Karaimsko–russko–pol’skij slovar’. Eds. Baskakov, N.A. et al. Moskva, 1974.
- kr-tat. = krimi-tatár, l. KrTatRSI.
- kirg. = kirgiz, l. Judahin
- KrTatRSI. = Krymskotatarsko–russkij slovar’. Eds. Asanov, Š. A. et al. Kiev, 1988.
- kzk. = l. KzkRSI.
- KzkRSI. = Mahmudov, H. & Musabaev, G., *Kazahsko-russkij slovar’*. Alma-Ata, 1954.
- Ligeti Lajos (1986), *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest.
- Maitr. = Maitrisimit. Faksimile der alttürkischen Version eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. I–II. Wiesbaden – Berlin, 1957–1961.
- Malov, S. E. (1967), *Jazyk želtyh ujugrov*. Moskva.
- Menges, K. (1955), *Glossar zu den volkskundlichen Texten aus Ost-Türkistan II*. Wiesbaden.
- MNy. = Magyar Nyelv. Budapest. 1 (1905) –
- nog. = nogaj, l. NRSI.
- NRSI. = Nogajsko–russkij slovar’. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1963.
- nujg. = neoujgur, l. UjgRSI.
- nujgMalov = Malov, S. E., *Ujgurskij jazyk. Hamijskoe narečie. Teksty, perevody i slovar’*. Moskva – Leningrad. 1954.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Pest [később] Budapest. 1 (1862) –
- O = oguz nyelvág
- oszm. = oszmánli
- ótör. = ótörök
- östör. = östörök
- Pekarskij, Ė. K. (1959), *Slovar’ jakutskogo jazyka. 1–3*. Photomechanischer Nachdruck der ersten Ausgabe [1907–1930] Jakutskij Filial AN SSSR.
- Rabg. – al-Rabghūzī csagatáj nyelvméleke, l. Boeschoten

- Radloff, W. (1893–1911), Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. 1–4. Sanktpeterburg.
- Räsänen = I. REW
- REW = Räsänen, M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17,1. Helsinki, 1969.
- RKklpkSl. = Russko–karakalpakskij slovar'. Ed. Baskakov, N. A. Moskva, 1967.
- Róna-Tas András (1996), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest.
- S = szibériai nyelvvág
- sujg. = sárga ujjur, I. Malov 1967
- szal. = szalár, I. Tenišev
- T = turki nyelvvág
- Tenišev, Ė. R. (1976), Stroj salarskogo jazyka. Moskva.
- TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest 1967–1984.
- tör. = török nyelvek általában, nem azonos a ttö. terminussal
- trkm. = I. TrkmRSI.
- TrkmRSI. = Turkmensko–russkij slovar'. Eds. Baskakov, N. A. et al. Moskva, 1968.
- TT I–V (Index) – W. Bang und A. von Gabain, Türkische Turfan-Texte. 1–5. Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Berlin, 1929–1931.
- TT VIII = I. Gabain 1954
- ttö. = törökországi török, I. TuRSI.
- turkiJarring = Jarring, Gunnar, An Eastern TurkiñEnglish Dialect Dictionary. Lund, 1964
- TuRSI. = Turecko–russkij slovar'. Eds. Mustafae, Ė. M.–Ė. et al. Moskva, 1977.
- tuv. = tuvai, I. TuvRSI.
- TuvRSI. = Tuvinsko–russkij slovar'. Ed. Pal'mbah, A. A. Moskva, 1955.
- UjgRSI. = Ujgursko–russkij slovar'. Ed. Rahimov, T. R. Moskva, 1968.
- Vásáry István (1994), *Çöp* and its Derivatives: A Turkic Family of Words and their Reflections in Hungarian. In: Journal of Turkology 2 (1994) 273–292
- Zieme, Peter (1985), Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren. Berlin.

Korai „altaji” lexikális elemek a déli szláv nyelvekben

The etimologies of the following words are discussed: Old Slav *bělēgъ* ‘sign’, *birъ* ‘tax’, *šarъ* ‘paint’, *šarъčī* ‘painter’, *tojagъ/tojaga* ‘stick, staff’, *veriga* ‘chain’, *terъ* ‘court of law, lawcourt’, *trēmъ* ‘tower’ and Old Russian *birъčii* ‘painter’.

E cikkben **Az „avar” nyelv nyomában** című, Szegeden 1999 júniusában megvédett szakdolgozatomban leírt kutatási eredményeim bemutatását tűztem ki célul, itt-ott már módosított eredményekkel, hiszen a védés ideje óta elmúlt idő alatt több olyan adatra bukkantam, amelyek meglétét és hangalakját szakdolgozatomban még csak feltételezni tudtam. Mi volt a szakdolgozat célja? Mindekelőtt néhány alapkérdés vetődött fel bennem, és ezekre kerestem a választ: pl. a déli szláv nyelvtörténeti és nyelvjárási ismeretek tükrében mennyire tarthatók a szakirodalomban található vélemények, elméletek és etimológiák a déli szláv nyelvek „altaji” elemeivel kapcsolatban? Vannak-e biztos kritériumok (hangtani jegyek, földrajzi elterjedtség, stb.) ahhoz, hogy a déli szláv nyelvekben található korai orientális eredetű nyelvi másolatokat és örökségyszavakat ezen kritériumok alapján rendezve szétválaszthassuk a különböző „altaji” jövevényszó-rétegeket, hiszen ezekről a Kárpát-medencében beszélt népvándorláskori „altaji” nyelveknek nincsenek megfejtett nyelvemlékei. Vannak-e a magyarban avar és dunai-bolgártörök jövevény- vagy örökségyszavak? Milyen új adalékokat szolgáltatnak a déli szláv nyelvek a nyugati ótörök nyelvek rekonstrukciójához? Az biztos, hogy a történelem során a szláv népek több esetben is érintkeztek különböző török nyelvű népekkel. Az érintkezések alapján a déli szláv nyelvek közül a szerb és a bolgár nyelvben legalább három török jövevényszórétegnek kell lenni: 1. korai réteg; 2. kun-besenyő-úz réteg; 3. oszmán-török réteg. E három közül a legjobban feltárt az oszmánli jövevényszavaké. Ez érthető is, hiszen időben ez áll a legközelebb korunkhoz, és az átadó nyelv is jól ismert. Egészen más a helyzet az első és a második rétegnél. Ezeknél az átadó nyelv szinte ismeretlen, a déli szlávok őseivel kapcsolatba került hajdani török népeknek sokszor csak a nevét tudjuk. Nyelvükből írott forrásként esetleg néhány glossza maradt fenn, azok is általában címek és nevek. Ráadásul a második réteg esetében átadó nyelvként legalább három nyelv jöhet számításba, az elsőben pedig csak sejtéseink lehetnek, hogy hány nyelv örökség- és jövevényszavait foglalhatják magukba.

A nyugati ótörök nyelvek¹ megismeréséhez, és annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy a magyar honfoglalást megelőzőleg voltak-e mongol nyelvet beszélő népek az eurázsiai puszták nyugati végében, nagyon fontos az adatok helyes értékelése. Szakdolgozatomban abból indultam ki, hogy ha sikerül azonosítani a dunai-bolgár nyelv² elemeit, akkor leszűkül a kör, és az avar szavaknak a dunai-bolgár szavak csoportján kívül kell lenniük. Ezen maradék szavak halmazát a továbbiakban avar-gyanús szavakként fogom említeni.

A korai orientális eredetűnek tartott halmazról először leválasztottam az arab és perzsa szavakat, majd a bizonytalan etimológiájú, de altaji szavakkal is rokonított szláv szavakat. Kizártam a vizsgálódásból a méltóság- és a személyneveket. A népneveket sem tárgyalom. A maradék „altaji” eredetű szóanyag csoportosítása kétféleképpen történt. Először földrajzi elterjedtségük alapján rendszereztem őket. Leválasztottam az anyagról azokat a szavakat, amelyek csak a balkáni szláv nyelvekben vannak meg, illetve azokat, melyek a keleti szláv nyelvekben biztosan déli szláv közvetítésűek. Ezeknek a szavaknak egy része minden bizonnyal dunai-bolgár eredetű. Ez a balkáni anyag meglehetősen tarka képet mutat. A szavak további csoportosítása, illetve a dunai-bolgár réteg leválasztása már csak a szavakon található nyelvi kritériumok alapján lehetséges. E szavak között akadnak olyanok is, amelyek nem dunai-bolgár vagy valamely más, a Balkán-félszigeten beszélt török vagy mongol nyelvből valók. Azaz olyanok, melyek régebben meglehettek a szláv nyelvek többségében, de időközben kivesztek és ma már csak a balkáni szláv nyelvek őrzik ezeket.

Az előbb említett balkáni anyagnál jóval kisebb az orientális eredetű adatok azon csoportja, melyek elemei szinte minden szláv nyelvből kimutathatók. Ezeknek a szavaknak egy részével a kutatás nem tud mit kezdeni, hisz a nagy földrajzi elterjedtségüknek nem biztos, hogy kronológiai okai vannak. Az is elképzelhető, hogy műveltségszóként kölcsönözték ezeket, vagy a szó mára már ki nem mutatható belső szláv vándorlással került el a szláv népek többségéhez. Mindenesetre ebben a csoportban vannak az úgynevezett „avar-gyanús” szavak, hiszen az avarok akkor érkezhettek a Kárpát-medencébe, amikor a szláv népek még nem vándoroltak szét. Ez a néhány szó, persze, kevés ahhoz, hogy az avarok nyelvéről komolyabb következtetéseket vonhassunk le³.

Míg a dunai bolgárok és a Balkán-félszigetre később betelepülő kipcsakok és úzok nyelvi nyomait a szerb és a bolgár nyelvben kell leginkább keresnünk,

¹ A nagy népvándorlás korában az Urál hegység környékére vagy attól nyugatra eső területekre vándorolt török népek nyelvei.

² Kr.u. 679–680 körül Aszparuh vezetésével Moesiába, a mai Bulgáriába vonult bolgár-törökök nyelve.

³ Az avarok nyelvével kapcsolatos feltevések tudománytörténeti áttekintését Róna-Tas, A. 1996: 181.

addig az avar nyelv emlékeit kutatva fontos forrásként jöhetnek számításba a dalmáciai horvát nyelvjárások, hiszen az ottani horvátok ősei különösen szoros kapcsolatban álltak az avarokkal. Constantinus Porphyrogenitus bizánci császár *De administrando imperio* című munkájában a következőket olvashatjuk: (30, 67–73) „Az avarok azt látták, hogy ez a föld (Dalmácia és környéke néhány tengerparti város kivételével) a legszépségesebb, ezért megtelepedtek rajta. A horvátok akkoriban Bajorországon túl laktak, ahol jelenleg a fehér horvátok vannak. Közülük vált ki egy nemzetség, ugyanis öt testvér Klukas, Lobelos, Kosentzés, Muchló és Chrobatos meg két nővér Tuga és Buga a maga nép(rész)ével eljött Dalmáciába, s ott találta az avarokat, akik a földet birtokba vették. Pár évig harcoltak egymással, majd a horvátok bizonyultak erősebbeknek: az avarok egy részét megölték, a többieket pedig behódolásra kényszerítették. Ettől fogva ez a terület a horvátok hatalmába került, ám máig vannak Horvátországban az avarok közül való lakosok, s ezek avar mivolta felismerhető. A többi horvát visszamaradt Frankhon közelében, s ezeket most belochrobatosoknak azaz fehér horvátoknak mondják; nekik saját fejedelmük van.”⁴

Dolgozatomban először néhány balkáni szót boncolgatok, majd a dunai bolgár-török etimológiák után kitérek két avar-gyanús szó tárgyalására is. A balkáni anyagból csak a *bělēgъ*, *birъ*, *birъčii*, *šarъ*, *šarъči*, *tojagъ/tojaga*, *veriga* szavakat tárgyalom. Az avar-gyanús szavak közül a *terъ* és *trēmъ* szavakat elemzem.

Szólnom kell még a munkában található jelölési rendszerről. A török és a mongol hosszú magánhangzókat minden esetben az adott magánhangzó után kitett kettősponttal jelölöm (pl. *a:*). Nem írom külön betűvel a mélyhangrendű szavakban található *g*-t. Abban az esetben viszont, ha a *g* spiráns volta biztosított, *γ*-val jelölöm. A *dž* hangot a török és a mongol nyelvi adatokban egyaránt *dž*-vel jelölöm. A mongol szókezdő *b*-t *b*-vel, a *d*-t *d*-vel, a *dž*-t *dž*-vel és a szóvégi *g*-t *g*-vel írom át az egyszerűség kedvéért, noha ezek a kiejtésben zöngétlen médiák az összes mongol nyelvben. A *C* a mássalhangzót jelöli, a *V* a magánhangzót, az *X* a négyes illeszkedésű szuffixumvokálist (*ī* / *i* / *u* / *ü*), az *A* *a* vagy *ä*, az *I* *i* vagy *ī*, az *O* *o* vagy *ö*, az *U* *u* vagy *ü* hangot jelöl a hangrendtől függően. A *G* *g*-féle hangot, a *K* *k*-féle hangot jelöl, stb. Török és mongol szavaknál, ha a szót kötőjel (-) követi (pl. tör. *ö:r-* 'fon'), akkor az azt jelenti, hogy ragozatlan ige-töről van szó. A deverbális képzők -, a denominálisak + jel után állnak. Szláv oldalon a hangsúlyjeleket következetesen kiírom, ha az adott forrás is jelöli. Itt kell megjegyeznem, hogy a szerb, horvát és szlovén hangsúlyjelek jelölésében a szlavisztikai átírást követem: (´) hosszú emelkedő; (˘) rövid emelkedő; (ˆ) hosszú ereszkedő; (˝) rövid ereszkedő; (ˉ) hosszú hangsúlytalan.

⁴ Szádeczky-Kardoss 1992: 213, 214. (90. §).

Balkáni anyag

bělēgъ (óegyh.szl.)

szláv adatok:

D: óblg. *bělēgъ* 'jel, jegy' (1350; Man.hr.; BER); **közép-blg.** *bělēgъ* 'jel, jegy' (13. sz.), *beleg* (16. sz.) 'id.' (Mikl.Lex.; Knie.); blg. *béleg* 'jel, ismertető vagy megkülönböztető jegy; cél' (Knie.) | *béleg* 'znak; sleda; priznak, otlíčitelna čerta' (BER) | *béleg* m, Plur. *-lezi* 1. 'bélyeg, folt'; ~ *ot rana* 'forradás'; 2. 'jel, ismertetőjel'; (Bödey); **óegyh.szb.** *beleg* (1389), *bělēgъ* 'signum' (Mikl.Lex.; Knie.); **szb.** és **hv.** *biljeg*, *bjeleg*, *biljega*, *bilig*, *bjelig*, *bileg*, etc. 'jel, jegy'. Első adatok 1327-től (RHS, Ver., etc.; Knie.); *bēleg* m, Plur. *belēzi*, Gen.Plur. *bělēgā* 1. '(ismertető)jel, jegy, jelkép'; 2. 'mezsgyekaró'; 3. 'jegy(ajándék)'; 4. 'anyajegy'; 5. 'párviadalra/bajvívásra kijelölt hely'; 6. 'célpont'; 7. 'bélyeg, jegy (állaton)'; 8. 'bélyegző'; 9. obs. 'nyugta, nyugtatvány', *blagajnički* ~ 'pénztári bizonylat'; 10. '(posta- v. okmány)bélyeg'; 11. 'síremlék' (KK); *bēlega* f, Dat.Sing. *-zi*, Gen.Plur. *bělēgā*; 1. 'folt, anyajegy, ismertetőjel, sebhely'; 2. 'jel, jegy'; 3. 'kijelölt hely, cél(pont)' (KK); *biljeg*, m, Plur. *-ezi*, Gen.Plur. *biljēgā* occ. 'jegy, jel' (KK); *biljega* f, Dat.Sing. *-ezi*, Gen.Plur. *biljēgā* occ. 'jegy, jel' (KK); **monte negrói** *bjeljeg* (HER, Skok); **kaj-hv.** *bilig* 'jel, jegy' (Bell./Knie./) (valószínűleg < ča-hv.; ld. Knie.); **szln.** *belēg*, *bilēg* 'ismertetőjel/-jegy' (BER) | *beleg*, *bileg* 'Kennzeichen, Merkmal' (Knie.); **mak.** *beleg* (HER);

K: óor. *bělēgъ*, *belēgъ*, *bilēgъ* (13–14. sz.) 'znak' (Srezn.) ; **or.** *beljog* 1. 'znak, pjatno, belyj strup'; 2. 'podpisannyj blank dlja udostoverenija licnosti pred'javitelja' (Fasm.);

Más balkáni nyelv: albán: *beleg* (TMEN 1: 217; §96); román: *beleag* 'Erkennungszeichen' (TMEN 12: 217; §96).

A szakirodalomban elterjedt nézet szerint ez a szó az ótörök *bālgü* 'jel, jegy' szóból származik. Az egyeztetések során idetartozónak vélték még a *bilgü* 'tudás' szót is (Mikl. /1884/ TEL. 263; Mikl. /1887/ TEL. 15⁵; Mikl. /1887/ TEL. Abh. 86; BTLU 48; BER 1: 41; Fasm.1: 147). Kniezsa a szláv alakok alapján átadó alaknak egy **be:le:g* alakot rekonstruált (Knie. 956). Ligeti jelentés- és hangtani okok miatt elvetette azt a nézetet miszerint a szláv *bělēgъ* a török *bil-* 'tudni' ige valamilyen származékszava lenne. Szerinte az etimon egy azonos jelentésű török **bālāk*/**belāk* lehetett, amely a **bāl(-)* 'jelez; jel' szó származéka. Szerinte a *-k* > *-g* hangváltozásra a magyarázatot szláv oldalon kell keresni (Ligeti 1967: 427–441). Doerfer **bilik*/**bāllik* alakot rekonstruált (TMEN 1: 217; §96). Tekin szerint ez egy dunai bolgár-török jövevényszó az óegyházi szlávban. Szerinte a dunai bolgár-török nyelvben a következő folyamatok zajlottak le a tárgyalt szó esetében: „A szóvégi labiális magánhangzó elvesztette

⁵ E helyen Miklosich csak annyit jegyez meg, hogy „Man führt ein čagat. *belek* an.” De következő cikkében ismét *bilgü*-ből indul ki.

labialitását és az utolsó szótagban hangátvetés történt.” A halha nyelvből⁶ említ párhuzamot: „Ugyanez a változás később a halhában is lezajlott: klasszikus mongol *belge* (< ótörök *belgü*), halha *beleg*. Mint ahogy az látszik, a szónak a halha mongolban levő alakja az óegyházi szlávban levő alakkal egy és ugyanaz.” (Tekin 66).

A *bēlēg* szó etimonjának a meghatározása terén Kniezsával értek egyet. A török szó talán a **bāl(-)/?*bā:l(-)* 'megjelöl, jellel ellát'⁷; jel, jegy⁸, alapjelentésű nomenverbum igei alakjának *-GAK*⁹ képzős származéka, melyben a *CGV* hangkapcsolatban lévő *g*-t asszimilálta az előtte álló mássalhangzó, majd az így létrejött másodlagos hosszú mássalhangzó egyszerűsödött (*-lgä- > -llä- > -lä-*)¹⁰. A **bāl(-)/?*bā:l(-)* nomenverbum vokálisának egykori hosszúságára egyedül a szláv adatok utalnak. Egykori **bālgāk* alakra visszavezethető török nyelvi adat a 14. századi oszmán török *belek* /(A) blk/ 'jel' (Hurş. 31). A szláv adatokban a török *-GAK* képző *k*-ja helyén *g* található. A szóvégi *-K > -G* változás megfigyelhető a csuvasban (ótör.K. *-K ~ csuv. -Ø* (< ? **-w < *-G*)) és a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavaiban¹¹. A rekonstruált átdadó alak tehát **bā:lā:g* lehet. A másik lehetőség az, hogy a *bā:l* 'jel, jegy' jelentésű névszóhoz

⁶ Mongólia hivatalos nyelve.

⁷ A **bāl-* igető származékszavai a törökség szinte minden ágából kimutathatóak: *-GU* képzős alakok: ótör.K. *bālgü*: 'sign, mark; distinguishing, characteristic' (ED 340a, ahol további nyelvtörténeti adatok); *-GA* képzős alakok: mong. *belge* 1. 'znak, priznak, zametka, primeta, otličitel'nyj znak, harakteristika; znamenie'; 2. 'cel', meta'; 3. 'deterodnyja časi'; 4. 'polozenija, veduščija k zaključeniju (v logike)'; 5. 'pričina' (Kow. 2: 1117a) (a *belge* hangalakra visszavezethető törökségi szavak jövevények a mongolból); *-(O)K* képzős alakok: csag. *bilük* (sic) /bylwk/ (helyesen *belük*) 'znak, primeta' (R 4: 1767) (< **bālök*), etc.

⁸ **bāl* 'jel, jegy' → absztraktívumképzős alak: tkm. *bellik* /bel+lik/ 1. 'znak'; 2. 'zamečanie'; 3. 'promečanie' (Bas.-Kar.-Ham.); ellátottságképzős alakok: tkm., t.tör. *belli* 1. 'izvestnyj, znakomyj; jasnyj, javnyj, očevidnyj'; 2. 'izvestnyj, znamenity, znatnyj'; 3. 'opredelennyj'; 4. 'ustanovlennyj' (Bas.-Kar.-Ham.), (Mus.-Star.); csuv.an. *palä, pallä* 'znak, metka, primeta, otmetka, izobrazenie' (Ašm. 9: 82, 83; 86) (< *bāl+IXG*).

⁹ „-gAk : This quite lively suffix has three distinct tasks: It forms agent nominals, instrument nouns and names of ailments.” Erdal 1: 391.

¹⁰ A *CGV* hangkapcsolatban álló *G* asszimilálódására ld.: **ačyaq > t.tör.nyj. aččaχ* 'kulcs' (Caf. 1943); **batyaq > t.tör.nyj. batdaχ* 'sár' (Caf. 1942); ótör.K. *bürgä* 'flea' (ED 362b) > déloguz *berrä, birra* 'id.' (Doe.-He. 1989); ótör.K. *äšgāk* 'donkey' (ED 260ab) > az.nyj. *eššāk, eššäχ*, tkm.nyj. *eššek*, t.tör.nyj. *eššāk* (Ligeti 1957: 117); **qıryaq > horaszáni gurrāq, gırraχ* 'neben, Rand' (Doe.-He. 1993), etc.

¹¹ Pl. *gyűrű* < ősmagy. **džürüγ/*džürüw* < ótör.Ny. **džürüg/*džürüw* ~ ótör.K. *yüzük* 'fingerring' (ED 986); *borsó* < ősmagy. **buršay/*buršaw* < ótör.Ny. **burčag/*burčaw* ~ ótör.K. *burčaq* various kinds of pulse, usually 'bean', sometimes 'pea'; and metaph. 'a hailstone, a bead of sweat', and the like. (ED 357b); *bölcső* < ősmagy. **bilčüγ/*bilčüw* < ótör.Ny. **belčüg/*belčüw* ~ ótör.K. *bešük* 'cradle' (ED 380b); etc.

+*lA-* denomimális verbunképző, majd ahhoz egy *-(O)K*¹² deverbális nomenképző járult (*bä:l+lä:-k*). A szóvégi erős obstruens gyengülése az átható török nyelvben mehetett végbe. Ebben az esetben az átható alak **bä:llä:g* vagy a hoszszú mássalhangzó egyszerűsödésével **bä:lä:g* lehetett. Földrajzi elterjedtsége alapján az átható nyelv gyanújába a dunai bolgár-török fogható. A **bä:llä:g*/**bä:lä:g* alak kétféleképpen illeszkedett be a szláv nyelvek szókészleteti rendszerébe: megtalálható *o*-tővű hímnemű (*bělēgъ*) és *ā*-tővű nőnemű (**bēlēga*, cf. szb. és hv.) alakban is.

Egyelőre még nem állapítható meg az, hogy a magyar *bélyeg* szó szláv közvetítéssel került-e be a magyar nyelvbe, vagy pedig közvetlenül valamelyik nyugati ótörök nyelvből.

birъ, birъčii (óegyh.szl.)

szláv adatok:

D: óbolg. *birъ* (Man. hr.); blg. *bir, birija, berija* 'impot, contribution, taxe'; blg.nyj., obs. *bir, birka* (Knie.); szln. *bir* 'adó' (BER); szb. és hv. *bir* 1. 'kötelesség, tartozás'; 2. *sveštenički bir* 'párber; papi bér/illetmény' (Lev.-Sur.) | *bir* 'žito, koeto seljanite davat godišno na sveštenik' (BER) | *bir* m, Plur. *birovi*; 1. obs. 'egyházi adó', *sveštenički bir* 'párber'; 2. obs. 'adó', *godišnji bir* 'évi adó' (KK) | hv. *bir* (14. sz.-tól) 'collecta, census' (Maž. 62, Bell.; Knie.) | szerb *bir* (1222–8) 'census clero prae bendus' (Mon.Serb. 13; cf. Dan. 1:40; Vuk; RHS; Knie.)

K: or. *bir* 'nalog, podušnaja podat' (Knie.), or.nyj. (Besszarábia) *bir* 'pogolovnaja podat', podušnoe s caran' (Dař 1: 89);

más balkáni nyelv: román: *bir* 'Steuer, Kopfsteuer, Tribut' (Tiktin) | *bir* 'adó' (Bakos).

E szavakat Miklosich (MEW 13), Gombocz (EtSz 1: 360), Kniezsa (Knie. 796) a magyarból származtatták, de mindegyikük megemlíti, hogy a magyar *bér* szó török eredetű. Berneker (SEW 1: 57) szerint a *birъ* a *birati* ige főneve (iterativum a *berq ~ b̄rati* 'gyűjt, szed, szedeget'¹³ igéhez), úgy mint pl. a *pro-bir* 'választék, választás' a *probirati* 'válogat' igéből (cf. Asbóth JA 22: 480 is)¹⁴. Ligeti (1967: 439–441) jelentéstani szempontok miatt közvetlenül a törökből származtatja a szláv szavakat.

A törökből való kölcsönzést támogatja az óor. *birъčii* 'adószedő' (Preobr. 1: 26) adat is, mely a tárgyalt szó török nomen actoris képzővel (+*čI*) ellátott alakja. Ligeti a török átható alak meghatározása érdekében áttekinti a török *be:r-* 'ad' ige összes képzett alaját, és jelentéstani okok miatt a *-GU* képzős származékot tartja a legvalószínűbbnek, noha egyik török nyelvből sem tud olyan adatot

¹² „A rather common suffix, forming nouns and adjectives. They usually denote the object of tr. verb bases or subject of intr. ones.” (Erdal 1: 224).

¹³ Đorđić, P. (1975) Staroslovenski jezik. Beograd.

¹⁴ Az áttekintés e része Kniezsától való.

kimutatni, ahol az egykori *be:rgü* 'adó' szó megfelelőjében kiesett volna a *g*. A mássalhangzó utáni *g* kiesésének oka mindmáig kérdéses a turkológiában. Az *e* jelenséget hordozó szavakkal kapcsolatban még semmilyen rendszert vagy rendszerszerűséget sem sikerült felfedezni, kivéve a csuvas és az oguz nyelveket (bizonyos képzők esetében). A mássalhangzóra végződő igei tövhöz kapcsolódó *-GU* képző *g*-jének kiesése csakis csuvasos török nyelvben képzelhető el, a köztörök nyelvekben viszont mindegyikben megőrződött, még az oguz nyelvekben is. E jegy alapján a *bir̥* szót csakis valamelyik hajdani csuvasos-török nyelvből származtathatjuk. Az *-ü:* helyén jelentkező szláv *-b*-nak szláv oka van, ugyanis a tárgyalt szót az *o*-tövű hímnemű főnevek közé sorolták be.

Az átdó nyelvben a *bir̥* szó *i*-je miatt zárt *e* vagy *i*, vagy pedig **i:^e*¹⁵ diftongus lehetett, ezért az átdó nyelv nem volt azonos a mai csuvas nyelv egykori elődjével, ugyanis az 'ad' jelentésű ige a mai csuvas nyelvben *par-* alakban van meg (Ašm. 9: 102 *par-* 'dat', 'davat', 'podavat', 'otdavat'), és ez az alak csakis egy **bār-* alakra mehet vissza¹⁶. A köztörök nyelvekben azonban a rekonstruálható alapalak a haladzs alapján **be:r-* lehetett (l. haladzs *vi^r-*). Az egykori hosszúságra utal a jakut *biär-* és az ajnallu *be:r-* alak is¹⁷.

A *bir̥* szó átdó alakja tehát valószínűleg **be:rü:/*bi:rü:* vagy **bi:^erü:* lehetett. Ez a rekonstruált dunai bolgár-török szó egy korábbi *be:rgü* alakból származik.

A magyar *bér* végső soron török eredetű, de kritérium híján nem állapítható meg az, hogy közvetlenül a törökből vagy valamilyen más nyelv közvetítésével került be a nyelvünkbe.

šar̥ (ószl.), *šar̥či* (óegyh.or.)

szláv adatok:

D: ószl. *šar̥* 'festék' (Supr.); **blg.** *šar m* 'szín, tarkaság' (Bödey); **mak.** *šar* 'šara, boja; šarenilo' (HER); *šara* 'šara' (HER); **szln.** *šar m* 'pestryj, pjatnistyj' (Fasm.); *šara f* 'pestryj, pjatnistyj'

¹⁵ Az eredeti hosszú *e:* egyes török nyelvekben, amelyek még őrzik, diftongusként realizálódik. Ld. pl. jak. *iä*, kkalp.nyj. *iŷ*, haladzs *i:^e*. Ez a jelenség figyelhető meg a kazak nyelvben is, ahol ugyan nem őrződtek meg az eredeti hosszúságok, viszont erős a diftongizálódás egyes magánhangzók esetében. A zárt *e* pl. szókezdő helyzetben [ye], szóközépi és szóvégi helyzetben pedig [ie] diftongusként jelentkezik.

¹⁶ Az a jelenség, hogy a csuvasban a köztörök zárt *e:* minőséggel szemben nyílt minőséget találunk (**ä:* > csuv. *a*) nemcsak erre a szóra korlátozódik. Ld. még ötör. **e:n-* (ED 168ab *en-*) 'to descend, come down' ~ tkm. *i:n-*, tör.Anat. *in-*, haladzs *i:^en-*, stb. ~ csuv. *an-* (< **ä:n-*); ötör. **e:ŋ* 'szélesség' ~ tkm. *i:ŋ*, jakut *iän* ~ csuv. *an* (< **ä:ŋ*); ötör. **e:šik* 'küszöb' (ED 260a *ešik*) ~ tkm. *i:šik* 'ajtó', kkalp.nyj. *iŷšik* 'dveri', haladzs *i^ršik*, az. *ešik* ~ csuv. *aläk* (< **ä:lik*); ötör. *ke:č* 'késő' (ED692b *ke:č* (*ge:dž*) 'late, lateness') ~ tkm. *gi:č*, jakut *kiähä*, haladzs *kīčäy* ~ csuv. *kaš* (< **kä:č*), etc.

¹⁷ A türkménben található *ber-* alak rövid vokálisa valószínűleg másodlagos lehet. A türkmén ugyanis szintén őrzi az eredeti török hosszú magánhangzókat.

(Fasm.); *šara* f 'pestrota' (Fasm.); **szb.** és **hv.** *šara*, -e (Szerémség) 1. 'krmača šarene dlake' (Sremska Rača, Sot, Jarak, Čerević, Mali Radinci, Novi Slankamen, Bapska, Skela, Bosanska Rača, Čipirovine); 2. 'šarena krava' (Jarak, Voganj, Sviloš, Futog, Bosanska Rača) (Boš.156) | *šara* f, Gen.Plur. *šarâ* 1. 'tarka állat'; 2. 'cifra, díszes puska' (KK); *šara* f 1. 'tarkaság, tarka folt/csik', *prugaste šare* 'tarka csíkok, sávok'; 2. 'ér, erezet, erezettség' (fában); 3. 'cifraság, cikornya, dísz, díszítés', *grivna sa srebrnim šarama* 'ezüst díszítéssel befuttatott karperec'; 4. 'félig érett szőlőfürt' (érett és éretlen szemek egymás mellett), *ima li već šara u vinogradu?* 'zsendül-e már a szőlő?' (KK) | *šara*, -e (Szerémség) f 'krmača šarene dlake' (Opovo); 2. 'šarena krava' (Boljevci, Prhovo, Sremska Kamenica, Surčin, Vojka, Golubinci, Krčedin, Gospodinci, Opovo, Čipirovine) (Boš.156);

K: óegyh.or. *šarb* 'kraska' (Fasm.); *šarъci* (12. sz.) 'hudoznik' (Srezn.); **or.** *šar* 'kraska' (Fasm.).

A legelterjedtebb állásfoglalás a szakirodalomban az, hogy a kérdéses szláv szó a csuv. *sār* (sīr, sör), *sārā* (sīrī) 'kraska' szóval rokonítható. Mások szerint a török *sa:rīg* 'fehér' (sic) és 'sárga' szóból könnyebben magyarázható. Dobrodomov rámutatott arra, hogy a csuvasba a *sārā*, amely végső soron kínai eredetű, kazányi tatár közvetítéssel került be. Ez a szó a török nyelvek többségében *sīr* alakban található meg, és amennyiben eredeti lenne a csuvasban, akkor szókezdő *š*-sel kezdődne, mert a *sI* hangkapcsolat *šI*-t eredményezett volna. Arról is ír, hogy a csuvas *ā* forrása *i* vagy *u* féle hang. Az eredeti csuvas formát éppen a szláv nyelvek őrizték meg. Az *i* helyén jelentkező *a* szerinte nem más, mint az *ā*-vá redukálódott óbolgár *i* szláv reflexe.

A *šarb* szó rokonítható a végső soron kínai eredetű ótörök *sīr*¹⁸ és mongol *sir*¹⁹ 'lakk, festék' szavakkal, és egy olyan török vagy korai mongol nyelvből került át a szlávba, amelyben az *s* *i* előtti helyzetben *š*-sé vált. A tárgyalt szónak a szerb és a horvát nyelvben található rengeteg származéka erősíti azt a tézist, miszerint e szó a Balkán-félszigetről került be a többi szláv nyelvbe. Ez a végső soron kínai eredetű török szó a dunai bolgár-török nyelvben **šīr* alakban lehetett meg, amely valószínűleg **šbrъ*-ként realizálódott az átvevő szláv nyelvben. A *CbCb* szerkezet *ъ*-jének az ószerb vagy óhorvát beszélt nyelvben meglehetősen korán, a 11. századra *a*-vá kellett válnia²⁰ ahhoz, hogy a kanonizált irodalmi nyelvbe *a*-val kerülhessen be. Amennyiben ez igaz, ez a szó ószerb vagy óhorvát

¹⁸ Ótör.K *sīr* 'viscous substances made of glue and daubed on Chinese bowls and then carved' (ED 842b, 843a).

¹⁹ Mong. *sir* 'varnish, lacquer' (Less.)

²⁰ Az ószl. *CbC* hangkapcsolat a 10. század végére bolgár és makedón nyelvterületen már szórványosan *CeC*-ként jelentkezett. Cf. *věštebъ* Loc.Plur. < *věštъ* 'dolog'; in Zogr., Luk. I, 1. (3. sor) a várt *věštebъ* alak helyett; *slovesebъ* Loc.Plur. < *slovo* 'szó; beszéd'; in Zogr., Luk. I, 2. (6. sor) a várt *slovesebъ* helyett; *imenemъ* Instr.Sg. < *imę* 'név'; in Zogr., Luk. I, 5. (15. sor) a várt *imenъ* helyett; etc.

közvetítésű a többi szláv nyelvben, hiszen a déli szláv nyelvek što-nyelvjárásait jellemző hangtani jegyet hordoz magán²¹.

Az átvett szó kétféleképpen illeszkedett be a szláv nyelvek szókészleti rendszerébe: megtalálható *o*-tövű hímnemű (*šarъ*) és *ā*-tövű nőnemű (*šara*) alakban is. Az óegyházi orosz *šarъči* az *a* miatt ugyanabból a déli szláv nyelvjárás csoportból származik, amelyikből a *šarъ*. A szó végén található *-či* török nomen actoris képző (+*čI*), akárcsak a *birъčii* esetében.

Az átadó nyelv mindenképpen olyan lehetett, amelyik érintkezett vagy az ószerb, vagy az óhorvát nyelvvel. Ha a tárgyalt szó a szerbektől került a horvátokhoz, akkor dunai bolgár-török, ha pedig a horvátoktól került a szerbekhez, akkor az avar közvetítés is elképzelhető. Az első elképzelés szerint ez kínai eredetű török szó, a második esetben pedig a mongol közvetítés lehetősége is fennáll. Amennyiben a mongolból származik, a *šarъči* *-či* végződése a mongol nomen actoris képző (+*či*)²² szláv reflexe.

tojaga, tojagъ (ószl.)

szláv adatok

D: ószl. *tojaga*, Gen.Sg. *-y f*; *tojagъ*, Gen.Sg. *-a m.* (Bes.) 'hűl; palka, posoh; Stock; baculus';
blg. *tojága* 1. 'bot, fűtykös, furkósbot'; 2. '(bot)ütés, bot, ütleg' (Bödey); **szb.** és **hv.** *tòjaga f*,
 Dat.Sg. *-zi*, Gen.Plur. *tòjāgā* 'dorong' (KK); *tòljaga* (montenegrói is) *f*, Dat.Sg. *-zi*, Gen.Plur.
tòljāgā 1. 'dorong, husáng, bunkó, furkósbot'; 2. 'botütés, bunkózás' (KK);
K: óor. *tojagъ, tojaga* 'palka, posoh' (Srezn.); or. *tojaga* 'dubinka, posoh' (Fasm. 4: 91);
román: *toiag* 1. 'bot'; 2. fig. 'támasz'; 3. obs. 'jogar' (Bakos).

A *tojaga* és a *tojagъ* 'bot' szavakat a szakirodalom Mladenov nyomán korai török átvételként tartja számon²³.

Il'inskij e szavak számára igyekezett indoeurópai etimológiát biztosítani²⁴. Szerinte a szláv adatok rokoníthatók a görög *στίζω* (**στίγω*) 'vágom, hasí-

²¹ A *CbCb* / *CbCb* szerkezetű ószláv szavakból csak a szerbben, a horvátban és a szlovénben lesz rendszerszerűen *CaC*; cf. ószl. *dnъ* 'nap' → **K:** or., ukr. *den*', blr. *dzen*'; **D:** blg., mak. *dén*, szb., hv., szln. *dân*; **Ny:** cseh *den*, le. *dzień*, f.-luzs. *dzeń*, a.-luzs. *žen*; | ószl. *čbstъ* 'tisztelet' → **K:** or., ukr. *čest'*, blr. *česc'*; **D:** blg. *čest*, szb., hv., szln. *čâst*; **Ny:** cseh *čest*, szlk. *čest'*, le. *czešć*, f.-luzs. *česć*, a.-luzs. *cesć*; | óegyh.-szl., óor. *pъnъ* 'fatuskó' → **K:** or., ukr. *pen'*; **D:** blg. *pân*, szb., hv., szln. *pânj*; **Ny:** cseh, szlk. *peň*, le. *pień*, a.-luzs. *peń*; | ószl. *pъsъ* 'eb, kutya' → **K:** or. *pes* /*pjos*/, ukr., blr. *pes*; **D:** blg. *pās*, *pes*, szb., hv. *pās*, szln. *pās*; **Ny:** cseh, szlk. *pes*, le. *pies*, f.-luzs. *pos*, a.-luzs. *pjas*; | ószl. *lvъ* 'oroszlán' → **K:** or., ukr. *lev*; **D:** blg. *lev*, *lāv*, szb., hv. *lāv*, szln. *lèv*; **Ny:** cseh, szlk. *lev*, le. *lew*, f.-luzs., a.-luzs. *law*. etc.

²² A képző tárgyalása Poppe, N. (1954: 40, §.114.).

²³ Mladenov, RES 1: 51; Etim. rečn. (uo.); etc.

²⁴ In: Sb. Ljanunovu 3, etc. (Fasm. 4: 91).

tom', στίγμα n 'szúrás', latin *īnstīgō* 'uszítom', gót *stiks* 'szúrás', óind *tējatē* 'fen, élesít, hegyez' szavakkal.

Il'inskij meglehetősen erőltetett etimológiai javaslatát Vasmer abszolút tévesnek tartotta²⁵.

A *tojağb* és a *tojaga* közötti különbség nem jelentés-, hanem alaktani. A különböző végződéseknek az az oka, hogy egyik esetben a **tojağ-* tő az *o*-tővű hímnemű főnevek közé lett besorolva (*tojağb*), míg a másik esetben *ā*-tővű nőnemű főnévként épült be a szláv szókincsbe. Keleti ótörök megfelelője *taya:q*. Ahhoz, hogy a *taya:q* alak helyén *tojağ-* képviselőt állhasson a szláv nyelvekben, az átvételnek még az összsláv korban kellett lezajlania, ugyanis csak összsláv *a*-ból magyarázható az *o* a szóban²⁶.

Elgondolkodtató Menges véleménye azon török eredetű szláv szavakkal kapcsolatban, amelyekben a török *a* helyén *o* jelentkezik. Szerinte az *o* a töröknyelvi *ā* szláv realizációja²⁷. Mengesnek igazat kell adnunk abban, hogy egy idegennyelvi *ā* *o*-ként realizálódik azon nyelvek beszélői számára, akiknek nyelvében nincs meg az *ā* hang. Vö. pl. ómagy. **urāš* > ószb. *Uroš* (szn.), vagy idegen ajkú papok és szerzetesek által rögzített magyar szavak esetében, a korai ómagyar nyelvben nem lévén *o* hang, az *o* betű egyértelműen *ā* hangot jelölhet, hiszen az adott helyeken ma is *ā* áll a magyarban. pl. HB *homuv* [hāmuw], *odutta* [āduttā], *vola* [vālā], *hazoa* [hāzāā]; Tih.A. *hodu* [hādu], etc.²⁸ Nincs semmi okunk arra, hogy már a korai jövevényszavak esetében *ā*-t feltételezzünk az átadó török nyelvekben a szláv *o*-k helyén. Az a tény, hogy az avar *Bayan* név első szótagbeli *a*-ja a bizánci forrásokban mindig *α*-val fordul elő, arra enged következtetni, hogy az avarban nem *ā* volt e név első szótagjában, hanem *a*, ellenkező esetben a görögök lejegyzéseiben is *o*-val szerepelne. A bolgár *Bayan* herceg neve néha már *o*-val is megjelenik (*Βοιανος*). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy e név *a*-val is megvan (*Βαιανος*, *Bajanus*). Ebből arra következtethetünk, hogy a dunai bolgár-törökben sem volt

²⁵ Fasm. 4: 91.

²⁶ Összl. *ō, ā > o > ószl. o* || összsl. *ō, ā > ā > ószl. a*.

²⁷ Menges (1979: 80, 81. /45. lábj.). - a *bojanb* szócikk kapcsán.

²⁸ A korai ómagyar szövegekben előforduló magyar szavak *o* betűjének [ā] nem pedig [o] olvasata mellett szól még az is, hogy azokat az ótörök szavakat, amelyekben volt *o*, - a kései ómagyarban nem lévén középső nyelvválású labiális hang - *u*-val vették át, és e szavak írásképe a korai ómagyar korban még *u*-t mutat. Korai nyelvmemlékeinkben török eredetű szavaknál a török *a* helyén csak *a* és *o* áll, az *a* nyilván a mai *ā* megfelelője, míg az *o* az *a*-é. A szláv *o* alsóbb nyelvválású volt, mint a török (egyébként a mai szerb és horvát *o* is nyíltabb, mint a magyar *o*), ezért a korai ómagyar nyelv beszélői azokat a szláv szavakat, amelyekben *o* is volt, *ā*-val vették át. cf.: ószl. *obręčb* > korai ómagy. **ābrunč* > magy. *abroncs*; ószl. *ocelb* > korai ómagy. **ācēl* > magy. *acél*; ószl. *obrusb* > korai ómagy. **ābrus* > magy. *abrosz*; etc.; cf. még Gulya J. (1967: 323–330, 462–472.

â. Az *o*-s alakok ugyanis a szlávból valók, ahol az *o* az első szótagi rövid *a*-ból lett. Egy másik példa arra, hogy a szláv *o* helyén a görög lejegyző α -t írt: közép-gör. *τσιγατος* 'kardhordozó', ami az óbolgárban *čigotъ* alakban jelentkezik. Ugyanígy nincs okunk *â*-t feltételezni azokban a gót szavakban sem, ahol a szlávban a gót *a* helyén *o* jelentkezik. Ld. pl. ószl. *kotъlbъ* 'üst, kotla' < gót **katils* vagy **katilus* 'id.'²⁹, ószl. *gostъ* 'vendég' < gót *gasts* 'id.', etc.

Mindezek ellenére Mengesnek mégis igaza van, de a török *â* > szláv *o* csakis arra a korra vonatkozhat, amikor már megszűnt a rövid és a hosszú *a* oppozíciója a szlávban, azaz e szabály csak a kun-besenyő-úz rétegre vonatkozhat.

A szláv *tojagъ/tojaga*-val egyeztetett török alak a szakirodalomban *tayaq*. A szó eredetét tekintve, a *taya*:- 'to prop (something Acc.) up; to lean (it) against (something)' (ED 567b) már Maḥmud al-Kāšġarī szótárában is szereplő igeének az -(O)K képzős származéka. A *taya:q* jelentése az ótörök korban 'támasz, dúc, gyámfa, oszlop, karó, etc.' és 'sétapálca, vándorbot', azaz, amire vagy amihez támasztani lehet valamit, valakit, illetve amire támaszkodni lehet.

A *taya:q* *q*-jával szemben *g* található a szláv megfelelőiben. Ennek okát sem Mladenov, sem Vasmer nem tárgyalja. Pontosabban, idézik a mongol *tayag* 'id.' alakot, de a szóvégi gutturális zöngés voltának okát nem feszegetik.

A mongol *tayag* 'id.' valószínűleg ujjur jövevényszó, tehát ha volt is valaha e szón tövégi vokális, az ujjur már nem őrizte azt, és mivel a mongolban abszolút szóvégi helyzetben -K nem állhatott, -G viszont igen, -G-vel honosította.

Más a helyzet a szláv *tojagъ/tojaga* *g*-jével. Valószínűleg arról lehet szó, hogy bizonyos helyzetekben a szóvégi -K a nyugati ótörök nyelvek egy csoportjában zöngésedett (cf. *bělgъ*).

A második szótagbeli *a* a szláv alakokban vagy egy eredeti török hosszúságot tükröz, vagy a török hangsúlyos szótagnak hosszúságként való értelmezésével állunk szemben.

A szerb és montenegrói *tòljaga* alak *l*-je mindenképpen másodlagos, de eredete nem világos.

A szláv alakok számára rekonstruálható etimon **taya:g*. A szó szláv nyelvtérületen belüli elterjedtsége alapján nagy valószínűséggel dunai bolgár-török szóval állunk szemben.

veriga (ószl.)

szláv adatok

D: ószl. *veriga* 'lánc' (Supr.); blg. *veriga* 'metalni bránki, skačeni edna za druga'; nyj. bot. 'povetica, Convolvulus arvensis' (BER); | *veriga* 1. 'lánc, láncolat'; 2. 'csatalánc'; 3. fig. 'bilincsek'; (Bödey); *verigi* (Bálgari, Mičurinsko) 'vid starinen bulčenski nakit' (BER); *verúga* (Vizensko, Čataldzansko) 'veriga'; (Hvojna, Asenovgradsko; Jatros, Vizensko) bot. 'veriga';

²⁹ Csak a Gen.Plur. *katile* alak maradt fenn. (< lat. *catinus* vagy *catillus*). Fasm. 2: 351.

mak. *veriga* 'cep'; gornjy hrebet' (Dobrodomov 1974); **szln.** *veriga* 'cep', rjad' (Dobrodomov 1974); **szb.** és **hv.** *vèriga* f, Dat. -zi, Gen.Plur. *verīgā*; 1. 'lánc, drótkötél, sodronykötél'; 2. 'bográcslánc'; 3. (csak Plur.) 'bilincs, lánc'; *planinske verige* 'hegylánc' (KK); *vèruga* f, Dat. -zi, Gen.Plur. *vèrūgā*; 1. Id. *veriga* 1–3.; 2. 'láncöltés(es minta)' (hímzésen) (KK); *viruga* (?hol) 'kolutić u lancu' (Skok);

K: **or.** *veriga*, Plur. *verigi* 'metalličeskie okovy, cepi iz polos ili kolec, nosivšiesja religioznymi fanatikami dlja umerščvlenija ploti; cepi, kandaly' (Dobrodomov 1974); *verjuga* (kastromsk.) 'veret'e, derjuga, vatola, odejalo iz hlop'ev' (Dal' 1: 186); **blr.** *vjarýgi* 'cep'' (Dobrodomov 1974); **ukr.** *verígi* 'cep'' (Dobrodomov 1974);

más balkáni adatok: **moldován** *verige* 'zveno (cepi), kol'co' (Dobrodomov 1974); **román** *verigă* 1. fig. is 'láncszem'; 2. tech. 'gyűrű, karika'; 3. nép. 'karikagyűrű' (Bakos, F. 1993); **albán** *verigë* 'cepočka (napr., časovaja)' (Dobrodomov 1974) | *verigë* 'láncszem' (Tamás, L. 1953); **tör.Rum.nyj.** (Ulupinar, - Çanakkale-; Bilecik) *veriga* 'baca zinciri' (Derleme3)

Az ószláv *veriga* szót a szlavisták (l. Skok 3: 357; Fasm. 1: 299; BER 1: 135) a litván *vėrti* és a lett *vert* 'kinyitni; becsukni' igével szokták egybevetni. Ide tartozik még az orosz *voróta* 'kapu', *vorot-í-t*, *vorot-ja-t* > *vorócat*, *ver-nú-t* 'forgatni, mozgatni' ige és az ószl. *vrǫvǫ* 'kötél' is. Ezek az ie. **uer-/uor-* 'forgat'³⁰ töre mennek vissza. Ebből alakult ki a balti-szláv **ver-* 1. 'keresztülhúzó/át-dug/bedug/befűz (zsineget, cernát)'; 2. 'beleszúr, bedug, begyömöszöl; ajtót becsuk'³¹ jelentés. Vasmer összeveti az ógörög *αείρω* 'összekötöm' igével is.³²

A szláv nyelvek egy részében azt tapasztaljuk, hogy a tövet követő (?)eredeti *-ig+a* szegmensnek van *-ug+a* (?č, z és r után) és *-jug+a* változata is. Ez a jelenség a bolgárban nyelvjárási szinten megmagyarázható, ugyanis a hangsúlyos helyzetben levő *i* bizonyos esetekben *u*-vá vagy *ju*-vá válik (cf. ir. *čisto* 'tisztá' ~ nyj. *čusto*; ir. *žito* 'gabona' ~ *žúto*; ir. *živ* 'élő' ~ nyj. *žuf*, *žuφ*, *žuw*, *žuh*, *žjuv*; ir. *zimbíl* 'vmilyen kőművestáska' ~ nyj. *zjumbjúl*; ir. *ime* 'név' ~ nyj. *júme*; etc.)³³. A szerbben és a horvátban is magyarázható a *veruga* változat. Ez az alak egy kontamináció eredménye lehet, ahol az *-iga* végződést népetimológiásan lecserélték az *-uga* / *-ug* augmentatívum képzőre. Skok szerint ebben szerepet játszott az is, hogy a *veriga* összecseng a végsősoron latin eredetű dalmát *vera* 'jeggyűrű' szóval és a *veruga* a *vera* augmentatívum képzős alakjaként jelentkezik.

Az *-iga* végződés *g* eleme indoeurópai alapon is magyarázható, amennyiben az előtte álló *i* csak később, a nyílt szótagúságra való törekvés idejében jelent meg (vö. or.nyj. *pele-gá* 'egyfajta faháncs, kéreg' < ósszl. **ple-ga* < ie. **pel-/pol-*

³⁰ Otkupščikov, Ju. V. 1967: 175.

³¹ Mazjulis, V. 1964: 67.

³² Fasm. 1: 299; ógörög *αείρω* < ie. **wér-jo* (HER 686, *vrpca*).

³³ Az adatok a BER-ből és Stojkov, St.-Bernštejn, S. B. 1964-ből származnak.

'beborít, betakar' + $-ga^{34}$; szb. és hv. *škr-ge* (Plur.) 'kopoltyúk' < ie. **sqer-* 'vág' + $-ga^{35}$; szb. és hv. *dla-ga* 'deszka' < összl. **dol-ga* < ie. **del-* 'hasít, szel, vág' + $-ga^{36}$ etc.). Az viszont problémát jelent, hogy a várt *e* helyén miért található *i*. Amennyiben az *i* megmagyarázható lenne, abban az esetben a történeti hangtani változások csak a következőképpen képzelhetők el: ie. **uer-ga* > összl. **vre-ga* 'átdugdosott (azaz 'lánc')' > keleti szl. *ver-(i)-ga* (a nyíltszótagúságra való törekvés miatt) > déli szl. *veriga* (Ha indoeurópai eredetű és nem jövevényszó, akkor az egykori **uer-ga* helyén ma a szerbben **vr(e)ga* alaknak kellene állnia!). A szó keleti szláv eredete ellen szól az a tény, hogy a legkorábbi adat a Balkánról való, és az, hogy ebben az időben a kölcsönzés iránya fordított volt, azaz míg az óegyházi oroszba rengeteg déli szláv jövevény került be, a déli szláv nyelvekben csak elvétve akad egy-két ruszizmus.

A *veriga* szót Dobrodomov a néhai dunai bolgár-törökök nyelvéből eredezteti. Szerinte az etimon **ver-ig*, a török *ö:r-* (csuvasos török **ver-*) 'csavar, sodor, fon' jelentésű igének a $-(X)G$ képzős származéka. Ezt az igetövet őrzi szerinte a csuvas a *věren* 'kötél' szóban. A mai bolgár *veriga* és *veruga* alakváltozatokat két külön dunai bolgár-török nyelvjárásból származó adatnak tartja (*veriga* < **verig* és *veruga* < **verüg*). E hangtani jelenség mögött azonban egy mai bolgár hangsúlyos helyzetben levő *i* ~ *ulju* váltakozás áll (l. fentebb). A csuv. *věren* viszont csakis egy **vörän* alakból magyarázható. Az *ě* ugyanis csak a következő hangokra mehet vissza a csuvasban: *i*, *ö*, *ü*, ha pedig hangrendi váltás történt, akkor *i*, *o*, *u*.

Szerintem az átadó alak **wörügä* lehetett, ami nem más mint az (*h*)*ö:r-* 'fon' ige *ö:ri-* alakváltozatának a $-GA^{37}$ képzős származékszáva. A (*h*)*ö:ri-* féle alakok a következők: modern ujjur *örü-*, tuvai *örü-*, harrábi haladzs *hiri-*. A $-GA$ képzős alak bekerült a mongolba és a törökségen belül csak mongol jövevényszóként ismeretes hasonló jelentésben. Jóllehet a szó a mongolból nem mutatható ki, mongol voltáról árulkodnak a török szavakon található jegyek:

keleti mongol

**öröge* > *örö*: >

kirg. *örö* 'béklyó ló számára, mellyel összekötik a ló jobb mellső lábát a bal hátsóval' (R1:1220);

³⁴ Vö. még orosz *pele-dá* 'tető, eresz', *pele-ná* 'pokróc', *pelé-va* 'pelyva'. Otkupščikov 1967: 135.

³⁵ Skok 3: 402.

³⁶ Skok 1: 416.

³⁷ „-gA forms agent nouns from both intr. and tr. verbs and also a few object nominals from tr. bases. A few of the members of this formation, like *bilgä*, *kisga* and *tamga*, where evidently preformed already in the earliest stages of the language; they are very common. Others, like *salinga* may be *ad hoc* creations; many cases are clearly between two extremes.” Erdal 1: 376.

kirg. *örö*: 'béklyó ló számára, mellyel hozzákötik a mellső lábát a hátsóhoz (a jobbat a jobbhoz, a balt a balhoz)' (Jud.);

jak. *örüö* és *ürüö* (< burj. **ürö*;) 'szájkosár, hogy a fiatal borjú vagy csikó ne tudjon szopni' (Pek.);

tel. *örö*: 'béklyó, amellyel összekötik a két mellső lábát az egyik hátsóval' (R1: 1220, 1221).

nyugati mongol

**öröge* > **örege* > *öre*:³⁸

csag. *örä* 'ló-béklyó' (ED 221a);

kzk. *öre* 'béklyó' (Shni.).

A *veriga* szókezdő *v*-je diftongikus eredetű, és diftongusként nem ismeretlen a törökség más ágaiban sem. Elég, ha az egykori szókezdő *o*: és *ö*: jakut *uo* és *üö* reflexére utalok, vagy akár a kazak szókezdő *o* és *ö* [ʊ] és [ʊ̯] kiejtésére. A szláv szavak *e*-je hanghelyettesítés eredménye, akárcsak az *i* az *ü* helyett.

A ruméliai török *veriga* jelentéstani okok miatt csak a szerbből származhat (? a galipoljei szerbből?). Az albán *verigë* szintén a szerbből való (l. szb *verige* /Plur./). A román és a moldován alakok földrajzi okok miatt bolgár jövevény-szavak lehetnek. Az oroszban óegyházi szláv jövevény. Az ószláv nyelvben pedig nyelvföldrajzi okok miatt dunai bolgár-török jövevénytű.

Avar-gyanús szavak

terъ (ószl.)

ószl. *terъ*, Gen.Sg. -a 'soudni budova, prétorium; zdanie suda; Gerichtsgebäude; praetorium' (Nicod.) (Hauptová 43: 449).

Az ószláv *terъ* 'törvényszék' jelentésű szó etimológiájával a szakirodalom eddig nem foglalkozott. Az említett szó egyetlenegy nyelvemlékben fordul elő. A többiben a törvényszékre más szavak találhatók: *pretorъ* (< lat. *praetorium*), *sqdište* (< *sqd-ište*), *sqdilište* (< *sqd-il-ište*); A *terъ*-val azonos jelentésben idézi Hauptová a *ternica* szót, de a *ternica* külön szócikkben nem szerepel, sőt előfordulási helyét sem idézi szótárában.

A *ternica* alaktanilag nem más, mint a *terъ* szó +*ьnica*³⁹ összetett képzővel ellátott alakja. A *ternica* (< **terъnica*) tehát azt a helyet jelentette, ahol törvény-

³⁸ Mong. *öCöge* ~ nyugati mong. *öCä*; ld. mong. *görüge* ~ kalm. *göra*: 'vadállat; szarvas; lovas vadász, hajsza, vadászat'; mong. *dölögen* ~ kalm. *dölä:n* 'higgadt, nyugodt, csendes'; mong. *döröge* ~ kalm. *dörä*: 'kengyel' ~ AL *dörä*: 'id.', etc.

³⁹ Az -*iko*-, -*ika* > -*ica* képzők gyakran szerepeltek az -*ьn* melléknévképzővel együtt, azzal a képzővel, amely valakihez/valamihez való viszonyt fejez ki; pl. *grěšьn*- 'vétkes' (< *grěh*-

keztek. A *ternica* szó jelentése alapján a *terъ* főnév 'törvény'-t, 'ítélet'-et is jelenthetne. A *terъ* azonban a következő szövegösszefüggésben szerepel: *onženi⁴⁰ is[u]sa predъ pretoriju eže jestъ skazajai sę terъ*. Az *onženi*-t talán így lehetne helyesen szegmentálni: *on[ɬ]že ni*. A mondatrész fordítása: 'a törvényszék ?elé/?előtt, ami *terъ*-nak is nevezetik, Jézust ő maga sem...'. E szövegrészlet alapján a *terъ* jelentése csakis 'törvényszék' lehet.

Az ószláv *terъ* szó mind hangalakilag, mind jelentés tekintetében rokonítható az ótörök *törö* 'törvény' szóval. A keleti ótörök nyelvben a jelentése 'traditional, customary, unwritten law' (ED 531b)⁴¹. E szó szintén *törö* alakban megtalálható a klasszikus mongol nyelvben is. A mongol *twyrw* írásképp *törö* olvasatát e szó nyugati mongol hangalakja indokolja, ahol *törä* alakban található⁴². A szabály az, hogy ha a keleti mongol labiális helyén a nyugati mongolban *a* vagy *ä* található nem első szótagi helyzetben, akkor a keleti mongolban az adott labiális középső nyelvvállású volt⁴³.

'vétek'), *věryn-* 'hites' (< *věr-a* 'hit'), *dlъžbn-* 'adós' (< *dlъg-ъ* 'adósság'), etc. Az *-bnikъ*, *-bnica* képzővel ellátott főneveknek különbözőpző jelentései lehettek: 1. E képzők személyeknek állapotuk vagy tevékenységük alapján való megnevezésére szolgáltak. pl. *dlъžbnikъ* 'adós férfi' (< *dlъg-ъ* 'adósság'), *grěšbnikъ* 'bűnös férfi', *grěšbnica* 'bűnös nő' (< *grěh-ъ* 'vétek'), etc.; *vratbnikъ* 'ajtonálló, kapuőr' (< *vrat-a* 'kapu'), *peněžbnikъ* 'pénzváltó' (< *peněz-ы* 'dénár, római ezüstpénz'), *kъňižbnikъ* 'írnok' (< *kъňig-a* 'könyv'), etc.; 2. Néhány így képzett főnév anyagi jelentést vett fel, konkrét tárgyat jelölt. pl. *sъrebrbnikъ*, *sъrebrbnica* 'ezüstpénz' (< *sъrebr-o* 'ezüst'), *dbnbnica* 'hajnalsillag' (< *dbn-ъ* 'nap'), *kolesbnica* 'szekér' (< *kolo* (Gen.Sg. *kolese*) 'kerék'), etc.; 3. Az *-bnica* képzővel ellátva a főnév jelenthetett valamilyen helyiséget vagy valakinek / valaminek a (lakó)helyét. pl. *žitbnica* 'magtár, csűr' (< *žit-o* 'gabona'), *mъzdbnica* 'vámhivatal' (< *mъzd-a* 'díj, ár, haszon'), *kъňižbnica* 'könyvtár' (< *kъňig-a* 'könyv'), etc. (A képző bemutatása Seliščev 2: 62 alapján történt).

⁴⁰ *onženi* (? *otъ-*) (Hauptová id.).

⁴¹ A török adatok ED 531b, 532a.

⁴² **Mongol adatok:** DocT. 5: 16; 8: 12 *törö*; FrB. 2: 19; 2: 20 *törö*; Hk. I 1b1; I 2b2; VII 10b7; VII 11a2; VII 12a2; VII 12b4; IX 17a3; IX 19a3; IX 20b4; IX 21ab; XII 24b7; XII 25a5; XII 25b7; XVI 31a1; XVI 31b7; XVI 32a2; XVIII 36b5; XVIII 38a5, etc. *törö*; Hin. 20; 22 *törö*; MNT 121,39v; 178; 208,46r; 208,47r; 216; 220,28v; 263 *tore* (= *dore*) (Ligeti saját-kezüleg *törö*-re javította át) (Haensch); Hy 25r,5, IIa 11r,3 *töre*, IIb 12v,2, IIa 8v,4, IIb 6r,1 *törö* 'régle' (Mos. (1977); Bur. VI 2a; VI 7a; VI 8b; VI 10b; VI 22b; VII 35b; VII 40b; IX 63a *törö*; Sm. 03; 270a; 450d; 185d; 186c; 229d; 257d; 286d; 323b *törö*; **mong.klassz.** *törö* 'zakon; estestvennyj korennoj zakon, osnovnyja pravila; obyknovenie, obyčaj, obrjad; pravlenie, upravljenje' (Kow. 3: 1939ab); *törü* 1. 'Law (national, traditional, or established); power; order, regime; rule, government, state'; 2. 'Feast, banquet; wedding' (Less.) **kalm.** *törö* 'Gesetzliche, Ordnung, Obrigkeit' (KWb); **gorlosz, aru-horszin turu** 'pravitel'stvo, pravlenie' Rudn.); **ord.** *t'oro* 'pravitel'stvo, pravlenie' (Rudn.), *t'örö* 'gouvernement, domination, empire' (Mostaert 675a); **mgr.** *t'uro:* 'loi, réglement, usage, coutume, bienséance, politesse, convenance, présent offert par politesse' (434); **burj.** *türe* (ritka) 'pravlenie' (Čer.); etc.

⁴³ cf. mong.Ny. *nökär* 'társ, barát' ~ mong. K. *nökör*; mong.Ny. *nogta* 'kötőfék' ~ mong.K. *nogto*; mong.Ny. *bödene* 'füj' ~ mong.K. *bödöne*; etc.

A mongol *törö* jelentésmezeje tágabb, mint a töröké, ugyanis nem csak magát a 'törvény'-t, hanem a 'törvény embere'-it is jelenti. Hasonló jelentésbővüléssel kell számolnunk az adott szónál abban az „altaji” nyelvben is, amelyből a szláv *terъ* származik. A mongol alapján feltételezhetjük, hogy az etimon nem csak 'törvény'-t, hanem jelentésbővüléssel azt a helyet is jelentette, ahol törvénykeztek.

Az átadó alak a szláv, a török és a mongol hangalakok alapján **törö* lehetett. Az ószláv *e* szabályos megfelelése az idegen *ö*-nek (cf. ószl. *veriga* < dunai blg.-tör. **wö:rügä*:). A szóvégi *-ъ* nemet jelentő szláv végződés, ami azt jelenti, hogy *e* szót a szlávok az *o*-töví hímnemű főnevek csoportjába sorolták be.

A *terъ* jelentésánilag államszervezeti szakszó. Bekerülése az ószláv nyelvbe egy olyan nyelvből volt lehetséges, melynek beszélői a szlávokon uralkodtak és törvénykeztek felettük. Annak tudatában, hogy *e* szó csak egy bohemo-szláv nyelvemlékben található meg, az adott szó dunai bolgár-török eredete kizárható. A nyugati szlávok államszervezetére is hatást gyakoroló nomád államalakulat az avaroké volt. Az avar hadsereg keretein belül egészen az avar hatalom hanyatlásáig jelentékeny számú szláv hadtest is harcolt, mint elővéd. Hódoltatott szerepben valószínűleg az avar törvények szerint voltak kénytelenek élni.

Mindent egybevetve az ószláv *terъ* szó nagy valószínűséggel avar eredetű, és a szó avar alakja **törö* lehetett. E szón nincs semmi olyan nyelvi kritérium, amely alapján eldönthető lenne, hogy török vagy mongol nyelvet beszélt-e az avar uralkodóréteg.

trěmъ (óegyh.szl.)

Szláv adatok:

D: óegyh.szl. *trěmъ*, Gen.Sg. *-a*, m (Lob., Par.) 'bašnja; Turm; turris' (GL); **blg.** *trém*, Nom.Plur. *-ove* 1. 'csarnok, terem'; 2. 'tornác'. (Bödey); **szb.** és **hv.** *trēm*, Gen.Sg. *tréma*, m, Nom.Plur. *trémovi* 1. 'pitvar, tornác'; 2. 'csarnok; előcsarnok' (KK); *trĭjem*, Gen.Sg. *trijěma* 'zal' (Fasm. 4: 47); **szln.** *trēm* 'naves' (Fasm. 4: 47);

Ny: **le.** 16. sz. *trzem* 'sała, sień' (TMEN);

K: **óor.** *teremъ* 'vysokij dom, dvorec; sen', baldahin; kupol; 'riznica' (Srezn); *teromъ* id. mint *teremъ* (Srezn.); **or.** *térem* hist., poeticus 'emeleti szoba, toronyszoba'; *ženskiĭ* ~ '(középkori) női szoba; női lakosztály'; **ukr.** *térem* (Fasm. 4: 47); *terém* 'grosses, schönes Gemach' (Knie. 771);

Nem szláv nyelvi balkáni adatok: albán *tréme* 'előcsarnok' (Tamás).

Az óegyházi szláv *trěmъ* szó eredetét kutatva a szlavisták többsége igyekszik indoeurópai párhuzamokat találni. A legismertebb, és talán a legelterjedtebb nézet az, hogy a *trěmъ* a görög *τῆρεμνον*, *τῆραμνον* 'dom, zilišče' szó korai

átvétele⁴⁴. Más kutatók⁴⁵ a következő szavakkal próbálták rokonítani: görög *τὸ ραβνον, latin *trabs*, *trabēs* 'gerenda'⁴⁶, ókymro *treb* 'zil'e', gót *ƿáurp* 'pole', ófelnémet *dorf* 'selenie'.

A *tremb* törökből származtatásának ötlete Miklosichtól származik. A Telben⁴⁷ a következőt találjuk: „türk. *tarım*, *tarum* 'Kuppel, rundes Zelt, Obdach, Himmel'. Vergl. rum. *terım* 'Boden, Erde, Umzäunung' und aslov. *trěmb* aus *term*. magy. *terem*, griech. τερμενον.”

Kniezsa az ógyházi szláv *tremb* szónak a görög τερμενον-ból való származtatásával kapcsolatban a következőt írja⁴⁸: „Még ha el is fogadnók, hogy a görög τερμενον szót a szlávok **melléknévnek** fogták fel és elvonták a melléknévképzőnek érzett -n-et, akkor is leküzdhetetlen nehézséget jelent a görög *terem*-hangalak, amelyből a déli-szláv nyelvekben semmiesetre sem alakulhatott *trěmb*. Ez ugyanis csak egy **term*-ből keletkezhetett.”

A többi európai párhuzamként említett szó közül csak azok lehetnek összefüggésben az ógyházi szláv *trěmb*-val, amelyek szintén **term*-féle alapalakra vezethetők vissza.

Kniezsa szerint a *trěmb* valószínűleg nem görög, hanem keleti eredetű, és talán összefüggésbe hozható az oszmánli *tarım* 'Kuppel', 'a nomad's tent of felt or goat's-hair; any highroofed or domed structure; a high trellis for climbing plants; a railling or peling' szóval (Redh. 475). Megjegyzi, hogy Redhouse szerint e szó perzsa eredetű.

Ramstedt a KWb-ban a kalmük *termě*, *term* 'Wand, Wandgitter' szót a következő adatokkal rokonította: kun *tärmä* 'Frauengemach'⁴⁹, szagáj *tärbä* 'Jurte'⁵⁰, ?szam.osztj. *tereme* 'Dorf', orosz *terem*⁵¹.

Vasmer etimológiai szótárában a görög eredetet tartja a legvalószínűbbnek, de megemlíti Ramstedt ötletét is, és csak annyit jegyez meg vele kapcsolatban, hogy „ljubopytno”, azaz 'érdekes'.

⁴⁴ Schmidt, Vok. 2: 66; Kritik 142; MEW 345; Pedersen, KZ 38: 353; Fasmer, IORJaS 12,2,283; Gr.-sl.ét. 200 etc.; RS 4: 164; Sobolevskij, ŽMNP (1914, aug.) p. 365; Meyer, Alb.Wb. 436; Murko, WuS 2: 131.

⁴⁵ Kretschmer, Glotta 24: 9 etc.; Hofmann, Gr.Wb. 359; Fick, BB 1: 171; Il'inskij, Sb. Sumcovu 371 etc.; IORJaS 23, I, 141 etc.

⁴⁶ Finály: „*trabs* (elavult *trābes*), *trābis* 'gerenda (hosszú és keskeny, vesd ö. *tignum*)'. Innen (költ.) a. 'hajó', *i. currit aquas*; b. 'magas v. szálás élőfa', *silva frequens trabibus*; c. 'szövétnek, fáklya, egy tüzes légítünetmény'; d. (átv.) 'gerendából készített valami': I. 'dorong, füttykös'; II. 'fáklya'; III. 'kopja, kelevéz'; IV. 'ostromló berbécs'; V. 'fedél, ház'; VI. 'asztal'; VII. = *mentula*.”

⁴⁷ Mikl.Tel.2, DWA, № 35 (1885) 47.

⁴⁸ Knie. 771.

⁴⁹ CC 138,2 *termā* [termā] 'tabernacula'.

⁵⁰ szag. *tä:rbä* 'die Jurte; jurta' (R 3: 1078).

⁵¹ A régi helyesírás szerint helyesen *teremb*, ma *terem*.

Az oszmánli *tarım* Doerfer szerint is a perzsából való⁵². A szintén csak az oszmánliban található *därım* alak pedig szerinte nyelvújítási szó lehet, ahol a *där-* 'sammeln, zusammenstellen' ige származékaként törökösitették a *tarım*-ot. A törökségi *tärmä*-féle alakokat mongol eredetűnek tartja, mivel az első török adat a Codex Cumanicusból mutatható ki. Doerfer szerint az óegyházi szláv *trěmъ* török eredete ellen szól az is, hogy korábban vannak szláv adataink, mint törökök. A szláv alakokat a görögből származtatja (szerinte : görög *τῆρεμνον* > szláv **teremŭ*).

Ligeti⁵³ a magyar *terem* [terēm] 'Saal, Zimmer'; (obs., fig.) 'Gebärmutter' eredete kapcsán kitér a már Miklosich és Knieszsa által is idézett oszmánli *tarım* adatra. Megjegyzi, hogy az *i* olvasata önkényes, helyesen *i* lehet ez. A Redhouse szótárában található *tarem* alak is ezt bizonyítja. Leszögezi, hogy ezek az alakok a perzsából valók és hozzáteszi, hogy hiányoznak a köznyelvből. Az arabban található alakok szintén jövevények a perzsából. A perzsa *tarum*, *taram* szavak eredetét tekintve Ligeti Köprülüvel⁵⁴ és Németh-tel⁵⁵ ért egyet, miszerint e szavaknak nem lévén perzsa etimológiájuk „alighanem” jövevények a törökből. Megjegyzi, hogy Doerfer (ld. fentebb) magyarázata „aligha” helyes. A perzsa szavak számára etimonként török *tä:rim*, *tä:räm* alakokat ad meg. Előtte még bemutatja, hogy ellentétben a *tarım*, *tarem* alakokkal a török *därım* a népnyelvből is kimutatható különböző alakváltozatokban, sőt még a régi nyelvben is megvan, és már a 15. századtól adatolható. Ezenkívül megtalálható a türkménben *tä:rim* alakban. Áttekintve a törökségi *tärmä* és mongol *terme* féle alakokat megállapítja, hogy a mongol alakok a törökből valók. A kun *termä* 'anyaméh' jelentéséről kimutatja, hogy valószínűleg a magyarból való⁵⁶. Meghatározza, hogy mely török adatok lehetnek visszakölcsönzések a mongolból. A végén leszögezi, hogy a szláv szónak törökből való származtatása nem ütközik akadályba.

Róna-Tas (1996) szerint a török *terım* / *derım* alakok görög eredetűek. A már Homérosznál is előforduló *τερεμνα* 'épület' **teram* vagy **terem* alakját kölcsönözték a törökök, akiknek nyelvében ebből *terēm* lett, a második szótagban redukálttal, mert a görögben az első szótagon volt a hangsúly ebben a szóban. Később ez az alak keveredett a *te:r-* 'összegyűjt' ige -(X)m képzős származékszavával. A *terme* alakok szóvégi -e-je némi magyarázatot kívánna, de ezt a szerző nem tárgyalja cikkében. A mongol *terme* szót sikerül kimutatnia a Liao shi egyik kitaj méltóságnevében: kínai olvasata *dī-liè má-du*, ami vagy *diremätü*

⁵² TMEN 3: 337–339 (§1340).

⁵³ Ligeti 1967: 437–439.

⁵⁴ Köprülü, F., Türkiyat Mecmuası 7–8: 6.

⁵⁵ AOH 3: 16.

⁵⁶ A kunok között missziós tevékenységet folytató magyar szerzetesektől származhat.

vagy *deremätü* kitaj hangalakot tükröz, melyben a +*tü* ellátottságképző. A kitaj **diremä*/**deremä* a legkorábbi mongol adat. Róna-Tas szerint a mongol *terme* a török *terem* vagy *terme* átvétele, de arról már nem ír, hogy a görögből *terēm*-ként másolt *terem*-ből miként lesz *terme* a törökben, hogy a mongol ezt ilyen hangalakban kölcsönözhesse.

Az eddigieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a törökségi adatokat két csoportra lehet osztani. Az első csoportba tartoznak a *tä:rim*-féle alakok, amelyek a törökségnek csak az oguz ágából mutathatók ki 'sátor favázának alsó része; nomád sátor' jelentésben. A másik csoportba a *tä:rmä*-féle alakok tartoznak, amelyek többnyire a kipszak nyelvéből mutathatók ki, és az oguz nyelvéből teljesen hiányoznak. Egyértelműen mongol jövevényként a szibériai és a turki nyelvágban vannak meg. Úgy tűnik, mintha mindkét szó egy *tä:r-* bázisra származékszava lenne. A mongol nyelvekből nem tudunk olyan igét kimutatni, amely bázisigeként jelentés és hangalak tekintetében szóba jöhetne.

A török nyelvekben található *te:r-* ige⁵⁷ viszont jelentésánál alapja lehet a *tä:rim* (*tä:r-Xm*) és a *tä:rmä* (*tä:r-mA*) alakoknak. Egyedül az *e* minősége problémás. A *tä:rmä* (?*te:rmä*) elsődleges jelentése 'a kereksátor favázának alsó része', azaz 'jurta rácsfal' lehetett, amely egyébként egy összezsukható rácsos szerkezet. Ezt a jelentést őrzi a mongol megfelelők egy része is. Másik jelentése a *tä:rmä* (?*te:rmä*) *äb* 'összeszedhető ház' szóösszetételből önállósult *tä:rmä* (?*te:rmä*) 'jurta, kereksátor'. A török nyelvek egy részében még ma is csak a 'ház' jelentésű szóval együtt jelent 'jurtá'-t a *tä:rmä*. Mongol párhuzamként ide tartozik az MNT-ban előforduló *terme ger* 'Zeltjurte' szóösszetétel.

Nem kerülhetjük ki azt a kérdést, hogy hangalakilag a kipszak adatok sajátos török képzések-e, vagy esetleg Dzsingisz-kori másolatok a mongolból? Amennyiben **termä* „alapalakot” rekonstruálunk a mongol és a török szavak számára, és nem külön képzésekkel számolunk, akkor az ótörökben szabályosan **terim* alakot várunk, ennek a szabályos megfelelései azonban csak az oguz nyelvekből és a magyarból mutathatók ki. Az ősi tövéghangzók az ótörök korra már jelentősen redukálódtak, olyannyira, hogy a nyelvemlékek többségében nem is jelölik őket. A mongol megőrizte pl. mongol *aba* ~ török *aw* 'hajtóvadászat, körvadászat', mongol *dayari* ~ török *yagır* 'túr, nyeregördöröszölte seb a ló hátán', mongol *köke* ~ török *kö:k* 'kék', mongol *uraqa* (< **huraqa*) ~ török *uruql/quruq* (< **huroq*) 'hurok', mongol *tura-* ~ török *tur-* 'lesóványodik', stb. Ebben az esetben – és pedig ez a valószínűbb – a kipszak adatok hangalakjukból eredően Dzsingisz-kori másolatok a mongolból, a szibériaiak és a turkik pedig kicsit későbbiek. Amennyiben ez a megoldás, nem két külön képzéssel állunk szemben, hanem török és mongol belső kölcsönzésekkel:

ősmongol vagy őstörök

⁵⁷ Ótör.K. *te:r-* 'to bring together, collect, assemble' (ED 329ab).

**terme* → nyugati ótörök és óoguz **terim* / **derim* (> ómagyar **term^e* > mai magyar *terēm* / *teröm*)

→ mongol *terme* > középkipcsak, szibériai török és turki *tärmä* / *termä*

→ ?avar **terme* / **terme* > szláv **term-ъ* > *tremъ*.

Az óegyházi szláv *tremъ* szó csakis egy **term-* alakból magyarázható, máskülönben az óoroszban nem *teremъ* lett volna a hangalakja. A **term-* *e*-je rövid volt, és csak a déli szlávban zajlott le a hangátvetéssel párhuzamosan a pótlónyúlás. Éppen ez a kritérium az, ami alapján az egyébként hapax legomenon lengyel *trzem* alak önálló átvételnek tekintendő, ugyanis ha déli szláv közvetítésű vándorszó lenne, a pótlónyúlást mutatná a hangalakja. Az óorosz *teremъ* esetében szintén közvetlen kölcsönzéssel állunk szemben.

A **terme* szót átvéve, ezt az *o*-töví hímnemű főnevek közé sorolták be a szlávok, így a nemet jelölő töképzőnek érzett eredeti *-e-t -ъ-ra* cserélték le („alt.” *terme* > szláv **term-e* > **term-ъ*). Ez a meglehetősen korai *termъ* alak egy helynévből ki is mutatható, ez a *Termperhc* a Kr.u. 871-ben írt *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*-ban fordul elő. 866-ban Pannóniában Aldwin salzburgi püspök több templomot is felszentelt, közöttük volt *Termperhc* temploma is. Ezt a helynevet Róna-Tas az 1332-ből adatolt magyar *Teremheg* helynévvel azonosítja. Minden bizonnyal e település helyén (vagy közelében) jött létre a mai *Palotabozsok* falu, a Balatontól délnyugatra (Róna-Tas 1996). Róna-Tas szerint a *Termperhc* helynév második tagja (*-perhc*) kétségtelenül bajor, jelentése pedig ’hegy’. Ez a kijelentés azonban nem állja meg a helyét, mert a déli szláv nyelvekben az *e-ző breg*, *je-ző brijeg*, *i-ző brig* nem ’part’-ot jelent, mint a többi szláv nyelvben, hanem ’hegy’-et, ld. pl. hv. Šul. 1874 *brieg* geogr. ’brdo, gora, hreb; Berg, tal. monte; Ufer, (eines Flusses), frc. bord, egl. shore, tal. riva’, hv. Šam. 1929 *brijeg m* ’Berg; (mora) Gestade; (rijeke) Ufer; *odron ~a* ’Bergabrutschung, Bergsturz’, szb KK *breg* 1. ’domb, kisebb hegy, halom’; *ledeni ~* ’jéghegy’; *kao da je od brega odavljn* fig. ’olyan (erős), mint a szikla’; *došla su kola do brega do brega* ’szorul a kapca’; 2. obs. lit. (obala) ’part, mart’; *na bregu mora* ’a tenger partján’; *valovi se razbijaju o bregove* ’a hullámok megtörnek a parti sziklákon’; *tiha voda breg roni* lassú víz partot mos’; 3. geol. *peščani ~* ’homokzátony’, stb. A szerb nyelvben a ’part’ jelentés kései russzizmus. Egyébként a *Termperhc*-ben előforduló germán eredetű déli szláv ’hegy’ jelentésű **bergъ* első előfordulásával állunk szemben e helynévnel. A jelentését Róna-Tas helyesen ’palotahegy’-nek adja meg. A helynév rekonstruálható alakja tehát **termъbergъ*, melynel első tagja avar eredetű, második pedig az ott beszélt szlávban akkorra már meghonosodott bajor eredetű szó a **bergъ* ’hegy’.

Az óegyházi szlávban és az óoroszban található jelentésmezeje alapján a **terme* / **termě* átdó alak jelentése ’jurta; palotasátor’ lehetett. Hangalakja

alapján nem dönthető el az, hogy mongol vagy török közvetítésű. Szláv nyelvről belüli elterjedtsége, és nyelvi jegyei alapján egyértelműen az avar-nyelvi szavak közé tartozik, sőt a lengyel adat alapján e szót inkább a **nagy valószínűséggel avar** csoportba kell besorolnunk.

Utószó

Ez az anyag még kevés ahhoz, hogy pontos következtetéseket vonjunk le a dunai-bolgártörök és az avar nyelvről. Az anyag állandóan bővül, újabb és újabb szavak kerülnek bonckés és nagyító alá. E cikkben nem állt szándékomban a déli szláv nyelvekből általam ismert összes korai „altaji” elem bemutatása, csupán a szakdolgozatomban szereplő általam és tanáraink által védhető etimológiákat foglaltam össze röviden. Arra a kérdésre, hogy milyen nyelven beszélt az avar uralkodó réteg, az e cikkben szereplő anyag még nem ad választ. A déli szláv nyelvek, nyelvjárások és nyelvmélekek korai „altaji” elemeinek feltárása még a jövő feladata.

Rövidítések:

Acc. = accusativus = tárgyeset

a.-luzs. = alsó-luzsicei/szorb nyelv

Bakos, F. (1993) Román-magyar kéziszótár. Budapest.

blg. = bolgár nyelv; Bödey J. (1956) Bolgár-magyar szótár. Budapest.

blr. = orosz, fehérorosz nyelv

bot. = botanica = növénytan

burj. = burját nyelv;

cf. = confer = vesd össze

Čer. = Čeremisov, K. M. (1951) Burjat-mongol'sko-russkij slovar'. Moskva.

csag. = csagatáj nyelv

csuv. = csuvas nyelv; csuv.an. = csuvas nyelv anatri jelvjárása, az irodalmi csuvas nyelv alapja; csuv.virj. = csuvas nyelv virjál jelvjárása; Ašm. = Ašmarin, N. I., Slovar' čuvašskogo jazyka. I–II. Kazan', III–XVII Čeboksary. I, 1928; II–IV, 1929; V, 1930; VI–VII, 1934; VIII–IX, 1935; X–XI, 1936; XII–XIV, 1937; XV–XVI, 1941; XVII, 1950.

ča-hv. = ča-horvát nyelvjárás

D = déli szláv nyelvjárás

Dat. = dativus = részeshatározó eset

Doe.-He. 1989 = Doerfer, G. – Heschke, W. (1989) Südoghische Materialien aus Afghanistan und Iran. Wiesbaden.

Doe.-He. 1993 = Doerfer, G. – Heschke, W. (1993) Chorasantürkisch. Wiesbaden.

Doe.-Tez. = Doerfer, G. – Tezcan, S. (1980) Wörterbuch des Chaladsch. Budapest.

ED = Clauson, G. Sir (1972) An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford.

etc. = et cetera = és a többi, stb.

f = femininum = nőnem

fig. = figurativus = átvitt értelmű

f.-luzs. = felső-luzsicei/szorb nyelv

Gen. = genitivus = birtokos eset

hist. = historicus = történelmi

hv. = horvát nyelv; Ver. = Verantius, F. (1595) Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum. Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmati(c)ae et Vngaricae. Venetiis; (Recudi curavit: Thewrewk de Ponor, J. (1834) Dictionarum pentaglottum. Posonii); Bell. = Joanni Bëllosztenëcz Gazophylacium, seu latino illyricorum onomatum aerarium... Zagrabiae, 1740.; RHS = (A horvát Akadémia szótára): Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb, I–1880-tól XII/2–1937.

id. = idem = ugyanaz

ie. = indoeurópai alapnyelv

Instr. = instrumentalis = eszközhatározó eset

jak. = jakut nyelv; Pekarskij, É. K.: Slovar' jakutskogo jazyka. 1. (1917) Petrograd; 2., 3. (1927) Leningrad.

K = keleti szláv nyelvág

kaj-hv. = kaj-horvát nyelvjárás

kalm. = kalmük nyelv; KWb = Ramstedt, G. J. (1935) Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki.

kirg. = kirgiz nyelv; Jud. = Judahin, K. K. (1965) Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva.

kkalp. = karakalpak nyelv; Bas. (1951) = Baskakov, N. A. (1951) Karakalpakskij jazyk. 1. Materialy po dialektologii (Teksty i slovar'). Moskva.

kzk. = kazak nyelv; Shni. = Shnitnikov, B. N. (1966) Kazakh-English Dictionary. The Hague.

le. = lengyel nyelv

Loc. = locativus = helyhatározó eset

magy. = magyar nyelv

mak. = makedón, macedón nyelv. Vardári- (Makedónia), Pirini- (Bulgária) és Égei-Makedóniában (Görögország) beszélt önálló déli szláv nyelv.

mng. = monguor nyelv; Kínában beszélt mongol nyelvek egyike. Smedt, A., De, C.I.C.M. - Mostaert, A., C.I.C.M. (1933) Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental. III partie. Dictionnaire monguor-français. Pei-p'ing.

mong. = mongol nyelv

mong.K. = keleti mongol nyelvág

mong.klassz. = klasszikus mongol nyelv; Kow. = Kovalevskij, O. (1844–1849) Mongol'sko-russko-francuzskij slovar'. 1–3. Kazan'; Less. = Lessing, D. F. (1973) Mongolian-English Dictionary. Bloomington.

mong.Ny. = nyugati mongol nyelvág

Nom. = nominativus = alanyeset

Ny = nyugati szláv nyelvág

obs. = obsoletus = elavult, elavulóban

occ. = occidentalis = nyugati (alak)

or. = orosz nyelv; Dal' = Dal', V. (1912) *Tolkovyj slovar' živogo velikorusskago jazyka. Četvertoje... izdanie pod redakciju I. A. Baudouin de Courtenay. I–IV. S-Peterburg – Moskva.*

ord. = ordosz; Kínában beszélt mongol nyelv; Mostaert, A. (1942–1944) *Dictionnaire ordos. I–III. Peking.*

oszm. = oszmán-török nyelv. Nyelvújítás előtti török irodalmi nyelv; Redh. = Redhouse *Yeni Türkçe İngilizce Sözlük. (repr.) İstanbul, 1974.*

öblg. = óbolgár nyelv

őegyh.or. = őegyházi orosz nyelv

őegyh.szb. = őegyházi szerb; Dan. = Daničić, Đ. (1863–4) *Rječnik iz knjizevnih starina srpskih. I–III. Beograd.*

őegyh.szl. = őegyházi szláv nyelv

ómagy. = ómagyar nyelv

óor. = óorosz nyelv; Srezn. = Sreznevskij, I. (1893, 1902, 1912) *Materijaly dlja slovarja drevnerusskago jazyka po pis'mennym pamjatnikam. 1–3. Sanktpeterburg.*

ószl. = ószláv; Hauptová, Z. (Hl. red.) (1992) *Slovník jazyka staroslovenského. Lexicon linguae palaeoslovenicae. 44 (treven-oubhažiti). Praha.*

ótör.K. = keleti ótörök nyelv

ótör.Ny. = nyugati ótörök nyelv

ősmagy. = ősmagyar nyelv

összl. = ősszláv nyelv

Plur. = pluralis = többes szám

R = Radloff, W. (1893–1911) *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. 1–4. St.-Petersburg.*

Rudn. = Rudnev, A. D. (1911) *Materialy po govoram vostočnoj Mongolii. S.-Peterburg.*

Sg. = singularis = egyes szám

szb. = szerb nyelv; Vuk = Karadžić, Vuk, S. (1935) *Lexicon Serbico-Germanico-Latinum. Editio quarta. Belgradi; KK = Kovács, K. (főszerk.) (1968–1975) Szerb-horvát-magyar szótár. 1–3. Újvidék; Lev.-Sur. = Levasics, E. – Surányi, M. (1982) Szerbhorvát-magyar kézisztár. Budapest; Boš. = Bošnjaković, Z. (1985) *Pastirska terminologija Srema. Novi Sad.**

szlk. = szlovák nyelv

szln. = szlovén nyelv

Tamás, L. (1953) *Albán-magyar szótár. Budapest.*

tech. = technica = műszaki

tel. = teleut nyelv

Tiktin = Rumänisch-deutsches Wörterbuch. I–III. Bukarest 1903–191?. (ld. Knie. p. 51)

tkm. = türkmén nyelv; Bas.-Kar.-Ham. = Baskakov, N. A. – Karryev, B. A. – Hamzaev, M. Ja. (1964) *Turkmensko-russkij slovar', Moskva.*

tör. = török nyelv(ek)

tör.Rum. = ruméliai török nyelv(ek)

- t.tör. = törökországi török irodalmi nyelv; Mus.-Star. = Mustafaev, É. M.-É. – Starostov, L. N. (1977) *Turecko-russkij slovar'*. Moskva.
- t.tör.nyj. = törökországi török nyelvjárás(ok); Caf. 1942 = Caferoğlu, A. (1942) *Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar*. Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları. İstanbul; Caf. 1943 = Caferoğlu, A. (1943) *Anadolu Ağızlarından Toplamalar*. İstanbul; Derleme3 = Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi (1942) 3. İstanbul.
- ukr. = ukrán nyelv

források, nyelvelmékek:

- (A) = arabírásos
- AL = Leideni névtelen; I. Poppe, N. N., *Das Mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift*. in: *Izvestija Akademii nauk SSSR*. Leningrad, 1927: 1009–1040, 1251–1274; 1928: 55–80.
- Bes. = Besědy na evangelije papy Grigorija Velikago (bohemo-slavon., Russia, XIII, cyr.). Gregorii Magni papae Homiliae in evangelia (Besědy na evangelije papy Grigorija Velikago), quae inter monumenta ecclesiastico-slavonica originis bohemicae principalem tenent locum. Textum homiliarum e tabulis photographice codicis russo-slavonici saec. XIII, qui in Bibliotheca Publica Leningradensi asservatur (Погод. 70), exscriptum et excerptum.
- Bur. = Arban qoyar džokiyangyui üiles. Mongol nyelvelmék. Szószedete: Ligeti, Lajos (1974), *Les douze actes du Bouddha*. Arban qoyar džokiyangyui üiles de Čhos-Kyi 'Od-Zer. Traduction de Šes-Rab Sen-Ge. Budapest.
- CC = Codex Cumanicus; 14. században írt latinbetűs kun nyelvű kódex. Grønbech, (1942) *Komanisches Wörterbuch*. Kopenhagen.
- DocT. = Turkesztáni preklasszikus mongol dokumentumok. Szóanyaguk: Ligeti Lajos (1972), *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- FrB. = preklasszikus mongol nyelvű buddhista szövegtörödékek. Szóanyagukat kiadta: Ligeti, L. (1972) *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- (GL) = glagolita betűs
- HB = Halotti Beszéd. 1195 körül íródott ómagyar nyelvelmék. Kiadva: Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929: 67–70.
- Hin. = Inscription de Hindu 1362. Szóanyagát kiadta: Ligeti, L. (1972) *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- Hk. = Hiao-king. Preklasszikus mongol nyelvelmék. Szóanyagát kiadta: Ligeti, L. (1972), *Monuments Préclassiques 1. XIIIe et XIVe siècles*. Budapest.
- Hurs. = 14. században oszmánli nyelven írt irodalmi mű. Szerzője: Germiyanlı Şeyhoğlu Mustafa Cemali. A mű címe: Hurşid ü Ferahşad.
- Hy = Hua-yi yi-yü (I. Haenisch, E. /1957/, *Sinomongolische Glossare. I. Das Hua-I ih-yü*. Berlin); Lewicki, M. (1959), *La langue Mongole des transcriptions Chinoises du XIVe siècle*. Le Houa-yi yi-yu de 1389. II. Vocabulaire-index. Wrocław;

- Mostaert, A. (1977), *Le Matériel Mongol du Houa I I lu de Houng-ou* (1389). Bruxelles.
- Kaš. = arabírásos karahanida nyelvelék (11. sz.): Maḥmūd al-Kāšġarī: *Dīwān Luġāti'l-Turk*; Brockelmann, C. (1928), *Mitteltürkischer Wortschatz*. Leipzig.
- Lob. = *Psalterium e codice Lobkowicziano-Pragensi* (Cyr.-Meth., Croatia, XIV, glag.). *Psalterium croatico-glagoliticum e codice principis Lobkowicz, a. 1359 Segniae* (Senj) in Croatia scripto, qui nunc Pragae in Bibliotheca Universitatis asservatur (sign. Ms XXIII G 67).
- Man.hr. = Bogdan, I. (1922), *Cronica lui Manasses*. Traducere mediobulgara, facuta pe la 1350. Bucureşti.
- MNT = *Mongyol-un niyuča tobča'an* (= A mongolok titkos története). Haenisch, E. (1939), *Wörterbuch zu Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi) *Geheime Geschichte der Mongolen*. Leipzig; Rachewiltz, I. de (1972), *Index to the Secret History of the mongols*. Bloomington; Ligeti Lajos (1962), *A mongolok titkos története*. Budapest.
- Nicod. = *Pseudo-evangelium Nicodemi* (bohemo-slavon., Serbia, XV, cyr.). *Evangelium Nicodemi, narratio de passione Christi et eius descensu ad inferos e latino translata, quae ad numerum textuum ecclesiastico-slavonicorum originis bohemicae pertinet. Textum pseudo-evangelii secundum apographum serbico-slavonicum e codice Damiani saec. XV, qui in Bibliotheca Nationali Vindobonensi asservatur.*
- Par. = *Psalterium e codice Parisiensi*, (Cyr. – Meth., Croatia, XIV, glag.). *Psalterium croatico-glagoliticum e codice Bibliothecae Nationalis Parisiensis, qui exeunte saeculo XIV scriptus est.*
- Srn. = *Subhasitaratnanidhi*. *Mongol nyelvelék. Szószedetét kiadta: Ligeti Lajos* (1973), *Trésor des sentences Subhasitaratnanidhi de Sa-Skya pandita traduction de Sonom Gara*. Budapest.
- Supr. = *Codex Suprasliensis, codex cyrillicus saeculo XI in Bulgaria orientali scriptus, in monasterio Suprasliensi prope Białystok inventus.*
- Tih.A. = *A tihanyi apátság alapítólevele*. 1055. Kiadva: Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929: 19–25.
- Zogr. = *Codex Zographensis, tetra-evangelium glagoliticum monasterii Zographu in monte Atho, exeunte saeculo X aut ineunte XI in Macedonia scriptum. Codex nunc in Bibliotheca Publica Leningradensi asservatur* (Глаг. 1).

Irodalom:

AOH = *Acta Orientalia Hungarica*

BER = Georgiev, VI. I. (1971, 1979) *Bălgarski etimologičen rečnik*. I–II. Sofija.

BTLU = Gombocz Z. (1912) *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki.

- Dobrodomov, I. G. (1971), Tjurkizmy slavyanskikh jazykov kak istočnik svedenij po istoričeskoj fonetike tjurkskih jazykov. (Sootvetstvie *s* ~ *š*). In: Sovetskaja tjurkologija № 2. Baku. 81–92.
- Dobrodomov, I. G. (1974,) K étimologii russkogo slova *veriga*. In: Voprosy filologii. Moskva. 55–58.
- DWA = Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse.
- Đorđić, P. (1975), Staroslovenski jezik. Beograd.
- Erdal = Erdal, M. (1991), Old Turkic Word Formation. Vol. 1., 2. Wiesbaden.
- EtSz = Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae = Magyar etymológiai szótár. Írta Gombocz Zoltán és Melich János. Bp. I. *A-érdem*. 1914–1930; II. *F-geburnus*. 1934–1944. (a II. kötet 289. hasábjától kezdve Melich János írja egyedül).
- Fasm. = Fasmer, M. (1964–1973), Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Perevod s nemeckogo dopolnenija O. N. Trubačeva. 1–4. Moskva. Német eredetije: Vasmer, M. (1950–1958), Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- GGA = Göttingische Gelehrte Anzeigen
- Gulya János (1967), *Hodu vagy hadu?* MNy. 63: 323–330, 462–472.
- HER = Gluhak, A. (1993), Hrvatski Etimološki Riječnik. Zagreb.
- JA = Archiv für slavische Philologie. Begründet von Vatroslav Jagić. I–1876-tól XLII–1929-ig.
- Knie. = Kniezsa István (1955), A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1. kötet 2. rész. Budapest.
- Köprülü, F. (1942), Yeni farisîde türk unsurları. Türkiyat Mecmuası. 7–8. İstanbul.
- KSz = Keleti Szemle. Budapest.
- Ligeti Lajos (1957), Sur la langue des Afchars d'Afghanistan. AOH 7, Fasc. 2–3.
- Ligeti Lajos (1967), Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz. MNy. 63: 427–441.
- Maz. = Mazuranić, V. (1908–1922), Prinosi za hrvatski pravnopovjestni rječnik. Zagreb. 1756 l. + Dodatci. 1923. 74 l.
- Mazjulis, V. (1964), Zametki po prusskoj étimologii (1–2). In: Problemy indoevropejskogo jazykoznanija. Moskva. p. 67.
- Menges, K. H. (1979) Vostočnye élementy v „Slove o polku Igoreve”. Leningrad.
- MEW = Miklosich, F. (1886), Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien.
- Mikl.Lex. = Miklosich, F. (1862–1865), Lexicon paleoslovenico-greco-latinum. Wien. (Anyaga azonban ált. nem óegyh. szláv, csak későbbi egyh. szláv, sokszor az óegyh. szláv emlékek közül csupán a Supr. van beledolgozva. Knie.)
- Mikl.TEL. = Miklosich, F., Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. 1–2., Nachtrag 1, 2. DWA, № 34 (1884), № 35 (1885), Abhandlung № 38 (1887).
- MNy. = Magyar Nyelv. Budapest.
- Mon.Serb. = Miklosich, F. (ed.) (1858), Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae.
- NyK = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.

- Otkupščikov, Ju. V. (1967), Iz istorii indoevropskogo slovoobrazovanija. Leningrad.
- Poppe, N. (1954), Grammar of Written Mongolian. Wiesbaden.
- Preobr. = Preobrazenskij, A.G. (1959) Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka. Moskva.
- Räs. = Räsänen, M. (1969), Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen. Helsinki.
- RÉS = Revue des Études Slaves. Paris.
- Róna-Tas, A. (1996) An „Avar” word: *terem*. in: Symbolae Turcologicae, eds. Berta, Á. – Brendemoen, B. – Schönic, C.; Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions, Vol. 6.; Uppsala.
- Seliščev, A. M. (1951, 1952) Staroslavjanskij jazyk. 1–2. Moskva.
- SEW = Berneker, E. (1908–1913), Slavisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. I. Bd. *A-lutъ*, II. Bd. *ma-morъ*.
- Skok = Skok, P. (1971–1973), Etimologijski riječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. 1–3. Zagreb.
- SMS = Sborník Matice Slovenskej. Turc. Sv. Martin I–1922-től.
- SPAW = Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Berlin.
- Stojkov, St. – Bernštejn, S. B. (1964), Bălgarski dialekten atlas. 1. Jugoiztočna Bălgarija. Čast vtora. Sofija.
- Szádeczky-Kardoss S. (1992), Az avar történelem forrásai I. Szeged.
- Tekin, T. (1987), Tuna Bulgarları ve dilleri. Ankara
- TMEN = Doerfer, G. (1963–1975) Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I–IV. Wiesbaden.

Fonológiai információhiányt áthidaló stratégiák szerepe és változatai afáziások közléseiben

As an explanation of the mental organisation of paraphasia operations I will assume, on the basis of Szende's (1997) Global Programming Principle (GPP), that two interrelated operational levels of accessing phonological information contained in the lexical phonological representations (PR) are at work, i.e. (1) the level of global access (GA), and (2) that of fine-resolution programming (FRP). The investigations carried out herein have revealed that (1) and (2), organically cooperating in the normal case, may be separated in aphasics. Their inhibited operations in phonological access will result in various types of paraphasias, depending on whether one or the other, or both levels are disordered in functioning. In terms of the GPP, the (non-favoured) positions – as required by a lexical PR – are undetermined at the level of GP. In other words, they do not exhibit fully specified feature setup at that level. Feature values that are activated in the GA without exact positioning, in view of the whole word form, serve as input to FRP and acquire positions (or, positions acquire fully specified feature values) at that level of operation. FRP errors are in essence simplifications by associating undetermined positions input to FRP with feature values activated for the whole word form. On the other hand, the operation errors involve a misplacement of some feature value with respect to its proper place as required by the PR involved.

0. Bevezető

Afáziások fonémikus parafáziáiban (szegmentális szintű helyettesítéseiben) a fonológiai információ hozzáférési műveleteinek vizsgálatához az alábbi állításokat veszem alapul:

- (1) azoknál az afáziásoknál, akik képesek anyanyelvük bármely beszédhangját kiejteni, a fonémikus parafáziák valamely fonológiai információ átmeneti hozzáféréseinek gátoltságából erednek;
- (2) az információhiányt kompenzáló művelet hidalja át;
- (3) a kompenzáló művelet választás, amely, amennyiben motivált, az információhiányt mutató elem fonetikai–fonológiai környezetéből ered;
- (4) valamely elem fonológiai környezete az őt tartalmazó közlésegység szegmentális és nem szegmentális összetevői, fonetikai környezete pedig a hozzáférhető fonológiai információnak, továbbá a fonológiai környezetnek az artikulációs, akusztikai és percepciós meghatározottságai;
- (5) A beszélő grammatikájának egy lehetséges modelljeként feltehető egy szemantikai információt autonóm módon tartalmazó lexikai komponens egysége.

geinek és egy eltérő szintű (fonológiai, morfológiai, szintaktikai) alrendszeret magában foglaló szabálykomponens műveleteinek egymáshoz rendelése.

(6) A lexikai komponens a lexikai egységek egymáshoz rendelt szemantikai és fonológiai reprezentációinak halmaza.

(7) A lexikai komponensben – a fonológiai szabályok közül – kizárólag a lexikai egységek szélső pozíciói között működő fonológiai szabályok érvényesülnek.

(8) A szóalak¹ közlésegyységben való megjelenésének előfeltétele a lexikai egység fonológiai reprezentációjában foglalt információk maradéktalan előhívása.

Szende (1997: 153–163) Globális Programozás Elve (eredetileg: *Global Programming Principle*, a továbbiakban GPP) alapján feltehető a lexikonbeli fonológiai reprezentációban (FR) foglalt információk előhívásának két, egymásra épülő műveleti szintje: (1) a globális előhívás szintje (GE), amelyben a fonológiai programozás az FR által tartalmazott információk közül a szótagszámot, a szóhatárokat, a hangsúlymintákat, a fonotaktikai elrendezést hívja elő, illetőleg a felhasználandó megkülönböztető jegyeket, amelyeknek sorrendezéséről azonban csak kitüntetett pozíciókra (a szóhatárokon lévő szótagokra) vonatkozóan hív elő információkat; (2) a finomprogramozás szintje (FP), ahol a programozás a globális előhívás által a lexikai egység egészére egyszerre aktivizált jegyek tagolási pozíciónkénti rendezésére vonatkozó információkat hívja elő: a nem kitüntetett pozíciók itt kapják meg teljes jegyspecifikációjukat. (1) bemenetét képezi (2)-nek, (2) pedig a fonetikai kivitelezés kiindulását alkotja.

Felteszem, hogy az organikusan együttműködő (1) és (2) az afáziás fonológiai programozásban szétválhat: külön-külön, illetve együttes információ-hozzáférési gátoltságuk eltérő sajátosságokkal rendelkező fonémikus parafáziákat okoz.

1. A vizsgált adatközlők és kiválasztásuk szempontjai

Az afáziás jelenségek nyelvészeti megközelítéseinek egyik alapkérdése az, hogy klinikai típusok között megállapíthatók-e a grammatikai modell kategóriáival leírható, szignifikáns különbségek. A típusok nyelvészeti kategóriák alapján való elkülönítésének lehetőségét két szempontból teszik kérdésessé a szakirodalomból közismert munkák: (a) nyelvészeti szempontból azonos folyamatok eltérő afáziatípusokban is előfordulhatnak; (b) ugyanabban az afáziatípusban olyan, olykor egymással ellentétes irányú folyamatok is kimutathatók, amelyeknek működési tartománya nem a grammatikai modell kategóriái alapján határozható be (például affrikáta → zárhang helyettesítési irány ejtésben, zárhang → affrikáta helyettesítési irány azonosításban; valamely kötött morféma hangalakjának tévesztése utánmondásban, épsége spontán beszédben). Így Blumstein (1981)-

¹ Szóalak a morfológiai, szintaktikai relációkba lépett lexikai egység.

nek megfelelően felteszem, hogy afáziás jelenségek vizsgálatában és fonológiai elemzésében nem szükségképp vezet eredményre az afáziás adatközlők klinikai típusokba való sorolása. Ennek megfelelően sem az adatközlők kiválasztásában, sem az adatok elemzésekor nem tekintettem megkülönböztető szempontnak azt, hogy az adatközlők mely afázia típusba tartoznak. Olyan adatközlők fonémikus parafáziás jelenségeit vizsgálom, (a) akik orvosi szempontból afáziásnak minősülnek, tehát akiknek korábban már kialakult és a károsodás előtt ép beszédképességükben organikus agykárosodás okoz rendellenességeket; (b) akiknek, neurológiai vizsgálatokkal kimutathatóan, a károsodás a bal féltekéjüket érintette; (c) akik jobbkezesek; (d) akiknek hallása és beszédjének motoros kivitelezése ép, látása pedig lehetővé teszi a vizuális feladatokat; (e) akiknek nincsenek olyan károsodásaik, amelyek gátolnák a vizsgálatvezetővel való kommunikációt és a kérdések, feladatok megértését; (f) akiknek általános mentális és pszichés állapota, figyelve, kapcsolatfenntartási képessége lehetővé teszi a zavartalan vizsgálatot. Így, afázia tipológiai szempontból, a vizsgált adatközlők biztosan nem tartoznak a globális, az izolációs, a Wernicke-, illetve a transzkortikális szenzoros típusba.

A vizsgált kilenc adatközlő (5 férfi és 4 nő) átlagos életkora a vizsgálat idején 55,5 év volt, legidősebbjük 69, legfiatalabbjuk 30 éves. Iskolai végzettségük átlaga 12,5 osztály (8 és 17 osztály között). Mindnyájan egyszeri előfordulású vérellátási zavar (agyvérzés vagy trauma) okán váltak afáziásokká, amelynek bekövetkezte és a vizsgálat között eltelt legrövidebb idő két hónap, leghosszabb öt év volt.

Az adatközlők mindegyikének beszédértése megfelelő, megnevezésük, utánmondásuk, spontán beszédük pedig bizonyos mértékben károsodott.

A 30 fős egészséges kontrollcsoport – 22 férfi és 8 nő – átlagos életkora 38,5 év, iskolai végzettségük átlaga 10,5 osztály.

A vizsgálatokat az ELTE Gyógypedagógiai Főiskolai Kar Gyakorló Logopédiai Intézetében (korábban: Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola Gyakorló Beszédjavító Intézete), a Honvéd Kórházban és a kerepestarcsai Pest Megyei Kórházban végeztem.²

2. Módszer

A vizsgálat az 1. pontban bemutatott adatközlők mintegy hat órányi beszédkorpuszt dolgozza fel, amely megnevezési és utánmondási feladatsorokból, interjúból és spontán beszédből áll. A feladatsorok 48 szóalakot tartalmaznak 6–14 alkalom közötti előfordulással. A felhasznált szóalakok ábécé rendben az alábbiak vol-

² Köszönöm az intézmények vezetőinek a szíves együttműködést.

tak: *ás, bög, cár, dob, domb, dög, dúr, fej, fest, főz, fúr, fúz, gép, gomb, gömb, gyúr, ház, hegy, hely, ír, kép, kéz, konty, köt, kulcs, mos, nyél, nyíl, nyúl, óra, öv, pont, ponty, pók, sál, seb, sün, szál, szár, szem, szór, szúr, tál, toll, tyúk, vár, zár, zseb.*

A megnevezési feladatsorban az adatközlő a vizsgálatvezető *Mi ez?, Mit csinál?* kérdésére válaszol a bemutatott kép alapján, az utánmondási feladatsorban pedig megismétli az elhangzott szót, ezúttal kép nélkül. A feladatsorokat interjú és egy olyan konfrontációs képválasztásos sorozat előzi meg, amely a vizsgálandó szavak képek alapján való előhívhatóságát teszteli, egyben bemelegítésként szolgál a feladatsorokhoz. A választás öt kép közül történik. A képsorozatok 75%-ában a célszón kívüli többi kép sem fonetikai, sem szemantikai közelségben nem áll a célszóval. A fennmaradó 25% tartalmazza fonológiai, illetve szemantikailag közeli szavak képeit. Ebben a feladatsorban a vizsgálatvezető megnevezi a célszót, az adatközlő pedig kiválasztja a megfelelő képet.

Az interjú, amely számos esetben spontán beszédet is kiváltott, az alábbi területekre terjed ki: (a) automatizmusok: személyi adatok, család, munkahely, felsorolások (hónapok, napok, számok) és közmondások; (b) narratív és leíró struktúrák (*Hogyan megy el a boltba?, Milyen a lakása?* kérdések, illetve e struktúrákkal leírható képek alapján); (c) jelentésmezők (melléknévi ellentétpárok képeztetése); (d) tárgyak, színek, cselekvések felismerése, megnevezése és kiválasztása, szavak, mondatok utánmondása.³

3. Eredmények

3.1. Globális előhívás szintű hozzánemférések és kompenzációs stratégiák

A fonológiai információ GE szinten való előhívhatóságának előfeltétele a hozzárendelt szemantikai reprezentáció (SR) hozzáférése, illetve a fonológiai reprezentációval való összekapcsolása (vö. Garrett 1982, 1984, 1992). Azonban a szemantikai reprezentáció sikeres hozzáférése esetén is bekövetkezhet a fonológiai reprezentáció hozzánemférése. Az anómikus afáziások szótalálási zavarai esetén a globális előhívás autonóm módon károsodik: a közlő nem fér hozzá a lexikai alapinformációkhoz, viszont a célszó elhangzása után képes finomprogramozásbeli tévesztések nélkül kivitelezni azt, s ezzel (legalább átmenetileg) helyreáll a szemantikai reprezentáció és a fonológiai reprezentáció egymáshoz rendelve.

³ Az interjúhoz Osmanné Sági (1991) magyarra alkalmazott Western Aphasia Battery kérdései és célszavai, mondatai közül válogattam.

A szemantikai reprezentációhoz való hozzáférés önmagában még nem biztosítja a fonológiai reprezentáció előhívhatóságát, de a hozzánemférés biztosan megakadályozza azt. Ebben az esetben a szóalak sikeres utánmondása nem feltétlenül jelenti az SR-hez és az FR-hez való hozzáférést. Ha az afáziás adatközlő sikeresen utána mondja a célszót, de még nem verbálisan sem tudja közölni, mire is utal az (transzkortikális szenzoros típus), akkor nem ért hozzá az SR-hez. Az implementáció ebben az esetben nem a célszó lexikonbeli – tehát a szemantikai reprezentációhoz hozzárendelt – fonológiai reprezentációjára alapul: a hangsor egy azoktól függetlenül létrehozott fonémaszekvencia, amely nem rendelhető hozzá a keresett SR-hez (vö. Caplan 1987).

Ha pedig az afáziás közlő utánmondásbeli közelítések sorozatában megfelelően kiejti a célszót, amelynek szemantikai reprezentációjához hozzáfér, de tovább folytatja a közelítéseket, akkor nem tudja egymáshoz rendelni a lexikai egység sikeresen előhívott szemantikai és fonológiai reprezentációját (vezetési típus). Például: *vár* [fa:], [va:], [va:rnq], [va:r], [ba:r], [ba:r]. A közelítési stratégiát alkalmazó adatközlőnél arra, hogy megtörtént-e a közelítések során az SR és az FR egymáshoz rendelése, az intonációból is lehet következtetni. Ugyanis amíg nem, addig az egyes célszó-közelítések intonációja lebegő (több szótagú célszó esetében a közelítések utolsó szótagjának időtartama megnő). Amikor a hozzárendelés sikerül, az intonáció esővé válik (az időtartam normálisra csökken), a standard ejtés mintája szerint.

Nem utánmondási közléshelyzetben a globális előhívás szintű információk gátolt hozzáférése esetén a vizsgált adatközlők a következő – fonémikus parafáziákat nem minden esetben létrehozó – stratégiákat követik:

(a) Non-fluens stratégia: az elő nem hívható célszó pótlása nem történik meg, pl.: a v.v. *Mi ez?* kérdésére a v.sz. hallgat vagy *Nem tudom* választ ad. Ebben az esetben a fonológiai reprezentációhoz való hozzánemférést a szemantikai reprezentációhoz való hozzánemférés is okozhatja.

(b) Fluens és non-fluens stratégia: az elő nem hívható célszó szemantikai reprezentációjához könnyen hozzáférhető, a lexikonban kevésbé specifikált SR-rel rendelkező fonológiai reprezentációt rendel: *Egy nővérem van* [a iʒe:m van];

(c) Fluens stratégia: (i) az előhívható célszó szemantikai reprezentációjához közeli SR-rel rendelkező fonológiai reprezentációra építi a kivitelezést: (i/a) *ír* [olvaʃ], *vár*_{NP} [ha:z vaʃ iʒe: palota], *reszel* [fy:re:sel];⁴ (i/b) körülírást alkalmaz: *zár*_{NP} [tol o:r elfordí:tani vaʃ beza:rni kifordí:ta bea: be be a: ε na nem tudom elfordí:tani elfordí:tani jobbra vac ʃuk ʃuk vac ʃukjuk vaʃ niʃ:uk ajto:t kiʃiʃ:uk beʃukjuk kulʃ kulʃot elfordí:tani vaʃ beza:rni vaʃ kiʃitni]. Az adat nemcsak a

⁴ A SR szempontjából kevésbé specifikált vagy a célszóhoz közeli lexikai egység, amelynek GE szintű információi hozzáférhetők, ugyancsak tartalmazhat FR szintű tévesztéseket, vö. (b) *nővérem* → *izém* [iʒe:m].

(c)-ben meghatározott fluens stratégiát mutatja be, hanem arra is példa, hogy a közelítések során előhívott fonológiai reprezentáció nem tud hozzárendelődni a hozzáférhető szemantikai reprezentációhoz; (ii) elő nem hívható szemantikai reprezentáció és hozzá nem rendelhető fonológiai reprezentáció ellenére van közlés: a sértetlen fonémakészlet és a nyelv fonotaktikai szabályai alapján random generált fonémaszekvenciák formájában (jellegzetesen a Wernicke-afáziások neologizmusai, illetve zsargonja): [ekyfø delifø kilø:me], [føtel a mekøøø nøfte].⁵

3.2. Finomprogramozás szintű hozzánemférések és kompenzációs stratégiák

FP szintű hozzánemférések létrejöhetnek (a) globális előhívás szintű hozzáférési gátoltsággal összefüggésben; (b) attól függetlenül. (a) Az egyik adatközlőnél előfordul, hogy a célszó fonológiai reprezentációjának GE-beli hozzánemférést követően, a célszó meghallgatása után hozzáfér a GE szinten előhívható információkhoz, ám a finomprogramozásban tévesztések vannak. (b) Egy másik közlő legtöbb adata a célszó fonológiai reprezentációjának a globális előhívásbeli akadálytalan hozzáférést mutatja, míg a finomprogramozás számos információhiányra utal.

A GPP szerint a lexikonbeli fonológiai reprezentáció által előírt (nem kitüntetett) tagolási pozíciók a globális előhívás szintjén nincsenek lezárva, vagyis még nem rendelkeznek teljes specifikációjú jegyfeltöltéssel. A jegyek, amelyek a globális előhívásban pontos pozicionálási utasítások nélkül, a teljes szóalakra (vagy a közlésfolyamatban szekvenciára, tehát szóalakok időben rendezett sorozatára) vannak aktivizálva, a finomprogramozás bemeneteként ezen a műveleti szinten nyerik el pozíciójukat, illetőleg a pozíciók teljes jegyfeltöltésüket.

A finomprogramozásbeli tévesztések kiváltói az FP bemenetét képező lezáratlan tagolási pozíciók és a teljes szóalakra aktivizált jegyek: a műveleti hiba valamely jegyet más pozícióba helyez, mint ahogyan azt a fonológiai reprezentáció előírja. Ha (a) valamely lezáratlan pozíció a teljes specifikációhoz nem a lexikonban előírt saját, elkülönítő jegyét/jegyeit kapja meg, hanem valamely másik (kitüntetett) pozíció(k)ét, akkor a programozás a szükséges és lehetségesen választható jegyek teljesnek tekintendő halmazát egy – ehhez viszonyítva – kisebb elemszámú halmazra korlátozza; ha pedig (b) *X* jegy, amelynek az FR előírása szerint *A* (lezáratlan) tagolási pozícióba kellene kerülnie, *B* pozícióban jelenik meg, miközben *Y* jegy, amelynek *B* (lezáratlan) pozícióban kellene megjelennie, *A* pozícióba kerül, sorrendezésbeli műveleti hiba történt.

⁵ Köszönöm Mészáros Évának az adatot. Az adatközlők kiválasztásának az 1. pontban foglalt szempontjai szerint az általam vizsgált adatközlők csoportjában nem lehetett Wernicke-afázias.

E műveleti hibák hagyományos elnevezései (szegmentális szintű jelenségekre vonatkoztatva): (a) anticipáció és perszeveráció (b) metatézis. Az imént volt szó (a) és (b) különbségéről. Az (a)-n belüli hagyományos terminológiai különbségtétel viszont csak jelenség szintű lehet: mindössze annyit jelölhet meg, hogy az elvárthoz képest milyen irányban történt a jegypozicionálás, ezt az irányt pedig az határozza meg, hogy egymáshoz képest hol helyezkedett el a feltöltendő pozíció és az, amelyekkel közös jegyet kapott. A *távfűtés* [ta:f:i:tø:f] adat sorbarendezési műveleti hibájánál kerektség tekintetében a fonológiai reprezentáció az /y:/ pozíciójára [+kerek_{MGH}], az /e:/ pozíciójára pedig [-kerek_{MGH}] jegyértéket írt elő. A kerektség tekintetében a globális előhívásban mindkét pozíció specifikálatlan maradt, a finomprogramozásban pedig műveleti hiba következtében a két jegyérték egymás helyére pozicionálódott. Az *összkomfort* [øspoŋkɔrt] adatban sem /k/, sem /f/ pozíciója nem kapott teljes specifikációt a labialításra vonatkozóan, a műveleti hiba pedig egymás pozíciójába helyezte az eltérő értékeket. /f/ pozíciója ettől eltérő mértékben volt lezáratlan, hiszen folyamatosság szempontjából sem volt specifikálva, és a /k/ pozíciójában lévő specifikációnak megfelelő [+hátsó, -foly] jegyek /f/ pozíciójában is /k/-t eredményeztek.

A GPP a finomprogramozási műveleteket a fonetikai kivitelezés fizikai jelenségétől, a koartikulációtól elsősorban az anticipáció jelensége alapján különíti el: ha egy korábban megjelenő egységre hatással van egy későbbi, amely a korábban létrejövő egység megjelenésekor fizikailag még nem volt jelen, akkor azt annak az egységnek nem a fizikai, hanem a mentális jelenléte hozhatta létre. A jelenség tehát csak fonéma, nem pedig beszédhang szintű értelmezést kaphat.

Az adatok a finomprogramozásbeli afáziás tévesztések hasonló működésére utalnak. Egyfelől az anticipáció adatai, másfelől pedig a fonológiai kontrasztfenntartás elve az afáziás közlésekben megerősítik az FP műveleti hibáinak nem fizikai motiváltságát: a *célkitűzést* [ke:lkyzø:ze:ft] adatban a [+kerek_{MGH}] jegy, amely /y:/ pozícióján kívül /i/ pozíciójában is megjelent, illetőleg a [-felső], amely /e:/ pozícióján kívül /y:/ pozíciójában is megjelent, illetve a [+zöng] és [+foly (+érd)] jegyek, amelyek /z/ pozícióján kívül /t/-n is megjelentek; továbbá /k/ megjelenése /ts/ helyén pedig számos jegy pozicionálódására utalnak egy feltehetően csak annyiban specifikált tagolási helyen, hogy [+obstr, -zöng, -foly]. A kontrasztfenntartás elve mindenekelőtt annál az adatközlőnél vizsgálható, akinél a fonológiai reprezentáció információi a globális előhívás szintjén szinte minden esetben elérhetők, a tévesztések a finomprogramozás szintjén jelentkeznek. A stratégia a következő: ha egy szóalakon vagy szekvencián belül F_X fonéma realizációja egybeesik F_Y realizációjával, akkor a kontraszt fenntartása érdekében F_Y fonéma realizációja átmegy F_Z-ébe. A folyamat balról jobbra és jobbról balra egyaránt végbemehet.

Vegyük a következő adatokat (1–13):

- (1) *dob* [bot]: d→b, b→t
- (2) *nagy nevek* [naɟ velek]: n→v, v→l
- (3) *szervíz* [felvis]: z→s, s→f*
- (4) *nyugdíjban van* [jugdidaba]: v→b, b→d*
- (5) *családi dolgot* [tsada:ɟi dolgot]: l→d, d→ɟ
- (6) *lakásom* [vala:ɟom]: k→l, l→v*
- (7) *családi képeket* [tsala:di ʧe:peʧet]: k→ʧ, ʧ→ts*
- (8) *gomb* [doŋg]: b→g, g→d*⁶
- (9) *jogsegélyszolgálat* [jokseby:folga:lat]: ʃ→s, s→f
- (10) *vállalatnál dolgozom* [va:lalatna:l voldozom]: g→d, d→v*
- (11) *azt mondja a párttitkár* [asmonɟa a pa:rtista:r]: k→t, t→s*
- (12) *jövőre ünnepeljük* [jønø:ve yn:ɛpej:yk]: r→v, v→n*
- (13) *klasszikus zene* [tlaksikuz:ɛnɛ]: s→k (s→ks), k→t (kl→tl)*

A *-gal jelölt (3–4, 6–8, 10–13) adatokban a művelet jobbról balra megy végbe, tehát ha a szóalakban vagy szekvenciában egy később következő fonéma realizációja esne egybe egy korábban megjelenő fonéma realizációjával, akkor a korábbi fonémarealizáción már akkor végbemegy a kontrasztfenntartó helyettesítés, mielőtt még a később következőnek alkalma lett volna a korábbival helyettesítődni (hiszen a később következő akkor fizikailag még meg sem jelent). Ez, hasonlóan az anticipáció jelenségéhez, azt támasztja alá, hogy a finomprogramozásban jelentkező műveleti hibák nem kivitelezési hibák, hanem már a fonetikai implementáció előtt, az FP szintjén eldőlt egy fonémának egy másik helyett való választása. Ez a jelenség is igazolja azt a kiindulást, hogy azok a nem motoros kivitelezésbeli afáziás jelenségek is, amelyek a szóalak fonológiai reprezentációjának egyedül finomprogramozásbeli tévesztéseit mutatják, fonéma szinten történőnek tekintendők.

E tanulmány lektora,⁷ akinek értékes közreműködését ezúton is szeretném megköszönni, arra volt szíves felhívni figyelmemet, hogy a fenti adatok között vannak olyanok, amelyek megítélése szerint nem vagy nem kizárólag a fonológiai kontrasztfenntartás elvével értelmezhetők. Ilyesfajta megítélésbeli eltérések egészen természetes módon adódnak olyan nyelvi anyagban, amelynek adataiban sokszor többtényezős indító tendenciák érvényesülnek, amelyek akár interferálhatnak, és akkor a műveletek kimenetei esetlegesen a „több ok → egy okozat” viszonyát tükröztethetik. A fenntartások az alábbi pontokra vonatkoznak.

Az (1) adat lehet metatézis, szóvégi zöngétlenedéssel. Ez az értelmezés azért nem valószínűsíthető, mert a közlő, akitől az adat származik, s akitől egy teljes

⁶ Itt a [+hátsó] jegy megjelenésével végbemegy a nazális képzéshely szerinti igazodása: N → [αhely] / ____ [αhely].

⁷ A folyóirat lektorálási előírásainak megfelelően a szerző nem tudhatja, ki lektorálja tanulmányát, ezért nem tudok név szerint hivatkozni szíves megjegyzéseire.

órányi spontán és előhívott beszédet tartalmazó hangfelvétel áll rendelkezésemre, mindössze egyetlen alkalommal hajtott végre egyértelműen szóvégi zöngétlenedésként azonosítható helyettesítést (akkor sem zárhangon), metatézisei pedig nem szegmentumok, hanem jegyek között történtek.

A (3) adat értelmezhető az idegen vagy ritkább használatú szavakat értelmessé tevő stratégiaként. Ezt a lehetőséget azért zárhatjuk ki, mert az afáziás közlő, akitől az adat származik, spontán beszédben, szintaktikailag jólformált és szemantikailag kifogástalan mondatban használta az alakot, tehát az adat nem tekinthető névszó \rightarrow ige szóparafáziának. Az adatközlő egyetemet végzett, doktórátussal rendelkező, nagy műveltségű, több nyelvet ismerő, magas szintű kognitív funkciókkal rendelkező személy, és ezért is jó okkal valószínűsíthető, hogy a jelenségben nem a javasolt stratégia működött.

(4)-ben /d/ perszeverál, /b/ pedig „továbbblöködik” a következő szótagra. Ez az értelmezés a Broca-afáziások késedelmes hozzáféréseivel lenne indokolható, de az adatközlő egyéb teljesítményében nem mutat Broca-afáziára jellemző tüneteket. (10) esetében hasonló a helyzet. Ennek megfelelően értelmezhető (12) is /n/ anticipációjával és /v/-nek a következő szótagra való „lökődésével”. Itt az okozza a nehézséget, hogy ha ez utóbbit a késedelmes hozzáféréssel értelmezzük, akkor azonos szekvenciában egy ezzel ellentétes folyamatot is fel kellene tennünk: az anticipációban megnyilvánuló „idő előtti” hozzáférést.

(5)-ben az $l \rightarrow d$ helyettesítés anticipáció, a $d \rightarrow j$ folyamat pedig az eredeti /d/ palatalizációja. Ez az interpretáció nem zárja ki a kontrasztfenntartás elvét, hiszen az /i/ környezet által motivált palatalizáció visszaállítja az anticipáció által megszüntetett kontrasztot.

(7) felfogható úgy, hogy a szekvenciakezdő /tʃ/ „megüli” a hangsor egészét. Véleményem szerint ez az állítás csak erős korlátozásokkal igaz. A szekvenciakezdő /tʃ/ nem indíthat $F_1 \rightarrow /tʃ/$ sorozatos cserét a hangsor egészében, hiszen hatása csak a második szóalakon érvényesül, ott is mindössze két, azonos szegmentumon. /tʃ/ ilyen hatását legfeljebb azzal a megszorítással tehetjük fel, hogy a szekvenciában érintett mássalhangzók közül kizárólag a palatalizálhatókat érinti (/l d k t/), de közülük is csak azokat, amelyek – a folyamatot indító szegmentumhoz hasonlóan – morfémakezdő pozícióban vannak, mint /k/.

(8) utánmondási helyzetben lehet félrehallás eredménye is. Természetesen ez elvben nem volna kizárható, ám az adatközlő ép hallású, illetőleg az utánmondási feladat körülményei erősen csökkentették a félrehallás lehetőségét. Továbbá egyetlen egyértelműen félrehallásnak tekinthető tévesztése sem volt az adatközlőnek. Az ugyanerre a célszóra vonatkozó konfrontációs képválasztási feladatból pedig világosan kiderült, hogy az adatközlő megfelelően azonosította a szót.

A GPP-vel értelmezhetők a nem mennyiségi fonémikus parafáziák, a hagyományosan anticipációnak, perszeverációnak és metatézisnek nevezett jelenségek. Így a finomprogramozási szint tévesztései afáziásoknál (1) az elemkészlet szűkítése esetében annak az információnak a hozzáférésbeli gátoltságára alapulnak, amely előírja valamely jegynek egy bizonyos pozícióban való megjelenését – a kompenzáció pedig egy másik pozícióra előírt és hozzáférhető jegy generalizált alkalmazását hajtja végre; (2) sorrendezésbeli hiba esetén pedig annak az információnak a hozzáférésbeli gátoltságára, hogy két eltérő pozícióra aktivizált két eltérő jegy közül melyik jegyet melyik pozícióra írja elő a fonológiai reprezentáció.

Mindezek alapján ésszerűnek látszik a fentiekkel összhangban a nem mennyiségi fonémikus parafáziák hagyományos terminusainak – 'szintagmatikus/paradigmatikus', 'helyettesítés', 'anticipáció', 'perszeveráció', 'metatézis' – új tartalommal való feltöltése. A többi, változást vizsgáló nyelvészeti ág helyettesítésre vonatkozó definíciója az afáziás fonémikus parafáziák tekintetében is adekvát-nak tűnik. Helyettesítés lehetne az a művelet, amelynek révén az afáziás beszélő a fonémakészletéből hiányzó valamely elemet egy meglévő elemmel pótol, minden körülmények között, fonológiai környezettől függetlenül. A pótló elem választását ilyenkor elsősorban a hiányzó elem fonetikai tulajdonságai motiválják. A helyettesítéstől megkülönböztethetjük azokat a fonémikus parafáziákat, amelyeknek oka nem valamely elem rendszerbeli hiánya, hanem előhívhatóságának (pillanatnyi) gátoltsága. Ebben az esetben mindig az érintett elem fonetikai vagy fonológiai környezete határozza meg a kompenzációt vagy (i) korlátozott elemszámú halmazból való választási, vagy (ii) sorbarendezési művelettel, amelynek felszíni megjelenési formája (i) esetében az anticipáció és a perszeveráció, (ii) esetében pedig a metatézis.

Az adatok arra utalnak, hogy az afáziás közlésfolyamatokban a finomprogramozás műveletei nemcsak a fonológiai programozás terén érvényesülnek. Egy egész szóalak vagy akár egy mondat is aktivizálódhat egy közléssegységre, amely más, hozzá nem férhető szóalak vagy mondat helyére is pozicionálódik (vö. Szépe 2000).

A megnevezési és utánmondási feladatsor adatai pedig a következőt mutatják. Előfordul, hogy ha az adatközlőnek sikerült elérnie és egymáshoz rendelnie a célszó szemantikai reprezentációját és fonológiai reprezentációját, továbbá végrehajtani a finomprogramozás műveleteit, majd a fonetikai implementációt, akkor a vizuális inger megszűnése és a szóalak sikeres kiejtése után a szó mindaddig aktivizálva marad új vizuális inger megjelenése esetén is, amíg ahhoz nem sikerül lexikai egységet előhívni. Tehát az adatközlő a következő kép vagy tárgy megjelenésekor mindaddig a korábbi kép vagy tárgy megnevezését ismételteti, amíg – segítséggel vagy segítség nélkül – hozzá nem fér az aktuális vizuális

ingerhez tartozó lexikai egységhez. Ha ez nem sikerül, akkor az utolsó aktivizált célszó marad érvényben. Ha még a globális előhívás szintű FR-információ sem hozzáférhető az új vizuális ingerre vonatkozóan, akkor pontosan ugyanabban a formában. Ha az FR-re vonatkozóan információtöredék előhívható, akkor az interferál az aktivizálva maradt célszóval. Nevezzük ezt a jelenséget ciklikus algoritmusnak. Például: a *toll* célszó megnevezésben [mada:rka:nak a: ize:je a ez a], utánmondásban pedig [kom], [kø], [kø], [tol:], [tol:] sorozatokként jelent meg. Ezt a próbálkozást a [ko], [kø], [kom], [køm] előzte meg, a két utánmondandó egység között nem zárult le az aktivizálás színtere, a szekvencia. Feltehetően a *toll*-nak mind körülírása, mind sikeres utánmondása ebből a szempontból sikertelen lexikai egység előhívásnak minősül, hiszen átengedte magán az előző utánmondás alakjait. Az *öv* célszó megnevezésben [tol:], [nem a ize: a hoc kel: felhu:zni a], utánmondásban pedig [fy], [fyl], [fy], majd a célszót újra meghallgatva az [øz], [øs], [ø], [øv], [øv] közelítési sorozatokat mutatta. Közvetlenül előtte volt egy sikeres *szem* előhívás, mégis a *toll* maradt érvényben a megnevezésre, míg a *szem* a [fy], [fyl]-t hívhatta elő, s a folyamatban szerepe lehet az *øv* [ø]-jének egy nyelvváltsfokkal való megváltoztatásának is. A *sün* célszó megnevezésben [u:], [uɸ:], [ɲusika], [ɲusika], utánmondásban pedig [ny], [nyɸ], [nyɸ], [nyɸ], [nyɸ] közelítéseket eredményezett. Ezeket a *nyúl* célszó hibátlan előhívása előzte meg, megnevezésben [ɲusika], utánmondásban pedig [ɲu:l] alakban. Vagyis az előző szekvenciára aktivizált jegyek egymásra hatása figyelhető meg azzal az [y]-vel, amelyik a *sün*-ből előhívható a lexikonból.

Míthogy nemcsak valamely aktivizált jegy foglalhat el információhiányhelyet, hanem egy egész szóalak vagy akár egy egész mondatnyi automatizmus is, amelyet a közlő szó, illetőleg mondat nagyságrendű tagolási pozícióra alkalmaz, így minden, különböző szintű tagolási egység felfogható tagolási pozíciók sorozataként, amelyek közül információ hozzánemférés miatt némelyik nincs vagy nem teljesen van kitöltve. Ha a kivitelező program ebben az esetben is lefut (tehát amikor a válasz nem hallgatás), akkor a tagolási pozíciók kitöltődnek a hiányzó összetevő helyett egy másik jeggyel, egy másik fonémával, egy másik szóval vagy egy másik mondattal, amely mindig a környezetben már valamilyen módon aktivizált valamelyik elemmel fog megegyezni.

Végül tekintsük át a finomprogramozás szintű információ gátolt hozzáférését kompenzáló stratégiákat.

(1) Ha az egyes tagolási pozíciók az FP-ben megkapják teljes specifikációjukat, mások viszont nem, az ily módon elért fonológiai forma nem felel meg maradéktalanul a célszó fonológiai reprezentációjának, és nem is rendelődik hozzá a célszó szemantikai reprezentációjához. A kompenzációs stratégia két módon működhet:

(1/a) A teljes specifikációját elnyert két-három elem ismétlődik: *sál* [ʃa:], [ʃa:].

(1/b) A teljes specifikációjukat az FR-nek megfelelően elnyert elemek változtatás nélkül ismétlődnek, amelyek pedig nem felelnek meg az FR-nek, ott lehetséges specifikációk váltogatása történik: *köt* [kom], [kø], [kø], [køm], [kom], [køm], [kom], [køm], [køm], [køm]. Figyeljük meg a záró szegmentum kiválasztásánál (i) az /m/ választásában megnyilvánuló egyszerűsítési stratégiát (a szonoráns választásával már nem kell döntést hoznia a zöngésségről); és (ii) a bilabiális szegmentum választásával történő határjelzés felerősítést (az ajkak zárása inkább involválja a szekvencia befejezését, mint nyitott állásuk).

(1/c) A célszó valamelyik vagy egyetlen eleme sem nyeri el teljes specifikációját, viszont az érintett pozíció(k)ból csak az elkülönítő specifikáció (az egyjegyű különbség) hiányzik. Ilyenkor a durvább programozási lépés kijelöl egy osztályt (például a szonoránsok vagy a zöngés zárhangok stb. tartományát), és azon belül hajtja végre véletlen választások sorozatát: *dob*_{NP} [go], [god], [bod], [bod] – véletlen választások a zöngés zárhangok részhalmazából; *zár* [a:z], [a:l], [za:rni], [za:rni], *tál* [tar], [ta:], [ta:l] – véletlen választások a szonoránsokon belül egy olyan csoportban, amelyben a tagok összetartozása nemcsak a képzésmód hasonlóságában áll, hanem a többiekétől való erős eltérésben is; *sál* [ʃa:j], [ʃa:r], [ʃa:l] – véletlen választások az approximánsok (/j l r/) köréből.

(2) Csak az első szótag teljes vagy közel teljes specifikációja áll rendelkezésre, amelyet a globális előhívásban a szóalakra előhívott fonológiai reprezentáció információi alapján a kivitelező stratégia továbbépít. Ilyenkor a következő előfordulások lehetnek.

(2/a) Közelítésekkel felépül a célszót FR-je, amely végül hozzá is tud rendelődni az SR-hez, pl.: *kosarak* [kø], [ø], [ʃa], [ʃa:], [ʃa], [ʃ:], [ʃa], [ʃak], [ʃar], [ʃarak], [ʃo], [ʃora], [ʃarak] – [ka], [ka], [koʃa], [koʃarak]; *kerekek* [kø], [ka], [kε] – [kere:k], [kere:kek], [kerekek]; *kiskecskéje* [kiʃkεce], [kiʃkεʃkε], [kiʃkεʃke:], [kiʃkεʃke:ke], [kiʃkεʃke:je].

(2/b) A célszó téves elvárás szerint épül tovább,⁸ pl.: *tál* [εz ε ʃa ize: a εz εc ʃapka:nak]; *lapátot* [la], [labda:val], [labda:t].

⁸ A beszédhang észlelése egyben fonémaazonosítás, s ahogyan a közlemény feldolgozásának előrehaladtával a hallgató nyelvi elvárásai egyre erősödnek, egyre kevésbé támaszkodik a beszédhang fizikai tulajdonságaira, és inkább nyelvi elvárásai (= a rendelkezésre álló készletből a kívánt egység melletti döntés) alapján azonosítja valamely fonémaként. A közlemény kulcspontjain (például az elején) sokkal jelentősebb a beszédhangok fizikai jellemzőinek a befolyása (a rendszerbeli, kontextuális stb. információkhoz képest), mint azokon a pontokon, ahol az azonosítás döntései elsősorban kontextuális elvárásokon alapulnak. Nemcsak afázias tévesztésekben figyelhető meg az a jelenség, hogy a közlésegség elején történő tévesztés megváltoztathatja az egység folytatására, befejezésére vonatkozó elvárást. Ha az egység első három fonémája közül sérül valamelyik (akár egyetlen megkülönböztető jegynyt), akkor gyakran nem az történik, hogy a téves

Különösen (2/a)-ban figyelhető meg, hogyan különül el az információk szintek szerinti keresése: míg az ép nyelvi beszélő számára az egymás kölcsönviszonyaiban összehangolt fonológiai–morfológiai–lexikai szintekről az előhívandó elemre vonatkozó információk egyidejűleg érhetők el, addig az afáziás keresési műveletben a keresés és hozzáférés szintenként elkülönül és egymást követően történik. Így az afáziás közlésfolyamatokban megállapíthatjuk nemcsak az SR és az FR egymáshoz rendelődésének megszűnését, hanem a grammatikai szintek összehangolt működésének szétválását is.

4. Összefoglalás

A dolgozat a fonémikus parafáziás műveletek mentális szerveződésének magyarázatára felteszi a lexikonbeli fonológiai reprezentációban (FR) foglalt információk előhívásának két, egymásra épülő műveleti szintjét: a globális előhívás (GE) szintjét és a finomprogramozás szintjét (FP). Az organikusan együttműködő programszintek az afáziás fonológiai programozásban szétválhatnak: külön-külön, illetve együttes információ-hozzáférési gátoltságuk eltérő sajátosságokkal rendelkező fonémikus parafáziákat okoz. A fonológiai információ GE szinten való előhívhatóságának előfeltétele a hozzárendelt szemantikai reprezentáció (SR) hozzáférése, illetve a fonológiai reprezentációval való összekapcsolása. FP szintű hozzánemférések létrejöhetnek (1) GE szintű hozzáférési gátoltsággal összefüggésben; (2) attól függetlenül. A finomprogramozásbeli tévesztések kiváltói az FP bemenetét képező lezáratlan tagolási pozíciók és a teljes szóalakra aktivizált jegyek: a műveleti hiba valamely jegyet más pozícióba helyez, mint ahogyan azt a FR előírja.

Az anticipáció adatai, másfelől pedig a fonológiai kontrasztfenntartás elve az afáziás közlésekben megerősítik a finomprogramozás műveleti hibáinak nem fizikai motiváltságát. A nem motoros kivitelezésbeli afáziás jelenségek, amelyek a szóalak fonológiai reprezentációjának egyedül FP-beli tévesztéseit mutatják, fonéma szinten történőnek tekintendők. A fentiek alapján értelmezhetők a nem mennyiségi fonémikus parafáziák, a hagyományosan anticipációnak, perszeve-rációnak és metatézisnek nevezett jelenségek.

Az afáziás közlésfolyamatokban a finomprogramozás műveletei nemcsak a fonológiai programozás terén érvényesülnek. Egy egész szóalak vagy akár egy mondat is aktivizálódhat egy közlés egységre, amely más, hozzá nem férhető szóalak vagy mondat helyére is pozicionálódik. Ennek alapján minden, külön-

fonéma beleépül az elvárásoknak megfelelő szóba, s a szó az elvárt módon fejeződik be, hanem a tévesen kiejtett/feldolgozott fonémát tartalmazó szekvencia elvárásai átveszik a befejezés irányítását.

bőző szintű tagolási egység felfogható tagolási pozíciók sorozataként, amelyek közül információ-hozzánemférés miatt némelyik nincs vagy nem teljesen van kitöltve. A hiányhely kitöltődik egy olyan, azonos nyelvi szintű elemmel, amely mindig a környezetben már valamilyen módon aktivizált elemmel fog meg-egyezni.

Az FP szintű információhiányt áthidaló stratégiákban megfigyelhető, hogyan különül el nyelvi szintek szerint az információk keresése. Így az afáziás közlés-folyamatokban általános tendenciaként megállapíthatjuk az organikus együttműködések felbomlását, amely a vizsgált korpuszban a szemantikai és a fonológiai reprezentáció egymáshoz rendelődésének megszűnésben, valamint a grammatikai szintek összehangolt működésének szétválásában mutatkozik meg.

5. Irodalom

- Blumstein, S. (1981), Phonological aspects of aphasia. In: Sarno, M. T. (szerk.): *Acquired Aphasia*. Academic Press, New York.
- Caplan, D. (1987), *Neurolinguistics and linguistic aphasiology*. Cambridge University Press, Cambridge – New York – New Rochelle – Melbourne – Sydney.
- Garrett, M. F. (1982), Production of speech: observations from normal and pathological language use. In: Ellis, A. (szerk.): *Normality and pathology in cognitive functions*. Academic Press, London.
- Garrett, M. F. (1984), The organization of processing structure for language production: applications to aphasic speech. In: Caplan, D. – Lecours, A.R. – Smith, A. (szerk.): *Biological Perspectives on Language*. MIT Press, Cambridge MA.
- Garrett, M. F. (1992), Disorders of lexical selection. *Cognition* 42: 143–180.
- Osmanné Sági J. (1991), Az afázia klasszifikációja és diagnosztikája I–II. *Ideggyógyászati Szemle* 44: 339–362.
- Szende T. (1997), Alapalak és lazítási folyamatok. *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 22. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Szépe J. (2000), Fonémikus parafáziák magyar anyanyelvű afáziások közlésfolyamataiban. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Nyelvészeti Intézetének Kiadványai 2. PPKE, Piliscsaba.

GYARMATHI-EMLÉKÜLÉS

1999-ben, a mű megjelenésének 200. évfordulójára első ízben magyarul is hozzáférhetővé vált az Affinitas. Az ebből az alkalomból rendezett sajtótájékoztatón 1999. szeptember 12-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán tudományos előadások is elhangzottak. Budapesten a Magyar Tudományos Akadémia tudományos ülésszakon tisztelgett Gyarmathi és műve előtt, Párizsban magyar, finn, észt, francia részvétellel emlékeztek meg róla. Ünnepekre került sor természetesen Göttingában is.

Az ünnepnapok múltával most már „csak” az a hétköznapi teendő van hátra, hogy olvassuk az Affinitast és okuljunk belőle.

CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA

Az Affinitas nyelvtani terminusainak fordításáról

200 éve jelent meg Göttingában latinul Gyarmathi Sámuel nyelvészeti alapműve: az Affinitas. A 200 éves évforduló tiszteletére a Bibliotheca Regulyana sorozat harmadik köteteként elkészült a mű magyar fordítása: Gyarmathi Sámuel, A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorus István (az első részt). Szerkesztette Szij Enikő. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1999.

Az Affinitas latin szövegének magyarra ültetése nehéz próbatételnek bizonyult. Nem azért, mintha maga a szöveg bonyolult szerkezetű vagy latintalan lenne – Gyarmathi műve a neoklasszikus latin tudományos próza egyik csúcspontja szépen szerkesztett világos mondataival, hibátlan klasszikus latinságával. A nehézséget a szakszók tolmácsolása jelentette.

Minden szakszöveg fordításában természetesen ez a legnehezebb feladat, hiszen a terminusok a mű értelmezésének kulcsát adják. Modern szövegek esetében már van kialakult, egységes és elfogadott terminológia, többnyire szakszótárakban is lajstromozva, a fordító munkáját pedig többnyelvű szakszótárak segítik.

Régi szakszövegeknél azonban a tudományág mai terminológiája nem feltétlenül fedi az akkorit – feltételezve persze azt a szerencsés esetet, hogy egyálta-

lán létezett már egységes és következetes terminológia. Egy-egy tudományág kialakulásának idejében még a szókincs is kiforratlan és következetlenségekkel teli, a terminusok csak a fogalmi rendszer megszilárdulásával párhuzamosan rendeződhetnek el végső formájukban. A terminológiai kiforratlanság azonban tudománytörténeti értékű, hiszen éppen a kialakulás folyamatába enged bepillantást.

Az Affinitas már címében is az összehasonlított nyelvek rokonságának grammatikai bizonyítását ígéri. A nyelvtudomány történetében úttörő módon a nyelvek hasonlóságának kérdésében Gyarmathi a szókincsbeli egyezéseket a legkisebb értékű argumentumnak vélte, döntőnek a grammatikát tartotta. Rendszeres grammatikai egyezés hiányában kizárta a rokonságot, legfeljebb a nyelvek érintkezésének bizonyítékát látta a közös szavakban. Döntő fontosságú tehát a műben használt nyelvtani terminusok helyes tolmácsolása. Ezen belül külön kérdést jelentett a címbéli *affinitas* értelmezése: szerkezeti hasonlóságnak vagy a lezármazási rokonságnak az igazolásáról van-e szó? Erről máshol bővebben, itt csupán jelezzük, hogy számos érvet figyelembe véve végül a *rokonság* mellett döntöttünk, így a magyar címbe is ez a változat került.

A mű nyelvtani terminusai két nagy csoportba oszthatók: az egyikbe azok tartoznak, amelyek a latin és a magyar (finn, észt, stb.) nyelvben egyaránt meglévő kategóriákra vonatkoznak. Ezek a klasszikus latin nyelvű grammatikairódlalom szokásos terminusainak változatlan továbbélései, így fordításuk sem jelentett gondot, a bevett magyar szakszóval éltünk. Ilyen volt pl. *nomen* – névszó, *verbum* – ige, *pars orationis* – szófaj, *indicativus* – kijelentő mód, *comparatio* – fokozás stb. A másik csoportba azok a szavak tartoznak, melyek a latin grammatikákból hiányoznak. Ezek a magyar, ill. a többi finnugor nyelvnek a latintól eltérő jelenségeit nevezik meg. Itt egységességről szó sincs, sőt, zavarba ejtő változatosságot tapasztalunk, ráadásul az sem biztos, hogy csupán a nevek változnak – a nevek jelölte kategóriák sem mindig fedik egymást. Például a mai értelemben vett névszóragokkal a műben a következő elnevezések alatt találkozunk:

1. a szokásos latin esetnevek: *accusativus*, *genitivus*, *dativus*, *ablativus* pl. Gyarmathi (1799: 9);
2. a latin mintára alkotott esetnevek: *penetrativus*, *mutativus* stb. pl. Gyarmathi (1799: 9);
3. *suffixa praepositionalia*, szó szerint: előjárói toldalékok pl. Gyarmathi (1799: 128, 139);
4. *terminationes praepositionales*, szó szerint: előjárói végződések pl. Gyarmathi (1799: 11);
5. *praepositiones*, előjárók pl. Gyarmathi (1799: 128, 145);
6. *postpositiones*, névutók pl. Gyarmathi (1799: XII);

7. *terminationes, quae casus formant*, szó szerint: eseteket létrehozó végződések pl. Gyarmathi (1799: 44).

Vagy mit kezdhetünk a fordításban a *suffixum pronominale*, szó szerint: névmási toldalék kifejezéssel, amely az *ennem, enned* stb. típusú és a *házam, házam* stb. típusú alakok végződését egyaránt jelöli?

Segítségért fordultunk a korabeli szakirodalomhoz. Az Affinitas méltán keltett feltűnést egész Európában: ismertetések, bírálatok szép számmal akadnak. A bőséges irodalom egy része latin, más része nemzeti nyelvű. Mivel ez a kor épp a latin kiszorulásának és a nemzeti nyelvek térhódításának kora volt a tudományban, a kettő párhuzamosan élt egymás mellett. Azt vártuk, hogy a kortárs szövegek elemzik, ill. fordításaikkal értelmezik Gyarmathi kritikus terminusait. Meglepő módon azonban a recenziók ezeket magyarázat nélkül átvették: akár latin alakjukban (esetleg a terminusokat végződésben az adott nyelvhez igazítva), akár tükörfordításban. Úgy tűnik, nem érezték szükségét vagy lehetőségét a bővebb kifejtésnek. Így például Gyarmathi határozórag értelemben használt *praepositio*ja Silvestre de Sacy francia nyelvű ismertetésében is (1799) *prépositions*. Az *adiectiva privata* a cseh Dobrovský (1799) német szövegében is latin végződéssel, ugyanígy: *adiectiva privata*. A modern angol fordításban V. E. Hanzéli (1983) hasonló megoldással egyszerűen a végződéseket igazította angol formára, például a latin *affinitas* az angol tolmácsolásban *affinity*.

A terminológiai zűrzavar a tudományos nyelvhasználat hajnalán általános jelenség. Hasonlóképpen nehézségekkel küzdenek a tudósok a szókincsre alapozott nyelvhasználat során a szójegyzékekben szereplő szavak hangjainak egységes és megbízható lejegyzésében is. A turkui egyetem neves professzora, Porthan (1859: 34, 42) szemléletesen foglalja össze a korabeli helyzetet: „A zűrzavart növeli a szavaknak teljesen eltérő írásmódja, amit nemcsak a különböző szerzőknél, hanem gyakran ugyanazon szerzők esetében is megfigyelhetünk” és „a hangokat mások más-más módon fogják fel és más-más módon óhajtják jelölni, ki-ki saját szokása szerint.” (latinból ford. C. V. Zs.)¹ A sorok mutatis mutandis tökéletesen érvényesek a nyelvtani szerkezet leírásának akkori gondjaira is.

Mi okozta a zűrzavart? Gyarmathi korában legalább három tényezővel számolhatunk: 1. az összehasonlított nyelvek eltérő leírása; 2. az egységesítés hiánya a hasonlításnál; 3. a hasonlítás során fellépő torzítások.

A hasonlított nyelvek leírását is több hatás befolyásolta. Először is a leíró anyanyelve. A nyelvek egyik (kisebb) részénél van csak grammatikairói – és ezzel párhuzamosan irodalmi hagyomány, mint a magyarnál és a finnél. A kis finnugor nyelvek esetében ekkor még alig van írásbeliség, jelentősek a nyelvjá-

¹ Latin eredetiben: „Quam dubitationem auget diversa valde eadem vocabula scribendi ratio, non apud diversos modo auctores, sed apud eosdem nonnunquam observanda...” és „...sonos alii aliter et percipiunt et signandos, suo quisque more, putant...”

rási különbségek, nem alakult még ki az irodalmi nyelv és igen kicsi az írástudók száma. Ezért jellemzően külső, nem anyanyelvű szerző írja le őket (pl. a lappot svédek, dánok), ráadásul a leíró anyanyelve és a leírt nyelv más genetikai és tipológiai csoportba tartozik. Ilyen esetekben két torzító hatás is érvényesül: az egyik a leíró anyanyelvének és a leírandó nyelvnek a szerkezeti eltéréséből fakad, a másik a leírásban követett latin grammatika elégtelen voltából. Tanulságos lenne azt is megvizsgálni, hogy a svéd vagy dán szerzők közvetlenül a latin grammatikát követték-e avagy a latin nyelvtan áttételesen, a korabeli svéd vagy dán grammatikán át vált-e mintává. További akadályt jelenthetett, ha a leíró nyelvtudása hiányos volt. Különbségek lehettek aszerint is, hogy melyik dialektikusnak, illetve milyen társadalmi rétegnek a nyelvhasználatára alapozott a leírás.

Döntő fontosságúnak az bizonyult, hogy a szerzők hogyan értelmezték és miképpen nevezték meg a finnugor nyelveknek a latin nyelvi modelltől eltérő jelenségeit.

Van példa arra, hogy a meglevő latin kategóriákat értelmezték át, pl. az észtt grammatikáirók a határozóragokat az ablativus különféle aleteineket vélték. A magyar grammatikai irodalomban is találkozhatunk hasonló megoldással, pl. Szenczi Molnár Albert 1610-es nyelvtanában. A magyar szerzők azonban jellemzően inkább a meglevő latin kategóriák és az őket jelölő terminusok összekombinálásával próbálkoztak még akkor is, ha világosan látták a latin grammatika elégtelenségét a magyar nyelv leírásában, nem tudván vagy akarván elszakadni tőle. Révai Miklós 1806-ban azt írja az *Elaboratio Grammatica* első részében: „Mivel már gyermekkorunktól a latin nyelv szabályait isszuk magunkba, ezekkel élünk a mi nyelvünk magyarázatában is... nem éppen annak természete szerint.” (latinból ford. C. V. Zs.)²

A határozóragokról például két dolgot vélték fontosnak elmondani: 1. azt a szerepet töltik be, amit a latinban a praepositioniók; 2. a névszó után és vele összekapcsolódva állnak. Így válnak érthetővé Gyarmathi *suffixa praepositionalia, terminationes praepositionales* kifejezései. Saját szövegében ugyanis következetesen eképpen nevezi a határozóragokat, szó szerint: előjárói toldalékoknak, ill. előjárói végződéseket.

A finn és lapp nyelvtanok ugyanakkor a határozóragokat valódi eseteknek tartották, és a latin esetrendszert kiterjesztve sokesetes rendszert vettek fel az említett nyelvekben, még az esetek elnevezésben is utánózva a latint: a legfőbb esetfunkció nevéhez fűzték az *-ivus* esetképzőt, például *mutativus, nuncupativus*.

Nem volt közömbös a leírás metanyelve sem. Maga Gyarmathi is némileg másképp fogalmazott ugyanarról a jelenségről a Nyelvmeisterében magyarul

² Latin eredetiben: „Quia iam a pueritia Latinae linguae praeceptionibus imbuimur; iidem solemus in nostra quoque explananda ... prorsus non secundum eius indolem.”

1794-ben, mint az Affinitasban latinul 1799-ben. A *nálam, nálad* stb.-típusú alak például a Nyelvmeisterben *birtokos toldalék*, az Affinitasban *praepositio possessiva*, szó szerint: *birtokos előjáró*. Pontos összemérhetőségről tehát szó sem volt, a hasonlítást végzők más és más kategóriákkal dolgoztak, és nem csupán a név, de a kategória tartalma is változott. A nyelveket összevető tudósnak, aki legtöbbször csak az egyik nyelvet ismerte kellően (jó esetben ez az anyanyelve volt), nem is állt módjában ellenőrizni az eltérést, be kellett érnie azzal, amit készen kapott. Mint Porthan írja az idézett helyen: „a gyűjtők és a hasonlító számára is alig ismert vagy teljesen ismeretlen nyelvek rokonságáról elég biztos vagy alapos ítéletet nem lehet mondani” (latinból ford. C. V. Zs.)³.

Mindennek egyik következménye az elnevezések tarkasága. Az Affinitasban a magyar névszóragok szerepelnek például *postpositiones* címszó alatt, ha ténylegesen lapp névutók magyar fordításai, de lehet az elnevezésük *casus*, amikor Gyarmathi átveszi a Ganander-féle lapp grammatika (1743) szóhasználatát. Emiatt Gyarmathi lépten-nyomon az elnevezések magyarázatára és saját szemléletéhez igazítására kényszerül, mint a magyar és a lapp névragozási paradigma szakaszainál vagy az ész paradigmája esetében. Sokszor viszont magyarázat nélkül átveszi a máshonnan származó műszót. Talán épp magyarázatbeli nehézségek miatt szerepelnek később az Affinitas problémás grammatikai műszavai is érintetlenül a recenziókban?

A másik következmény a hasonlítás szempontjainak tisztázatlansága. Ismét a névszóragoknál maradva: a lapp névszóragokat Ganander táblázatát (1743: 23–24) követve veti össze a magyar végződésekkel Gyarmathi (1799: 8–9), minden lapp végződés mellé egy (esetleg két) magyar megfelelőt állítva. A táblázatot a végződések mondatbeli használatát bemutató példák követik. A hagyományos latin esetrendszerben nem szereplő eseteknél azonban feltűnő dologgal találkozunk: a lapp példamondat után több magyar mondat áll, és az ezekben szereplő ragok teljesen eltérnek a táblázatbeliektől. Mi lehet az ok?

Ganander a lapp ragokat – valódi esetként kezelve őket – az általuk betölthető mondatbeli funkciók legjellemzőbbjéről nevezte el, így jött létre pl. a *descriptivus*, állapothatározó. Gyarmathi viszont magyar példamondataiban többnyire az eset nevét adó *f u n k c i ó* hoz keresett további magyar *f o r m á*kat, néhol pedig a táblázatban valamely esetnél szereplő magyar *f o r m a* további lehetséges *f u n k c i ó*it mutatják be a példái.

Így példának okáért a táblázatbeli (1799: 8) *descriptivus* példája a lappban *Kabmaklai*, a magyarban *Makként, Makkal*. A táblázat után található magyar példamondatokban különféle magyar állapothatározói szerkezetek szerepelnek:

³ Latin eredetiben: „...neque linguarum et collectoribus et collatoribus caeterum plane ignotarum, aut certe parum cognitarum satis ubique tutum aut locuples de earum cognitione iudicium fieri posse.”

Az Apostolként mondhatom. Véggel áll felém a puskád. Melegenn itta az herbatejet. Itt a funkció a közös, amit különféle formák töltenek be.

A táblázatbeli *penetrativus* példája a lappban *Kabmaki*, a magyarban *Makknak,ba*. A magyar mondatok viszont a *-nak/-nek* forma különféle funkcióit példázzák: *A' hegynek menni. A falunak menni. Tűznek víznek nekimenni. Jánosnak kereszttelték.* Itt a mondatokban szereplő forma az, ami közös.

A hasonlítás másik nagy buktatója a szándékos vagy szándéktalan csúsztatás. Tudjuk, hogy Gyarmathi a minél pontosabb és teljesebb egyeztetésre törekedve meglehetősen szabadon bánt a magyar nyelvi formákkal. Meglévő vagy éppen nem létező, de szerinte a magyar nyelv szabályaival összhangban létrehozható alakok között tetszése szerint válogatott.

Noha tökéletesen tisztában volt a szavak szerkezeti felépítésével, számtalanszor vetett össze a nyelvhasználat során morfológiai szerkezetükben eltérő alakokat. Nem csupán a szójegyzékekben, hanem a nyelvtani összehasonlító táblázatokban is találkozhatunk pusztán formai hasonlóság alapján rokonított magyar alakokkal. Érdekes módon ilyenkor a latin nyelv „leplezi le” a csúsztatást. Példát találhatunk erre Gyarmathinál az észti és a magyar igeragozást összevető táblázatban (1799: 136). A táblázat kategórianevei és a beosztás a latin nyelvtant követik, és a külföldi olvasók kedvéért szokás szerint ott áll az igealak latinra fordítása is.

A latinnak azonban két szerepe van: egyrészt mintát ad a leíráshoz (kategória), másrészt illusztrál (példa). A két szerep azonban már elvált egymástól. A latin kategórianev ugyanis a rokonnyelvi alakra vonatkozik, a latin példa viszont a magyar megfelelő fordítása, mégpedig tükörfordítása. Például az észti igeragozási táblázatban a bemutatott észti ige supinum *Thenud/Teinud*, melynek a magyar megfelelője Gyarmathi szerint *tenned*, a magyar alak latin fordítása pedig *ponere tibi*. Ha a latin kategórianev és a latin példa nem egyezik (esetünkben a szabályos latin supinum *positum* lenne), csúsztatás van, a *Thenud/Teinud* és a *tenned* közt nyilvánvalóan csak formai hasonlóság áll fenn.

A fentiekben felsorolt, a hasonlítást megnehezítő körülmények az Affinitásban halmozottan jelentkeztek, hiszen Gyarmathi szinte a teljes finnugor nyelvcsaládot áttekintette, ráadásul a török és a szláv nyelveket is összevetette a magyarral – anélkül, hogy ismerte volna a kérdéses nyelveket vagy legalább alkalma lett volna a helyszínen, közvetlen forrásokból tanulmányozni őket. Művében (1799: XIX) és levelezésében is folyvást panaszkodott, hogy élő mester híján – úgy mond – csak a tiszteletre méltó holtak vállára állva tekinthetett előre.

A terminusok magyarra fordításánál több megoldást is mérlegeltünk. Az első szerint a szakszavak változatlanul latinul maradtak volna a szövegben, esetleg hátul jegyzetben kommentárral, értelmezéssel. Ennek az lett volna az előnye, hogy így biztosan nem hamisítjuk meg, nem értelmezzük félre Gyarmathit. Rá-

adásul adott esetben a filológusi munkát is igencsak megkönnyíti, ha nem a latin szövegből kell visszakeresni a pontos szót. Hasonló elv alapján készült a Bibliotheca Regulyana előző darabjának, Sajnovics Demonstratiójának magyar fordítása (1771/1994) is, ahol például a *dialectus*, *sonus* stb. kifejezések latinul szerepelnek a magyar szövegben.

Láttuk, hogy az Affinitas korabeli recenziói is ezt a megoldást választották. A mű kitűnő angol fordításában (idáig az egyetlen modern nyelven hozzáférhető változat!) V. E. Hanzéli (1983) is az angol szövegben csupán a latin terminusok végződését igazította az angolhoz, kommentár nélkül. Így lett például Gyarmathi *suffixum praeositionalé*jából Hanzélinál *prepositional suffix*, a latin *possessivából* angolul *possessives*. Ugyanakkor súlyos érvek szóltak ellene is: valószínű, hogy a latinul nem értő olvasó számára a *suffixum praepositionale*, *infinitivus determinatus* stb. kifejezések megnehezítenék az olvasást és a megértést. Márpedig a cél a minél szélesebb olvasótábor érdeklődésének felkeltése. Sajnovicsnál – éppen, mivel szóban hangzott el és a szóbeliség jegyeit viseli magán – könnyebben követhető a szöveg és jóval kevesebb a terminus, ezek nagy része is közismert. Gyarmathi műve ellenben filológusi értekezés, nagyszámú, sokféle és bonyolult műszóval. Nem követhettük tehát ugyanazt a megoldást, amit a Demonstratióban. Másrészt az angol fordítás olvasójának azért nem okozhat akkora gondot a latinos terminus, mint a magyar olvasónak, mert az angol nyelv grammatikai szókincsében egyébként is sok a latin szó, ellentétben a magyarral.

Természetesen az a változat sem jöhetett szóba, hogy a mai terminológiával fordítsunk. Ez ugyan a folyamatos olvasást jól szolgálta volna, de egyfajta önkényes értelmezéshez, csúsztatáshoz vezetett volna, hiszen Gyarmathi kategóriái nem fedik a maiakat. Ráadásul ebben az esetben példának okáért egységesen a *határozórag* szó került volna a korábban részletezett sokféle megnevezés helyébe, eltüntetve a szemléletmódbeli különbségeket.

Felmerült, hogy Gyarmathinak a magyar nyelvről szóló és magyar nyelvű Nyelvmeisterében (1794) használt saját terminológiájával fordítsunk, de ezt is elvetettük. A modern nyelvezetű magyar szövegből kirínának a régies kifejezések, továbbá a mai olvasónak Gyarmathi magyar műszavai maguk is magyarázatra szorulóknak. Néhány ponton maga Gyarmathi is más személetű kifejezést használt a magyar, mint a latin szövegben. Végül még mindig megoldatlan maradt volna a nem saját alkotású, hanem a hasonlított nyelvek grammatikáiból átvett műszók kérdése.

A legkisebb rossznak az a megoldás tűnt, hogy a terminusokat elemenként és szó szerint fordítsuk magyarra, megőrizve és mégis követhetővé téve őket. Az első előfordulásnál jegyzet próbál segíteni az eligazodásban. Ez az út főként azért volt járható, mert Gyarmathi, mint a magyar grammatikáírók többsége, a latintól eltérő magyar (finnugor) jelenségeket a meglevő latin terminusok kom-

binálásával igyekezett megnevezni, így ezeknek elemenként nézve volt bevett magyar megfelelője. Így lett a *postpositiones possessivae* magyarul *birtokos névszók*, a *praepositiones suffixae* pedig *kapcsolt előljárók*.

Az idegen grammatikák terminusainak egy része azonban lefordíthatatlan maradt. Jellemző példája ennek a sokesetes lapp/finn grammatikarendszer az esetnevekkel. Mivel a magyar grammatikairodalomban nem terjedt el a határozóragokat külön eseteknek tekintő szemlélet, a végződéseknek nincs bevett magyar neve. Pedig a folyamat elindult: Éder Zoltán rámutatott arra, hogy Versegthy Magyar Grammatikája nyomán a sokesetes névragozási rendszerben az egyes végződések külön magyar nevet viseltek az 1846-os első akadémiai nyelvtnban. Ehelyett többnyire funkciókat tartanak számon – pl. módhatározó – és ehhez rendelnek különböző kifejezőeszközöket. A nehézségeket bizonyítja, hogy a magyar névszói ragokat feltérképező munkák ma is a latin esetnevekkel dolgoznak. Úgy tűnik, hogy a sokesetes esetrendszer latin nevei közül főként azoknak van hozzávetőleges fordítása, amelyeket korábban a latin esetrendszer valamelyik esetének ún. esethasználatként tartottak számon. Így például az *ablativus instrumentalis*, *ablativus mensurae* fordításaként megvolt már az *eszközhatórozó* és a *mértékhatórozó*. De például a *penetrativus*nak semmilyen magyar megfelelője lévén ezt latinul hagytuk meg.

A felsorolt nehézségek ellenére Gyarmathi munkájának első magyar fordítása remélhetőleg eléri célját: a nyelvészeti alpmű hozzáférhetővé és élvezhetővé válik a szakmai és érdeklődő közönség számára magyar nyelven.

Irodalom

- Dobrovský, Josef (1799), Rezension zum Werk Sámuel Gyarmathis Affinitas linguae Hungaricae cum linguis fennicae originis grammaticae demonstrata. Göttingen. Allgemeine Literatur-Zeitung, Jena und Leipzig. Vol. 3. Nos. 214, 215, pp 49–54, 57–59.
- Éder Zoltán (1998), Versegthy nyelvi rendszere és a kortárs grammatikák MNy. 94: 292–301.
- Ganander, Henrik (1743), Grammatica Lapponica, Linguae Europearum Prope Antiquissimae Solidam Planamque Viam Genium Linguae Lapponicae Addiscere Desideranti Monstrans Opera ac Studio Henrici Ganandri Aboensis, Communist. Lapmarch. Tornaensis, Jam Design. Pastoris in Siundo. Elaborata. Holmiae, Consensu & cura Directorum. Typis Laurent. Salvii. Anno MDCCXLIII.
- Gyarmathi Sámuel (1794), Okoskodva tanító magyar nyelvmester. Mely irattatott Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye orvossa által. Első darab. A' Nagy Erdély Országí T. N. Rendek költségével. Kolo'sváratt, Nyomattatott Hochmeister Márton, Tsász. K. Könyvnyomtato és priv. Könyváros Betüivel 1794. 397 l. Második darab. Kolo'sváratt és Szebenben 1794. 278 l.

- Gyarmathi Sámuel (1799), *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae Originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricum et Slavicarum cum Hungarica comparata. Auctore Samuele Gyarmathi medicine doctore et Societatis Scientiarum Gottingensis sodali correspondente nec non Societatis Naturae Curiosorum Jenensis Socio. Gottingae Typis Joann. Christian. Dieterich.*
- Gyarmathi Sámuel (1799/1983) = Hanzéli, Victor. E. (1983), *Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin. Translated, annotated and introduced by Victor E. Hanzéli. Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series 1. General Editore E. F. Koerner. Amsterdam Classics in Linguistics 1800–1925 Vol. 15. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 1983.*
- Gyarmathi Sámuel (1799/1999), *A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István. Szerkesztette Szíj Enikő. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1999. Bibliotheca Regulyana 3.*
- Hanzéli, Victor. E. = Gyarmathi (1799/1983)
- Porthan, Henrik Gabriel (1859), *Opera Selecta Pars Prima M. P. Juusten Chronicon Episcoporum Finlandensium annotationibus... Helsingfors.*
- Sajnovics János (1771), *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Regiae Scientiarum Societati Danicae Praelecta, et Typis Excusa Hafniae Anno MDCCLXX. Recusa Tyrnaviae, Typis Collegii Academici Societatis Jesu.*
- Sajnovics János (1771/1994), *Sajnovics János Fejér vármegyei tordasi magyarnak a koppenhágai és a trondheimi királyi tudós társaság tagjának bizonyítása: a magyar és a lapp nyelv azonos. Felolvasott a dán királyi tudós társaságban és kinyomtatott Koppenhágában 1770-ben. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Szíj Enikő. ELTE, Budapest, 1994.*
- Révai Miklós (1804), *Elaboratior Grammatica Hungarica. Ad genuinam Patrii Sermonis Indolem Fideliter exacta, Affiniumque Linguarum Adminiculis Locupletius Illustrata. Tribus Voluminibus Comprehensa. Studio et Opera Ioannis Nicolai Révai. Vol. Primum. Pestini, Typis Mathiae Trattner.*
- Sylvestre de Sacy, Antoine-Isaac (1799) *Ism. Affinitas linguae hungaricae cum linguis etc., l'Affinité etc. par S. Gyarmathi. Goett. 1799. Magasin encyclopédique ou Journal des sciences, des lettres et des arts, par A. L. Millin. IV année tome sixième. Paris. An VII–1799: 85–95.*

„Scytha vagyok” Kéziratos paszkvillus a Demonstratorról – Sajnovitsnak

Több, mint negyedszázaddal Gyarmathi Affinitasa előtt keletkezett az az álneves kritika, amelyet bemutatunk.

Verses része ismerős, mégpedig az 1789-ben megjelent Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei című kötetből. E Révai Miklós által szerkesztett, 1789-ben megjelent könyv a szerkesztő bevezető költeményén kívül többnyire Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc (eredetileg magánlevelek részeit képező) magyar verseit tartalmazza. Nemcsak egymáshoz írott verses leveleiket, a kötetbe ugyanis Bessenyei Sándornak, Györgynek, Prónay Évának, esetleg valamely névtelen, számunkra ismeretlen személynek szóló levelek megannyi verses betétje is bekerült. (Episztoláknak tekinthetjük e verseket.) E könyv darabjaival kapcsolatban eddig leginkább a szerző-meghatározás jelentett tudományos problémát.¹

Ilyen a fentebb számunkra ismerősnek tekintett, a kötet második részében olvasható vers is (Révai 1789: 230–234). Kezdőszora: Meg szűnik nap kelet nép özönt küldeni². Címzettje formálisan nem Barcsay, de nem is Orczy. A „feladó” nem nevezi meg magát. Ez azonban nem meglepő. A korabeli szerzőrejtéssel (vagy ködösítéssel) kapcsolatos viták máig sem zárultak le.³

A költemény címe bizonyára Révaitól származik Tsillag néző Sajnovits és Hell hibái tzáfoltatnak.⁴ A cím a korban szokásos szerkesztői eljárást követi, és arra is utal, hogy Révai Miklós körében – amely nem a tudósok szűk csoportját jelentette – nem volt illetlenség elhatárolódni a nyelvrokonságnak ez új keletű elméletétől.

A most közreadandó MOL-kézirat ismeretlenül maradásának egyik oka az lehet, hogy a paszkvillus-irodalom amolyan senki földje. Hangsúlyozott alkal-

¹ Ennek azért van jelentősége, mert az Orczy – Barcsay szerző-azonosításkor a kötetbeli elhelyezés is érv lehet. Az episztolák bevezető alcímei, pl. a Két jó barát között való levelezésből szedett versek két részekbenn nem segítenek. A könyv első felében olvasható versek a Nagybányai Állami Levéltár Orczy-gyűjteményében és egyéb őrzési helyeken levő kéziratok bizonyossága szerint Barcsay Ábrahám szerzeményei. A kötet második részében többnyire Orczy versei találhatók, de ide került Barcsay néhány verse is. (mint például az Arkádia leírása című).

² Barcsay következetesen hosszúnak jelölt *ú, ű* betűit a gondos grammatikus és ortográfus Révai értelemszerűen javította át meggyőződése, az azóta többnyire normává lett elvek szerint.

³ Szilágyi 1998 a Kármán József – Pajor Gáspár szerzőpáros és az Uránia közleményei kapcsán vizsgálja ezeket.

⁴ Ez a szerkesztői eljárás a nagybányai Orczy-gyűjtemény Barcsay-autográfjának és az 1789-ben Révai által közölt Barcsay-verseknek az egybevetésével válik világossá.

misága, s az ebből következő jelentésbeli kötöttségei okán még mindig kevés kutatója, s még kevesebb olvasója van... Az eddigiekben ugyanis (egzotikum, nyelvi humor, politika-történeti utalások után kutatva) legfeljebb irodalomtörténészek vagy (a névtelen írásbeliség, de többnyire a csoportmentalitás kifejező-déseit vizsgálva) folklórkutatók bűvárolták (Küllös 2000: 33).

A mai műfaj-hierarchiában, amelyben nagyobb figyelmet kap a közköltészet, a magánélet-társasélet megannyi szöveges emléke, talán a paszkvillus műfaja is nagyobb érdeklődésre számíthat.

Magát a kéziratot tartalmi érvek alapján 1772–1773-belinek tekinthetjük. A végén álnév-természetű Vasmatskai Mátyás aláírás olvasható. Humorizáló célzatú a levélkeltezés idő- és helymegjelölése is. A Révai-kötetben megjelent résztől eltér a külön, valóságos címlapon megadott cím, mely alatt (bizonyára a Demonstratiora utaló) *D.* jelzés olvasható. E fölött Ovidiustól, mégpedig a Pontusi levelekből vett mottó szerepű idézet következik. A legnagyobb különbség pedig az 1789-ben publikált és a kézirat szöveg között az, hogy a verses cáfolat az utóbbiban elegánsan prózába fordul.⁵ A francia későklasszicizmus e kedvelt szövegírói technikája a 18. század hatvanas-hetvenes éveiben a magyaroknál, Bessenyei Györgynél, Barcsay Ábrahámnál, Ányos Pálnál is előfordul (Bessenyei 1777: 31, 34, Fenyvesi – Géczi – Máti – Szajbély 1994: 23, 35, 43, 44).⁵

A tárgymegjelölés után, amint levélhez illik, megszólítással folytatódik a kézirat. Ez azonban a be nem avatott (a Demonstratiót nem ismerő) olvasó számára érthetetlen volt, és hangzásában is (nyilván szándékosan) idegen, mulatságos hatású. Bizonyára ezt a „formuláris” közvetlenséget kívánta Révai megváltoztatni a konfliktuselhárító, a kifejezett gúnyolódást a cáfolat műfaja felé elmozdító címadással, a szenvedő ígés megfogalmazással: Tsillag néző Sajnovits és Hell hibái tzáfoltatnak.

A forrás bemutatása és az átírásban alkalmazott megoldások

A kézirat kettőbe hajtott, négy ívből álló, középen cérnával összevarrt füzet. A lapok mérete: 220 x 175 mm. A csomó ceruzával írott, modern, 1-gyel kezdődő folyamatos, lapalji számozása a(z Orczy-)levéltár rendezőitől származhat. Szövegünk a 695 r–701 r lapokon van. A lapok alján őrszók olvashatók: *Partrol, Tudom, Ezt stb.*

Egyes mondatok (többnyire latin idézetek) aláhúzásos kiemelése valószínűleg a vers sajtó alá rendezőjétől, Révaitól származik.⁶ A kézirat jól olvasható tisztázat, néhol áthúzással, fölébe írással. Gyanítható, hogy a tisztázatot maga a

⁵ Lásd alább a kézirat 86. sorát.

⁶ Mint a Barcsay- és Orczy-kéziratok meg a Révai 1789 egybevetésekor kiderült, Révai így jelezte meg a kéziratokban a kiadvány kurziválandó szövegrészeit.

szerző készítette, s a néhány javítás a szöveggel való huzamosabb foglalatosság (valóságos műgond) eredménye.

A levél szövegeképe hatásosan jeleníti meg a tartalmat. A versszakok kezdő sorainak elhelyezése, a prózai levélrész tudatos szólamhasználata gyakorlott szónokra, tanult levelezőre vall. A verses szövegrészben a négysoros strófák első sorai a lapszélhez közelebb kezdődnek, a következő három valamivel beljebb. A szöveg központozása az írásos érvelés tényleges kultúráját mutatja, pontosság, stiláris ökonómia jellemzi. Az elhallgatásokat (hatásszüneteket) szaggatott vonal jelzi⁷.

A „levél” írásmódja lendületes. A betűsorok dőlésszöge egyenletes. A szóközők tiszták, a kis- és nagybetűk karakteresek.

A szóelválasztás négyféleképpen történik: kötőjel nélkül, sorvégi kötőjellel, sorvégi és sor eleji kötőjellel, egy esetben sor végén „, sor elején - jellel. Az ige előtti igekötőket többnyire külön írja a szerző: *meg állítás, el vivén, ki találni*. A magánhangzók jelölésében a rövid *i, u, o*, illetőleg a hosszú *ű* és *ő* használata kizárólagos. A mássalhangzók közül a *cs* hang jelölésében a korra jellemző *ts* (*erköltsei*) és *cs* (*bölcseit*) ingadozás tapasztalható. A *c-t* *tz* jelöli. Szóbelseji helyzetben nem ritka a kettőzött *j* és *lly*: *ijjesztik, éjjszak, ujjra, illetén, mellyhez*. Előfordul az ejtéskönnyítő *j* jelölése is: *elejink*. Morfémahatárokon a mássalhangzók jelölésében a szóelemző és kiejtés szerinti írásmód keveredik: *szabadság, emelje, tettzik, mutattyák*⁸. Az írásmód alapján okkal következtetünk tehát arra, hogy a levél írója rendszeresen olvasott és írt magyarul.

A paszkvillus szókészlete választékos és kifejező. A *tzirkalmas* 'matematikus', *viszketegség, csőr* szavak a levélíró nyelvújító kedvét jelzik. Az akkori-ban még általános használatú *opinio* helyett a *vélekedés*, az *agraria* helyett a *majorkodó*, a *meg kövesedett, azaz petrificált* (magyarázó mellérendelő szerkezet) szerzőnk purizmusra való hajlamát mutatják. Nem él erőltettség hatását keltő képzett származékokkal. Könnyed, fordultatos nyelvezete élőbeszédszerű, néhol retorikai hangsúlyokkal. Nem terhelik latinizmusok. A vendégszövegek, idézések indokoltak, a tudományos érvelés és a gúny szükséges kellékei. A Gyöngyösi-strófa egyenlő ütemű, erőteljes sorai, csoportrímei magabiztosságot sugallnak.

Az átiratban alkalmazott jelzések a következők:

- () Átírt betűk jelzésére. A helyes betű a zárójel után következik.
- [] Áthúzott, kivakart (törölt), kifakult betűk, jelek, szövegrészek jelzésére.
- <> Sorközi, lapszéli betoldás jelzésére.

⁷ Barcsaynak ezt az eljárását annyira komolyan vette a kötet szerkesztő Révai, hogy az elhallgatást jelző vonalat három verssorra terjesztette ki a vers szövegkiadásában (Révai 1789: 233).

⁸ A hangjelölés és a nyelvi sajátságok esetleges területi vonatkozásaihoz Benkő Loránd 1955: 164–169 és 1960.

(A szóvégi mássalhangzókon feltüntetett rövidítéseket igyekeznek érzékel-
tetni.

b_c A kézirat '-ban/-ben' és '-ba/-be' értékben egyaránt használt szóvégi
rövidítését igyekeznek visszaadni.

A MOL P 523. 10 csomó. 695–701 jelzetű forrásának betűhív átirata:

695r

- 1 Scytha vagyok nem Lapon.
Felelet
Egy Laponniai Tudoshoz.
Hac ego Sum terra, Patriae nec poenitet, ortus.
- 5 Ovid(. Ex Pont(.
D.

695v

A címlap beíratlan hátoldala.

696r

- 1 Tuttevas Béraßtalam!⁹
Meg Bünik Napkelet nép-özönt Küldeni,
Dél Bent villongásit Kezdi felejtteni,
Nap-nyugot oltárit Kéßül eldöjteni,
- 5 ÉjjBak Ujj világot akar teremteni - -
Nem elég hogy már rég nyult gyilkos fegyverhez,
.s A Sok Ki ontott vér Kiáltoz egeKhez,
Hanem hogy emelje Királyit ezeKhez,
Bölcseit idézi a fagyos tengelyhez -
- 10 Lássák a jeleket mi fog Következni
Talám Babad lében TELLEL Bövetkezni
És általla olly nagy hatalmat Berezni
Hogy a földet lehet lántzoKra Kötözni.
- El lepik Gróóknak zuzmarás hegyeit,
- 15 VißiK Zóroáster tündér eßközeit,
Ijjeßtik Lappoknak félénK Nemzeteit
Midón Csövből nézik az égnek jegyeit.
Csillagoknak ezek Babnak ösvényeket,
Bólt-hajtáson huznak mellesegeket,
- 20 Mérnek esméretlen világ Begeteket,

⁹ A megszólítás megfejtéséhez elő kell vennünk a Demonstratiót. A második, nagyszombati ki-
adást használjuk, ez járhatott az itt közölt mű szerzőjének kezében is. L. itt a 65. lapon Sajnovics
(„Vasmatskai Mátyás” által ellene fordított) magyarázatát: „Duttevas: Significat Lapponibus rem
quae scitur, noscitur | Ungaris Tuttas est res nota, | vulgata | Lapponice: Tuttevas | Ungarice
Tuttas.” Bérasztlam: „Inter loquendum, alium compello nomine patris, vel fratris, vel affinis,
licet nihil horum sit.”

Csak nem ostromolják újra Isteneket.

Partrol

696v

- 1 Partrol partra üzik termését Csudájit,
Keresik Neptunus elhányott Csigájit,
Azokkal meg töltik Királyok Szobájit,
Mondván, ott tartották Eleji gályájit.
- 5 Némellyek le Bálván a földnek gyomrában
Ott a fővényeknek sok rétű ágyáb,
Világnak Kezdetit kérdezik héjáb,
s' a föld hogy önthette magát ef(..)ormá(..)ban?
Ki válaBtá Külön a Kis Kövecseket,
- 10 's Kintsel elegyítvén a hideg Értzeket,
Mi moshatá őBve így a fővényeket?
Hány ezer eBtendő végzé mind ezeket?
A Nap mégis fel jön ennyi tébolygásra,
Setét fellegekből tér Szánakozásra,
- 15 Sugárral Segilt igazság látásra;
'S Vénus önként kéBül Bokott utozásra.
Teis el érkeztél oda KuKutsálni,
Hellel csillagokat Nap alatt vizgálni:
Ezeken mondjátok nintsen mit csudálni,
- 20 Azért hadjuk őket Kedvekre bujálni.
De mivel olly távul találtál feledre,
Mond meg hogy esmérél Kedves Nemzetedre?
Látom irásodb, háritod csak Hellre
Hogy ő KényBerített illy esmere(c)tségre.

25 Tudom

697r

- 1 Tudom meg örültél az Attyafiságnak,
'S Illy Nemes Nemzettel való róKonságnak,
Nagy hire volt mindég vitéz Lapponságnak,
Valamint most Köztünk a jeles Tótságnak.
- 5 E Népnél lehetnél valaha vezére
's el vivén a jeges TengereK Béllýére
Talám emelhetnéd majd dicsősségére
Mellyet jó Svátotplug veBtett Bégyenyére.
Adunk mi Ti néktek Anya-Leveleket
- 10 Kik bizonyithassák eredeteteKet,
Serény Jobbágyoknak tudunk benneteket,
Ugyan azért hadtuk volt meg földeteket.
Lássátok ha immár nem tettzik a pórság,
mivel nem tudjátok melly Bent a Magyarság,
- 15 ott talám Sorsotok lehet majd Uraság,

mert itt nem oßtozó Szolgával Babadság.
 Avagy véliteké hogy ama vitézek
 KiK hajdon Sándornak olly fenn felelének,
 s Kinek Kopjájokkal búBKén KérKedének;

20 Véliteké hogy most Lapponok lennének?

Ó! nem, távul légyen ollyan káromkodás

 Nem voltak ScytháKnak fattyu Gyermekei,
 Mutattyák még mais vitéz erkölcei:

Déli KéBülettel jöttek Seregei,

25 Igy voltak barmai, nyelvek, fegyverei.

Ezt

697v

- 1 Ezt érzi magáb(. Ki ki mi Közöttünk,
 Érzették másoKis ha Kardot Kötöttünk,
 Aggodjék ámbátor világ honnét jöttünk,
 Elég az hogy vala Mars első Istenünk.
- 5 Te pedig Csillagáß bár aKár Ki lehetß
 Kedves RóKonidhoz töstént vißBa térhetß,
 Véllek Száraz halbol kéBült málét ehetß,
 Mert lám ítéletet nyelvünkről nem tehetß.
 Egyéb aránt valojáb(. meg nem foghatom hogy Atya
- 10 ságod tzirKalmas lévén magát Sok tudos bizony-
 ságoKnak öBve halmozásával héjáb(. fárosztatta,
 és vélekedésének meg állítására a Lapponok
 erköltseiről Semmi emlé(.Kezetet nem tében.
 Talám lehetett volna azok Között némelly ha-
- 15 sonlatosságot találni: p: o: a Lappon terméBet
 Berint Bomoru vagy vig, örömost tántzol,
 dudol, eBik, és aluBiK: a Magyaris Bomoru
 vagy vig, tántzol, d(.)udol, satt. -- Tehát e két
 Nemzet csak nem egy Testvér. Illyen állításokkal
- 20 meßBe lehetne menni. Ezek többet próbálnának
 mint Atyaságod vaKartsa, má(.)léja, .s több
 idétlen Bavaí. - ----- Az erKöltsők a
 bennünk rögzött terméBetnek .s Atyáinkrol örökbe
 maradott Bokásoknak el törölhetetlen jelei:
- 25 már

698r

- 1 Már pedig nintsen ollyan Nemzet mellyet az
 időrovás(a)okbol egy házi Népségre vißBa ne
 lehessen vinni, Kivált a Magyarokat Kik
 nem olly régen hagyták el a majorkodó mezei
- 5 életet. Tehát az erköltsők Kut fejére kell

- vala menni: mivel a Nyelvekből találkozó
Két vagy három Báz BoKnak hasonlatossága
csak olyan mint Két Romai és Parisi hege
-dűseknek egynéhány nyirettyű vonásban
10 való meg egyezése. ----- vagy pedig mint a
PeKini és Constantinápolyi SiposoKnak valami
furulyabéli fuvásoknak hasonlatossága.
A Nyelvnek hangjai csupa történet Berint
valok; azok hol olvadnak hol pedig Kemé-
15 -nyednek a Bivnek Bükségei Berint, mint
Ovidi(i)us mondja egy helyen: Accedevit questus
accedet amabile murmur, et dulces gemitus.
Az pedig egy aránt történhetik a Czigányok-
-nál, IroKaiaknál, TotóKnál és Lapponoknál,
20 de azért nem fog Következni hogy a Czigány,
IroKa, Tót és Lappon egy Nemzet legyen és
egy nyelven Boljon.

- Micsoda irtoztató bátorsággal mer Atyaságod
a Coppen(.)hágai Tudosok Királyi gyűlekezetének
25 ilyen ujj mesét beßélleni?: „Si

698v

- 1 „Si cogitem: de illius Gentis agi idiomate, quae Communi
„Historicorum Consensu amplissima haec borealia
„Regna prima olim insedit, ingentesque terrarum
„tractus dominatione Sua complectebatur. Quae
5 „hodie quoque ab extremo Europae, quae occa-
sum, ex Septentrionem respicit angulo, per
„Finnmarchiam, Lapponiam, Fenniam, Tarta-
„riam, in Asiam usque, non interrupta Serie
„protenditur etc. Micsoda nemzet lehet ez,
10 Atyám Uram? Ha azt nem esméri Atyaságod
minémű Külömbőség legyen a Lapponok, Tatárok
és Scythák között, kérgye meg tudos Pajtársait
Kik nem Lapponok, ők meg mondják. Atyaságod
erőbakos álitássaival ama Kegyetlen időKre
15 emlékeztet midőn a vadotz Királyok fiaikot
csak Lóra ültették, .s egy néhány Száz Emberrel
valami Nemzetre rea Küldették hadd verjék meg,
Királytát foßbák ki, .S az orßáglás gyeplőjit
vegyék Kezekb(: Ezek hol od(.)a veßtek, hol pedig
20 Berencsésen tolvajKodván Nevekre nagy váro-
-sokat építettek és a Lakosoknakis más nevet
adtak. A Scythákról, sőt még a Tatárokról is
lehet régi hiteles Iroknak munkájiból nyomozni,

hogy ők az illetén Országokból Ki üzött Királyokat,
 25 Kik mint egy [mendékben] men[<d>]dékbén többnyire
 hozzájuk folyamodtak, örömmel fogadták,
mellettek

699r

- 1 Mellettek fel fegyverKeztek, és Királyi Székekb
 vißba tették. Illyen példát nem egyet mutatnak
 a Történetirók. Ezen igazságot és Babadságot
 Berető Nemzetnek nemes cselekedetei eltöltették
 5 régen a földet Eufrates folyó vizétől fogva
 egéslen a Tanaisig. Nyilván a mi Elejinkis
 illyen erőbaktételnek meg boßbullására
 hívtak Ki elsőbbör a Tanais mellé, honnét
 vagy ellenségek üldözése, vagy pedig frigyesse-
 10 -iknek Kérése vezette egéslen a Dunáig: már
 pedig a tájban Pannonia több bomßéd Tarto-
 -mányokkal edjűtt a Romai fényes igának terhe
 alatt nyögvén, nem nehéz Ki találni, hogy
 Elejink ezen Birodalomnak elrontását, nem
 15 arany, gazdagság, vagy egyéb hivságok, Kiván-
 -ságából, /:mellyet a Scythák mindég meg
 vetettek:/ hanem az erőbakos Uralkodásnak
 gyűlölségéből, határozták el magokb, --
Justitia gentis ingeniis culta, non legibus
 20 azt mondja Justinus a Scythákrol, és alább:
Aurum et argentum perinde aspernantur,
ac reliqui mortales appetunt: Nihil Victore,
praeter gloriam Concupiscunt etc. Igy lehet
 tehát hiteles történetirók nyomozása mellett
 25 jozón elmélkedéssel vélekedni; így lehet<ne>¹⁰ valami
 bizonyost állítani, és azt hinni. De

699v

- 1 De még egyßer, micsoda Nemzet lehet az, Ki ma
 Európának Nap nyugoti és Éjbaki Begeletétől,
 fogva Finnmarchián, Lapponián, Fennián és
 a Tatárságon minden Bakadozás nélkül egéslen
 5 Ásiáig terjed; és talám ott Imaus hegye mellől
 az említett Tartományokon Lapponiai nyelven
 vißba ír és Levelez? - - Arngrimus Jonásis
 csak petyegett, .s maga sem tudta mit higyen
 midőn így Bollott: Credo totum orbem Arctorum,
 10 et Populos vicinos antiqua lingua Gothica

¹⁰ A ne a leíró utólagos, sajátkezü betoldása a helyszüke miatt apróbb betűkkel.

usor fuisse. Boldog Isten! be Sok féle Credo
vaygon e Kerek földön, és be Sok féle haßta-
lanság jön e világra az irtoztató írás vißKe-
-tegsége által! -

- 15 Atyaságod elmékedése Berint lehetne így gondol-
-Kozni: Nem régen Syberia fagyos fővényei
Között egy meg Kövesedett az az petrificált
(.)Rinoczeros fejet találtak, holott ezen állat
csak meleg Tartományokb(. Bokott Baporodni.
- 20 Hogy vetődhetett oda az a csudálatos fő
mellyen egy igaz Rinoczeros tagnak minden
erei láttzanak? Más Képpen nem eshetett,
hanem nyilván Syberiában Sok ezer eßtendőkkal
ez előtt valami Nap Keleti Király lakott Ki
- 25 vadas Kertyében tartott olyas állatokat;
tehát

700r

- 1 tehát Syberia a Persiai Sophi vagy pedig.
a Nagy Mogol Birodalmához tartozik
Sattöbbi. E nyilván való - - - Illyen édes
Atyám Uram az emberi elmének eßelös tévely
5 -gése ha Bédító felfuvalkodásának és vétkes
büßkeségének határt nem Babunk. Ő okozott
ezen Siralomnak völgyén eleitől fogva annyi
irtoztató háborut, és annyi nyomoruságot.
Tudom még emlékezik Atya(.)ságod az Apostol-
- 10 -nak amaz intésére, hogy t: i: az emberi Értelem
egy olyan gyarló nád mellyhez csak rettegve
Kell Közéltetni, és csak félve kell benne bizni.
Ezen kereßtyéni letzkére én A:¹¹ régen emlékez,,
tettem volna, de mivel, már Két eßtendővel
- 15 ez előtt N. Szombatb(Ki nyomtattatott Mun-
-Kája, hoßBas utozásaim¹² miatt, csak mult
Napokb(került Kezemben, ezen Be(.)rencsét,,
-lenségemmel egyedül a vaktörténeteket
vádolom.
- 20 Nem tudom micsoda lelkiismerettel álithattya
A.¹³ ajánló leveléb(aztis, hogy nyelvünk Átila
idejétől fogva Magyar orßágon Büntelen
Különös virágjáb(lett légyen, holott még mais

¹¹ A: az *Atyaságod* szó rövidítése.

¹² Így!

¹³ Ismét az *Atyaságod* rövidítése.

csak bölcsőib_ç fetreng. Ha egyéb probájim
nem

700v

- 1 nem lennénekis, ezen vélekedéséből eléggé által
látom, hogy Atyaságod a maga nyelvit, ha
ugyan csak Magyar lehet, nem tudja.
Külömb_ç ami Nemzetünknek dicsősségét illeti,
5 mellyről atyaságod nem [tudom] [érzem] <értem>¹⁴ mi okbol
emlékezik, jól tudjuk mi azt hogy nagy
Kegyességű felséges Királynénk azt naprol
napra nagyobbra Kivánnya vinni: Non
obtusa adeo gestamus pectora Poeni. Felis
10 lében irva, ennyi Királyi dajKalkodásának
öröK emlékezete arany betűkkel Kőnyveink_ç
valamint most Biveink_ç illy nagy dicsőssé-
-gű Anyánknak a leg tißtább Beretettel
és leg állandobb hivséggel szüntelen áldozunk.
15 De tudjuk mi aztis, hogy meßbünen jöttek
Sokat beßellenek, és hogy mái napon
Sok ollyas tudosok va(.)gynak Kik a Sutban
oroßlány bört vévén magokra, azzal
akarnak büszKél(.)Kedni, és másokat ijeßteni:
20 én nem mondom, hogy Atyaságod
illyetén bört vett volna magára, de
talám valaki hire nélkül felakasztotta
hátára, s maga Sem tudja. Ha

701r

- 1 Ha így vagyon a dolog, Risum teneatis amici
Én tréfán kívül vagyok A¹⁵ ---
Irtam Sátoromb_ç Phazis igaz kereßtyéni
felebaráttya
5 folyó vize mellett, Elejink Vasmatskai Mátyás
Ki jövedele után Ezer Száz
Negyedikb_ç - A Pacsirták
holdnapjáb_ç . . .

Demonstratio-„olvasat”

E levél formájú szöveg egyebek mellett azt is jelzi, hogy a közfelfogástól el-
térő nyelvrokonítás (amely az akkori fogalmaknak megfelelően néprokonítást is
jelentett) a társadalom különböző csoportjait is foglalkoztatta. Nemcsak a nyelv-
és történettudósokat. A *Scythia vagyok* akkor is számon tartandó, ha elfogult,

¹⁴ A tudom és érzem kihúzza, betoldásjel nélkül mi fölé toldva: értem.

¹⁵ Az A ismét az Atyaságod helyett.

igazságtalan, sőt néhol agresszív. Ez is tanúsítja ugyanis, hogy Sajnovics művét nemcsak akadémiai körökben olvasták. Érdeklődő és olvasott katonák, politizáló birtokos nemesek és papok is számon tartották.

Barcsay különben a Bessenyeinek címzett, később *A Bessenyei György Társaságában* is olvasható levélben (keltezése: 1772. március 24. „Patay kunyhómból”) már leírta, hogy: „Sajnovits jármától ójjuk nemzetünket/ Ki Lapponiából hurcolja nyelvünket” (Bessenyei 1777: 21, Szira 1933: 68). Ehhez hasonlóan a MOL-kézirat is a verselés, a tanulmányok tárgyára és nemzetnevelő célzatára való utalással folytatódik. De ezekből teljes bizonyossággal még nem következik, hogy az 1771-ben Nagyszombatban másodszor megjelent *Demonstratiót* (és íróját legalább annyira) gúny tárgyává tevő *Scythia vagyok* szerzője éppen Barcsay.

Kezdjük az elvi résszel! Azzal, hogy Sajnovics korában lehet-e szó a finnugor származtatás elutasításáról, vagy ez későbbi viszonyulás.

Éder Zoltán két szerzetesrend tudományos (és ebből következő) presztízsvitájával indokolta egyes kortársak vehemens viselkedését a jezsuita Hellék elméletével szemben (Éder 1975: 1–21). Ugyanő jegyzi meg továbbá: „Fölmerülhet persze az az ellenvetés, hogy e versek jóval korábban, esetleg a *Demonstratio* megjelenését közvetlenül követő években íródtak, s szerzőik kéziratban vagy aprónyomtatványokon terjesztették őket; ezt azonban tudtommal senki sem bizonyította be.” Éder tehát az elutasítás konkrét eseteit is lehetségesnek tartja, nem úgy, mint Békés Vera, aki szerint nem voltak ilyen írások, a hazai ellenérzés későbbi mítosz (Békés 1991).

A korábbi forrásközléseket felhasználó Éder Zoltán korai pozitív visszhangról is említést tesz. Így Molnár János lapp szavakkal tarkított, Sajnovicsot dicsőítő verséről. A vendégszó stílárius lehetőségével különben *A Scythia vagyok* is él, csak hogy nem a bók, hanem éppenséggel a paszkvillushagyomány jegyében!

Kérdés, hogy a *Scythia vagyok* szerzője azonos lehet-e a Révai-kötet szerzőpárosának valamelyikével. Azaz id. Orczy Lőrincel vagy Barcsay Ábrahámval.

Orczy Lőrincről ismeretes, hogy foglalkozott a magyarság megítélésének kérdésével. Erre nemcsak verseiből és Barcsay válaszleveleiből következtetünk, hanem Fekete János emlékezéséből is (Vörös 1977).¹⁶

A magyarok történelmi múltjának, csoportidentitásának kérdése azonban Orczy fiatal barátját, a testőr, majd katona Barcsayt is érdekelte. Több versében elmélkedik a magyarok vándorlásáról, megtelepedéséről, szokásairól. Ányosnak külön mitikus történelmi fantázialeckéket küldött (Fenyvesi – Géczi – Máti – Szajbély 1994: 38, 42).

¹⁶ A Fekete János által emlegetett prózai levél, amelyet a galánthai gróf a hagyomány szerint Orczy kézírásából fordított franciára és továbbított Voltaire-nek, a magyarságnak a török megszállás alatti szenvedéseire, a magyar nemesség történelmi érdemeire hívta fel a figyelmet.

Barcsayról ismeretes, hogy sokat olvasott. Elsősorban franciául, magyarul és németül, de törökül is. Történelmi munkákat és antik irodalmat latinul is.¹⁷ Az is meglehet, hogy figyelmét a Demonstratióra Palma hívta fel; hiszen ismerték egymást.¹⁸

A Demonstratióban kifejtett rokonság-elmélettel szembeni idegenkedéséről Barcsay tudomásunk szerint legalább két ízben vallott atyai jóbarátjának, Orczynek. Az egyik megjegyzése nem több, mint tréfás bizonykodás a barátság ereje mellett: „Magam pedig ha szintén SAJNOVITS Jesuitával Lapponiába vissza térnékis (: a hol nem felelek hogy ilyen írásra nem találánk: Dum patriam laudat, dum damnat Poggius hostes, Nec malus est Civis, nec bonus Historicus:) ... szivemből fogom tisztelni a Méltóságos Urat.”¹⁹

Barcsay másik megjegyzése szintén Orczyhoz címzett levelében olvasható: „Imé Sajnovitshoz való írásmat elküldöm. Írasd le szépen, ha véled, hogy érdemli; és a Griffmadár Presse alatt nyomtattasd ki tízszer vagy husszor, de úgy, hogy közönséges kézbe ne jusson” (a Griffmadár Károlyi Antalt jelenti).²⁰

Itt jegyezzük meg, hogy Barcsay és köre magyar történelemre vonatkozó képzetei mögött ott érezhető E. Gibbon könyvének (A római birodalom hanyatlásának és bukásának története) hatása is. Ez a mű 1776-ban jelent meg, és Orczy könyvtárában is megvolt).²¹

E magánszorgalmú nemzettörténészek azonban ismerhették Pray György latin nyelvű munkáját is.²² Való igaz, hogy a felvilágosodás korának magyar íróit a történelmi eredet kérdése sok mindennél jobban érdekelte; maguk verses elmélkedésben, regényben (olykor ráadásul nem is humor nélkül) neki is veselkedtek egy-egy hipotézis előadásának. Gondoljunk csak a „piarista termékre”, Dugonics 1788-ban megjelent Etelká-jára, a protestáns Kalmár György Prodrómusának poémájára (a Thesaurus Hungaricus-ra), vagy A magyarok kijövetele című vegyes verselésű krónikára.²³

¹⁷ Erről l. a Nagybányai Állami Levéltárban levő Orczy-gyűjtemény e tanulmány szerzőjének gondozásában (Mennyei Barátom! Barcsay levelei Orczy Lórinchez címen) rövidesen megjelenő részét.

¹⁸ Palma Ferenc (1735–1787) jezsuita történész, a Notitia Rerum Hungaricarum szerzője. Ebben, az 1770-ben ugyancsak Nagyszombatban megjelent munkájában Sajnovicsék expedíciójáról és a Demonstratióról már hírt adott a hazai közönségnek. „Palmát köszöntsd számmal” – írja Barcsay több ízben Orczynek (Nagybányai Állami Levéltár Orczy-gyűjtemény).

¹⁹ A levél keltezése: „Patai Kunyhombol 20dik 7bris” -771 (Nagybányai Állami Levéltár Orczy-gyűjtemény 2.10 v). A latin mondás értelme Engel Károly fordításában: Miközben dicséri a hazát, miközben kárhoztatja a tudósokat, Poggius sem hazafinak, sem történetírónak nem jó.

²⁰ Keltezése: Nagyszombat, 20 febr. 1776 (Nagybányai Állami Levéltár Orczy-gyűjtemény 2: 95).

²¹ Barcsay állandó kapcsolatban állt, történettudományi kérdésekben folyamatosan konzultált a császári könyvtár őrével, Kollár Ádámmal, erre Orczyhoz írott leveleiben gyakran hivatkozik.

²² Annales veteres Hunnorum, Avarum et hungarorum (...) deducti ac maximam partem ex orientis, occidentisque rerum scriptoribus congesti. Bécs, 1761.

²³ Prodrómus Scythico Mogorico Chuno Avarici, sive apparatus criticus ad Linguam Hungaricam. Pozsony, 1770.

Mezei Márta a megbélyegzés szándéka nélkül féldilettáns írósnak nevezi a kor szépíróinak alapvető, az irodalommal mellékesen, időmulatásul foglalkozó ténykedését (Mezei 1974: 83). Ehhez méltán hozzátehetjük a sokat olvasás, a hozzászólás szokását, amely a társadalmi szerepkörök behatároltsága ellenében hatott, s ezért mert hozzászólni a nyelvhasználat kérdéséhez a művelt katona vagy a gazdálkodó nemes. Ami képzettségükből hiányzott, azt pótolta az a polgári bátorság, amely a véleményalkotáshoz való régi (nemesi) jog és a kialakulóban levő intézmény, a publikáció nyilvánosságának tartalmaiból alakult.

Mielőtt *Vasmatskai Mátyás* nyelvtudományi érvelésének gyenge pontjait fel-emlegetnők, hadd emlékeztessünk a levél pozitív közlendőire. Hisz ebben a szerző történetfilozófiai és ideológusi meggyőződése, nemesi magyarságtudatának lényege ismerszik meg. Persze, mindez elfogultságtól nem mentesen. A szerző saját nemesi jogállásának, ebből fakadó állampolgári helyzetének tudata a felsőbbrendűsége való utalásban és éles, már-már cinikus hangvétellel nyilvánul meg. Igazságot és szabadságot szerető nemzetnek tartja a magyarságot, a honfoglalás okát az erőszakos uralkodás gyűlöletében jelöli meg. A magyarok a gazdálkodó (vidéki, polgárosodás előtti) életformájukat csak alig hagyták el, nyelvük is még a szépreményű kiskorban leledzik. Ez utóbbi észrevétel sem mellékes a nyelvújítás hitvita-erősségű polémiái, az európai hatalmi politika (és majd Herder elszomorító jóslata) idején.

Lehetne szó a Scythia vagyok kapcsán harmadik szerzőről is?

Koppi Károly, a neves történettudós és tanár iratai között található egy Sajnovics elméletét cáfoló sajátkezű fogalmazvány.²⁴ A fentebb említett levélben Barcsay saját írásáról beszél Orczynak, és nem Koppi szövegére utal. A kétféle refutatio között összefüggés azért persze sejthető. Ez a következőkben ragadható meg. A Koppi-kötetben szerepel a Scythia vagyok, nem Lapon. Felelet Egy Magyar Országban levő Laponiai Tudoshoz. A mottó származási locusát (Ovid. de Pont. L. 3. El. 2) különben pontosabban adja meg, mint Barcsay. A címzett megszólítása Koppinál *Tuodos Bérasztalom!* Ez némileg eltér a MOL-beli forrásától.

Véleményünk szerint Barcsay verse keletkezett korábban. Ezt másolhatta be jegyzőkönyvébe Koppi. Ő különben néhány közszót, személynevet aláhúz. Ezeket aztán jegyzetben magyarázza: Ilyenek: *száraz hal, málé*. (A Szenczi Molnár szótárában szereplő *málé*-nak Sajnovics által megfeleltetett lapp szó különben a *Málás*²⁵).

²⁴ Koppi Károly (1704–1801) piarista tanár. Tanított Kolozsvárt, majd Kassán, végül (világtörténelmet) a pesti egyetemen. Szabadkőműves volt. A Martinoviccsal kapcsolatos megtorlások idején távolították el állásából. Az említett fogalmazványa az OszK Fol. Lat. 392 - (Caroli KOPPI Notata. 66–69) anyagában található, és Kecskeméti Gábor volt szíves felhívni rá a figyelmet; önzetlen segítségét itt köszönöm meg.

²⁵ Demonstratio 64: „Malecs a 2. megfigyelésből: Málás. Lapp jelentése: quodcunque oibi ge-

Vannak különbségek is a két kézirat között. A *TELLEL* Koppinál - aki a nyelvi játékot bizonyára nem értette - *Tellel*. (1789-ben Révainál majd *Hellel*) lesz. Koppinál a *jeles tótságnak* kifejezés helyett *jeles tzigánságnak* szerepel.

Térjünk vissza a Scythia vagyok MOL-beli kéziratára. A kézírás kétségtelenül a Barcsayé. És a fennebb idézett, Orczynek írott, hasonló tartalmú közlendők is megerősítenek abban a feltevésünkben, hogy az Orczy család gondosságának köszönhetően immár valóban figyelmen kívül nem hagyható, művelődéstörténeti értékű szövegemléket tartunk a kezünkben, amelynek szerzője Barcsay Ábrahám.²⁶

Irodalom

A magyarok Scithiából való ki jövetelék, megtelepedések, cselekedetek sok rendű versekben foglaltatott ill renddel. (Gyűjteményes vetemény). Kézirat 513: Tiszán-inneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Nagykönyvtára (Sárospatak).

Békés Vera (1991), Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság! Egy tudománytörténeti mítosz nyomában. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd (1955), Hangjelölési adalék a XVIII. századi irodalmi szokásokhoz. MNy. 51: 164–9.

Benkő Loránd (1960), A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Bessenyei György (szerk.) (1777), A Bessenyei György Társasága. Bécs.

Bíró Ferenc (1994), A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi Kiadó. Budapest.

Domokos Péter (1998), Szkitiától Lappóniáig. 2., átdolgozott kiadás. Universitas Kiadó. H. n. [Budapest]

Éder Zoltán [1975], Újabb szempontok a „Demonstratio” hazai fogadtatásának kérdéséhez. In: Beiträge zum internationalen Finnougristenkongress II. 1–21. Istituto Universitario Orientale é. n. Napoli.

Fenyvesi – Géczy – Mátyás – Szajbély (szerk.) (1994), Ányos Pál. Vár ucca tizenhét. Negyedévkönyv. II. Évf. 2 szám.

Mezei Márta (1974), Felvilágosodás-kori líránk Csokonai előtt. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Révai Miklós (szerk.) (1789), Két Nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei. A' Költeményes Gyűjtemény öregbedésére a' Nagyságos Szerzőknek egyező akarat-jokból közre botsátotta Révai Miklós. Pozsonybann, Loewe Antal' betűivel.

Joannis Sajnovics S. J. (1770), DEMONSTRATIO. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse. Regiae Scientiarum Societati Danica Praelecta, et Typis Excusa Hafniae Anno MDCCCLXX. Recusa Tyrnaviae, Typis Collegii Academicis Societatis Jesu.

nus. A magyarok Málé-nak hívják a bizonyos fajtájú *placenta dulcis*-t és *plebis edulium*-ot.

²⁶ Itt köszönöm meg Lőrinczi Rékának e tanulmány megírásában nyújtott segítségét.

- Szilágyi Márton (1998), Kármán József és Pajor Gáspár Urániája. Csokonai Könyvtár 16. Szerk. Bitskei István és Görömbei András. Debrecen.
- Szira Béla (S. a. r.) [1933], Barcsay Ábrahám költeményei. Magyar Irodalmi Ritkaságok 25. Szerk. Vajthó László. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, H. n. [Budapest], É. n.
- Vörös Imre (1987), Lettre a Mr. De Voltaire ou Plainte d' un Hongrois (1764). Texte publié par Imre Vörös. Akadémiai Kiadó, Budapest.

LŐRINCZI RÉKA

Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához

A kolozsvári egyetem finnugrisztika-tanára,
a SzT.-munkálatok pótolhatatlan vezetője,
VÁMSZER MÁRTA emlékének

I.

1994 és 1999 között azért is néztem meg a kolozsvári gyűjtemények Demonstratio- és Affinitas-példányait, mert akkoriban már sejtettem, hogy a múltbeli anyag nyelvtudomány-történeti feldolgozottsága mennyire nem teljes.

A fellelt, közel egy tucatnyi példány között „szétolvasott” egy sem akadt. Felbukkant viszont egy bejegyzést is tartalmazó Affinitas. Ennek, egyéb kiadatlan forrásoknak, továbbá Békés Vera emlékezetemben őrzött egyik tanulmányának alapján kételyem támadt az iránt, hogy a „halszagú/halzsíros atyafiság”-ot tanítónak nem csekély társadalmi ellenállással kellett megküzdeniük (Békés 1991).

A Gyarmathi-mű fordításának 1999 őszi könyvbemutatóján az addig általam átnézett irodalomtól némileg megerősítve ugyan, de a finnugrisztika történetében mégsem elég tájékozottnak a feszélyező érzésével mutattam be az oktatásban legalábbis érvényben levőnek vélt szakmai közfelfogásnak ellentmondó forrásokat. A további szakirodalom, így Békés Vera érdekesítő munkája, A hiányzó paradigma alapján meg a Finnugor Tanszéken ugyancsak 1999 őszi szervezett terminológiatörténeti megbeszélésen hallottak okán is hozakodom elő a korábban már lényegében elmondottakkal.¹

II.

Az említett források jobb megértéséhez a (nyelv)tudománytörténeti szakirodalom mindenkitől jól ismert állításaiból most csupán az alábbiakat idézném föl:

¹ A Békés-műben tárgyaltakhoz, illetőleg az egykor Göttingában diákoskodó Lichtenberg-képhez is idézem Nagyajtai Körmöczi János (1762–1836) Album Amicorumá-nak (RTAKFK, Ms. U. 3. MTAK A 8989/II.) 115. lapjáról: „Kedves Barátom! az Egek | Hordozzanak békével | Játzodjanak öröm szelek | Arbotzfád tetejével (...) Schlözer, Müller, Lichtenberggel, | Másoknak olvassanak; | Többé se Estve, se Reggel | Téged ne-nyagassanak. | irta hiv Barátod. | Szathmári Sámuel mp. | *Göttinga* 30^a Augusti 1797.” Lichtenberggel kapcsolatban még Benkő 1977: 135, Futaky 1991: 122. Az első magyar Fichte-fordító Körmöczihez l. Gál II: 495–466, Hajós 1972, Lakó 1997: I: 82, 85. Továbbá Futaky 1991a: 18).

1. A finnugor rokonítást ellenállás fogadta (a kérdés összefoglalását Éder 2000: 47–62). E fogadtatással kapcsolatos Sajnovics-megjegyzéseket l. már a *Demonstratio* második kiadásának bevezetőjében (Sajnovics 1771: Bev. 2a–b, 1771/1994: 17, 1771: 126–128; 1771/1994: 113 – az utóbbi hely „*fabulosus commentis*”-éhez mint esetleges toposzhoz is l. Jankovits 1998). Fontos lehet, hogy az első kiadáskor talán nem vagy csak hiányosan ismert ellenvéleményekre szakmai reflektálást tartott szükségesnek. Ezekkel kapcsolatban azonban aligha gondolhatunk másra, mint a jezsuita és az ugyancsak kiváló piarista kutatók 1771-re már kibontakozott őstörténeti tárgyú vitájára. A Hell-lel és Sajnoviccsal foglalkozó, főként nyelvészek idézte tudománytörténeti szakirodalom mellé l. még Polgár 1957: 110–114, 162–163. Desericzky és Pray vitájához Hóman 1925b: 28, Vásáry 1974: 269–275, Szabados 1998: 632 és kk. Továbbá Szörényi 1997: 17–24, különösen 21–23; aki itt a finnugor rokonítást elfogadó piarista Dugonics eszméinek eddig kevésbé tárgyalt vonatkozásairól, illetőleg Benedetto Cetto és forrásainak jezsuitákkal folyt vitáiról is szól. Dugonicshoz még Bíró 1986).

Hell eredetkutatási háttereként Éder (1975: 10–11) csupán a Desericzkyvel való (egyébként jóval Sajnovics művének megjelenése előtt kezdődött) vitát, valamint tudományos munkaközösség jellegű csoport tagjainak szakmai együttműködését, továbbá a „rendi mellett hazafias érdek”-nek nevezhető célt tételez föl.²

E tulajdonképpen magyar történettudományi vita előzményei azonban a 17. századra, az oklevélkutatások és kritikai felülvizsgálatuk kezdetéig nyúlnak (Hóman 1925a: 9). A későbbi szerteágazó kutatás eredménye a hazai és részben külföldi (főként vatikáni) okleveles forrásoknak a magyar ős- és eredettörténet, de egyáltalában a magyar történelem kutatásába való bevonása (Inchofer Menyhért, Cseles Márton, Timon Sámuel, Hevenesi és mások ez irányú tevékenységéhez újabban pl. Vásáry 1974, Dümmerth 1976, Jakó 1997: 12–13).³ A 18. század eseménye, hogy a kutatás kibővül a nyugati és bizánci kútfők egy része, Anonymus, a Julianus-anyag (ennek Desericzky előtti, Cseles révén való ismertté válásáról Vásáry 1974) bevonásával, továbbá Pray kezdeményezésére a szeptepővezet története szempontjából is fontos kínai források bevonásával (Hóman 1925a: 28–29, Vásáry 1979: 288–291, Szörényi 1997: 17–29, Szabados 1998: 636 és kk.; Schlözer Anonymus-vélekedéséhez Gyarmathi 1799/1999: 351; Hóman 1925a: 28 és kk.; a kínai vonatkozások későbbi, magyar nyelvtu-

² Az Éder által joggal feltételezett hazafias cél kérdéséhez még Szörényi 1974, 1993, 1997; stb. A magyar jezsuitáknak az osztrák rendtartománytól való önállósulásért folytatott küzdelméhez főként Lukács 1989, Petruch 1992. Az abszolutizmussal való szembekerülésükhöz is Szörényi 1974: 642 és passim.

³ A tudománytörténet azt is kiemeli, hogy: „Otrokocsi Fórisnál mutatható ki legkorábban az a törekvés, amellyel az egyazon eseményről tudósító források szó szerinti idézetét kritikai megjegyzéseivel fűzi össze” (Szabados 1998: 626).

domány-történeti kérdéseikhez H. Laborc 1991). E kor harcai a nem kizárólag tudományos tárgyilagossággal vívott „oklevél-csatározások” is (Hóman 1925a: 27 és kk., Dümmerth 1976: 11–12; 27–28; Sinkovics 1974: 526–527 és kk.).

E tudománytörténeti események és a velük összefüggő információk áramlása a társadalom szélesebb körei felé azonban megfelelő szakmai intézményeknek, a nyilvánosság szak fórumainak (azaz szak- és tudományos ismeretterjesztő sajtónak a) hiányában mentek végbe. A viták a szembenállók önálló kötetekben kiadott (nem is mindig szorosan e tárgykörrel foglalkozó) munkáinak lapjain, tehát nem publicisztikai jelleggel, nem a későbbi értelemben vett nagyközönség előtt folytak.

A 18. század végére a „több felekezetre bomlott magyar kereszténység a vallási belvillongások elültével (...) jutott el odáig, hogy az ellentétek a tudományosság nemes versengésévé szelídültek, amit tovább színesített a katolikus (elsősorban piarista és a jezsuita) rendek egymás közti rivalizálása” (Szabados 1998: 627–8). A szintén nem „dogmatikai” alapú nép- és nyelveredeztetési el- lenvéleményekhez még Hóman 1925a: 28 stb., Dümmerth 1969: 16–20, Éder [1975] főként 10, 14.

A 19. század eleji korszak jellemzéséhez pedig: „Hiányzottak az utódok, (...) az udvar – legjelesebb történetíróinkat mellőzve – szemében megbízható, de tudományos szempontból jelentéktelen emberekkel (Koppi, Trenka, Kereszturi) töltötte be a nagyon is átlátszó ürüggyel eltávolított Katona István történeti tanszékét. (...) Pray, Wagner, Schönwisner, Cornides és Schwartner – csupán a segédtudományok tanszékén tudtak szóhoz jutni, ahol a tanulmányi szabályok formalizmusa teljesen megkötötte kezüket.” A történettudományi színvonal ez utáni helyreállítását újabb hanyatlás követte (sajnos, épp a nyelvtudomány publicisztikusság általi megkísértettsége idején): „A XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedében (...) a munka elvesztette tudatosságát, a kutatás ötletszerűvé vált. Az eredmény történelmi irodalmunk elsekélyesedése lett” (Hóman 1925a: 29 és kk., 41–2).

A hivatkozott tudománytörténeti tények feltehetőleg nem csak a mai nem történész többség számára, de a magyar nyelvtudomány történetének kérdéseivel a századforduló táján és a 20. század első felében foglalkozók legtöbbje számára sem voltak teljesen ismeretesek. Erre is, talán nem elég kritikával átvett saját hivatkozásaira is alighanem joggal vonatkoztathatók Lakó György bíráló megjegyzései (Lakó 1991).

2. Az ellenállás széleskörű volt, az „ellenállók” főleg protestánsok voltak – tartja a szakirodalom (Éder 2000: 49–56; 56–61). Legalábbis a magam számára azonban e tételnek még a következő tárgyalása sem egészen meggyőző: „Hogy kik voltak Sajnovics ellenlábasai, arra az éles szemű Sándor István irányította rá figyelmünket. (...) »Sokan valamint a’ Magyar úgy a’ Né-

met Protestánsok közül (...) a' Magyar nyelvnek a' Láp, és Fin nyelvvel-való Sógorságát tsak azon okból tellyességgel tagadják, mivel azt vélik, hogy ezt tsak Sajnovits Jesuvita találta mondani». A fentieket idéző Éder így folytatja: „Sándor István észrevétele nyomán (így! L. R.) élesen körvonalazódik, és elkülönül a két tábor.” Csakhogy a korai honi „ellenállóknak” voltaképpen egyike sem volt szakmabeli (értsd: nyelvész – L. R.). Ezért is fontos viszont éppen Éder (2000: 59–61) kiegészítése arra vonatkozólag, hogy az akkori tudományosság valóban jeles képviselője, a Sajnovics eredményeit nagyon is elfogadó és felhasználó, nyelvtudományi tekintetben szinte egyetlen szakmabelinek tekinthető kortárs, Benkő József – éppen protestáns volt.

Az „ellenállók” főleg protestáns volta, azaz protestáns részről egységes és kizárólag elutasító fogadtatás tételével kapcsolatban Domokos Péter (1998: 59–66) fenntartásaihoz az alábbiakra támaszkodva csatlakoznám.

a) Ok lehet az egyértelműen elutasító protestáns viszonyulás iránti kétkedésre, hogy a különböző egyházakhoz tartozók (nem utolsó sorban anyanyelvi ügyekben való) szót értéke akkortájt a korábbinál jellemzőbb volt, s – mondhatni – virágzott az oda-vissza személyes kapcsolatok sokasága. Ehhez l. Hell göttingai akadémiai tagságát, Pray és a göttingaiak kapcsolatait, Pray és a protestáns Cornides barátságát, a jezsuita történészeknek protestánsokkal való szakmai és emberi kapcsolatait (Lischerong 1937: 77, 89–93 stb., Dümmerth 1969: 16 és kk.; Sinkovics 1974: 524–531, 533–534, de 544–546 is, F. Csanak 1983: pl. 190–191, 246–249, 398, 462, stb. Révai Miklós, illetőleg a piarista kapcsolódású Orczy és Teleki közös dolgairól F. Csanak 1983: 246–249, 288 és kk., a Telekiek és a katolikus püspök Patachich körüli irodalmi coenaculum szoros kapcsolatáról Tóth 1994). Ezért sem lehet véletlen, hogy például Pray, Cornides, Aranka, Benkő József, Wagner Károly, Szereday Antal egyaránt használói voltak Teleki József könyvtárának (F. Csanak 1983: 398; Pray kapcsolataihoz még Hóman 1925a: 20–21).⁴

A vallási hovatartozástól független kapcsolatokhoz l. még Hell személyes barátságát a Telekiekkel. Erről valló Hell bejegyzések Teleki László emlékkönyvében: *Fausta omnia precatur. | Non videri, fed effe | Die 2 Mart' 1785 | Servus*

⁴ A jezsuiták felől elinduló kapcsolatjavuláshoz: „A jezsuiták (...) sokat feladtak korábbi harcos álláspontjukból, legalábbis költészetükben (...) a fokozatosan elnemzetiesedő jezsuita költészet termékei a protestánsokhoz is megtalálták az utat. (...) Csokonai valóban hasznosította Répszeli eposzát (...) a jezsuita epikai költészet tipológiailag döntő módon befolyásolta az egész magyar epikai költészet koncepciójának fejlődését.” L. még Csokonai 1802-ben Kulcsár Istvánhoz írott sorait: „Óhajtanám a magyar históriának atyját – ki nem érti ezen a néven idévezült Prayt? – a legutolsó munkájában e felől látni, de még az kezembe nem akadhatott” Szörényi 1993: 122–135. A „szót értés”-ről, gyökereiről szól Hargittay (1995: 483, Tarnai 1968: 273–283.)

et amicus | *Maximilianus Hell*! *Astr. C. R. Vien* (MTAK Kézirattára: Történl. Napló. 8r. 1. sz. (...) 1784–1786: 49v lap).

b) A finnugor rokonítás protestáns alapú elutasításának állításával szembeni kétely okául hozható fel a magyar protestánsság, ezen belül kivált az erdélyiek – a fentiekben is szóba került – szoros kapcsolata a Gyarmathi szellemi formálódásában (is) oly fontos szerepet játszó Göttingával (Schlőzer Sajnoviccsal kapcsolatos sajátos megnyilatkozásaihoz is l. azonban levelét Hellhez: TörtTár 1905: 143–147; Gyarmathi 1799/1999: 350–353, Dümmerth 1987: 249). Az Erdély – Göttinga kapcsolatokhoz az eddigiekben nemigen hivatkozott források közül Fogarasi 1799/1974, valamint a különböző peregrinációs források, továbbá Dümmerth 1962: 23 és kk.; 1969; F. Csanak 1983: 43–454; Futaky 1991a: 122, 1997, 1991b, Borzsák 1994. A göttingaiak, különösen Schlőzer és az erdélyiek viszonyához külön is Jakó 1997: 14, Dümmerth 1969: 20–21, 1987: 206–213, 247. és kk., F. Csanak 1983: 486, Futaky 1991a, 1991b. Schlőzer egyik 1779-beli munkájának 1790-es magyar fordításához Lakó 1997: I: 84, Schlőzer és a finnugrisztika kérdéséhez is Kesztyűs 1991, az Aranka – Schlőzer-kapcsolathoz l. az Erdélyi Nemzeti Múzeumnak a kolozsvári egyetemi könyvtárban őrzött anyagát is.

c) Legalábbis az erdélyi protestánsok körében egyértelműen érvényesülő, elutasítónak feltételezett viszonyulás iránti kételkedéshez alapul szolgálhat Huszti András (1700–1755) igen valószínű hatásának feltételezése is. Rokon tárgyú egyéb munkáihoz hasonlóan az 1735–1736-ban írt (1791-ben nyomtatásban is megjelent) Ó és Ujj Dáciája (erről is Vámszer Márta 1970: 230, Domokos 1998: 46) ugyanis eléggé ismert, keresett olvasmány lehetett (ehhez is l. műveinek nemcsak erdélyi kéziratgyűjteményekben, de az OSzK-ban is meglevő – igaz zömmel erdélyi származású – másolatait).⁵

3. Az „ellenállás” többnyire durva hangnemű volt – állítja főként a nyelvtudomány-történeti szakirodalom. Ehhez pl.: „a halvány helyeslést túlharsopta a tüzes szittya hazafiak fülsiketítő tiltakozása és durva rágalomhadjárata” – idézi Éder 2000: 48 is. E kérdést tág összefüggésekben átgondoló Békés Vera a durva hangnemű ellenállás, sőt, egyáltalán ellenállás emlegetésében lényegében egy Barcsay-idézetre alapozó tudománytörténeti önmítoszt lát (Békés 1991, 1997: különösen 174–202).

Talán ezért is hasznos lehetne hivatkozni arra, hogy az Éder által is idézett „ellenállók” legtöbbje (a valóban protestáns) Budai Ézsaiás, Kazinczy szövegeinek hangneme, legalábbis saját megítélésem szerint, „fülsiketítően” stb. durvá-

⁵ Ezekhez pl. Lakó 1997. II: 38, Beke 1871. Teleki József és Huszti kapcsolatához, levelezéséhez F. Csanak 1983: 354. Azt, hogy Huszti-munkához Pray is hozzájutott, az eddigi szakirodalom is számon tartotta (pl. Lischerong 1937: 48–49, Vásáry 1979: 291, Csüryre hivatkozva Domokos 1989: 46). Arról viszont, hogy Pray Huszti-ismerete a századvégi gimnáziumi tudásanyagának is részét képezte, arról az éppen az alábbiakban hivatkozandó iskolai füzetoldal is tanúskodik.

nak nem mondható. Hiszen Budai Ézsaiás 1809-ben pl. ezt írta: [a magyar és lapp] „nyelv ugyanazon voltát hozni ki, nagy hirtelenkedés (...) Sajnovits a' Lappoknak a' Magyarokkal való Atyafiságát elégséges fundamentum nélkül vette fel, melyel sok Európai Tudosokot tévejgsbe ejtett” (Budai Ézsaiásról Hóman 1925a: 23, 29, a korábbiaktól némiképp eltérően Dümmerth 1969: 19). Kazinczy 1825-ből való elmarasztaló szövegrésze pedig: [a rokonság hirdetése, azaz] „A lidércz rém még a' nagy Révait, nyelvünknek leglelke-sebb, legtudósabb Grammaticusát sem hagyá kísértetek nélkül. Ellenben Beregszászi nem egyes szók, hanem az egész Nyelv' alkotmányának összeha-sonlítása által mutatá-meg, hogy a' Magyar Nyelv a' Szemitai Nyelvek' száma-ba tartozik, hova a' Fenn és Lapp nyelveket nem számíthatni, és hogy így az egész állítás nem egyéb mint káprázolat.” Mindezek mellett persze, valóban nem vitatható, hogy az ugyancsak idézett Beregszászi tényleg alaptala-nul vádolja Sajnovicsot amiért nem vette volna tekintetbe, hogy az azonosság állításához „az egész nyelv természetének megegyezése, kívántatik” (Éder [1975]: 16–9 – kiemelések tőlem: L. R.)

És talán az is figyelembe vehető körülmény, hogy az akkori protestánsoknak legalábbis az érdemi képviselőiről kifejezett durvaság feltételezését éppenséggel furcsállni is lehetne. Ilyenféle hangnem ugyanis a nagy történelmi riválisokra, a jezsuitákra 1773-ban mért súlyos csapást, a pápai felosztatást követően az elemi jó ízléssel is ellenkezett volna. Nem is lehet tehát véletlen a források híradása éppen arról, hogy a felosztatás utáni nehéz időszakban Cornides, Teleki József pl. milyen együttérzőleg viszonyult Prayhoz (Sinkovics 1974: 529, F. Csanak 1983: 190–191).

Az emlegetett durva hangnem kételhető voltával kapcsolatban l. még a beve-zetőben már emlegetett Affinitas-bejegyzést is. Az illető Gyarmathi-kötet a volt kolozsvári unitárius főgimnázium könyv- és kéziratárának darabja, és a RTAKFK-ban található, jelzete U 52997, MTAK-mikrofilmtári másolatáé A 8853/III. A kötet első borítólapjának belső felén olvasható szöveg:

- 1 Ego puto tam Sajnovicsium, quam Gyarma-
tium ut et alios Viros alioquin Do-
ctissimos nihil aliud agere, ast vel
in Sopore dulcissimo imaginationum
- 5 Somniare vel in mundo phantasmati-
co versari, quando Linguae nostrae
Hungaricae cum Linguis Nationum Se-
ptemtrionalium affinitatem querunt. Cae-
terum ignoscant mihi, velim, Domini
- 10 isti in re Litteraria versatissimi, si fal-
lat mea me Conjectura!

Utánajárási próbálkozásaim eddigi eredménytelensége miatt e bejegyzés készítőjét továbbra is ”ismeretlen tettes”-ként kell emlegetnem. Jóllehet: a) a

kötetben található, 1842-es évszámot tartalmazó pecsét köriratában Mártony Gedő József neve szerepel. Születésének és halálának éve (Lakó 1997 II: 34 szerint): 1778–1855. De l. ugyanott esetleges kutatást még talán megérdemlő egyéb információkat is; b) Lakó adatai szerint az unitárius könyvtár egyetlen Affinitas-kölcsönzője Gyergyai Ferenc volt. Rá vonatkozó információk: 1751–1874, 1816–18: a Kollégium diákja. Ügyvéd, diétai követ, kolozsvári szenátor. 1816–1836 között az egyik leggyakoribb kölcsönző. Az általa kivett munkák döntő részben a kortárs irodalmat képviselik, de 1816-ban járt nála a Nyelvművelő Társaság munkáinak első darabja is. Az Affinitas 1817-ben volt nála, 1829-ben Révai Elaborationját kérte ki.

4. Volt azért siker is a finnugor nyelvhasználat történetében, nemcsak ellenállás. Ezt azonban csupán Éder óta hangsúlyozza a szakirodalom. Pedig a korábbi kutatás már tett közzé erre vonatkozó dokumentumokat (elsősorban a rendtárs, Holovics közlései – ehhez is Éder 2000: 49–61). Voltak sikerek külföldön (pl. Sajnovics dániai és bécsi ünnepeltetése) és itthon is. Alighanem „siker”-ként könyvelhető el különben Budai Ézsaiás Éder ([1975]: 16) idézte „panasza” is: (a Sajnovics írta) „munkának kell főképpen tulajdonítani, hogy az említett értelem elhatalmazott. Mert úgy gondolták a’ Tudosok...”

A korábbi szakirodalom alapján Éder emlegette sikereihez l. még az ugyan-csak egyetértő fogadtatást képviselő Szereday Antal eddig számon nem tartott kiadatlan, Syllabus | Verum nominum, vocabulorumque Scytico-Hun- | nico – Hungaricorum című, 1785-ös keltezésű, előszót is tartalmazó kéziratos munkájának egy részletét.⁶ Az EME-gyűjteménybe tartozó mű a kolozsvári egyetemi könyvtár kéziratárában van (jelzete Ms 1246, MTAK-mikrofilmtárié A 8858/V). Recepciótörténeti okokból idézendő részlete:

- 1 Adjiciendum huic opellae censui e praeclaro opere Joannis Sajnovits Ungari, olim Societatis Jesu Alumni, in quo sat credibiliter demonstrat Jdioma Hungaricum, et Lapponum plurimum inter se se convenire, transcriptum commonitorium pium quemdam sermonem, a-
- 5 pud funus certi hominis mortui. vetusta dialecto hungarica ad praesentes factum. Subjecta cuique voci sua moderna significatione, Ut ille, et plurium subeat curiositatem ac notitiam, et liquidius appareat, quantum distet moderna dialectus hungarica a veteri.
- Est autem is sequens:
- 10 Latatiatuc

⁶ Szereday Antal (1740–1799) 1773 után lett kanonok, majd a gyulafehérvári káptalan nagyprépostja. A középkori forráskiadás egyik kezdeményezője (Hóman 1925b: 22–23, Jakó 1997: 19–21). Egyháztörténeti és egyéb munkák szerzője (Szinnyei: XIII: 814–815; továbbá Sommervogel VII: 1783; Lukács 1983: 1662. Továbbá a gyulafehérvári érseki levéltárban Az erdélyi egyházmegye | papjainak névsora 1556-tól, | napjainkig c. kéziratnak számító munka IV: 20. Ez utóbbi forrás adatainak rendelkezésemre bocsátását Lestyán Ferenc vikárius úrnak köszönöm).

Az idézett szövegrészből a rokonság elfogadása mellett ráadásul az is kiderül, hogy Szereday érdemben fogta fel Sajnovics bizonyításának módszerbeli lényegét (ehhez Sajnovics 1771/1994: 22–23).

A fentiekhez további, de „fiatalabb” adalékul szolgálhat 1889–1899-ből Binder János, egykori III. osztályos kolozsvári unitárius főgimnáziumi tanuló „Magyar nyelvtani dolgozatai” 82. lapjának tanúsága (RTAKFK Ms. U 2118/I., MTAK-mikrofilm A 8440/X.).

Innen a többi megjegyezni való közül érdemes talán azt is kiemelni, hogy Sylvester, Szenci Molnár, Fogel Márton, Leibnitz, Rudbeck Olef, Geleji Katona, Komáromi Csipkés, Perszlényi, Pápai Páriz, Adami, Bél, Strahlemburg, Fischer, Huszti, Pray, Sajnovics, Gyarmathi, a Debreczeni Grammatika, Révai, Verseghi mellett Otrókosi Főris Ferencet is számon tartja (akit az utóbbi időben szintén irányzatosságtól menetesen értékel pl. Hóman 1925a: 9–10, Vásáry 1974: 266–267, Szabados 1998: 626–628). A századvég középfokú oktatásával a finnugristika képviselőinek aligha lehetett tehát oka főként színvonaltalansággal összefüggő ellenállás miatti panaszra.

Az iskolai oktatás milyenségére és hatékonyságára vallhat az is, hogy a különböző értelmiségi pályákra lépők a későbbiekben sem feltétlenül kerültek őstörténeti képzelgések hatása alá. A nem szakmabeli közvélemény éppenséggel helyes tájékozottságáról vallhat az odafigyelés a nyelveredet kérdéseivel szakszerűen foglalkozókra (a nagy nyilvánosság előtt a nyelveredet kérdéseit is tudományos igénnyel tárgyaló szaksajtó, különösen az 1850–1860 közt megjelenő, *Reguly-dolgozatokat is közlő Uj Magyar Múzeum történetéhez* is H. Laborc 1991). Erről tanúskodhatik pl. Imets Fülöp Jákó (1837–1912) *Versbe’ folyó Úti Napló*. 1856. című művének 43v lapján olvasható részlet is (a 456v lap megjegyzése: Másolta: Badilla János VIII. o. tan. 1902. 25/XI. A munka a Batthyaneum kéziratárában van. Leltári szám: 942, jelzet: X 178):⁷

[1860]. Aug. 30. Promontor

Ős Buda tájékán, híres szőlőhegyek alján

Fekszik e sváb helység; mert a magyar kiveszett

Szörnyű nagyot hall a főpap s a segéd rövidet lát;

Házvezető is sváb, kántor amit magyaráz.

Bárha Lauch[...] volt sváb, vendége Budenz pedig ost[...]:

Mindkettő nyelvünk nagy művelője leve.

Erre nagyon méltó, hogy a jó promontori borból

Hajtsunk egy poharat s áldjuk ezért az Urat.

Imets F. Jákó

III. éves erdélyi papnö

vendék.

⁷ Imets Jákóhoz Szinnyei V: 77–80, valamint a fennebb idézett érsekségi forrás második kötetének 2. lapját.

III.

Összegezőként tehát: 1. Holovics, Békés, Éder eredményei a filológiai rendet (hiteles forráshivatkozás stb.) betartva segítik az elődökről a szakirodalom által kialakított (~ kialakítani kívánt?) kép pontosítását. Amely kép a korábbiakban a kortársi források csupán hiányos, majdhogynem ötletszerűen számba vett részlege alapján formálódott.

2. Feltételezhetőnek tűnik az is, hogy az ellenkezés különösebben heves inkább csak Desericzky és Cetto részéről volt, mondhatni durva pedig a Barcsay – Orczy – Koppi-vonalon. Az ő szövegeik sajátos irodalmi műfajt, a paszkvillust képviselő voltáról azonban I. Egyed Emese folyóiratunk jelen számában megjelenő dolgozatát).

A finnugor egyeztetés ilyen, olyan, amolyan elutasításának kérdéshez, illetőleg a most bemutatott forrásokhoz közvetlenül nem, csupán asszociatív alapon kapcsolhatók a közismerten egyéni humorú és iróniájú Szilágyi Domokos, vélhetőleg Vámszer Márta valamelyik óráján vagy után írott, nyelvész körökben valószínű nem közismert „alkalmi sorai”⁸

verš Setälä, Emil
 emlékēnek
 āz ēlet oĵān, āmijen,
 visont šohāse šemmijen,
 et'sēr-et'sēr tšudāĵō.
 māškōr meg, mint a hāĵō,
 fōlborul ā hullām hātān,
 vid'orogĵā est a šātān.
 Kinek ninťšen hitele,
 ād'd'on nekĵi Setälä.

Irodalom és rövidítések

Beke Antal (1871), Index manuscriptorum Bibliothecae Batthyianianae. K[ároly].-Fehérvár.
 Békés Vera (1991), „Nekünk nem kell a halzsíros atyafiság!” – Egy tudománytörténeti mitosz nyomában: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűcs László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 89–95.
 Békés Vera (1997), A hiányzó paradigma. Latin Betűk. Debrecen.

⁸ A költő életei. Szilágyi Domokos (1938–1976). A kötet anyagát összegyűjtötte és szerkesztette Kántor Lajos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986: 171.

- Benkő Samu (1977), Göttinga, Gauss és Erdély. In: A helyzettudat változásai. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 130–149.
- Borzák István (1994), Göttinga magyar kapcsolatai. In: Dragma. Válogatott tanulmányok. Telosz Kiadó, [Budapest]. 350–358.
- [Böjthi Antal] (1794), A' nemes magyar nyelv írásának, és szóllásának tudománya... [? Marosvásárhely].
- F. Csanak Dóra (1974), Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. ItK 1974: 231.
- F. Csanak Dóra (1983), Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó. Irodalomtörténeti Könyvtár 38. Budapest.
- Domokos Péter (1991), „Kell lenni valahol egy őshazának” In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Budapest. 146–50.
- Domokos Péter (1998), Szkitiától Lappóniáig. Universitas Kiadó, [Budapest.]
- Dümmerth Dezső (1962), Göttinga és a magyar szellemi élet. Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 15. Budapest. 3–25.
- Dümmerth Dezső (1976), Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában, 1641–1649. A magyar forráskritikai történetírás megszületése és a Jézus Társaság megücsült reformja. A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai 38. (Kny. a Filológiai Közöny 1976/2 számából) 1–20. Újra: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. 155–205.
- Dümmerth Dezső (1987), Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Panoráma. Budapest.
- Éder Zoltán [1975], Újabb szempontok a *Demonstratio* hazai fogadtatásának kérdéséhez: In: Beiträge zum IV. Internationalen Finnougriken-kongress: II., Istituto Universitario Orientale, Napoli. é. n. Újra kiadva: Túl a Duna-tájon. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2000: 47–62.
- Éder Zoltán (1978), Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Éder Zoltán (1996), Sajnovics és *Demonstratio*-ja új megvilágításban. In: Anyanyelv és iskola az ezredfordulón. MNyTK 207. Budapest. 77–82. Újra kiadva: Éder 2000: 62–9.
- Éder Zoltán (1996–1998), Ricordo di János Nepomuki Sajnovics. In: Annali Dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli. Studi Finno-ugrici II: 153–9.
- EME = Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Fogarasi Sámuel (1974), Marosvásárhely és Göttinga. Önéletrajz (1770–1799). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Juhász István. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Futaky, István (1991a), „Selige Tage im Musensitz Göttingen”. Stadt und Universität in ungarischen Berichten aus dem 18. und 19. Jahrhundert. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Futaky István (1991b), A magyar nyelv a Göttingische Anzeigen 18. és 19. századi recenzióinak tükrében. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűcs László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 180–185.
- Futaky István (1997), Teleki Sámuel és Göttinga. Erdélyi Múzeum 59/3–4: 354–357.
- Gál Kelemen (1935), A kolozsvári unitárius kollégium története. I–II. H. n. [Kolozsvár].

- Gyarmathi Sámuel (1799), *Affinitas lingvae Hvngaricae cvm lingvis Fennicae originis grammaticae demonstrata (...)*. Gottingae.
- Gyarmathi Sámuel Affinitas (1999), A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István. Szerkesztette Szij Enikő. Bibliotheca Regulana 3. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hajós József (1972), Egy röpirat a gondolatszabadságról. *Korunk* 30/12: 1806–1811.
- Hargittay Emil (1995), A fejedelmi tükör műfaja a 17. századi Magyarországon és Erdélyben. *ItK* 99.
- Hóman Bálint (1925a), A forráskutatás és forráskritika története. In: A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. I: 3/A füzet. Budapest.
- Hóman Bálint (1925b), Kishevesi Hevenesi Gábor – A magyar történeti forráskutatás első szervezője. In: Klebelsberg Emlékkönyv. 453–462.
- Hölvényi György (1974), A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend. *Magyar Könyvszemle* 90: 233–248.
- Jakó Zsigmond (1997), Erdélyi okmánytár I. 1023–1300. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Jankovits László (1998), P. mester, a hazugok, a fecsegők és az álmodozók. *ItK* 102/1–2: 1–9.
- Kesztyűs Tibor (1991), Schlözer és a finnugor nyelvtudomány. In: Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből. Szerk. Kiss Jenő és Szűcs László. Akadémiai Kiadó, Budapest. 357–362.
- H. Laborc Júlia (1991), Adalék Reguly fogadtatásához az abszolutizmus kori sajtóban. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest. 394–399.
- Lakó Elemér (1994), A Kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtára kölcsönzőinek magyar irodalmi és politikai olvasmányai. 1813–1848. Erdélyi Múzeum. 56: 51–75.
- Lakó Elemér (1997), The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca. I. Catalogue. II. Indices. Szeged.
- Lakó György (1991), Ellentétes előjelű törekvések a régi magyar nyelvtudomány értékelése során. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Akadémiai Kiadó, Budapest. 404–409.
- Lischerong Gáspár S. J. (1937), Pray György élete és munkái. In: Publicationes ad Historiam Soc. Jesus in Hungaria Illustrandam – Kiadványok Jézus Társasága Magyarországi Történetéhez. Lucubrationes – Tanulmányok. Kiadja a Pray Rendtörténetíró Munkaközösség, Budapest.
- Lukács, Ladislaus S. J. (1982), *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu. II. 1601–1640.* (Monumenta Historica Societatis Jesu. 125) Romae.
- Lukács László (1989), A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). *Adattár* 25. Szeged.
- Peretsenyi Nagy László (1802), Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bűjdosása. A' verselés gyarapodására írta Peretsenyi Nagy László. Posonyban és Pesten. Fűskuti Landerer Mihály' költségével, és betűivel.
- Petruch Antal S. J. (1992), „Száz év a magyar jezsuiták múltjából” A magyar jezsuiták a közös rendtartományban. I. és II. rész. „Anima una” Könyvek 4–5. Korda Kiadó, Kecskemét.

- Polgár, Ladislaus S. J. (1957), *Bibliographia de historia Societatis Iesu in Regnis olim Corona Hungarica unitis (1560–1773)*. Institutum Historicum S. J. Romae.
- RTAKFK = Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára.
- Sajnovics, Joannes S. J. [1771], *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse (...)*. Tyrnaviae. Photolitogr. repr. of the original (..) With an Introd. by Thomas A. Sebeok. Bloomington – The Hague. 1968.
- Sajnovics János (1994), Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos. A nagyszombati kiadást latinból magyarra fordította Constantinovicsné Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Szij Enikő. Bibliotheca Regulyana 2. Budapest.
- Sinkovics István (1974), Pray György diplomatikája. ItK 44–45: 525–546.
- Sommervogel, Carlos S. I. (1890–1909), *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus (...)*. I–X. Bruxelles – Paris.
- Szabados György (1998), A krónikáktól a gestaig. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltozásai a 15–18. században. ItK 102/5–6: 615–641.
- Szinnyei József (1891–1914), *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Budapest.
- Szörényi László (1974), A jezsuiták és a magyar honfoglalási epika fordulata. In: *Irodalom és felvilágosodás*. Szerk. Szauder József – Tarnai Andor. Akadémiai Kiadó, Budapest. 567–645.
- Szörényi László [1993], *Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*. Amfipressz, Budapest. É. n.
- Szörényi László (1997), Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. ItK 101/1–2: 16–24.
- Tarnai Andor (1968), *Pax aulae*. ItK 1968: 273–83.
- Tarnai Andor (1984), Bél Mátyás, Hungariából Magyarország felé. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth István (1994), A váradi katolikus felvilágosodás és egy Teleki Sámuelhez írt pásztoridill. In: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kétszáz éve (1793–1993)*. Erdélyi Tudományos Füzetek 218. Kolozsvár. 81–95.
- Vámszer Márta (1970), Kétszáz éves Sajnovics János *Demonstratio*ja. NylrK. 14/2: 229–242.
- Vásáry István (1974), A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez). In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk.: Horváth János és Székely György. *Memoria Seculorum Hungariae* 1. 261–275.
- Vásáry István (1979), Az őstörténész Pray. ItK 92: 287–292.

Gyarmathi és Reguly és az Affinitas és az affinitas (utóirat az elhangzottakhoz)

A Reguly-legendák hosszú sorában előkelő helyen áll az az állítás, miszerint Regulynak egyetlen nyomtatásban megjelent írása van, akadémiai székfoglaló beszéde, és az is a magyar–dzungár rokonságról szól. Ezen állítás mindkét része valótlan, bár azt el kell ismerni, hogy nyomtatásban az utókor és már a kortársak is Reguly gyűjtését szerették volna látni, nem pedig „úti leveleit” az Atheneumban két részletben; hosszadalmas szövegrészlet-idézeteket a szüleinek, Toldy Ferencnek írt leveleiből a Toldy-féle Reguly-Albumban 1850-ben; nem az Akadémiának küldött jelentését; nem a különféle németnyelvű pétervári kiadványokban idézőjelben közreadott hosszú levélrészleteit Baer pétervári akadémikus közlésében; nem az Örlő dal című finn népdal magyar fordítását; és akkor még nem említettük a Hunfalvy Pál-féle Vogul föld és nép (Pest 1864) szerzőségének kérdését. Erről ugyanis azt állítjuk, hogy ha nem lett volna egy csaknem kész kézirat a hagyatékban, Hunfalvy nem tudta volna kiadni. Legenda továbbá, hogy a magyarok őshazáját kereste, és hogy testben-lélekben megtörten hazatérve (1847-ben) csak tengődött és megváltás volt számára a halál (1858-ban). Itt és most azonban csak ezzel az állítólag a dzungár rokonságot hirdető egyetlen nyomtatásban megjelent írásával foglalkozunk, illetve azzal a kérdéssel, milyen szerepet játszott az Affinitas mint mű és az affinitas mint tudományos probléma élete, gondolatmenete alakulásában.

Az Affinitas magyar fordításának és kiadásának munkálatai során alkalmunk nyílt, sőt inkább egyenesen rákényszerültünk arra, hogy latin–magyar szakszó- és terminusértelmezési kérdésekkel is foglalkozzunk. Gyarmathi latin szóhasználatát általánosságban is számos gondot okozott, de köztük természetesen az elsőt, a legfőbbet maga a címbéli affinitas szó okozta. A nyelvészetben használatos latin affinitas szó magyar fordítási/értelmezési lehetőségeit lehet keresni a műnek mint könyvcímnek említéseként idegen nyelvekre fordítva vagy magyarázva (nincs ilyen), az Affinitasról írt idegen nyelvű kortárs recenziókban (meglepően sok van ilyen), az Affinitas bőséges szakirodalmában – a vizsgálódások eredményeit Constantinovitsné Vladár Zsuzsa foglalta össze.

A Magyar Tudományos Akadémián tartott Affinitas-ülésszak kellemes meglepetése lett egyébként lagymatag szellemi életünknek. Közvetlenül a zárszó után a szedelőzködő hallgatóság körében a legszűkebb értelemben vett téma, tehát az affinitas iránt érdeklődő szakemberek körében megszületett az ötlet, ülünk le, beszélgessünk kerek asztal mellett arról, mit jelent ez a címbéli szó

más tudományterületeken, például az örökösödési jogban vagy a kémiában, mit jelentett Gyarmathi korában és mit jelent ma. Ez a beszélgetés többek között arra is felhívta a figyelmet, hogy óvakodni kell az abszolút értékítéletekről, csak az adott kor, korszak tudományosságának sokoldalú ismerete teszi lehetővé, hogy viszonyítsunk, hogy például akár Gyarmathit, akár Regulyt a maga megérdemelt helyére tegyük. Nem ok nélkül van benne mindkettő a nyugaton és a keleten írt tudománytörténetekben, mégis bőven adnak okot a további gondolkodásra.

Azt is tapasztaltuk, hogy az Affinitasnak mint címnek és az affinitasnak mint nyelvészeti problémának magyar nyelven történő értelmezésével a szakirodalom sem Gyarmathi és munkái, sem a tudománytörténet, sem a történeti-összehasonlító nyelvtudomány szempontjából, ezen belül mint egy bizonyos fogalom értelmezésének időrendi változásaival nem foglalkozott kellőképpen. Olyannyira nem, hogy a hazai nyelvtudomány-történetben a Sajnovics – Gyarmathi – Reguly névsor mint időrendi sorozat említése többnyire formális, főleg az utóbbi kettő között túlságosan nagy az űr, a köztük levő meglehetősen nagy időszakban ezek szerint mintha nem is történt volna semmi a nyelvhasználat terén, hacsak az nem, hogy erre az időközre datálják minden bizonyítás nélkül a Sajnovics-ellenes és finnugor-ellenes tiltakozásokat. Hol maradnak a Gyarmathi-ellenes tiltakozások?

Holott éppen Gyarmathi és Reguly viszonylatában lenne mit hangoztatni: 1) Reguly Gyarmathi hatására döntött a körültekintő helyszíni gyűjtőmunka mellett, vagyis arról, hogy tovább utazik, de nem vaktában és nem a magyarok őshazáját keresve, miként ezt mindenhol olvasni lehet; 2) Reguly Gyarmathi munkájának hatására foglalkozott az affinitas, vagyis magyarul a rokonság többféle értelmezésével.

A Reguly-kép olyannyira elnagyolt, hogy meggyőződéssel állíthatjuk, Regulynak még azt az állítólagosan egyetlen nyomtatásban megjelent munkáját sem sokan olvasták el, amelynek címe:

A' dzungár nép és annak a' magyarral állított fajrokonsága.

Olvasta A' M. Academia ülésében, sept. 16. 1850. Reguly Antal, M. Acad. t.

Pesten, Eisenfels és Emich könyvnyomdája. 1850. 15 l. [3–15 kny.]

(Magyar Akadémiai Értesítő 1850. X. évf. 155–168).

Regulynak az elődökhöz, köztük is első sorban Gyarmathéhoz fűződő tudományos kapcsolatát illetően Pápayra, majd a Pápayra hivatkozó Kannistora lehet utalni, akinek a forrása a Zichy-expedíciós kötet volt (A. Kannisto: Dem Andenken Anton Regulys FUF VIII (1908): 1–7, ebben az idézetek aus Regulys bericht an die ung. Akad. s. Josef Pápay, Sammlung ostjakischer Volksdichtungen Einleitung. Dritte asiat. Forschungsreise des grafen Eugen Zichy. Band V.). Hunfalvy a Vogul föld és népben nyelvi adatsorokat vett át Gyarmathitól.

Pápay Józseftől idézzük az alább következő terjedelmes Reguly-szöveget, amely az Akadémiának címzett jelentéséből való, 1842-ből (Reguly Antal emlékezete. Nyelvészeti hagyatékának földolgozása alkalmából. Budapest 1905. Kiadja a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Mutatvány Gróf Zichy Jenő harmadik ázsiai utazásának sajtó alatt levő 4-ik kötetéből. 28 lap) (2–4. oldal; a kiemelés SzE; a *finnek* szóalak helyett a Reguly-féle szövegben mindig *finnok* található):

„Hogy Stockholmban, úgymond, többször volt alkalmam finnokkal találkoznom és nyelvükről közelébb és közelébb tudósíttatnom, érdekesebbnek látszott végre a tárgy, hogysem bizonyosabb adatok nélkül tovább | utazhattam volna. *Kezdtém forgatni Sajnovicsot, forgattam Gyarmathit és meglepett, mit főkép ez utolsónak nem hiába tett fáradozásai mutatnak.* Ő csak a nyugoti finnokat és ezeket is tökéletlenül ösmérte és a keleti finnokról csak némely adatai vannak, de ő még is annyi *rokonság próbáit adja*, és főkép egy oly tetemes közelítését mutatja a keleti finnoknak magyar nyelvünkhöz, hogy e kérdése igen fontosnak tetszett hazánkra nézve, és láttam, hogy *Gyarmathi munkája nem csak folytatást érdemelne, hanem nemzeti ügyből folytatást kíván is.* Nincs is biztosabb és alaposabb mód népek rokonságának megmutatására, mint nyelvük tudománya és öszve hasonlítása, és ha Gyarmathi csekély ösmérete mellett a nyugoti finnok rokonságát a Magyarra valószínűvé tehetné, érdekes, és *ideje volna, egy félszázad mulva, e finn nyelveknek teljesebb tudománya által, okkal és alappal végre e kérdéshez szólni és ezt vagy megalapítani, vagy eldönteni.* Ne is várjunk külföldiektől tanítást, kik ugyan, jóllehet *nem volt még, ki Gyarmathi után kimerítőbben szólt volna e tárgyhöz*, még is már mindenütt finnoknak hirdetnek bennünket. *Ily szolgálatot hazámnak tehetni én örültem*, és az eltökélés e munkára nem volt nehéz. Mit nyerhetne, gondolám, nyelvünk, *ha ez állított rokonság valódi és mint látszik (a keleti finnoknál) közeli rokonság volna.* Lehetne-e e finn nyelvek közt, mely *egy régibb testvére* volna nyelvünknek, vagy juthatnánk talán összes ösmeretéből e finn nyelveknek – mint különféle *elágazataiból ugyan azon egy ősnyelvnek* – azon *eredetnyelvre (Ursprache)*, melyből a mi nyelvünk is származik, melyben nyelvünk ősfarmait, melyekből ez mostani voltához nőtte ki magát, megellelhetnénk. ... Minő előmenetel lehetne ez! és *éppen azon időben, melyben nyelvünk nyilvános nemzeti nyelvünké lesz*, melyben használata köre oly igen terjed, hogy *míveltségünk pontjának mérő eszköze leend nem sokára.* ... Megyek, gondolám, kincsásó gyanánt a munkához, kétes sikerrel, de *nemzeti kincs* után, és ha mit sem találok e helyen, mondhatom legalább azt, hogy nincs, mit itt mások ígértek – és nyertünk evvel is. Mi *czielom* tehát, látja az Academia. Végképi meghatározata a kérdésnek: *van-e a magyar és finn nyelv közt rokonság és mennyi – vagy nincs-e? és másodszor: mi hasznát és segítségét vehetjük e rokon nyelveknek nyelvünk mívelésében.* ...

| 5 A czél linguistikai ... hol a nyelv rokon, ott a népnek is, mely ezt beszéli, rokonnak kell lenni, tehát a linguistikai út --- alapja egyszersmind a történelmi vizsgálatnak ... Népeknek idővel változni kell, mint sorsuk változik. ... | 7 ... de képzelhető-e, hogy az a nép, mely egykor az egész orosz földet a Jeges tengerig lakta, hogy ily számos nép nem hozott volna nagyobb, fényesebb tüneményű tetteket elő, mint mostan a lapp vagy az osztyák. A vitézség nem egyes népek tulajdona, minden világ népe vitéz, ha az idők olyanok, hogy lelkesedésre és tettekre vágyás hatja által.”

Mindez tehát idézet, eredetije a „Jelentés a Magyar Akadémiához”, amely 1842. május 2-án érkezett Pestre. Van egy másik forrásunk is, ebben a Toldy Ferencnek küldött 1843. nov. 7-i levelében nemzeti tudományról írva utal a tudományban hamarosan uralkodóvá váló új szemléletre, ami igazolja azt a jyvaskyläi finnugor kongresszus Reguly-szimposiumán elmondott nézetemet, hogy Reguly éppen egyfajta tudományos paradigmaváltás korában működött (l. alább): „... mi tehát azon valódi, *eredeti magyar* [dölt Pápaynál]... A németek nyitottak itt csak nem rég *új utat* a buvárkodásra! és érzetünk *csak sejdíteni* meri még *a nagyszerű dolgokat, melyek ezen feltalált új tudományi világban reánk várnak*. Lehetne-e e finn nyelvek közt, mely egy régibb testvére volna nyelvünknek, vagy juthatnánk talán összes ősmertéből e finn nyelveknek — mint különféle elágazataiból ugyan azon egy ősnyelvnek — azon *eredetnyelvre* (Ursprache), *melyből a mi nyelvünk is származik*, melyben nyelvünk ősfarmait, melyekből ez mostani volta-hoz nőtte ki magát, meglelhetnénk” [a dölt zöme Sz. E.]. Már tudta, hogy többféle rokonság létezhet: a közép-ázsiai török, mongol, mandsu nyelvek esetében csak *rendrokonság* (*Classenverwandschaft*) (Pápay 7), *tágabb értelemben vett rokonság* jöhet szóba.

1850. augusztus 31-én „Gützlauff Károly chinai misszionárius” mint vendég előadást tartott a dzungárokról az Akadémián. Erről az előadásról a Balatonfüreden nyaraló Reguly egy bécsi újságból értesült, és bátorkodunk feltételezni, hogy *feldühödött*. (Hasonló lelkiállapotban akkor lehetett, amikor az oroszországi Észak-Urál-expedíció jelentésében nem említették az ő térképét, jóllehet nagy segítségükre volt. Ekkor adott elő az Akadémián másodszor, illetve harmadszor még egyszer szintén a térképről.) Tehát Füreden elolvasott egy bécsi újsághírt és két hét múltával (szept. 16-án) előállt a cáfolattal egy akadémiai előadásban, amely jól szemlélteti Reguly széleskörű tájékozottságát és elmélyült gondolkodásmódját, filozofikus hajlamait.

Ez a cáfolat volt Reguly akadémiai székfoglalója. A témaválasztáson és az időpontra érdemes elgondolkodni, ti. székfoglaló tartása minden akadémikusnak kötelessége volt, tehát ha az időpont ki volt már tűzve (1850 őszén az Akadémia működésén még meglátszottak a szabadságharc utáni korlátozások), akkor nyilván a téma is, mert aligha hihető, hogy két héttel az időpont előtt ne

tudta volna, miről fog beszélni. Ha sem az időpont, sem a téma még nem volt ismeretes, akkor csakis ez a Gützlaff-féle előadás és az előadás fogadtatása adhatta az ötletet, hogy ezt nem lehet szó nélkül hagyni.

Meg kell jegyezni, sajnálattal, hogy Pápay is, aki a Reguly-életmű legalaposabb ismerőjének számít, a legendák terjesztője volt. Hazatérte után, a szabadságharc alatti és utáni helyzetben Regulynak valamiből meg kellett élnie. A Bugát Pál, Kállay Ferenc-féle ötlet, hogy kapjon tanszéket az egyetemen, a forradalmi időkben szóba sem jöhetett. Eötvös József miniszter Toldy Ferenc akadémiai titoknak közbenjárására számos jelentkező közül őt nevezte ki az Egyetemi Könyvtár örének, tehát magyarul főfoglalkozású főkönyvtáros lett, aki engedéllyel külföldön tartózkodott. A szabadságharc után még a kinevezése is elbizonytalanodott, az igazoló eljárás során kapta az „ideiglenes” jelzőt a könyvtárór elé. Pápay megjegyzése, miszerint „ez a hivatal éppen neki való volt, nyugodtan foglalkozhatott tanulmányaival” (25), távol áll a valóságtól. Munkaidejében egyáltalában nem nyugodtan és nem a tanulmányaival foglalkozott, de ez most nem tartozik témánkhoz.

1850. szeptember 16-án tehát Reguly Antal megtartotta akadémiai székfoglalóját *A dzungárokról és azoknak a magyarokkal állított fajrokonságáról* címmel. Ennek a végén, az Akadémia pártfogásáért mondott ünnepélyes köszönetnyilvánítása előtt, kifejtette nézeteit a nyelvrokonságról – és ezzel térünk vissza az affinitashoz. A székfoglaló címében szereplő *fajrokonság* ekkortájt még nem képezte értelmezési vita tárgyát.

Hogy nevezetes művében, a Reguly Antal emlékezetében Reguly véleményét rokonsági kérdésünkről Pápay miért közölte apróbetűvel? Aligha érthető és nehezen hihető, hogy kevésbé lényegesnek tartotta, márpedig Pápay szerint „Reguly akadémiai székfoglalójában is *csak mellékesen* érintette meg a rokonsági kérdést, s ... *csak nagy általánosságban* szólott róla. *Azután pedig hallgatott*” (27 kiem. Sz. E.).

Reguly valóban „berekesztésül” bátorkodott „még néhány szót mondani” rokonsági kérdésünkről. Ez a néhány szó *három és fél oldal* terjedelmű, a gondolatmenete és a summázata pedig (némiképpen modernizált szóhasználat) a következő: Reguly szerint

– egy nemzetet sem jellemez a ragaszkodás múltjához és a vágy legrégibb történetét felderíteni annyira, mint a magyart

– „éppen most”, amikor küszöbön áll a magyar nyelv államnyelvvé nyilvánítása, meg kell vizsgálni, van-e a magyar és a finn(ugor) nyelv(ek) között rokonság és mennyi és mi hasznát és segítségét vehetjük e rokon nyelveknek nyelvünk művelésében

– a rokonsági kérdés tudományos felfogása különböző vagyis többféle lehet, dönteni közülük valamelyik mellett csak alapos kutatás után lehet

– a szív, az érzések szerinti ún. népies, illetve tárgyilagos, tudományos változatban, tehát kétféle módon lehet a rokonsági kérdést vizsgálni – éppen ebben látjuk a paradigmaváltást: az érzelmek, a képzelet helyett a pozitivista adatolás felé fordult a figyelem, ekkortájt kezdett a tudomány tudománnyá válni, a tudomány művelői kezdtek *egy-egy* tudomány művelőivé válni és ebből a tudományból megélni

– a finn nyelvek testvérei-e nyelvünknek, vagy talán mint elágazataiból ugyanazon ősnyelvnek, e finn nyelveknek ismeretéből megismerhető az az eredetnyelv (Ursprache), melyből a mi nyelvünk is származik – akárhogy is nézgetjük ezt az utóbbi kérdést, nehéz másként értelmezni, mint a később családfának nevezett genetikus rokonsági modellként.

Ami a „két főelválást”, vagyis a népies és a tudományos megközelítési módot illeti, Reguly saját tapasztalatból beszélt. *A talált-e ott magyarokat* kérdést gyakorta hallván a távoli úttjáról hazatért Reguly megállapíthatta, hogy Julianus óta „*a szemlélet nem változott* és annak fokozata ugyanaz most is, mi akkor volt”, hogy a talált rokonokról azt szerették volna hallani, *testre és lélekre olyanok mint mi* itt Pannoniában, hogy „*szeretett honunk nyelvét beszélik*”, „kiket csak meg kell találnunk, hogy nemzeti múltunk egész titka föl legyen fedezve, származásunk és rokonságunk kérdése el legyen döntve. Sajnos! hogy ez így nincs és nem lehet. Azonban így gondokodik a szív.” (Figyelemre méltó, hogy a népiest a szívvel mint testrésszel hozta kapcsolatba.)

Másként viszonyult a másik „főelváláshoz”. „*A tudomány nem az érzés belvilágából, hanem a külső, a tárgyilagos világ szemléletéből indul*, emelkedett állásáról maga alatt látja a való, a természet egész országát, és annak egyes részei érdemleges taglalásába nem bocsátkozik előbb, mintsem kitűzött szemléletének egész anyagát át nem tekinté és csoportozatokba nem rendezé” – ebben az idézetben benne van nemcsak a valóság tapasztalati-tudományos megismerésének igénye, hanem Reguly sokat emlegetett „hallgatásának” magyarázata, miszerint „minden stádiuma a tudománynak ... következménye egy előbbinek, ... szükségképpen oka egy utóbbinak, és hogy azért *annak, ki a tudomány fejlődése ügyének akar élni, az ok és az okozat természeti láncolata sorozatához kell kutatásaiban ragaszkodnia, és a fejlődés természeti folyamatát követve mindent akkor tennie, midőn az belszükség által követeltetik*, nem pedig csupán az érdekességtől vezettetve ... | Ezen módot és utat tüzi ki magának követésül rokonsági kérdésünk *tudományos* felfogása is” (13–14. old. kiem. Sz. E.).

Ez a „belszükség” Regulynál a körütekintő, mindenoldalú tudományos kutatás eredményeként kikristályosodott vélemény lett volna. Azonban úgy látta, nem jött még el a véleményalkotás ideje, változatokban gondolkodott: egy ázsiai népről kiderülhetne az is, hogy magyar *testvérek* volnának, mint azt népies fel-

fogásunk szereti képzelni, de az is kiderülhetne, hogy *nem igazi testvérek*, hanem *rokonok a szó közönséges értelmében*.

A vér szerinti testvérségről és a tágabban értelmezett atyafiságról nem tartotta időszerűnek a döntést. Ez a kutatói szabadságot jelentő állásfoglalás jellemezte pártfogóját, Toldyt is, aki azért támogatta mindazokat, akik a magyarság eredetének kérdéséhez akár a nyelv, akár a történelem, néprajz szemszögéből hozzá akartak szólni, mert úgy gondolta, előbb kell kutatni, aztán véleményt nyilvánítani.

Regulynak a népiesről és a tudományosról szóló fejtegetése első látásra meglepő, de jobban belegondolva nagyon valóságos, egészen nyilvánvalóan személyes tapasztalatokban érlelt megállapítással zárul. Reguly úgy gondolta, hogy a népieshez, a szívesen hallottakhoz mérten egyfajta emelkedettség eredménye a tudományos felfogás, amelyhez, mivel az emberek különbözőek, van, aki eljut, van, aki viszont nem. Vannak, akik a „magasabb felfogásra nem képesek, ... mert a szemlélet és felfogás módja nem áll mindig az ember hatalmában”, de ezt nem kell „gáncsolni”, tudniillik „hol a szellem nem hatott még tárgyilagos ismeretig és józanabb világszemléletet nem nyert, ott *a képzelet és az ábránd* pótolja a fel nem fogható vagy ki nem kutatható igazság helyét, és *adja a léleknek azon erőt és szilárdságot, melyre az életben szüksége van*” (15. old. kiem. Sz. E.).

A magyarországi tudománytörténet szeret abszolút mértékkel mérni és lehetőleg a világtól való elmaradottságunkat hozni ki az összehasonlítás, méricskélés végeredményeként. Regulynak vannak elmarasztalható nézetei is. Csakhogy nézzük meg, hogyan gondolkodtak mások máshol ugyanezen vagy hasonló kérdésekről, s kiderül, hogy a helyzet máshol sem volt jobb. Példának okáért elég csak a Castrénről alkotott tudományos képet és közvéleményt közelebbről megnézegetni. Az 1930-as (!) években bátorkodott a neves szlávista J. J. Mikkola az ural-altaji rokonságról, pontosabban az altaji rokonságról leírni azt, hogy Castrén előbb tette bele a gyereket az Altaj lejtőin ringó bölcsőbe, minthogy megszületett volna.

Nem véletlen, hogy Gyarmathi az Affinitas után írt ugyan még egy nyelvészeti munkát, de ezt az utókor „elfelejthetőnek” minősítette, jöllehet nem az, és aztán felhagyott a nyelvészettel. Ennek számos oka lehetett, de az egyik minden bizonnyal az volt, hogy úgy érezhette, megtett mindent, amit a rendelkezésre álló forrásmunkák ismeretében megtehetett. Mindaddig, amíg újabb nyelvi források nem álltak rendelkezésre, a nyelvtudomány elvi tekintetben is egy helyben topogott, saját leíró problémáival volt elfoglalva vagy pedig – mai szóval élve – nyelvpolitikai és nyelvstratégiai kérdéseket kellett megoldania. Figyelemre méltó Reguly érvelésében az *éppen most* kitétel: Gyarmathi 1830-ban halt meg, úgy, hogy élete utolsó évtizedeiben nem a nyelvrokonság kérdései, nem a nyelv múltja, hanem az élő magyar nyelv jelene és főleg jövője volt a hazai értelmiség

legfőbb gondja. Reguly, a huszonéves fiatalember egy újfajta kor, a reformkor gyermekeként teljesítette hazafias és tudományos kötelességét, amikor éppen a magyar nyelv jogi státusának rendeződése idején kezdett el új, saját helyszíni gyűjtés, személyes megfigyelések és tapasztalatok alapján a magyar nyelv rokonságának kérdéseivel foglalkozni, feltéve azt a kérdést is, „mi hasznát és segítségét vehetjük e rokon nyelveknek nyelvünk művelésében”. Reguly a Gyarmathitól kapott indíttatásnak eleget tett, folytatta munkáját. Közös volt bennük az is, hogy a nyelvi kérdést mindketten hazafias kérdésnek tekintették, a művelt magyar haza volt az ideáluk.

Az 1799-es évszám áll Gyarmathi Sámuel Affinitas című könyvének címlapján, de különféle forrásokból tudni való, hogy a részben szívességből ingyen, fejezetenként kinyomtatott könyv kötés nélkül, egyes részeiben már korábban is a szerző rendelkezésére állt. A tudománytörténet tehát az 1799-es év tudományos vívmányaként tartja számon az erdélyi orvosdoktor korszakalkotó művét, az összehasonlító nyelvtudomány megalapozójáét, aki az Affinitas megjelenése után egészen 1830-ban bekövetkezett haláláig gyakorlatilag nem foglalkozott többet a rokon és a szomszéd nyelvekkel.

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Mikola Tibor 1936–2000

Nincsenek adekvát szavak és tiszta mondatok annak a veszteségnek a megfogalmazására, amely Mikola Tibor érthetetlenül drámai halálával válságos helyzetbe hozta a magyar és finnugor egyetemi oktatást és az urálistikai kutatást egyaránt.

Mikola unikális, kiemelkedő alakja, ötletekben gazdag, sikeres építője volt e területeknek. Nevéhez fűződik az utóbbi években szép eredményeket produkáló, ígéretes szegedi fiatal finnugristák-szamojedisták munkacsoportjának létrejötte és produktív részvétele a tanszék munkálataiban. Ezt a reményekre jogosító szép munkát Mikola már igen korán kezdte el, tudatosan, de újabb és jobb lehetőségekhez az uráli nyelvészeti doktori iskola megindításával juthatott, melyeket ügyesen, kiváló eredménnyel tudott értékesíteni. Világosan látszik ez a tanítványok számának és kezdeti produkcióinak ígéretes növekedésében. Tragikus távozását – rajtunk, barátain kívül – e fiatalok gyászolják leginkább, de végső soron az urálistika közeli jövője sínyleg meg jelenlétének hiányát.

Halála előtt nyolc nappal, június 5-én beszéltem vele utoljára: telefonon hívtam, kissé fátyolos-fáradt hangon érdeklődött egy korrektúráról, amely akkor már úton volt számára és valószínűleg másnap érkezett hozzá, éppen aznap, amikor rosszul lett, hiszen borítékomat fölbontatlanul találták szobájában. Még betegsége kezdetén is emlékezhetett a reá váró teendőkre: ezeket az élet és a nem-lét küszöbén is megrendítő gesztusokkal próbálta környezetének tudomására hozni. Remények és kétségek között telt el egy hét, amikor már végleg nem volt remény és mentség.

Tibor nemcsak munkatársam, helyettesem és utódom volt a szegedi tanszéken, hanem igazi, jó barátom és a véleményét nyíltan föl vállaló egyéniség. Egész életpályáját a tudatos vállalások jellemzik, melyeket a teljesítmény optimumára törekvés és az igényesség magas foka minősít. Életének történetét röviden össze lehetne foglalni, ám azt néhány nem szokványos mozzanattal kiegészíthetjük. Munkáscsaládból származott, a gimnáziumot Miskolcon végezte el, majd 1954-ben felvették az ELTE Bölcsészettudományi Karán magyar-német szakos hallgatónak, holott németül nem az iskolában tanult meg, hanem saját szorgalmából a gimnáziumi tananyagon kívül, s e nyelvet igen kiválóan használta mindennapi munkájában. 1958-ban azután kinevezték a bieskei gimnázium tanárává. Emlékezetem szerint ebben a tanévben (1958/1959) jelentkezett a

TMB által meghirdetett aspirantúrára. Ekkor ismertem meg őt: Telegdi Zsigmond és én voltunk a nyelvészeti bíráló bizottság tagjai, és munkánk végétével egyöntetűen állapítottuk meg, hogy a jelöltekkel folytatott beszélgetés során Mikolától kaptuk a legjobb teljesítményt, s ezért őt javasoltuk első helyen aspiránsnak. Helyét 1960-ban kellett volna elfoglálnia, de erre nem került sor. Ugyanis engem 1959 őszén neveztek ki Mészöly Gedeon utódának a szegedi finnugor tanszékre. Ez akkor egyszemélyes tanszék volt, könyv alig volt a kopár tanári szobában, munka viszont bőven akadt, s ezt nem bírván erővel kértem egy tanársegédi állást, melyet viszonylag gyorsan meg is kaptam. Emlékezve a magas és okos, szűkszavú fiatalemberre, meghívtam erre az állásra Mikola Tibort, akiről ugyancsak kitűnő referenciákat adott hajdani professzora, Lakó György. Lakótól értesültem arról, hogy az élénk és tág érdeklődésű hallgató szinte minden tanári segítség nélkül készítette el szakdolgozatát; részben finnugrisztikai, részben germán vonatkozású témájához óizlandi etimológiai adatokat is fölkutatót; teljesítményét Lakó nagyra értékelte. Szubjektív benyomásomon kívül tehát szakvezető tanára is megerősített abban, hogy megfelelő jelöltre gondolok.

Jól tudtam, hogy Mikolának (aki időközben megnősült) döntenie kell az aspirantúra és az egyetemi oktatói állás között. Az előbbinek az lett volna az előnye, hogy három év alatt megszerezhetné volna a kandidátusi fokozatot. Bizonyosan nehéz döntés volt ez számára, de tanári elhivatottságát jelzi, hogy végül is a szegedi egyetem finnugor tanszékét választotta, mert szerette az egyetemi munkát, a nyelvészeti ismeretek magas szintű terjesztését, és sejtette, hogy az egyetemen is szép jövő vár rá. Nagy lendülettel kezdte el munkáját, le is költözött Szegedre, és nagyon gyorsan meggyőződhettem róla, hogy kiváló tanár és nagyszerű munkatárs. Elkezdte hát egyetemi oktatói pályafutását 1960-ban. Megegyeztünk abban, hogy előbb írjon egyetemi doktori dolgozatot: ez 1962-ben elkészült (a sámánizmus szóképzetének nyomairól); megvédte, s részletei, melyek új kutatási eredményeket tartalmaztak, rövidesen megjelentek. Pályája szépen kezdett ívelni. 1964-ben egyetemi adjunktussá lépett elő, 1968-ban megvédte kandidátusi értekezését (a jurák névutók rendszerének kialakulásáról), ezt követően egyetemi docenssé nevezték ki 1970-ben. A finnugor tanszék vezetésével 1974-ben bízták meg, akkor, amidőn engem Budapestre neveztek ki intézeti igazgatónak. Az ezt követő alig három évtized fárasztó lehetett számára, hiszen egyéb bizottságok tagjaként, elnökeként is tevékenykedett, sőt az egyetemi vezetéssel járó sok fáradalmat is el kellett viselnie. 1979 és 1984 között dékánhelyettes volt, majd két ízben is viselnie illett a dékán szerepét (1984–1987 és 1989–1992). Az egyetemi tanári címet 1984-ben kapta meg, noha már addig is professzori szintű munkásságot fejtett ki. Sok teendője mellett nem jutott idő a TMB-doktori értekezés megírásához, bár ezt többen és sokszor kértük tőle. Végülis az új minősítési rendszer bevezetésével és a Doktori Tanács

megalakulásával egyidejűleg szeretnénk volna elérni, hogy élete addigi munkáinak tézisszerű összegezésével szerezzék meg az MTA doktora fokozatot. Ám ő erre nem volt rávehető: kijelentette, hogy inkább elkészít egy erre a célra szánt doktori dolgozatot. Ekképp készült el „A szamojéd nyelvek története” című munkája, amelyet 1998-ban nagy sikerrel megvédett. Munkásságát hivatalosan is többször elismerték: már a hetvenes években az oktatásügy kiváló dolgozója titulust kapta meg, 1987-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát ítéltek neki. A szigorú értelemben vett tudományos kitüntetései közül említhetnénk külföldi és nemzetközi tudományos társaságokban, szervezetekben viselt tagságait, funkcióit, továbbá azt, hogy szavazás útján megválasztották az MTA köztestületi képviselőjének és 1998-ban ő volt az, aki elsőként megkapta a legnagyobb hazai nyelvészeti elismerést, a frissen alapított Munkácsi Bernát díjat.

Mikola Tibornak egészen kimagasló nyelvérzéke volt: a németen kívül tudott oroszul, finnül, észtül, angolul, svédül, sőt a franciával is elboldogult (a többit konferenciaszinten használta), sőt még arra is vállalkozott, hogy hollandból németre fordítva külön kötetben adja ki a XVII. századi Witsen útleírásának az uráli népekre vonatkozó részleteit.

Rátérve ezzel a szorosabb értelemben vett nyelvészeti működésének jellemzésére, először is arra kell utalnom, hogy szegedi munkahelyén nagyon gyorsan be tudott illeszkedni a tanszék általános urálistikái és szamojedológiai programjába, melyet ő maga obi-ugor és ősmagyar irányú kutatásaival bővített. Később valamennyi uráli nyelvre kiterjedő kutatásokat végzett, bár ennek ellenére a szegedi tanszék megtartotta a hazai szamojéd és obi-ugor nyelvészetben betöltött központi szerepét. Mikola fiatalabb korában főleg az etimológiai, hangtörténeti, jelentéstani kérdések iránt érdeklődött. Ezen a téren több új eredményre jutott, és bővítette az ősmagyar nyelvi állapot megismerésére irányuló kutatást. E korábbi közleményeiben is mindig előáll olyan új javaslatokkal, amelyekre eddig nem gondoltak. Közülük némelyeknek fontos elvi jelentősége is van, mégpedig megfelelő elméleti nyelvészeti háttérbe állítva őket. Példa kedvéért említem a hangváltozások okainak a nyelvi ökonómia szempontjait is figyelembe vevő tárgyalását, az ú.n. „szabálytalan” hangváltozások ügyeit vizsgálva erős figyelemmel van a hangkörnyezet érdekérvényesítő hatására. Nem kedvelte a nyelvészeti dogmákat, új értelmet próbált keresni néhány megcsontosodott hagyományos-konzervatív álláspont ellenében. Értelmesebb és a nyelv rendszerének jobban megfelelő kombinatív, logikailag is meggyőzőbb, jól fölépített megoldásokat kínált. Egy debreceni nyelvészkonferencián pl. mintaszerűen mutatta be, hogy a szó jelentése bizonyos esetekben stabilabb lehet, mint a hangalak, amely egyéb körülményektől függően szokatlan (= szabálytalan) hangváltozás áldozatává lehet: ennek alapján az ilyen szómagyarázat a hagyományos nyelvészet értelmezésében bizonytalannak számíthat. Felveti a konvencionális

nyelvészet által hangtörténeti okból kétesnek minősített etimológiák revíziójának szükségét, utalva arra, hogy a jelentés fix jellege alapján a hangtanilag „rendezetlen” szófejtések rehabilitálhatók. E nézetének minden korábbi előítélet ellenére igazat kell adnunk.

Hangtörténeti cikkeiben megfontolásra érdemes észrevételeket tett többek között a permi nyelvek szóvégi magánhangzói vagy a cseremisiz redukált vokálisok körüli polémiában. Tisztázta a szamojéd glottális zárhangok státusát és történetét, megjegyzéseket tett a finn diftongusok értelmezéséhez stb. Kutatásai évről évre szélesedtek különböző irányokban. Utaltunk arra, hogy korán célnyelvvé választotta a szamojéd nyelveket. Észelve a modern nyelvi anyag hiányosságait ő maga is megpróbált új forrásokhoz jutni. Helyszíni gyűjtést végzett pétervári (leningrádi) útjain az ott tanuló enyec és tavgi (nganaszan) fiatalok között, amelyeket levelezés útján később tovább bővített szibériai ismerősei segítségével. Ezeket azután közreadta.

Ezzel összefüggésben emlitem, hogy a szamojéd nyelvek vizsgálatának minden szintje és aspektusa érdekelte. Tehát ugyanolyan alapossággal végzett morfológiai, morfonematikai, mondattani elemzést – leíró és történeti szempontból egyaránt. Neki köszönhetjük azt az átfogó leírást, amely a szamojéd nyelvek történetét mutatja be (a Sinor által szerkesztett *The Uralic Languages* című kötetben), melynek hangtörténeti részét a legújabb kutatási eredmények alapján később kiegészítette, illetőleg átírta. Ebben – s ez lényegében doktori értekezésére (is) vonatkozik – olyan módosításokat javasol Janhunén és Helimszkij rekonstrukcióihoz, amelyek konzekvensen következnek Mikola alapelképzeléseiből és változáselméletéből. Utalni lehet itt arra, hogy pl. átértékeli a PS (közszamojéd) redukált magánhangzók szerepét, levonva ebből a PU-ra (protourálira) érvényesíthető következtetéseket. Újragondolja és árnyaltabban tárja elénk a diftongusokkal vagy a második szótagi vokalizmussal kapcsolatos feltevéseket, sőt jelentős változtatásokat proponál néhány mássalhangzó történetére vonatkozólag. Külön érdeme ennek a doktori munkának, hogy felvázolja az egyes elkülönült szamojéd nyelvek további változásainak a történetét is.

Ami viszont a szamojéd nyelvek alaktanát érintő fejtegetéseit illeti, itt voltaképpen Mikola négy évtizedes kutatásainak eredményei összegeződnek: ezekre az jellemző, hogy nem tart ki makacsul egy-egy korábbi vélekedése mellett, hanem – ha meggyőződése úgy diktálja – javít rajta, pontosabbá teszi (l. pl. a névszóragozás és ezen belül a lativus bővebb tárgyalását). Definiál új módjeleket, az eddigi reflexívnek nevezett szamojéd igei formációkat összefüggésbe hozza a mediális igenemmel. Megjegyzendő, hogy a mediális igeik ügyével – a finnugor nyelveket illetően – már korábban is foglalkozott, s itt részben a L. Posti által 1980-ban előadott problematikát bontja tovább. Utalva itt a megemlékezést követő bibliográfiára reményemet fejezem ki, hogy ez a nyomtatásban

meg nem jelent doktori összegezés előbb-utóbb a nagy nyilvánosság számára is hozzáférhető lesz.

Nincsen arra mód, hogy szisztematikusan elemezzük tanulmányainak értékeit, hiszen a szamojéd koaffixumtól kezdve nagyon sok irányba elvezetnek dolgozatai: írt a számjelekről, a szóképzés egyes kérdéseiről, a neutralizáció megnyilvánulási lehetőségéről, a determináló igeragozás alapkérdéseiről, meg egyéb morfológiai, mondattani vagy akár nyelvjárási kérdésekről. Ezek az eltérő jelleű és sokféle rokon nyelvre kitérő, jobbra nem nagy terjedelmű tanulmányok szűkszavúságuk ellenére jól dokumentált, fontos forrásai az urálistikának. Mégsem hagyhatjuk említetlenül néhány önállóan megjelent kötetét. Az időrendben visszafelé haladva műfaji szempontból jól megtervezett, tartalmilag sok újdonságot nyújtó könyv a *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*, amely a napjainkig nyomtatott formában közzétett enyec anyag alapján úgy tárja elénk e nyelv szókészletét, hogy a címszó alatt annak valamennyi ragos, jeles, képzett formája is szerepel, és e grammatikai funkciókat egységes kódrendszerben számkombinációkkal definiálja. Ezzel egy kitűnően használható forráshoz jutott a szamojedisztika, melyet a tervezett nganaszan (tavgi) kötet követett volna (sőt: bízunk benne, hogy tehetséges és a helyszínen több ízben járt kolléganő – tanítványa, munkatársa – előbb-utóbb be fogja fejezni ezt a projektumot). Praktikus és az UEW megjelenése után is jól használható segédkönyv az etimológiailag tárgyalt votják szavak leltára, amely az utóbbi években megjelent etimológiai szótárak forgatása ellenére is rejthet még új információkat. Megjelenésekor (1977) ez még nagyobb újdonságnak számított. A Witsen-expedíció uráli vonatkozású részleteinek német kiadásáról (1975) már szóltunk. Azonban értékkéítet nélkül került említésre kandidátusi értekezése, amely *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)* címen 1975-ben jelent meg, és a külföldi kritika is igen jól fogadta. Röviden összefoglalva e könyv meglehetősen bonyolult tartalmát: Mikola itt arra vállalkozott, hogy a jurák névutók alkalmazási módjait, formális összetevőit mutassa be, és ezek után – talán ez a legfontosabb – részletes paleolingvisztikai elemzéssel fejtsse ki véleményét kialakulásuk menetéről. Ebben a részben más nyelvek, nyelvcsaládok és elméleti megfontolások alapján arra az eredményre jut, hogy a jurák – sőt általánosítva: az uráli – névutók végső soron névmási eredetűek. Ezt a megállapítást logikusan, jó kombinációs készséggel, a bő szakirodalom teljes ismeretében fejti ki és valószínűsíti.

Egyébként Mikola munkásságának egészére jellemző, hogy mindig felmutat egy-egy eleddig meg nem fogalmazott új gondolatot vagy bizonyítékot a tárgyalt jelenség magyarázatára, s azt szinte bulldog-következetességgel tereli a megoldás felé. Lépésről lépésre halad, okfejtése világos, összefüggő gondolatláncolatot alkot. Stílusa tömör, képes arra, amire sokan képtelenek: mondanivalóját a

reá jellemző rövid formában prezentálja. Ezért nála egy rövid cikk is mély gondolati értékű. A bőbeszédűség egyébként a mindennapi életben sem volt sajátja.

Azon urálisták közé tartozott, akik a szamojédtól a lapon keresztül a magyarig minden uráli nyelv jelenségeivel foglalkoztak, és keresték a köztük lévő összefüggéseket vagy éppenséggel eltéréseket. Ilyenformán azután ő is kapcsolatba került tipológiai és areológiai jelenségekkel. Korán felfigyelt reá a mértékadó szakmai közvélemény. Gyakori és közkedvelt szereplőjévé lett nemzetközi rendezvényeknek, számos országba hívták előadások tartására vagy vendégprofesszornak. Sem elismertség, sem rang, sem pozíció nem változtatta meg jellemét: megmaradt ugyanolyan szerény, családját előtérbe helyező egyszerű tanárnak, amilyennek hozzánk érkezett. Komolysága ellenére azonban fanyar humora sem hagyta cserben, ami nem minden nyelvészre jellemző. Ugyanez a komoly felelősségérzet vezette a tanszék irányításában, ahol sok ígéretes tehetség került ki kezei alól. Problémát okozott neki e fiatalok további sorsa, pályája, amelyre gondot kívánt fordítani, hiszen saját tanszékének személyi kereteit növelni alig-alig lehetett. Mikola mindenesetre külső, sőt külföldi kapcsolatait is igénybe vette egy-egy tanítványának elhelyezéséhez. De az intenzív tanszéki munkával szorosan összefüggött a könyvtár tudatos fejlesztése is. E könyvtár alapját a hatvanas évek elején megvett Beke könyvtár képezte, melynek ezt követő gyűjtőkörébe a legjelentősebb elméleti nyelvészeti munkák is beleillettek. Lassan-lassan a szegedi finnugor tanszéki könyvállomány országos összehasonlításban a leginkább kezelhető és legnagyobb szakkönyvtárrá lett (kb. 30 ezer kötet). Ennek integritására Mikola nagy gonddal ügyelt. Külön törődést okozott neki a tanszéki kutatások és kiadványok, valamint a tanítványok gyűjtőútjai anyagi alapjainak előteremtése. Ezek egy részét szolid és józan tervekkel szervezte meg.

A szűken elégséges összegek így rendelkezésre álltak és Mikolának sikerült a korábbi kezdeményezésű Néprajz és Nyelvtudomány című évkönyv zavartalanabb és lassan bővülő kiadását biztosítani, de nagy gondja volt az altajisztikai tanszékkel közösen indított Studia Uralo-Altaica idegen nyelvű sorozat fenntartására is. Az utóbbi a vele párhuzamos magyar nyelvű Supplementa alsorozattal együtt az 50. számot, az előbbi pedig a 40. számot érte el. Ezek a kiadványok tanítványai előtt is nyitva álltak: itt jelentek meg a Mikola-iskolához tartozó fiatalok első tanulmányai, melyek jó elvi alapokra és megbízható (jobbára saját gyűjtésű) adatokra épülnek. Ennek az iskolának a tagjai a nála eltöltött évek alatt szép örökséget kaptak, amellyel bizonyosan jól fognak sáfárkodni. Ám a Mikola-iskola további sorsa most bizonytalan. Nagyon nehéz feladat lesz e doktori képzést olyan színvonalon folytatni, ahogyan ő tette.

Tibor máig feldolgozhatatlan eltűnése köreinkből új nevet csatol ahhoz a szomorú listához, amely az utóbbi években fiatalon elhunyt kollégáink nevéből

áll össze: Korenchy Éva, Erdélyi István, Mikko Korhonen, Hartmut Katz, Wolfgang Veenker. Mindnyájuknak voltak tervei, Mikolának szintén: nagyon várta életének egy könnyebb korszakát, amikor gondtalanabban dolgozhat tervezett témáin. A természet fatális tévedése, hogy halálba taszítja olykor azokat is, akik erre nem szolgáltak rá, s akiknek a hiánya pótolhatatlan. Kegyetlen igazságtalanság ez az érthetetlen elmúlás. Tibor arcvonásait, megjelenését, mimikáját, csendes halk megfontoltságát memóriánk megőrzi. A későbbi korok azonban gondolataiból fogják ismerni és tisztelni őt. Ez azonban csekély vigasz a család és a barátok számára.

Hajdú Péter

Mikola Tibor tudományos munkássága (bibliográfia)

Összeállította: Janurik Tamás – Miksi Szilvia

1. A finn nyelv áttekintése. Budapest, 1961.
2. Még egyszer a *-ság*, *-ség* képzőről. NyK 64 (1962): 299–308.
3. Egy magyar szócsalád eredetéhez. NéNy. 5–6 (1962): 41–47.
4. Hans Fromm, Die ältesten germanischen Lehnwörter im Finnischen. Ismertetés. NyK 64 (1962): 386–388.
5. Toivo Vuorela, Suomensukuiset kansat. Ismertetés. NéNy. 5–6 (1962): 137–139.
6. A nyelvtudomány, mint az ő- és néptörténet forrástudománya. Moór Elemér könyve. Ismertetés. Tiszatáj 1962/9: 10.
7. Etimológiai megjegyzések. NyK 65 (1963): 406–410.
8. Jelentéstani megjegyzések a *reg* szócsaláddal kapcsolatban. NéNy. 7 (1963): 55–58.
9. Papp István: Finn–magyar szótár. Ismertetés. NyK 65 (1963): 207–210.
10. Az 1962. év finnugor nyelvészeti munkássága. Annotált bibliográfia. (Hajdú Péterrel közösen). NéNy. 7 (1963): 163–178.
11. A palato-veláris mássalhangzók velarizáló hatása az ősmagyarban. NéNy. 8 (1964): 23–31.
12. Szamojéd nyelvtanulmányok. NyK 66 (1964): 35–42, 279–284.
13. Zur Etymologie einer ungarischen Wortfamilie. ALH 14 (1964): 317–326.
14. Az 1963. év finnugor nyelvészeti munkássága. Annotált bibliográfia. (Hajdú Péterrel közösen). NéNy. 8 (1964): 65–83.
15. A szóhasadás kérdéséhez. MNy. 61 (1965): 35–40.
16. A *-t* tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt. 46 (1965): 57–62.
17. Zur Frage des ostjakischen Wortbildungssuffixes *l, t, λ*. UAJb. 37 (1965): 51–52.

18. Az 1964. év finnugor nyelvészeti munkássága. Annotált bibliográfia. (Zemplényi Verával közösen). NéNy. 9 (1965): 81–100.
19. Szamojéd névutók. NéNy. 10 (1966): 29–38.
20. A tárgyrag és a tárgyaz ragozás kérdéséhez. MNy. 62 (1966): 441–461.
21. Björn Collinder: Introduktion till de uraliska språken. Ismertetés: NéNy. 10 (1966): 86–87.
22. Bo Wickman: Svensk–ungersk ordbok. Ismertetés: NéNy. 10 (1966): 86–87.
23. Enzische Sprachmaterialien. ALH 17 (1967): 59–74.
24. Adalékok a finn diftongusok történetéhez. NéNy. 11 (1967): 19–25.
25. Die materielle Kultur der Nganasanen. Popov, The Nganasan. Ismertetés. Ural-Altische Jahrbücher 39 (1967): 286–288.
26. O zatemnenii lično–prítjažatel'nyh suffiksov. In: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Helsinki, 1968: 339–341.
27. Kritikai visszapillantás. NéNy. 12 (1968): 29–37.
28. A XX. század külföldi írói. Észet irodalom. Budapest 1968.
29. Sajansamojedische Etymologien. UAJb. 40 (1968): 35–38.
30. Gyula Décsy, Yurak Chrestomathy. Ismertetés. NyK 70 (1968): 248–251.
31. Z. N. Kuprijanova, Epiceskie pesni nencev. Ismertetés. NyK 70 (1968): 251–252.
32. Robert Austerlitz, Finnish Reader and Glossary. Ismertetés. ALH 18 (1968): 251–252.
33. Papp István, A finn nyelv alapelemei. Ismertetés. NéNy. 12 (1968): 82–83.
34. Miscellanea Samoiedica. NéNy. 13 (1969): 17–23.
35. Die Entstehung der Palatalitätskorrelation im Samojedischen. UAJb. 41 (1969): 164–168.
36. Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez. NyK 72 (1970): 59–93.
37. Démonstrativite ou démonstrativique? NéNy. 14 (1970): 11–23.
38. Rédei Károly, Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Ismertetés. NyK 72 (1970): 238–240.
39. A nyenyec gégezárhangoi és a magyar *út* szó eredete. NéNy. 15–16 (1971–1972): 45–50.
40. István Erdélyi, Selkupisches Wörterverzeichnis (Tas-Dialekt). Ismertetés. NyK 74 (1972): 264–267.
41. Ugor ikerszavak I. NéNy. 17–18 (1973–1974): 55–62.
42. János Balázs, Funktionswerte der Pronominalität. Ismertetés. NyK 76 (1974): 448–453.
43. Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen). Akadémiai Kiadó – Mouton. Budapest – den Haag – Paris 1975.
44. N. Witsens Berichte über die uralischen Völker. Aus dem Niederländischen ins Deutsche übersetzt von T. Mikola. Studia Uralo-Altaica 7 (1975).
45. Zur Geschichte der Stimmbandverschlusslaute im Nenzischen. In: Congressus Tertius Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars I. Tallinn 1975: 737–741.
46. Hangtan és jelentés az etimológiában. In: Az etimológia elmélete és módszere. NyudÉrt. 89 (1976): 209–212.
47. A szamojéd koaffixum eredetéről. NéNy. 19–20 (1975–1976): 155–163.
48. Materialien zur wotjakischen Etymologie. Studia Uralo-Altaica 9 (1977): 188.
49. Zum Ursprung des samojedischen Koaffixes. In: Studies in Finno-Ugric Linguistics. In Honor of Alo Raun. Indiana University Uralic and Altaic Series, Volume 131 (1977): 191–198.

50. Uralisztika 1945–1975. NéNy. 21 (1977): 153–220.
51. Pais Dezső, A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Ismertetés. NyK 79 (1977): 369–371.
52. Ago Künnap, System und Ursprung der kamassischen Flexionssuffixe I. Ismertetés. NyK 79 (1977): 391–394.
53. Fenno-ugristica I–II. Ismertetés. NyK 79 (1977): 434–436.
54. István Futaky, Tungusische Lehnwörter des Ostjakischen. Ismertetés. ALH 28 (1978): 172–174.
55. Zur Frage der Pluralzeichen im Juraksamojedischen. In: *Explanations et tractationes fenno-ugricae in honorem Hans Fromm*. Hrsg. von E. F. Schiefer. München 1979. 195–199.
56. A permi nyelvek szóvégi magánhangzóinak történetéhez. NyK 81 (1979): 113–118.
57. Ja. N. Popova 1935–1977. (Ju. N. Morevvel közösen). NyK 81 (1979): 395–396.
58. Hajdú Péter – Domokos Péter, Uráli nyelvrokonaink. Ismertetés. NyK 81 (1979): 398–400.
59. Wolfgang Steinitz, Ostjakologische Arbeiten I–II. Ismertetés. NéNy. 22–23 (1978–1979): 257.
60. László Honti, System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Ismertetés. NéNy. 22–23 (1978–1979): 258.
61. Zur Geschichte des Plurals im Nenzischen. In: *Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag*. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 12. Wiesbaden 1979. 189–194.
62. Enyec és nganaszan nyelvi adalékok. NyK 82 (1980): 223–236.
63. A cseremisiz redukált magánhangzók eredetének kérdéséhez. NyK 82 (1980): 271–279.
64. Hozzászólás a Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai c. előadáshoz. NytudÉrt. 104 (1980): 29–34.
65. The Syntactic Role of the Demonstrative Pronomina in PU. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum*. Pars II. Turku 1980: 99.
66. A tárgyas ragozás eredetének kérdéséhez. In: *Nyelvészeti Tanulmányok*. Lakó-Emlékkönyv. Budapest, 1981: 119–125.
67. Mészöly Gedeon és a finnugor nyelvtudomány. MNy. 77 (1981): 303–307.
68. Die syntaktische Funktion der Demonstrativpronomina im PU. In: *Congressus Quintus Internationalis Fenno-ugristarum*. Pars VI. Turku 1981: 441–446.
69. Adalékok a szelkup vokalizmus történetéhez. NéNy. 24–25 (1980–1981): 237–245.
70. Deme László köszöntése. NéNy. 24–25 (1980–1981): 7–12.
71. Wolfgang Steinitz, Ostjakologische Arbeiten. Band IV. Beiträge zur Sprachwissenschaft und Ethnographie. Ismertetés. NéNy. 24–25 (1980–1981): 402–403.
72. *Congressus Quartus Internationalis Fenno-ugristarum Budapestini Habitus*. Pars II–IV. Ismertetés: NéNy. 24–25 (1980–1981): 403–409.
73. Suomen ja unkarin kieleen kohdistuvista areaalikielilitieteellisistä tutkimuksista. In: *Ulkomaan lehtorit Unkarissa 17.–22. 5. 1982*. Castrenianumin toimitteita 25. 1963: 41–48.
74. Adalékok a nyenyec nazálisok történetéhez. Urálistikai Tanulmányok. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére. Budapest 1983: 267–273.

75. Einige Probleme der enzischen Phonologie. In: Studien zur phonologischen Beschreibung uralischer Sprachen. Hrsg. von P. Hajdú und L. Honti. Budapest 1984: 29–32.
76. Kriterien zur Klassifizierung der Dialekte der nordsamojedischen Sprachen. In: *Dialectologia Uralica*. Erstes internationales Symposium zur Dialektologie der uralischen Sprachen. 4.–7. September 1984 in Hamburg. Thesen zu den Vorträgen und Vorschlägen zur Klassifizierung und einheitlichen Beschreibung der Dialekte der uralischen Sprachen. Hrsg. von Wolfgang Veenker. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 6. Hamburg 1984. 73–75.
77. Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen. *NyK* 86 (1984): 398–403.
78. Der Kampf der lappischen Minderheiten für Gleichberechtigung und Entwicklung der nationalen Kultur. In: Probleme des Friedens und des gesellschaftlichen Fortschritts in Kultur, Literatur und Sprachen Nordeuropas. Wissenschaftliche Beiträge der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald zur Nordeuropa-Forschung. Greifswald. 1985: 125–129.
79. Beiträge zur nganasanischen Sprachgeschichte. *FUM* 10 (1986): 243–247.
80. Ikerszók és parallelizmusok az obi-ugor nyelvekben. *NéNy.* 29–30 (1985–1986): 143–149.
81. Einige Probleme der samojedischen Vokalgeschichte. In: Studien zur Phonologie und Morphologie der uralischen Sprachen. *Studia Uralica* 4. Wien, 1987. 330–335.
82. Az uráli számjelek eredetének kérdéséhez. *Uralisztikai Tanulmányok* 2. Berezki-Emlékkönyv. Budapest, 1988. 283–288.
83. Geschichte der Samojedischen Sprachen. In: *The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences*, Ed. by D. Sinor. Leiden – New York – København – Köln, 1988. 219–263.
84. Anwendungsmöglichkeiten für den Computer bei der Untersuchung samojedischer Sprachen in Szeged. *Specimina Sibirica* 1 (1988): 149–151.
85. Stimmbandverschlusslaute in enzischen Nominal- und Verbalstämmen. Viertes Internationales Symposium Uralische Phonologie 4.–8. September 1989 in Hamburg. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 8. Hamburg, 1989. 120–121.
86. *Svoebraznye vidy nejtralizacii v ural'skih jazykah*. In: *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Summaria dissertationum* 2/A. Debrecen, 1990. 154.
87. Stand und Erforschung der Dialekte der samojedischen Sprachen. *Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugristarum. Rundtischgespräch Dialectologia Uralica*. Thesen zu den Vorträgen und Referaten. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica, Heft 10. Hamburg, 1990. 53–55.
88. Mediale Konjugation in den uralischen Sprachen. In: *Materialy VI. Mezhdunarodnogo kongressa finno-ugrovedov*, II. Moskva, 1990. 341–344.
89. Spezifische Arten der Neutralisierung in den uralischen Sprachen. *NéNy.* 33 (1989–1990): 29–38.
90. *Láb* szavunk eredetéhez. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1991. 435–436.
91. Károly Rédei, *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I. Ismertetés*. *NyK* 92 (1991): 207–208.

92. Zsirai Miklós finnugor nyelvészeti munkássága. In: *Urálistikái Tanulmányok 5.* Zsirai Miklós-Emlékkönyv. Budapest, 1992. 16–21.
93. Heikki Paasonen osztjákföldi levelei Otto Donnerhez. Közzéteszi Hajdú Péter és Mikola Tibor. A svéd nyelvű leveleket Mikola Tibor fordította. In: *Urálistikái Tanulmányok 5.* Zsirai Miklós-Emlékkönyv. Budapest, 1992. 164–181.
94. Der Kampf der Lappen für die Entwicklung der nationalen Kultur. In: *Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie.* Szombathely, 15.–17. Oktober 1992. Thesen des Symposiums. *Specimina Sibirica. Supplementum I* (1992): 30–31.
95. Hajdú Péter 70 éves. In: *Hajdú Péter 70 éves.* *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 15.* Budapest, 1993. 9–16.
96. Szófajváltás a szamojédben. In: *Hajdú Péter 70 éves.* *Linguistica. Series A. Studia et Dissertationes 15.* Budapest, 1993. 275–280.
97. Hozzászólás a finnugor országok és tagköztársaságok rektorainak konferenciáján. In: *Conference of Rectors from the Fenno-Ugric Countries and Republics.* Szombathely, 27–29. September 1993. *Specimina Sibirica. Supplementum II* (1993): 93–96.
98. Der Kampf der Lappen um die Förderung der nationalen Kultur. In: *Die Wege der finnisch-ugrischen Völker zur politischen, kulturellen und sprachlichen Autonomie. Materialien eines Symposiums 15.–17. Oktober 1992 in Szombathely.* *Specimina Sibirica 8* (1993): 105–114.
99. Kausative Konstruktionen in den uralischen Sprachen. *NéNy.* 36 (1995): 251–265.
100. Beiträge zur Morphologie des Nganasanischen. In: *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum 10.–15. 8. 1995. Pars II. Summaria acroasium in sectionibus et symposiis factarum* (Jyväskylä 1995): 80–81.
101. *NéNy.* 37. (szerk.) Mikola Tibor. Szeged, 1996.
102. Beiträge zur Morphologie des Nganasanischen. *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum III.* Jyväskylä, 1996. 162–165.
103. Glottisverschlusslaute in enischen Nominal- und Verbalstämmen. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen 18–19.* Hamburg, [1994–95.] 91–95.
104. Zur Geschichte der auslautenden Tenues im Lappischen. Larsson, Lars-Gunnar (Hrsg.) *Lapponica et Uralica. 100 Jahre finnisch-ugrischer Unterricht an der Universität Uppsala. Vorträge am Jubiläumssymposium 20–23. April 1994.* Uppsala, 1996. 99–102. (*Studia Uralica Upsalensis* 26.)
105. Megjegyzések az enyec igemódok történetéhez. Bereczki András – Klima László (szerk.) *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Budapest, 1996. 186–7.
106. J. Wolfgang Veenker 1940–1996. *Finnisch-Ugrische Forschungen 54.* Helsinki, 1997. 415–418.
107. Szer. Büky László (szerk.) Nyíri Antal kilencvenéves. Szeged, 1997. 125–127.
108. Mediális igék az észben és a magyarban. A. Nurk – T. Seilenthal (szerk.) *Észt hungarológia 75. (Eesti hungarologia 75.) Bibliotheca Studiorum Hungaricarum in Estonia.* Turku, 1997. 133–142.
109. Az uráli vokalizmus kérdései. *NéNy.* 38 (1997): 243–255.
110. Abstraktisubstantíviiven muodostaminen suomalais-ugrilaisissa kielessä. *MSFOu.* 228 (1998): 332–335.

111. Zur Frage des protosamojedischen Konsonantismus. Zur Entwicklungsgeschichte der uralischen Sprachen. Specimina Sibirica XIV. Szombathely 1998. 83–92.
112. A nyelvészet oktatása és kutatása a szegedi egyetemen. NÉNy. 39 (1998): 145–162.
113. Eberhard Winkler, Krewinisch: Zur Erschliessung liner ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform. NÉNy. 39 (1998): 229–230.
114. Megjegyzések a mordvin tárgyas igeragozás történetéhez. NyK 96. (1998–99): 120–123.
115. Nyelvészet. Linguistics. A Szegedi Tudományegyetem múltja és jelene. 1921–1998. (Szerk. biz. elnöke: Rácz Béla) Szeged, 1999. 184–198.
116. A magyar műveltető szerkezet története, finnugor háttere. Büky László – Forgács Tamás (szerk.) A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet. 1998. Szeptember 23–24. Szeged, 1999. 109–119.
117. Wolfgang Schlachter 1908–1999. NyK 96 (1998–99): 120–123.

Nyelvészetről – könnyedén

Johanna Laakso: Karhunkiel. Pyyhkäisyjä suomalais-ugrilaisten kielten tutkimukseen.
[Medvenyelv. Nyalintások a finnugrisztikába] Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia
729. Helsinki – Tampere 1999. 129 l.

Eeva Kangasmaa-Minn: Mitä tulikaan sanotuksi. Omakohtaisia kielitieteellisiä oivalluksia.
[Mit is mondtam. Szubjektív nyelvészeti felismerések] Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen
kielitieteen laitoksen julkaisuja 61. Turku 1999. 53 l.

Látszólag semmi sem indokolja, hogy ezt a két könyvet egy cikkben belül ismer-tessük. Johanna Laakso művét a tudományos ismeretterjesztés műfajába lehet sorolni. Kötetét elsősorban felvételiző diákoknak szánta, de ajánlja az érdeklődő nagyközönségnek is. Eeva Kangasmaa-Minn könyvét pedig az őt és munkássá-gát ismerő nyelvész kollégák forgatják majd örömmel. Johanna Laakso pályája csúcán álló tudós a Helsinki Egyetemen, Eeva Kangasmaa-Minn pedig turkui kollégáitól ezt a rendhagyó emlékkönyvet kapta 80. születésnapjára. Nem mun-katársai és tanítványai írtak a tiszteletére tanulmányokat, nem is saját régi írásai jelentek meg új kiadásban, hanem ő maga foglalta össze azokat a témákat, me-lyek hosszú, gazdag élete során mindvégig foglalkoztatták, s melyek szervesen egymáshoz kapcsolódva egységes, teljes életművet hoztak létre.

Azért kerül a két mű mégis egymás mellé, mert közös vonásuk, hogy szerzőik jókedvükben írták őket. Minden mondatukon érződik a derű, nyoma sincs az erőlködésnek, a homlokráncoló fontoskodásnak. Hatalmas tudásanyag – nem ap-rópénzre, hanem gyémánszemcsékre váltva. Ahogyan Eeva Kangasmaa-Minn képes iróniával és öniróniával visszatekinteni pályájára, úgy Johanna Laakso is találóan könnyed szellemességgel fogalmaz, akár saját szakmájáról, akár az elő-

ítéletekről vagy a történelem furcsa fintorairól van szó. Mindkét könyv olyan könnyedséget sugároz, mely egy pillanatra sem válik könnyelműséggé, a problémákat nem igyekeznek elmosni akkor sem, ha a humor felől közelítik meg őket.

Aki már próbálta, az tudja, hogy milyen nehéz színvonalas ismeretterjesztést írni. Egyszerűen, érthetően közvetíteni évszázados hagyományokon alapuló tudományos ismereteket. Ez sikerült Johanna Laaksónak, aki könyvében dióhéjban mutatja be mindazt, amivel egy finnugor szakos hallgató tanulmányai során találkozhat: szól az általános nyelvészeti alapokról, a nyelvek sokféleségéről és genetikai összefüggéseiről, a finnugor nyelvcsaládról, azon belül részletesebben azokról a csoportokról, melyek a Helsinki Egyetemen a kutatás középpontjában állnak: a balti-finnekről, az észtekről, a lappokról és a magyarokról. A rokon nyelvek jellemzése mellett szó esik az egyes népek történelméről, kultúrájáról, mai társadalmi, politikai helyzetükről, problémáikról is.

Az Laakso titka, hogy mindig nagyon konkrét, mindenre van példája, sohasem fogalmaz homályosan. Érzékelteti a téma szélességét és mélységeit, de nem rettent el az olvasót, inkább felkelti a figyelmét. Mindenről nem beszélhet, de bibliográfiai utalásai kiváló iránytűként szolgálnak a könyvtárnyi irodalomban. Az ő bemutatásában a finnugrisztika nem valami ósdi tudomány, „molyrágta medvebunda”, ahogy a fülszöveg fogalmaz, hanem izgalmas, a mai kor kihívásaira válaszoló diszciplína. Ha én pályaválasztás előtt álló fiatal lennék, e könyv hatására biztosan finnugor szakra jelentkeznék.

Laakso a számítógép virtuózáként is ismert, nem csoda, hogy maga készítette a kéziratot tördeléssel, illusztrációkkal együtt, s tetszetős, jól áttekinthető könyvet ad az olvasó kezébe. Találó címek és alcímek, a fejlécen szellemes kérdések, hívószavak utalnak az oldal témájára, s a bekeretezett oldalak jól kiválasztott, sokrétű információt közölnek. Hihetetlenül sok minden belefér ebbe a vékony könyvbe. Ízelítőül néhány az illusztrációk közül: nyenyec szöveg Lehtisalo mellékjeles átírásával és Salminen egyszerűsített ábécéje, Sztálin élete izsór nyelven, vepsze tankönyv részlete stb. Ezeket a szövegeket nem kell lefordítani a finn olvasó számára, de Kuratov komi versét vagy egy lív bölcsődalt nem lehet fordítás nélkül közölni, s Laakso le is fordítja őket ugyanúgy, ahogy Andres Rõuk észt költő versét, melynek versfőiben a betiltott zászló színeit (sini-must-valge – kék-fekete-fehér) lehet olvasni, vagy a 18. században európai karriert befutott lapp verseket.

Johanna Laakso szerkesztett már enciklopédikus igényű összefoglaló művet a nyelvrokon népekről (Uralilaiset kansat, WSOY Helsinki 1991). Most megmutatta, hogy képes friss szemmel meglátni, és újdonságként tálni a mások által unásig ismételtetett, közhellyé vált tényeket, és új oldaláról bemutatni tudományunkat.

A lakonikus fogalmazás Eeva Kangasmaa-Minn-nek is erénye. Szerzteágazó életművét négy témakör köré csoportosítja: ezek a fokváltakozás, a genitivus kérdése, a képzők szintaktikai szerepe és az aspektus problematikája. A karcsú kötetben mindegyik téma kifejtésénél végigkövethetjük a gondolatmenetet a problémafelvetéstől a megoldásig. Az egyes összefoglalásokat irodalomjegyzék zárja: az érdeklődő olvasó az ünnepeelt számos tanulmányából tájékozódhat a részletek felől. A könyv szerkesztői (Päivi Rintala, Raija Alitalo, Eeva Herrala) előszavukban „független és előítéletmentes” (itsenäinen ja ennakoluuloton) kutatónak nevezik a szerzőt, s erről az olvasó meg is győződhet. Munkásságában kétféle iskola tanításai összegződnek: egyrészt a Paavo Ravila nevével fémjelzett turkui fenniszтика és finnugrisztika, másrészt az amerikai strukturalizmus, melyet a fiatal tudós első kézből, szinte elsőként sajátított el és alkalmazott kutatásaiban. A finn nyelvtől indult ki, majd vizsgálatait kiterjesztette a finnségi nyelvekre, később a cseremiszre, s ezeknek összehasonlítása vezette el a finn-ugor összefüggések meglátásáig.

A cseremisszel összehasonlítva vette például észre, hogy mennyire eltérő a birtokos személyjelek szintaktikai funkciója a finnugor nyelvekben. Míg a balti-finn nyelvekben a Px csak laza enklitikum (ezért is tűnhetett el az észben vagy a finn beszélt nyelvben), a cseremiszen, mordvinban, magyarban birtoklás kifejezésekor a predikatív szerkezet elengedhetetlen eleme: cser. *ergem ulo, üdärem uke* 'fiam van, lányom nincs'.

Bár Kangasmaa-Minnt élete során elsősorban szintaktikai, morfoszintaktikai kérdések izgatták, alkalmasint hangtani problémákkal is szembesült. Amerikai éveiben anyanyelvének tanítása közben volt kénytelen végiggondolni Setälä fokváltakozási elméletét. A finn nyelvészetnek ezt az érinthetetlennek tűnő, minden hangtani jelenségre magyarázatul szolgáló tételét vonta kétségbe, amikor kijelentette, hogy nincs értelme rövid kezdetű geminátáról beszélni, sem megkülönböztetni egymástól a többeli (radikális) és a végződésbeli (szuffigális) fokváltakozást.

Amikor nyolcvanéves tudós visszatekint pályájára, fokváltakozással kapcsolatos tanulmányait a szemtelen időszakába sorolja. Ezt követte a genitivuskutatás sok bizonytalansággal teli kora, mely máig korrekciókat és önkorrekciókat hoz magával. Tudvalevőleg a finnségi nyelvekben számos, sokféle funkciójú *n*-elemű végződés van, többek között genitivus, dativus, instruktivus, illativus rag, melléknévképző, dualis és pluralis jel. Ezeknek eredete és története régóta foglalkoztatja a nyelvészeket. Az egyik fő kérdés az, hogy vajon az adverbális vagy az adnominális használat volt az eredeti. Kangasmaa-Minn az Alhoniemi-emlékkönyvben még az adnominális eredet mellett érvelt (Suomalais-ugrilaiset omistussuhteet. Systeemi ja poikkeama. Turku 1993. TYSYKLJ 42.) mondván, hogy a genitivus adverbális használata akkor jelent meg, amikor az igei frázis valami-

lyen okból a birtokos jelző és a jelzett szó közé ékelődött. Most viszont már fordítva gondolja: mivel a predikatív szerkezet az alapvető, az alapmondatban az adverbialis viszony az elsődleges.

A *nomen* és a *verbum* eredetének és szintaktikai funkcióinak kérdése újra és újra felbukkan, akkor is, amikor Kangasmaa-Minn saját bevallása szerint sokkal nyugalmasabb vizeken evez, például a képzőket vizsgálja. Elfogadjuk, hogy Ravi-la tanítványaként a nominális mondatot tartja régebbinek, de az az állítása már nehezebben emészthető, hogy az ige csak akkor aktív szintaktikailag, ha képző segítségével névszó lett belőle („verbistä tulee syntaktisesti toimiva vasta kun se on johtimen avulla tehty nominiksi” 35. l.). Magyaratzként azt fűzi hozzá, hogy az időjelek eredetileg deverbális nomenképzők voltak. Ugyanígy ellenvetésre sarkall az a megállapítása, hogy a személyragok eredetileg bizonyára csak névszóhoz kapcsolódtak („persoonapäätteet ovat ilmeisesti alunperin kiinnittyneet vain nominiin” 38 l.). Egyébként pedig meggyőzően érvel amellett, hogy a képzőknek nem csupán szemantikai, hanem szintaktikai funkciójuk is van. A *Tyttäreni opiskelee* 'Lányom tanul /tanulmányokat végez' mondatban az ige amellett, hogy kifejezi a cselekvő számát, személyét, a cselekvés idejét, a cselekvés módjára is utal, vagyis, hogy főfoglalkozásban, valamely felsőoktatási intézményben tanul a leány. Éppen a frekventatív *-skele-* képző az, mely a módhatározói viszonyt hordozza. A szerző egyéb kérdésekre is kitér, mint például az igenevek és a deverbális névszók különbségére, vagy az ige-képzőknek és az ige tárgyának a viszonyára.

Eeva Kangasmaa-Minn munkásságában hangsúlyos helyet foglal el az aspektus kérdése is, melyről egyetemi tanulmányai során nem is hallott. Finnugor nyelvekben az aspektus többféleképpen is megjelenhet (szemantikai, szintaktikai, pragmatikai szinten), valamint az igeszemléletet, az időt és az akcióminőséget kifejező elemek a gyakorlatban nehezen szétválaszthatók. Szó esik az igenevek időjelölő képességéről, s megtudjuk, hogy akár határozóagnak is lehet idővonatkozása: a *tulen uimasta* 'úszásból jövök', vagy a *menen uimaan* 'úszni megyek' kifejezésekben az előidejűséget az elativusrag, az utóidejűséget az illativusrag fejezi ki, s akkor az *olen uimassa* 'úszom, úszásban vagyok' kifejezésben az inessivusrag hordozza az egyidejűség jelentését.

Kangasmaa-Minn a nem rokon nyelvek tanúságát is fel tudta használni kutatásaiban. A képzők szintaktikai funkciójának felismeréséhez például az amerikai carrier-indiánok poliszintetikus típusú nyelvének vizsgálatával jutott el. Ezek az indiánok egy hasonlatban felbukkannak a könyv más helyén is. Hadd zárjam ennek idézésével méltatásomat ízelítőként a sokak által tisztelt, bölcs tudós stílusából: „Meglepő, hogy a nyelv építőelemei, a ragok és a képzők mind alakjuk, mind funkciójuk szerint mennyire egységesek az uráli nyelvcsaládban egészen a vogulig vagy a nyenyecig menően. Népként bizonyára nem a Volga-könyökből,

hanem sokkal közelebbről származunk, de nyelvünk a Volga-könyökből, vagy még messzebből való. Minden hangtani, lexikai és frazeológiai európaizálódásunk ellenére magunkkal hordozzuk nyelvi örökségünket, mint a carrier-indián asszonyok férjük mumifikálódott holttestét, anélkül, hogy egy pillanatra is megválnánk tőle. De miért is kellene megválnunk?” (43. l.)

Csepregi Márta

Pusztay János „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Uralische)”

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 43. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1995.

Annak a ténynek az előrebocsátásával kezdem Pusztay könyvének értékelését, hogy alaposan elolvastam; igyekeztem a könyv különböző helyein lévő állításokat egymással is összevetni, valamint a számomra elérhető nyelvtudományi szakirodalomban előadott nézetekkel és saját ismereteimmel szembevetni. A könyv alcímében a „Diskussionsbeitrag” szó szerepel, ezért remélhetőleg jó néven veszi a szerző, ha nézeteiről véleményt nyilvánítanak, vitáznak velük. Most én is ezt teszem (igaz, nem úttörőként). A következőkben elsősorban a címben jelzett művet kívánom mérlegre tenni, miközben szükségeszerűn bizonyos mértékig tekintettel leszek tetemes mennyiségű publikációjának egyikéremásikára is, amelyek a könyv témájához kapcsolódnak, hogy minél alaposabban kihámozhassam belőlük, miképpen kíván Pusztay hozzájárulni az uráli alapelnyelvvel kapcsolatos kutatásokhoz.

Az ismertető mő mottója sokat sejtet: „Ein alter Irrtum hat mehr Freunde als eine neue Wahrheit”. Az olvasónak arra kell számítnia, hogy gyökeresen új felfedezésekkel, olyan, tudományosan megalapozott magyarázatokkal lepi meg olvasóját a szerző, amelyek olvastán sutba vághatjuk eddigi ismereteinket. E forradalmian új eszméket pedig az előszó megfogalmazása szerint az alábbi kérdéskörben várhatjuk: „Im letzten Jahrzehnt habe ich den Sprachkontakten und der Sprachentwicklung in Sibirien einige kürzere oder längere Studien gewidmet. Mein Ziel war es, in diesen Arbeiten auf wesentliche typologische und materielle Übereinstimmungen in der Grammatik der uralischen und der genetisch unterschiedlichen Gruppen zuzuordnenden paläosibirischen Sprachen hinzuweisen. Aufgrund dieser Analysen kann man hinsichtlich der sprachlichen Entwicklung in der Periode vor der Herausbildung der Grundsprachen gewisse paläolinguistische Schlüsse ziehen. In der vorliegenden Arbeit trage ich diese Schlußfolgerungen als Diskussionsbeiträge vor” (5). Ezt követően (9–132) ki-

sérhetjük figyelemmel a szerző fejtegetéseit. Egy rövid bevezető (I. Einleitung 9–10) után az általa feltételezett észak eurázsiai nyelvi zónát ismerteti (II. Die nordeurasische sprachliche Zone (NEASZ), 11–37), majd három olyan fejezet követi egymást, amelyeket a szerző „exkuszok”-ra és egy, amelyet alpontokra tagolt (III. Einige Fragen der Rekonstruktion des Protouralischen, 39–58, öt exkuzussal; IV. Analyse des protouralischen Wortschatzes, 59–82, két alponttal; V. Zur Gruppierung der uralischen Sprachen, 83–101, négy exkuzussal; VI. Zu den vorprotosprachlichen Entwicklungen in der NEASZ, 103–113, négy exkuzussal; VII. Zur Herausbildung des Protouralischen, 115–122; VIII. Linguistisches Denkmodell für die Bestimmung der Urheimat, 123–124). A művet az irodalom- (Literatur, 127–129) és a rövidítésjegyzék (Abkürzungen, 130–132) zárja le. A művet fejezetek szerint ismertetem, hogy megkönnyítsem mind a saját dolgomat, mind az olvasóét, hiszen egymáshoz meglehetősen lazán kapcsolódó részek együtteséről van szó.

„I. Einleitung” (9–10)

Valójában nem tudom eldönteni, mennyire kell komolyan venni Pusztay szándékai szerint e könyvet (és az ezen témaköréről publikált cikksorozatát), amikor a bevezetésben maga így vall: „In den Exkursen werden die Themen oft skizzenhaft dargelegt und nicht immer in aller Ausführlichkeit behandelt. Vieles ist ein Gedankenspiel...” (10). Ha az „Exkurs” Pusztaynál is úgy értendő, miként azt a „Duden. Deutsches Universalwörterbuch” (Mannheim – Wien – Zürich 1989) érti: „Exkurs... *Erörterung in Form einer Abschweifung*”, akkor a szerző voltaképpen beismeri, hogy egymással csak lazán összefüggő írásokat tett közzé egy kötetben, amelyeket egyébként is gyakran csak vázlatosan adott elő, és az egész jobbára csak játék az ötletekkel. Kérdés, hogy ez-e a legalkalmasabb forma arra, hogy valaki egy elméletet adjon elő?

„II. Die nordeurasische sprachliche Zone (NEASZ)” (11–37)

Jogosan állapítja meg a szerző, bár triviális, hogy az alapnyelv hajdan ténylegesen létezett és a kommunikációt szolgáló nyelv volt (11). Szól még arról, hogy az általa NEASZ-ként elnevezett (nyelv)területen beszélt nyelveket vagy egy részüket egyesek egy hipotetikus, ősi makronyelvcsalád tagjaiként kezelik. Ismertet röviden egyéb rokonítási kísérleteket, jogosan megállapítva, hogy Swadesh önkényesen értelmezte az uráli nyelveket a maga „dene-finn” hipotézisének kialakításakor (13). A tipológiai egyezések kapcsán érinti a nyelvsvözet-ség (Sprachbund) kérdését (13 kk.).

Ha jól értem Pusztayt, az alábbi megállapítást Hajdú Péternek (1979) (lapszám nélkül!) tulajdonítva közli: „So bilden das Ketische und manche sölkupischen Mundarten ein Mikroareal aufgrund der Unterscheidung der Kategorien genus animatum und genus inanimatum [= inanimatum?; H. L.]” (15). Hajdú azonban éppenséggel ellentétes értelemben nyilatkozik az idézett műben: „We have deliberately not listed among the languages of the North-West Siberian area Enets, Tawgi, Tungus, Ket and Chulim Turkish languages, which belong here only marginally, as they are connected with other Sprachbunds too” (Hajdú 1979: 20). Egyébként valóban szoktak hivatkozni az élő és élettelen fogalmának a szelkup általi megkülönböztetésére; ennek az állításnak a végső forrása Prokofev egy cikke (Prokofev 1931: 95), viszont az igazán alapos és modern szelkup grammatika szerzői ezt tévedésnek minősítették (Kuznecova et al. 1980: 170); egyébként ez utóbbi művet is hiányolom az irodalomjegyzékből – sok egyébbel egyetemben (ld. alább).

Pusztay szerint a következő jegy is a szelkup–ket közös sajátosságok közé tartozik: „Auch eine gemeinsame ketisch-sölkupische Isoglosse ist die Eigenart, manche Kasussuffixe an den Nominativ, andere wiederum an den Genitiv zu knüpfen” (15). Ebben nem kell valami közös szelkup–ket újítást, kölcsönhatást látni, mivel a genitivushoz járuló szelkup esetragok korábban névutók voltak, ezek a mai szóalakok „genitivusragos névszó + névutó” szerkezetekből alakultak ki (vö. pl. Becker 1978: 172), amilyenek találhatók pl. a finnségi nyelvekben is (ld. pl. Laanest 1982: 173).

Meglepőnek tartom, hogy a szerző minden megokolás nélkül az agglutináló-izoláló nyelvek közé sorolja a finnugor és a szamojéd nyelveket (16). Az egyetlen „magyarázat”, amelyet ad, valójában csak egy ex cathedra kijelentés: „Der Unterschied zwischen agglutinierend-isolierenden und isolierend-agglutinierenden Sprachen liegt in der jeweiligen Dominanz der Typusmerkmale” (16). A Pusztay által idézett Korhonen-cikkek egyikében pedig éppen olyan megállapítás olvasható, amely a legkevésbé sincs összhangban Pusztaynak az uráli nyelvek agglutináló-izoláló jellegét hirdető tézisével: „Von ihrer morphophonemischen Struktur her können die meisten uralischen Sprachen als überwiegend,

wenn auch nicht rein agglutinierend gelten” (Korhonen 1980b: 88), még vö. „Gestützt auf gleichartige [= phonologische, morphologische und syntaktische; H. L.] Kriterien stellte er [= Vladimír Skalička; H. L.] fest, daß in den finnisch-ugrischen Sprachen auch gewisse den flektierenden und sogar den polysynthetischen Sprachen eigene Merkmale vorkommen, wenn auch der agglutinierende Sprachtyp vorherrschend ist” (Korhonen 1980b: 88).

Az alapnyelvi rekonstrukciók és a nyelvek származását szemléltető családfát bírálók mindig arra hivatkoztak – és okkal –, hogy az August Schleicher által megalkotott családfafogalom természettudományi (biológiai) indíttatású, amely azt sugallja, hogy a nyelv is éppen olyan élő szervezet, mint az állatok, éppúgy van szülőjük, testvérük stb. Természetesen lehet bírálni ezt a modellt, hiszen ennek is vannak fogyatékságai. Úgy tűnik azonban, hogy Pusztay próbál érvelni a családfamodell és a rekonstrukció ellen, de ő is szívesen operál biológiai természetű fogalommal (vérfertőzés: incestus), nem is egy alkalommal: „In diesem Verfahren [in der Rekonstruktion; H. L.] steckt aber die Gefahr eines incestus, wofür wir in der Geschichte der uralischen Sprachwissenschaft manche Beweise haben sehen können” (17, még ld. 39, 57). Én még elképzelni sem tudom, milyen lehet a rekonstrukciós vagy nyelvi vérfertőzés, legalábbis eddig még nem olvastam róla; ismét csak hiányolom, miért nem mellékelte Pusztay ehhez irodalmi utalásokat, vagy sokkal inkább világos, egyértelmű példákkal illusztrálhatta volna állítását. Talán a történeti-összehasonlító módszert magát és az abból következő rekonstrukciós eljárást véli vérfertőzésnek. Ha igen, akkor a legutóbbi idők egyik legkiválóbb uralistája, a Pusztay által is többször idézett Mikko Korhonen is elkövette e súlyos bűnt. Egyébként az általa többször emlegetett Helimskij is világosan letette a garast a Pusztay által kárhoztatott családfa mellett (Helimskij 1982a: 7–9). Valószínűleg ez is elkerülte Pusztay figyelmét.

A Pusztay által előadott nézetekért fenntartás nélküli lelkesedéssel nyilatkozó Ago Künnap szerint is aktualitását veszítette az uráli családfa, hamisnak bizonyult az a feltevés, hogy az uráli nyelvek, beszélőik migrációja révén kerültek keletről nyugatabbi területekre (Künnap 1997, internet). A „radikális újítók” (amelynek „kemény magját” a Pusztay János, Ago Künnap és Kalevi Wiik alkotja) szerint viszont nem is volt uráli stb. alapnyelv, hanem különböző nyelvű közösségek kapcsolatai folytán azok nyelvei hatottak egymásra, „összekeveredtek”, a kontaktus következtében egymáshoz hasonlatossá és elődeiktől különbözővé váltak. Ezért – úgymond – természetesen sem a rekonstrukciónak, sem a családfaszerű származási modellnek, sem az őshaza fogalmának nincs értelme. Ha – úgymond – nem volt alapnyelv, akkor a rokon nyelvek egymás közti kapcsolatait családfaszerűen ábrázolni botorság. Erről többen így is vélekednek, nem csak az eddig emlegetett „radikális újítók”. A finn Kaisa Häkkinen csak a családfamodellt kritizálja vehemensen, az alapnyelv koncepciója ellen talán nem

emel egyértelmű kifogást. Ő arra hivatkozik, hogy az indogermán nyelvek esetében újabban nem szokás az egyes csoportok közti rokonsági viszonyokat ilyen módon szemléltetni (Häkkinen 1984: 1). Úgy vélem, meglehetősen tájékozatlanságot vagy szándékos egyoldalúságot tükröző megjegyzésről van szó, hiszen egyrészt ott ténylegesen jóval komplikáltabbak a viszonyok, másrészt nem is egészen igaz (vö. pl. Mallory 1991: 20, Beekes 1995: 30, 31, 44, Malmkjær 1995: 212). Úgy tűnik, hogy egy viszonylag friss indogermanisztikai bevezetésre hivatkozom, pl. Schmitt-Brandt, az indogermanisztika professzora sem sejt semmit sem abból, hogy ő is idejét múlta dolgokkal foglalkozik még a legújabb időkben is (Schmitt-Brandt 1998)... Hogy mennyire értelmetlen általánosítóan kijelenteni, hogy a családfa, a nyelvcsalád fogalma elavult, érdemes még hivatkoznom Pörings – Schmitz 1999-re, amely a 9. és a 10. fejezetben is aktuális tudományos fogalomként tárgyalja ezeket. Sőt, a dolog pikantériája, hogy ezt az EU-országok támogatásával tankönyvként hozták létre (ld. Pörings – Schmitz 1999: XI). Hát ennyit arról, hogy a nyelvcsalád és az alapnyelv napjainkra „kiment a divatból”...

Pusztay Korhonenre hivatkozva (de természetesen ismételtelen lapszám nélkül!) írja a következőt: „Vom Protouralischen behauptet er [= Korhonen; H. L.], daß es vor allem agglutinierend sei und daß diese Eigenschaft sich nach der finnougri-schen Periode in den meisten Tochttersprachen weiter verstärkt habe. Von dieser Entwicklung zeuge die Ausdehnung der Deklination um den Preis des Zurückdrängens der Postpositionen” (17). Amit én Korhonen előadásában találtam, abban bizony nincsen szó arról, hogy a névszóragozás visszaszorította volna a névutózást az uráli nyelvekben, vö. Korhonen 1980b: 96... Az az állítás, amelyet Pusztay Korhonennek tulajdonít, hogy tudniillik az uráli nyelvekben az esetragok visszaszorították a névutózást, azért is meglepő, mert néhány oldallal később már ő maga így nyilatkozik: „Die Sprachen der NEASZ sind reich an Konstruktionen mit Postpositionen” (21), tehát nyilván az uráli nyelvekre is vonatkozik ez...

Az uráli őshazakutatást imígyen összegzi: „Die uralische Urheimat wird mit großer Wahrscheinlichkeit für Nordwest-Sibirien rekonstruiert [sic!; H. L.]” (18). Amennyire én ismerem az őshazakutatás szakirodalmát, vannak más feltevések is, célszerű lett volna utalni azokra. Azt pedig feltétlenül kíváncsúnak tartottam volna megemlíteni (persze pontos szakirodalmi hivatkozásokkal), hogy ez az őshazaelmélet Hajdú Péter nevéhez fűződik. Ha nagy valószínűségűnek minősíti ezt a feltevést, akkor ez annyit jelent, hogy ő is elfogadja, vagyis hogy az uráli őshazát az adott területen lehet keresni, ám a későbbiekben mégsem ezt vallja (125). Azt véggépp nem értem, hogyan kell és főleg mi célból az „őshazát rekonstruálni”...

Egyébként a Pusztay említette finnugor nyelvek magánhangzó-váltakozásai (18) mind kései eredetűek (az osztjákra ld. Honti 1973: 317), semmiféle történeti közülük nem lehet az általa felsorolt paleoszibériai nyelvi váltakozásokhoz, amint ezt a 19. oldalon lévő ábra sugallja.

A 19. (és a 35.) oldalon lévő táblázat szerint a finnben nincs η fonéma. Viszont pl. Fred Karlsson ennek az ellenkezőjéről tud (Karlsson 1984: 22). Ez esetben is szakirodalomra kellett volna hivatkoznia, amely alapján Pusztay ezt a nézetet előadta. Talán a következő mondat lenne az irodalmi hivatkozás: „Die Positionen des η und des postpalatalen Konsonantismus werden in (Pusztay 1989) ausführlich behandelt” (20)? Az irodalomjegyzékben azonban ilyen tétel nincs, a hozzá leginkább közel állóban (Pusztay 1988/89) erről a kérdésről egyáltalán nem esik szó...

Pusztayval (20) ellentétben nemcsak a mordvin és a cseremisiz tűri el újabban a mássalhangzó-kapcsolatokat szókezdő helyzetben, hanem a finnségi nyelvek, a lapp, a vogul, az osztják és a magyar is. Megjegyzi még, hogy a paleoszibériai nyelvek ebből a szempontból nem egységesek, de erre itt nem tér ki, mert a „Pusztay 1989” tanulmányban részletesen foglalkozott vele – tehát ismét zsákutcába kerül az olvasó, ha ellenőrizni szeretné Pusztay írását, hiszen újra az iménti fantomcikkhez utasítja.

Meglehetősen kategorikus az az állítás, hogy „Einheitlich sind diese Sprachen [= die Sprachen der NEASZ; H. L.] auch darin, daß das *P/B* als Kasussuffix nicht vorkommt” (21). Nincs ugyan abszolúte semmi jelentősége sem ennek az állításnak, sem annak, hogy nem is egészen igaz, mégis megemlítem, hogy a legkeletibb osztják nyelvjárásban az approximativus ragja (*ä*)*pä*/(*a*)*pa* (ld. pl. Honti 1984: 123–124) tartalmazza azt az elemet, amelynek azonban, úgy tűnik, nem lenne szabad előfordulnia.

A NEASZ nyelveinek számjelöléséről, számjeleiről szólva a dualisi *N*-re a vogult idézi (egyedül az egész NEASZ-csoportból): „vog. *kole-n* 'ihr (beider) Haus' (vgl. *kole* 'sein Haus')” (24). Nem értem, mit akar itt jelenteni a „vgl.”. Aki ugyanis akárcsak némileg is járatos a vogul nyelvben, tudja, hogy *e* szó alapalakja (nominativusa) a *kol* 'Haus'; a *kole* 'sein Haus' szóalakban az *e* az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel, a *kol-en* – ez a helyes szegmentálás és nem Pusztayé! – 'ihr (beider) Haus' szóalakban pedig az *en* a kettős számú 2. és 3. személy birtokos személyjele; tehát szó sincs arról, hogy a *kole* 'sein Haus' kapna egy dualisi *n*-t és ez által lenne a szóalak 'ihr (beider) Haus' jelentésű...

Azt is nehezen tudnám elfogadni, hogy „Betrachtet man die geographische Verbreitung der Dual-Sprachen, kann man feststellen, daß die Sprachen der NEASZ ein Kontinuum bilden. An der Peripherie dieses Kontinuums ist der Dual im Verkümmern begriffen, im Zentrum des Areals (vgl. die obugrischen

und die samojedischen Sprachen) »blüht« ein vollständiges Paradigma» (24). Aki ismeri az obi-ugor nyelveket, nyilván tudja, hogy a dualisi paradigma mind a névszó, mind az ige morfológiájában a legtöbb nyelvjárásban leépülőben van; a tavdai vogul nyelvjárásban ez a folyamat Munkácsi és Kannisto gyűjtőútjáig le is zárult.

„In einigen sprachphilosophischen Schriften [pl. melyekben?; H. L.] wird dem Praesens Priorität zugesprochen, obwohl die Tatsache, daß in der Urgemeinschaft die wichtigste Information die Mitteilung einer abgeschlossenen Handlung gewesen sein dürfte, für die Priorität der Praeteritalformen spricht» (25). Ez az egy mondat három megjegyzésre is késztet: (a) Honnét tudja Pusztay tényként („Tatsache”), hogy az ősi társadalmakban a praeteritumé volt a prioritás? (b) Pusztay azt sugallja, hogy az őstársadalmakban, pl. az uráli vagy a preuráli korban más törvényszerűségek mozgatták a nyelvi változásokat, a nyelv funkcionálását. Trubetzkoy-nak egy hasonló feltevésére Paul Thieme reagált meglehetősen erős, de találó szavakkal: „Trubetzkoy's Worte sind... nichts als eine starke Behauptung, für die er nicht einmal den Schatten eines Beweises erbringt. Sie sind etwas Schlimmeres. Sie stellen eine Todsünde gegen den ersten, wichtigsten Grundsatz aller historischen und prähistorischen Sprachforschung dar, nämlich daß wir uns die Entwicklung alter und vorgeschichtlicher Sprachen in exakter Analogie zu derjenigen der modernen vorzustellen haben» (Thieme 1954: 59–60). Én azért Thieme „Todsünde” kitételét túlzásnak tartom, hiszen a szabad véleménynyilvánításba sok minden belefér, de a szabadon kinyilvánított véleményt csak akkor vehetjük komolyan, ha előadója nyomós érveket is felsorakoztat mellette... (c) Ha „tény”, hogy az őstársadalmaknak más időfogalmaik és annak megfelelő nyelvi vetületeik voltak, akkor miért az óvatos, már csak gyenge feltevésnek ható fogalmazás a mondat állítmányi részében: „gewesen sein dürfte”?

A magyar instabil tövű igék (saját elnevezésem), pl. *tesz*, *vesz* stb. elbeszélő múlt idejű alakjaiban – Györkére (1941) hivatkozva – Pusztay (25) időjel nélküli alakokat vél látni. Az általánosnak mondható nézet szerint azonban ezen alakok is *j időjelet tartalmaznak történetileg, amelyet hosszú magánhangzójuk bizonyít, pl. *tők* ~ *ték* (vö. pl. Honti 1985: 72). A ma jelöletlen osztják múlt idő is ugyanilyen időjelet tartalmazott, ill. egy nyelvjárásban tartalmaz még ma is (vö. Honti 1985: 71–72, Rédei 1990, 1991, további irodalommal). Ennek következtében a 26. oldalon lévő ábrában a bal oldali ellipszisben az osztjáknak semmi keresnivalója nincs. Kellő szakirodalmi ismeretek birtokában az ilyen tévedés elkerülhető lett volna, Györke halálával ugyanis nem állt meg az uráli tempusok kutatása.

„In der subjektiven Konjugation weisen die Personalendungen auf die Zahl und Person des Subjekts hin» (27), írja Pusztay. A tárgyas ragozásban talán nem

ez a helyzet? Vö. pl. m. *látok* (alanyi), *látom* (tárgyas), *láttam* (alanyi és tárgyas)?

A m. *látjátok* alakról és az osztják tárgyas ragozás alakjairól azt állítja, hogy azokban infixum van (27). Amennyire én ismerem az uráli nyelveket, azok bizony nem alkalmaznak infixumokat. Ehhez vö. pl. „Infix... Wortbildungsmorphem, das in den Stamm eingefügt wird, z. B. -n in lat. *iungere* ›verbinden‹ vs. *iugum* (›das Joch‹)” (Bußmann 1990: 336). Amennyire én ismerem az osztják nyelvjárásokat, sem infixumot, sem suffixumot nem keresnék a tárgyas ragozású igealakokban, ti. ezek a legtöbb személyben – egyes számú tárgy esetében – abban különböznek az alanyi ragozású igealakoktól, hogy a tárgyasokban a személyek egy részében teljes magánhangzó áll az igei személyrag előtt, míg az alanyiakban redukált (Honti 1976: 73–85), de ezen teljes magánhangzó eredeti funkciójáról én sajnos semmit sem tudok.

Pusztay szerint „In den meisten Sprachen der NEASZ kann das Subjekt des Satzes markiert werden. In den uralischen Sprachen kann das betonte Subjekt ein Px [= Possessivsuffix; H. L.] an sich nehmen (vgl. etwa tscher. *wüt-šö joɣa, ser-že kođeš* ‘das Wasser fließt, das Ufer bleibt’)” (28). Itt azonban egészen másról van szó, amit Pusztay forrása expressis verbis ki is mond: „Determináló funkcióban leggyakrabban a Sg. 3. sz. személyjel használatos, de igen gyakori a Sg. 2. sz. alkalmazása, sőt a Pl. 3. sz. is előfordul. [Bekezdés] Főnév determinálása: k. [= keleti cseremis; H. L.] *wüt-šö joɣa, ser-že kođeš*, ny. [= nyugati cseremis; H. L.] *wat-šə joɣa, sir-žə kođeš* ‘folyik a víz, marad a part’” (Bereczki 1990: 43). Egyébként az egyes számú 3. személyű birtokos személyjel esetragos főnévhez, névmáshoz, melléknévhez, infinitivushoz, melléknévi és határozói igenévhez és olykor még finit igealakhoz csatlakozhat „в роли эмпатических указательных частиц” (Tužarov 1987: 66–67). – Nagyon sajnálatosnak tartom az ilyen jellegű melléfogásokat, mert az uráli nyelveket még ennyire sem ismerő, más területen dolgozó nyelvészeket, pl. a tipológusokat könnyen megtéveszthetik.

A tagadó igés uráli nyelvekről szólva írja: „In dem Finnischen nahestehenden Estnischen hat sich eine Vereinfachung des ehemaligen Negationsverbs zum Verneinungswort abgespielt, das Hauptverb steht aber – wie beim Negationsverb – in der Form des Stammes” (30). Ennél a helyzet azért jóval bonyolultabb az észten; továbbá a nyelvjárások egy részében, sőt egyes lapp nyelvjárásokban és a lívben is megvan a finit tagadó ige, sőt teljesebb a ragozása, mint a finnben (Honti 1997a: 88–89). A jurák ’nicht wissen’, ’fehlen, nicht sein’ típusú modáliszamojéd tagadó igék (32) iránt érdeklődőknek a figyelmébe ajánlom Michael Katzschmann (1993–1994, 1995) fontos dolgozatait!

A fokozás (~ középfokú összehasonlítás) tárgyalásakor (34) a magyart nem említi azon nyelvek közt, amelyekben az összehasonlításban ablativusban áll

(~ állhat) az a mondatrész, amelyhez viszonyítunk, ugyanis nemcsak az *öregebb az apámnál* van a magyarban, hanem a régi nyelvben és a nyelvjárásokban az *öregebb az apámtól* is.

Az összefoglaló táblázathoz (35) a következő megjegyzéseket kell fűznöm (korábbi megjegyzéseimet ennek kapcsán nem kívánom megismételni):

– A „Tempusbezeichnung” sorban az „ugr” oszlopában a fent elmondottak értelmében téves a „±” minősítés, ez ugyanis csak „+” lehet.

– A „Tempusbezeichnung” sorban a „sam” oszlopában „±” minősítés van, míg korábban így nyilatkozott: „In den nordsamojedischen Sprachen ist das sog. unbestimmte Tempus (in einigen Grammatiken auch Aorist genannt) meistens unbezeichnet. Mit dieser Form kann Praesens ausgedrückt werden. Für die Vergangenheit verwendet man verschiedene Mittel, z. B. das Praeteritalzeichen -ś, oder – wie es auch im Ungarischen der Fall ist – die grammatikalisierten Formen des Partizips Perfekt. In einer Gruppe von Verben drückt die unbezeichnete Form Perfekt aus: *xa* 'er starb', *tú* 'er trat hinein' u. ä. Diese Erscheinung wird mit der Wirkung von Aktionsart und Aspekt erklären” (25–26). Nyilvánvaló, hogy nem tempust fejez ki a morfológiailag jelöletlen igealak „az igék egy csoportjában”, hanem egyértelműen aspektust, amelyet magyarra, németre stb. „múlt idejű” igealakokkal tudunk lefordítani (de azért vö. n. Perfekt = vollendeter Gegenwart [Bußmann 1990: 567] *er ist gestorben*); még vö. „Der samojedische »Aorist« drückt sowohl temporale wie auch aspektuale Verhältnisse aus, wie dies aus der von den Samojedologen gegebenen Beschreibungen hervorgeht..., der im System der Tempora die Stelle des Präsens einnimmt” (Honti 1994: 53 irodalommal).

– A „Kennzeichnung des Subjektes” sorban a „čer” oszlopában „–” jel található, annak ellenére, hogy szerinte e nyelvben lehet jelölt az alany (ld. 28 és itt fentebb). Itt tehát Pusztaynak a táblázat összeállításakor bekövetkezett figyelmetlenségéből jó a minősítés.

– A „Prädikative Flexion der Nomina” sorában a „per” és az „ugr” oszlopában „–” van, noha predikativizálás van mind a permi nyelvekben, mind az oszt-jákban (ld. Honti 1992: 263–265).

„III. Einige Fragen der Rekonstruktion des Protouralischen” (39–58)

Ennek a fejezetnek a bevezetőjében (39) vehemensen bírálja a rekonstrukciós eljárást: „Das Rekonstruktionsverfahren ist meistens uneinheitlich. Manchmal strebt man eine Perfektion an, die völlig unrealistisch ist...” (39). Talán itt is jó lett volna hivatkozni a „teljesen irreális rekonstrukciókat” tartalmazó uralisztikai művek közül néhányra, és megmondani, mi bennük az irreális, mert így a súlyos kritika a levegőben lóg és nyilvánvalóan célt téveszt. Az alapnyelvi rekonstrukciók ellen hadakozók egyébként nagyon gyakran ahhoz a csúsztatáshoz folya-

modnak, mintha a rekonstrukciót művelő nyelvészek egy teljes, funkcionáló és homogén nyelvi rendszer „helyreállítására” törekednének. Vö. pl. neves indogermanisták nyilatkozatait: „Aus der Beobachtung moderner Gemeinsprachen wissen wir, daß längst nicht in allen Einzelheiten feste Normen tatsächlich existieren. Bis zu einem gewissen Grade ist also die Einheitlichkeit eine Fiktion. Entsprechend lassen wir auch für unsere idg. Gemeinsprache die Möglichkeit des Fehlens fester Normen im Prinzip zu. Wir beschränken uns auf die Rekonstruktion derjenigen Tatsachen, bei denen unsere Rechnung glatt aufgeht, und begnügen uns mit dem Schluß, daß wir in solchem Fall einer festen Norm gegenüberstehn. Im übrigen verzichten wir wegen des selbstverständlichen Restes nicht auf den Ausdruck und die Vorstellung »Einheitlichkeit«” (Thieme 1954: 70–71); vagy: „Alles zusammen führt zu dem unausweichlichen Schluß, daß sich die Entwicklungslinien der idg. Sprachen bei rückwärts gewandter Betrachtung einmal treffen, wenn auch natürlich nicht zu gleicher Zeit. Dies bedeutet aber nichts anderes, als daß die Verwandtschaft der idg. Sprachen am einfachsten dadurch erklärt werden kann, daß sie einer einzigen Sprachgemeinschaft entsprossen sind, nämlich der idg. Grundsprache, die wir mit Hilfe der Lautgesetze rekonstruieren können. Daß diese Grundsprache keine einheitliche Ursprache war, sondern in Dialekte zerfiel, ist so selbstverständlich, daß kein Indogermanist es für nötig hält, »das jedes Mal von neuem zu versichern«” (Brandenstein 1968: 254).

Az „Exkurs 2 – Wortfamilien in den verschiedenen grundsprachlichen Schichten” (42–44) című részben a hasonló hangalakú és jelentésű etimonokban Pusztay szóképzést gyanít. Kár, hogy nem ismeri Bakró-Nagy Marianne e témával foglalkozó írásait, akkor ugyanis hivatkozhatott volna arra, hogy már felmerült korábban is ennek a lehetőségnek a gondolata (pl. Sz. Bakró-Nagy 1976).

Az „Exkurs 5 – Zur Rekonstruktion von morphologisch-morphosyntaktischen Kategorien” (56–58) című részben (a) a dualisról, (b) az alanyi–tárgyas igeragozásról és (c) a jelen idő morfológiai jelöltségéről ejt néhány szót. Vegyük ezeket sorra!

(a) Pusztay is két dualisi uráli morfémáról tud: **-kV*, **-n* (56), mint a szakirodalom, de nem vette észre, hogy az első a főnév, a második a névmás paradigmájára jellemző, ill. volt jellemző. A második természetesen a személyes névmások agglutinációja következtében van jelen a birtokos személyjelekben és az igei személyragokban. Kifogásolja, hogy ezeket szokás rekonstruálni az uráli és a későbbi közbülső alapnyelvekre is. Szerinte inkább azzal kellene számolni, hogy az uráli terület egy részén ezek megvoltak, más részén viszont nem. Ezzel a javaslattal csak az a baj, hogy az uralisták ismeretei szerint a lapp, amely világos nyomokban őrzi a dualist, a finnugri nyelvek legközelebbi rokona, és mivel az uráli nyelvek rokonsági viszonyai változatlanul lehetővé teszik, sőt megköve-

telik a rokonsági viszonyok családfaszerű értelmezését, ebből természetszerűleg az az álláspont és eljárás is következik, amelyet Pusztay helytelenít.

(b) Az alanyi–tárgyas igeragozásnak az uráli alapnyelvig történő visszavezetését így kommentálja: „Die methodologischen Einwände fallen etwa ähnlich aus wie im Falle des Duals” (56) – akkor ezeket pedig természetesen ugyanúgy kell elhárítani, mint tettem a dualis esetében! Szerinte egyébként az is „tudományos vérfertőzés”, ahogyan a tárgyas ragozás kialakulását elképzeli (ismét nincs irodalmi hivatkozás, de hadd egészítsem ki Pusztay állítását néhány uralista idevonatkozó adataival, pl. Mikola 1965: 60, Hajdú 1966: 76, Honti 1995a: 59, 1996: 128–129). A továbbiakban ezt írja: „Untermuert wird die Annahme der stufenweisen protouralischen Herausbildung der beiden Paradigmata damit, daß nur die Struktur des Vx3Sg ObjKonj in all denen uralischen Sprachen wo sie überhaupt vorkommt, gleich ist (Stamm + Sx_{Obj} + Sx_{Subj})” (56). Kár, hogy Pusztay nem hivatkozik szakirodalomra, mert fogalmam sincs, szerinte ki esett itt bűnbe, ki állítja, hogy így néznek ki a sg. 3. sz. tárgyas ragozású igealakok. Hogy én nem ilyen struktúrát közöltem, az biztos, vö.: „Ha a tárgyas igeragozás a 3. sz.-ben alakult ki, amely feltevést nehéz lenne megkérdőjelezni, a *sš 'ő' elem csakis tárgyként megformálva (*sšt) foglalhatott helyet az ige mögött és agglutinálódott hozzá: Rx-Tx/Mx-Vx(Ø) + Pn(Acc) ⇒ Rx-Tx/Mx-Vx(Ø)-Ec ⇒ Rx-Tx/Mx-Ox-Vx(Ø), ahol: Pn(Acc) ⇒ Ec ⇒ Ox” (Honti 1996: 128–129, még ld. Honti 1995a: 59). Amint látható, a sg. 3. személyben – természetesen! – nem volt eredetileg igei személyrag, hanem később, az agglutinációt követően vette fel ez a bizonyos tárgyjel (Ox) a határozott tárgyra és az alany személyére és számára is utaló funkcióját (portmanteau-morféma).

(c) A tempusjelölésről szóló eszmefuttatást a következőképpen zárja le: „Für das Protouralische könnte man annehmen, daß für seine westlichen Komponenten das System mit markiertem Praeteritum und unmarkiertem Praesens charakteristisch war, für seine östlichen Komponenten aber das für das sibirische Areal typische System mit markiertem Praesens und unmarkiertem Perfekt. Die Vermischung der beiden Systeme, die in den obugrischen und den samojedischen Sprachen ebenfalls zu beobachten ist, erfolgte aus der zentralen geographischen Lage der Protoformen dieser Sprachformationen” (58). A magyarban, amelyet Pusztay az uráli nyelvek keleti csoportjába sorol (passim), ismereteim szerint jelöletlen a jelen idő és jelölt a múlt idő – akkor ez most mégis nyugati típusú nyelv lenne? (Persze emlékezzünk arra, hogy Pusztay ismeretei szerint az elbeszélő múltú *ték* ~ *tők* alakokban nincs és nem is volt időjel, ehhez vö. fentebb!).

„IV. Analyse des protouralischen Wortschatzes” (59–82)

Ebben a fejezetben a szerző az UEW-ben foglalt uráli szókincs elemzését ígéri (59). Ehhez szükséges volt természetesen a szótár anyagát számszerűleg fel-

mérnie. Megjegyzi, hogy Fancsaly Éva már közzétett ilyent (Fancsaly 1988) – meg kell mondanom, sajnos jónéhány hiba van benne –, ugyanakkor mintha nem tudna arról, hogy Fancsaly Dobó Attilával is készített ilyen kimutatást kiegészítő jelleggel (Dobó Attila – Fancsaly Éva 1988, 1991). Pusztay szavait úgy értem, hogy ő is kiértékelte az UEW-t statisztikailag, vö. „In einigen Fällen weichen unsere Zahlen ab...” (59) (tudniillik Pusztay és Fancsaly 1988 adatai). Magam is készítettem statisztikát az UEW-ről, valószínűleg eddig a legalaposabbat (Honti 1993a), a jelek szerint ez is elkerülte Pusztay figyelmét. Kár, mert az enyém hozzáférhető, ellenőrizhető és feltehetőleg sokkal részletesebb, mint Pusztayé (és talán kevesebb hiba is van benne). Adataink többször is többé-kevésbé eltérnek egymástól.

A „1. Quantitative Analyse des PU Wortschatzes” c. fejezetben statisztikai kimutatás található arról, hány szócsaládban hogyan kombinálódnak egymással a szamojéd, az ugor, a permi, a finn-ségi nyelvekbeli és a lapp képviseltek; ennek megfelelően közöl számértékeket, hogy hány szócsalád van, amelyekben két, három, négy nyelvcsoporthoz van képviselve (59–62).

A „2. Qualitative Analyse des PU Wortschatzes” című fejezetről azt ígéri Pusztay: „In diesem Kapitel wird versucht [, klarzulegen; H. L.], welche Schicht des Wortschatzes sich hinter den oben angegebenen Zahlen verbirgt” (62). Majd: „In den zwei- und dreifachen Kombinationen wurden drei semantische Schichten (die »arktische« Schicht, Verwandtschaftsterminologie und Wörter für Körperteilbezeichnungen) abgesondert, die sich als relevant zu erweisen scheinen. Um die Verbreitung dieser Schichten innerhalb der uralischen Sprachfamilie auswerten zu können, wollen wir den hierzu gehörenden Wortschatz genauer unter die Lupe nehmen” (65). A tanulság ebből – legalábbis az én számomra – az lett volna, ha ezek alapján készített volna egy összefoglaló kimutatást az egyes kombinációk („die Verbreitung dieser Schichten”) mennyiségéről, hiszen azok arányai is mondhatnák valamit az egyes nyelvcsoporthoz közelebbi (genetikai) kapcsolatairól. Mivel Pusztay ezt elmulasztotta megtenni, az általa közölt 222 szócsaládot én értékeltem ki, íme az eredmény:

finn-permi-ugor-szamojéd	50
finn-permi-ugor	61
finn-permi-szamojéd	34
ugor-szamojéd	20
finn-permi	45
ugor	12
szamojéd	<u>0</u>
Σ	222

Az én szememben ezek az adatok nem alkalmasak arra, hogy a szoros ugor–szamojéd kapcsolatok feltevését igazolják, hiszen az ugor–szamojéd etimológiák száma, a 20, alig harmada a finn-permi–ugorokénak, a 61-nek...

Ezt követően arra tesz kísérletet Pusztay, hogy igazolja, az (obi-)ugor nyelvek mintegy hidat képeznek a szamojéd és a finn-permi csoport közt. Ennek igazolására 28 + 40 olyan szócsaládot idéz, amelyek az ugor csoportban képviselve vannak és legalább a másik kettő egyikében is (78–80). Ez csak akkor lenne fontos és hasznosítható, ha az UEW teljes anyagát feldolgozta volna ilyen szempontból, és statisztikailag összesítette volna. Ez azonban hiányzik. Én viszont elvégeztem a számításokat Pusztay anyagán. Íme:

finn-permi–ugor–szamojéd	22
finn-permi–ugor	32
ugor–szamojéd	<u>14</u>
Σ	68

Más szerző cikke alapján is kaphatunk ízelítőt ilyen jellegű kimutatásból, hiszen Michael Katzschmann a FUV anyagával már foglalkozott ilyen szempontból. Katzschmann 14 „szemantikai mező”-ben azt vizsgálta meg (alapszókinszbeli szavakról van szó!), hogy miként oszlanak meg a nyelvcsalád egyes tagjai közt az azonos fogalmat jelentő párhuzamos lexémák, szinonímák (Katzschmann 1979). Tehát ez éppen a Pusztay (1997: 14) által emlegetett eseteket jelenti. A 14 szemantikai mezőben 44 szócsalád található, amelyek tagjai legalább két nem közeli rokon nyelvben (vö. Katzschmann 1979: 152) vannak meg (mivel a „14f” etimológia téves, csak 43 szócsaládról van szó). Ezek pedig a következő megoszlást mutatják a három uráli (finn-permi, ugor, szamojéd) nyelvcsoporthoz:

finn-permi–ugor–szamojéd	17
finn-permi–ugor	7
finn-permi–szamojéd	7
ugor–szamojéd	7
finn-permi	1
szamojéd	<u>4</u>
Σ	43

Az ugor szócsaládok tehát nem alkalmasak arra, hogy demonstrálják az ugor csoportnak a finn-permi és a szamojéd közti hídszerepét, pedig Pusztay erről tud (vél tudni), vö. „Samalla tavalla, kuten esimerkiksi itäinen liittoutuma on siirtymä läntisten [= suomalais-ugrilaisten; H. L.] ja itäisten [= paleosiperialaisten; H. L.] kielten välissä, voi joillakin kielillä olla myöskin liittoutuman sisällä sillan tehtävä. Esimerkiksi on useita sellaisia käsitteitä, joita ugrilaisissa kielissä voi ilmaista kahdella eri sanalla, joista toisella on vastine

vain suomalais-ugrilaisissa, toisella vain samojedilaisissa kielissä” (Pusztay 1997: 14). Hogy e 68, ill. 43 szócsalád mennyire reprezentatív, nem tudom megbecsülni, de egyelőre nem tekinthető igazoltnak Pusztay kijelentése, amelyet ő maga meg sem kísérelt igazolni.

„V. Zur Gruppierung der uralischen Sprachen” (83–101)

„Exkurs 6 – Zur Stellung des Mordvinischen”

Ebben nemcsak a mordvinnak a cseremiszhez fűződő viszonyáról esik szó (83–88), hanem Pusztaynak arról az elképzeléséről is, hogy a mordvin eredetileg „keleti” uráli nyelv volt, amely a finnségiekhez hasonlóvá csak areális kapcsolatainak köszönhetően vált. Ezt a mordvinnak négy sajátosságával kívánja bizonyítani: az alanyi–tárgyas igeragozás megléte, a többes számú tárgy jelölése az ígén, a névszó predikatív ragozása és a mondat tárgyának locativusszal való kifejezése.

Ezekből az első kettő valójában egy, hiszen a határozott tárgy számát csak olyan nyelvben lehet az ígén is jelölni, amely megkülönbözteti az alanyi és a tárgyas igeragozást!... Ezen kettős igeragozási kategória megléte történeti-genetikai szempontból nem minősíti a mordvint az ugor és a szamojéd nyelvekhez közelebbinek, miként a „postarticulus” megléte nem teszi a mordvint pl. balkáni vagy skandináv nyelvvé.

A névszók predikatív ragozás során nem tesz említést arról, hogy ez a jelenség bizony ismert a permiben és az osztjákban is (vö. Honti 1992).

Már korábban is említette, hogy „Der Ausdruck des Satzobjekts mit Lokativ ist unter den uralischen Sprachen im Mordvinischen bekannt (s. den Exkurs über das Mordvinische)” (29), amelyet a 94. oldalon tárgyal. Pusztay információi hiányosak, hiszen nem találom a könyvben, hogy eredetileg localisi casus (separativus) volt a finnségi nyelvek és a lapp tárgyi funkciót is ellátó partitivusa is, a magyarban az elativus is szolgál partitivusi tárgy kifejezésére, pl. *eszem a kenyérből*, a régebbi nyelvben az inessivus is használatos volt ebben a funkcióban, pl. *eszem a kenyérben*. Ezzel többet foglalkozni nem is érdemes, megelégedhetünk azzal, hogy idézem a mordvin-szakértő Kereszttest: „The expression of the object with Locative is even more marginal in Mordvin than in Hungarian” (Keresztes 1998: 71). E kérdésről részletesebben ld. Alvre 1987: 8–12.

Én semmiképpen sem tudom a Pusztay által felsorolt négy (azaz három) jelenség felsorolásának hatása alatt elfogadni alábbi megállapítását: „Hinsichtlich seiner hier behandelten Eigenschaften steht das Mordvinische unter den westlichen finnougri-schen Sprachen isoliert da... Aufgrund der oben gesagten meine ich, daß das Mordvinische einst aus dem östlichen Block des Proto-uralischen herausgerissen wurde” (95). Ehhez a kijelentéshez (amelyet egyéb munkáiban megismételt) még vö.: „Das Mordwinische muß Pusztay zur öst-

lichen Gruppe der uralischen Sprachen rechnen, da es bestimmte morphologische Gemeinsamkeiten mit den ugrischen und den samojedischen Sprachen aufweist. Die bedeutend größeren Gemeinsamkeiten zwischen dem Mordwinischen und den ostseefinnischen Sprachen erwähnt er überhaupt nicht” (Häkkinen 1999: 179).

„Exkurs 7 – Zur ugrisch-samojedischen Einheit”

Pusztay 9 közös ugor-szamojéd vonásról tud:

Az 1. és a 2. itt is valójában egy és ugyanaz a kérdés, ti. a tárgyas ragozás megléte és a nem-egyes számú tárgynak az igén való jelölése. Az 1. pontban hivatkozik Helimskij (1982a: 70–88) azon vélekedésére, hogy a magyar ikes igeragozás uráli eredetű lenne, amelynek a szamojéd visszaható ragozás lenne a rokona; ez azonban minden alapot nélkülöző feltevés.

3. A tárgy funkciójában „sporadikusan”(!) szereplő locativusról fentebb idéztem Keresztést.

4. A tempusrendszer holmi összezavarodásáról beszélni nagy merészség. Pusztay egyébként is a bevezetéshez (Einleitung) utasítja az olvasót, az ott előadottakra pedig fentebb már reagáltam.

5. Egyes magyar személyes névmások ragozási tövének *g* eleme kapcsán (vö. *en-g-em*, *té-g-ed*) – ismét Helimskijre hivatkozva, ezúttal is forrás és lapszám nélkül (de ld. Helimskij 1982a: 88–97) – most még a nosztritikus párhuzamokat is elfogadva magyar-szamojéd közös örökségnek minősíti. A magyar elem azonban ugor kori (ld. Honti 1993b: 126, másképp Rédei 1998: 349).

6. Az *n* elemű magyar nyelvjárási localisi casusragok ugor koriak, még irodalomra utalnom is felesleges.

7. A causativ igeképző és a passivum jelének egymással való összefüggése (sem példa, sem irodalom nincs!) – ugyanez a helyzet egyébként a finnben is...

8. A '2' számnév attributív és nem attributív alakjai az eddigi szakirodalom tanúsága szerint és Pusztayval ellentétben nemcsak a magyarban és a szelkupban vannak meg, hanem az obi-ugor nyelvekben is (ezekről részletesebben ld. Honti 1993c: 132–136).

9. A szibilánsok az ugor és a szamojéd nyelvekben valóban hasonlóságokat mutatnak. Mire azonban e változások mindkét csoportban megindultak, ti. az ugor egység fennállása idején, addigra a szamojéd és az ugor alapnyelv már idegen nyelvek voltak egymás számára, mindenesetre meglehetősen távol éltek egymástól (vö. Helimskij 1996: 4), továbbá az obi-ugorban (legalábbis az oszt-jákban) ez a folyamat meglehetősen sokáig elhúzódott, a mai képviselők csak az ősosztják felbomlása után alakultak ki.

Az UEW etimológiáit ismételten bevonja bizonyítási eljárásába. Ebből az látható, hogy a szamojéd nyelveknek valóban több olyan ősi szavuk van, ame-

lyeknek csak a lappban és az ugorban vannak megfelelőik. Ebben azonban nyilván a hasonló élettérnek van szerepe, hiszen a lappok és az obi-ugorok is a szubarktikus zónában élnek, így volt okuk megőrizni az uráli alapnyelv feltehetőleg ezzel kapcsolatos szórétégét.

„Exkurs 8 – Zur Stellung des Lappischen”

Meghökkenítő kijelentés, hogy a lapp-szamojéd etimológiák és a dualis egy hajdani lapp-szamojéd egység mellett szólna (97). Erkki Itkonen szándékát, amikor a dualis nyomait kutatta a finnségi nyelvekben, úgy magyarázni, hogy ezt azért tette, hogy a lappot még szorosabban a finnségihez kapcsolhassa, egyszerűen abszurdum.

„Exkurs 9 – Palato-velare Parallelen im PU Wortschatz”

Ennek a résznek a kommentálása is inkább Rédei Károlynak, az UEW szerkesztőjének illetékességi körébe tartozna. Csupán a konklúzióhoz fűzök némi megjegyzést. A konklúzió pedig így szól: „Es ist durchaus denkbar, daß diese Parallelen auf verschiedene protouralische Substratkomponenten mit unterschiedlichem Vokalismus zurückzuführen sind. Man kann aufgrund der Stratawirkung eine innersprachliche Entwicklung für das PU in Form einer Wortstamm-spaltung (palatal-velar) annehmen, wie man es auch in manchen heutigen uralischen Sprachen vorfindet (vgl. etwa ung. *kever* ... *kavar*, *megyer* ... *magyar* u. a.; ähnliches – wenn auch interdialektal – im Tscheremissischen: *kalaskala* – *käläškälä* 'er spricht' usw.)” (101). – Kár, hogy Pusztay nem árulja el, minek az alapján „denkbar” és „man kann annehmen”, hogy különféle stratumokat kell keresni a párhuzamos alakok mögött. Jó néhány esetben egyszerűen hihetetlen, hogy milyen szavakat sorolt egymás mellé, pl. (2) *kure-* 'binden' – *kärz-* id. (98), (8) *jakka-* 'gehen' – *jekkz* 'Tanz, tanzen' (98), *kärz-* 'binden' – *kuða-* 'flechten' (99, de vö. a 2. sz. példát!)

„VI. Zu den vorprotosprachlichen Entwicklungen in der NEASZ” (103–113)

„Exkurs 10 – Zur Entwicklung der Lokalität”

„Die innere Rekonstruktion der paläosibirischen Sprachen und deren Vergleich mit dem Protouralischen zeigt, wie archaisch manche sprachlichen Erscheinungen dieses Areals sind” (103). Az elsődleges problémám természetesen azzal van, hogy Pusztay, ha saját elképzeléseinek igazolásával kísérletezik, akkor tudományosan legitimnek tekinti a rekonstrukciót... Egyébként nem tudom belátni, hogy a nevezett area nyelvei miért archaikusak akár abszolút, akár relatív értelemben: nem rendelkezünk egyikből vagy másiból többezer éves nyelvemlékekkel, hogy támpontunk lenne ennek eldöntéséhez; az én iskolázottságom szerint a Pusztay által említett nyelvcsaládok közt nem mutatható ki genetikai

kapcsolat, tehát az összehasonlító módszerrel sem juthatunk az esetleges viszonylagos archaizmusok nyomára. Ennek igazolására bizonyos esetragok mássalhangzó-elemére hivatkozik: „Es stellt sich heraus, daß die Sprachen der NEASZ dieselben Konsonantenphoneme zur Kennzeichnung der Lokalbestimmungen verwenden. Interessant ist festzustellen, daß diese Sprachen für die primären Kasussuffixe *k, t, n, m, l*, aber kein *p* gebrauchen” (103). Nem tudom megállni, hogy ne idézzem Pusztaynak azt a mondatát, amelyben először szólt erről a kérdésről: „Die Sprachen der NEASZ verwenden zur Bezeichnung der Lokalität die sog. primären Konsonanten (*K, T, N; M, L*) und deren Varianten. Einheitlich sind diese Sprachen auch darin, daß das *P/B* als Kasussuffix nicht vorkommt” (21). Mindenekelőtt arra volnék kíváncsi, hogy a felsorolt primér mássalhangzók a localisi esetekben (21) fordulnak-e elő Pusztay szerint, vagy a felsorolt mássalhangzók a primér esetekben (103; a kettő ugyanis nem ugyanaz!)... Ha az első állítását minősíteni helyesnek, akkor arra szeretnék választ találni, mely nyelv(ek)ben van *m* (vagy *M*) localisi esetrag, én ugyanis az általa felsorolt példákban (21–23) nem találtam ilyent... Egyébként nem találok semmi különöset abban, hogy éppen ezek a mássalhangzók fordulnak elő a primér ragokban, hiszen ezek a fonémarendszer alapkövei közé tartoznak, a legkevésbé jelöltek; ugyanez mondható el az itt nem említett egyéb, lehetséges ősi uráli ragokról is: *t* és *j*.

Különben Erdődi már érintette azt a kérdést, hogy miért bizonyos mássalhangzók fordulnak elő feltűnő gyakorisággal a suffixumokban: „Es kommt des öfteren vor, daß ein im Lautgestalt ähnliches Suffix mit gleicher oder ähnlicher Funktion entdeckt wird. Denken wir z. B. an das Jukagirische und an die samojedischen Sprachen. Ich schließe mich der Auffassung von E. A. Krejnovič an (vgl. Einführung zum Юкагирский язык), nach welcher in Anbetracht der beschränkten Anzahl des Konsonanten- bzw. des Vokalbestandes einer Sprache und der Vielzahl und Mannigfaltigkeit der zu bezeichnenden Funktionen unausweichlich hier und da derselbe Konsonant oder dieselbe Konsonantengruppe zu ähnlichen Funktionsträgern in verschiedenen, nicht verwandten Sprachen werden. (Und nicht alle Laute sind »würdig«, Funktionsträger zu sein!) Man kann mit aller Wahrscheinlichkeit darauf gefaßt sein, daß ein Suffix mit *t/d*-Element in mehreren nicht verwandten Sprachen als Entfernungsbezeichnung (Ablativ) auftreten kann, ohne einen lautsymbolischen Wert zu haben” (Erdődi 1981: 379).

Az egyes esetragok, esetfunkciók kialakulásával kapcsolatos spekulációk (104–105) nem az uralisztika (vagy a paleoszibirisztika) kompetenciájába, hanem a nyelvetkezés kérdéskörébe tartoznak.

Pusztay olyasvalamiről vél tudni az osztjákban, ami az én számomra teljesen új: „... im Ostjakischen wird zum Ausdruck des Genitivverhältnisses eine

Postposition mit lokativisch-instrumentalischer Funktion verwendet” (105) – mivel megint irodalmi hivatkozás nélkül állít valamit, még csak ellenőrizni sem tudom, csakugyan az van-e Pusztay forrásában, amit ő közöl.

A magyar (elavult) locativusi *t* és az accusativusi *t* két külön morféma, amelyek közt történeti kapcsolatot keresni, amint ezt Pusztay teszi (106) – eléggé kilátástalan dolog. Nem véletlen, hogy „A magyar nyelv történeti nyelvtana” meg sem említi ezt a zavaros eredeztetést (vö. Korompay 1991: 285–286, 287–288).

Korhonen (1980a) egy írása éppen az alapnyelvek kialakulásának módját firtatja. Ez voltaképpen egy rövid hozzászólás volt Serebrennikov (1975) budapesti finnugor kongresszusi előadásához. A lényege (még rövidebben): A nagy nyelvcsaládok a világnak a fejlett területein léteznek. Az elmaradott vidékeken csak izolált kis nyelvek találhatók. Így lehetett ez a régi időkben is. Amíg csak alacsony szintű őskori halászatot és vadászatot folytattak az emberek, kis társadalmi közösségek alkottak nyelvi közösségeket. Amikor ezekben megindult a technikai-gazdasági fejlődés, expanzívak lettek, kulturálisan és nyelvileg asszimilálták kevésbé fejlett szomszédaikat. „Wenn eine Sprach- und Kulturexpansion in dieser Weise andauerte, erreichte sie endlich eine Grenze, wo die sprachliche Einheitlichkeit wieder abzunehmen begann. Die Dialektunterschiede wurden tiefer, und die Ursprache spaltete sich allmählich in Tochtersprachen auf. [Bekezdés] Aus guten Gründen kann man also annehmen, daß derart große Sprachfamilien wie eine uralische, altaische und indogermanische mit der expansiven gesellschaftlichen und kulturellen Entwicklung entstanden sind. So wäre die uralische, altaische, indogermanische usw. Ursprache schon vor der Spaltung weiter verbreitet gewesen und von größeren Populationen gesprochen worden als die typischen paläolithischen Isolatsprachen” (Korhonen 1980a: 65). Természetesen ez is csak hipotézis, de józan és racionális alapja van.

„Exkurs 11 – Zum sog. Ergativ in der NEASZ”

Az ergativus fogalma nem olyan magától értetődő, hogy e kérdés tárgyalásába, mint Pusztay teszi (107–), in media res lehetne belekezdeni. A 108. oldalon valami édeskeveset közöl erről, ám végülis nem derül kik, mit kell(ene) tudnunk ezen fejezet alapján a „NEASZ” nyelveinek ergativusáról. Azt ugyanis nem tekinthetem információnak, hogy a „NEASZ” ergativusos nyelveiben kétféle igeragozás van, majd hat(!) sorban ezekről szól! Holott erről a kétféle igeragozásról az „Exkurs 5” „b)” pontjában (56–57) nem egészen egy oldalon adott beszámolót, de itt még csak nem is utal arra a helyre...

„Das gekennzeichnete Subjekt in den uralischen Sprachen hat m. E. wenig mit dem Ergativ zu tun” (108). Az egyetlen szakirodalmi hivatkozás Pusztaynak egy (számomra hozzáférhetetlen) munkája, de hogy milyen is az a jelenség,

amely Pusztay véleménye szerint nem is ergativus, számomra teljes mértékben homályban marad. Azon is csodálkozom, hogy ő itt obi-ugor nyelvekről beszél, noha az én ismereteim szerint csak az osztjákban, főleg pedig a keleti osztjákban ismert az a jelenség, amelyet ergativusnak nevezhetünk. A kérdés legjobb ismerője, Ulla-Majja Kulonen sem vélekedik erről másképp (vö. Kulonen 1989: 297).

„Exkurs 12 – Zur Herausbildung der Numerusbezeichnung”

Néhány sorban tájékoztat arról, milyen típusai vannak a számjelölésnek a „NEASZ”-ban, melynek során a következő, számomra igencsak meghökkentő kijelentést teszi: „In den Paradigmen der ugrischen Sprachen können manche Formen als redupliziert angenommen werden, so z. B. die vogulischen Dualformen in caus obliqui der Personalpronomina (*mēn-men* 'wir /Du-Acc/'), oder die ungarischen Personalpronomina *mi* 'wir' ~ *mink*, *minket* 'uns', *ti*, *ti/k/tek/et* 'ihr, euch'” (108). El nem tudom képzelni, honnét származik az a képtelenség, hogy az idézett vogul és névmási alakok reduplikáltak lennének. A vogul személyes névmások esetragos alakjaiban a ragozási tő az azonos személyű birtokos személyjellel bővül (akárcsak az idézett magyar nyelvjárási *mi-nk*, irodalmi *mi-nk-et*, *ti-tek-et* formákban!!!). Egyébként a szakirodalom ez esetben is segített volna, de egyetlen vogul tárgyú munka sem szerepel irodalomjegyzékében. Liimola részletes névmástanulmányát kellett volna felhasználnia (Liimola 1944); ehhez vö. „... hier hatte der Akk. ursprünglich nur das Poss.-Suff. zur Endung” (Liimola 1944: 38). Pusztaynak ezen a kijelentésén azért is csodálkozom, mert ez a durva tévedés már a kandidátusi értekezésében is benne volt, de a nyomtatott változatban ez a melléfogás hiányzik, hiszen az uráli nyelvekről azt közli, nem ismerik a tökettőzést mint a számjelölés egy lehetséges eszközét (Pusztay 1987: 61), sőt még Liimola cikke is szerepel az irodalomjegyzékben. Egyébként felhívom az olvasó figyelmét arra, hogy – bár nagyon röviden – de Majtinskaja (1969: 190–191) már adott egy rövid tipizálást a finnugor nyelvek személyes névmásainak ragozásáról.

A számjelölés kialakulása címén csak deklarál, megalapozatlan feltevéseket ad elő (109). Pl. ezt állítja: „Es ist bekannt, daß die Dualformen über konnektive Funktion herausgebildet haben” (109). Bevallom, ez számomra nem olyan nyilvánvaló, mint Pusztay számára. A kérdést igazán alaposan körbejárt Paavo Ravila bezzeg nem tett ilyen sommás kijelentést, vö. „Die Aufgabe des Dualsuffixes hat... seit uralten Zeiten darin bestanden, den Numerus anzugeben” (Ravila 1941: 53); továbbá: „Nachdem sich das Dualsuffix ursprünglich an das Verb angeschlossen hat, ist es dann von da als Kongruenzerscheinung auf das Subjekt übergegangen” (Ravila 1941: 56). Az más kérdés, hogy Ravila ez utóbbi kijelentése tarthatatlan (ld. Honti 1997b: 16–19).

Pusztay szerint „Es gab also eine Periode, in der man von keinem Singular und Plural sprechen kann, lediglich von einem numerus absolutus” (110); ezt az állapotot az uráli alapnyelvet megelőző korra teszi. Ilyen kijelentést tenni számomra egyet jelent azzal, hogy a szerző nem tudja, mi rejlik a numerus absolutus (vagy numerus indefinitus) fogalma mögött. Mivel én sem tudtam, sőt meglehetősen tartalom nélküli műszónak éreztem, megpróbáltam kideríteni, miről is van szó. Az eredmény, amelyre jutottam, nem teszi lehetővé, hogy elfogadjam Pusztay idézett kijelentését, vö. „... der Numerus absolutus (oder indefinitus) – ebenso wie der Numerus definitus – ist eine Funktion der morphologischen Numeri (Singular, Dual, Plural). Der erstere ist das Ausdrucksmittel einer unbestimmten, indiskreten Menge unbestimmter Vertreter einer Gattung, der letztere bezeichnet eine diskrete Menge identifizierter oder identifizierbarer Individuen” (Honti 1995b: 167, még vö. Honti 1997b: 5–8).

„Exkurs 13 – Zur Rolle der Semantik in der Herausbildung der Wortarten”
E témakör a nyelvkeletkezés tárgykörébe tartozik. Valójában azonban az ún. nomenverbumokról szól a szerző. A kérdésnek hatalmas irodalma van, nem elég csak egy írásra (Hajdú 1975a) hivatkozni.

Érvelésében itt is sok megalapozatlan kijelentés van. Azt ugyan helyesen állapítja meg (különbén régóta tudott dolog!), hogy az uráli nyelvek egyik tipikus jegye a nominális mondat, és sok nyelvben a 3. személyű igelakok (mai) személyvégződéseik participiumképzőre mennek vissza vagy a névszói számmal azonosak. Az már viszont nem áll összhangban ezzel, hogy „In diesem könnte man sagen, daß die Strukturen wie etwa ung. *ő tanár* 'er (ist) Lehrer' ursprünglich keinen nominalen Satz darstellten, sondern die ambivalente Verwendungsmöglichkeit einer noch nicht befestigten Wortart widerspiegeln” (111–112). Szerintem ez azért téves, mert a nominális mondat szerkezet azt jelenti, hogy a kopula nem szükséges komponense a mondatnak, főleg nem 3. személyben. Ezért nem véletlen, hogy éppen ebben a személyben nem a névmási eredetű személyrag, hanem az alany–állítmány közti numeruscongruentia(!) következtében a névszói számjel szerepel személyjelként – de ennek is óriási irodalma van... Éppen ezért én nem osztom Pusztay alábbi felfogását sem: „Nach meiner Auffassung besteht ein onthologischer Zusammenhang zwischen den prädikativen Flexion der Nomina, dem sog. Nomenverbum und dem nominalen Satz” (112). Amire azt a felfogást alapozza, az egy, a nyelvkeletkezés korára vonatkozó feltevés, hogy ti. a valamikori konkrét jelentésű (ős)szavakból lettek a főnevek, az absztraktakból a melléknevek és az igék.

„VII. Zur Herausbildung des Protouralischen” (115–122)

Mondhatni, ez az a fejezet, amiért az uráli nyelvtörténet és nyelvhasználat iránt érdeklődő olvasó a könyv korábbi részeit érdemesnek vélheti áttanulmányozni! Ennek bevezetőjében nyolc pontot sorol fel, amelyek közül néhány – saját megítélése szerint is – közhelynek tűnhet. Igaz, az első hat kétségtelenül az is! A két utolsót olvasva azonban zavarban vagyok, számomra nem világosak:

„7) Die sog. Zwischengrundsprachen und/oder Tochttersprachen können den heterogen Zustand der Grundsprache widerspiegeln.

8) Innerhalb einer Sprachfamilie kann es zur Neugruppierung der Verhältnisse zwischen den einzelnen Idiomenkomponenten kommen” (115).

Ad „7)”: Ha ez annyit jelent, hogy a mai nyelvek bizonyos alapnyelvi nyelvjárásokra mennének vissza, az tévedés, ti. semmivel sem lenne igazolható egy olyan feltevés, hogy az alapnyelv nyelvjárási tagolódása megfelelt a belőle kialakult nyelvcsoporthoz vagy önálló nyelveknek(!), és ellentétes lenne a 8. ponttal (feltéve, hogy értelmezési kísérletem helyes).

Ad „8)”: Ez talán azt jelenti, hogy a kétségtelenül létezett alapnyelvi nyelvjárások közt nemcsak különbségek voltak, hanem konvergencia, kölcsönhatás következtében bizonyos egységesülési tendenciák is? Ha igen, akkor közhelyként természetesen elfogadható!

A „II. Die nordeurasische sprachliche Zone (NEASZ)” című fejezetben (11–37) 13 strukturális jegyet tárgyalt Pusztay, amelyek közül itt a morfoszintaktikaiak alapján altípusokat igyekszik elkülöníteni, de itt a ’fél; sich fürchten’ ige vonzatával nem operál – vagy talán mégsem releváns?

Ami pedig a várva várt mondandót, az uráli alapnyelv kialakulásának körülményeit illeti, az bizony meglehetősen lapidárisra, semmitmondóra sikeredett: „Die Entwicklung der Sprachen, darunter die Herausbildung von Protosprachen wird von verschiedenen Stratawirkungen beeinflusst. (Von den meisten »Strata« haben wir überhaupt keine direkten, konkreten Informationen. Während der letzten »zigtausend« Jahre können von der Bildfläche Sibiriens viele Völker (und damit Sprachen) verschwunden sein – sei es durch Integration oder Aussterben –, die aber als Substrat in manchen Sprachen (Sprachfamilien) ihre Spuren hinterlassen haben dürften.) [Bekezdés] Die Grundsprachen können als Verschmelzung von Sprachen, die verschiedenen Sprachtypen, Subtypen gehören, aufgefaßt werden. Dementsprechend sind die Grundsprachen nicht einheitlich, nicht homogen, und deshalb ist es wissenschaftlich nicht begründet, eine – wie im Laboratorium – sterile Rekonstruktion anzustreben” (117, még vö. 39). Vagyis mivel nem tudjuk, mi minden ment végbe évtizedekkel ezelőtt Szibériában – ez Pusztay állításának a lényege: –, a történeti-összehasonlító módszer szellemében végzett kutatások, egyebek közt a rekonstrukciós eljárások

tudománytalanok; azonban meg kell jegyezni, az uralisták nem évtízezredekkel ezelőtti folyamatokra igyekeznek fényt deríteni...

Pusztay megállapítja, hogy az uráli alapnyelv két nyelvi réteg összekeveredése következtében alakult ki, az egyik szibériai volt, amelyben bizonyos morfoszintaktikai jegyek (dualis, determinált és indeterminált igeragozás, a névszó predikatív ragozása, jelölt praesens, ill. jelöletlen praeteritum stb.) megvoltak, a másik pedig olyan (nem-szibériai?; H. L.), amely nélkülözte ezeket (117). „Diese beiden Komponenten lassen sich wohl in mehrere Teilkomponenten zerlegen. Vielleicht ist der palato-velare Parallelismus im Wortschatz auch durch Komponenten mit unterschiedlichem Vokalismus erklären” (117). E palato-veláris párhuzamok eme „magyarázata” mennyivel jobb ahhoz képest, amit az UEW rekonstruktumai („mit unterschiedlichem Vokalismus”) jelentenek?... Korábban ennél valamivel részletesebben adta elő e magyarázatot, idézzük fel azt is: „Es ist durchaus denkbar, daß diese Parallelen auf verschiedene protouralische Substratkomponenten mit unterschiedlichem Vokalismus zurückzuführen sind. Man kann aufgrund der Stratawirkungen eine inner-sprachliche Entwicklung für das PU in Form einer Wortstammspaltung (palatal-velar) annehmen, wie man es auch in manchen heutigen uralischen Sprachen vorfindet” (101). Mindenképpen magyarázatra szorulna, az ismeretlen „-stratumok” hogyan és miért indítottak el olyan belső fejlődést, amely a palato-veláris párok kialakulásához vezetett volna? Vajon úgy kell ezt érteni, hogy az egyik ősi nyelvi réteg, pl. a szibériai csak palatális magánhangzós szavakból állt volna, míg a másik csak velárisokból?... Akkor pl. a magyarban meglévő palato-veláris alakváltozatok (pl. *magyar* ~ *megyer*, *kavar* ~ *kever*) is valamilyen „-stratumnak” tulajdoníthatók?...

A 119–120. oldalakon lévő három ábra nem mond semmit sem a nyelvek kapcsolatainak természetéről, az alapnyelvek kialakulásáról és felbomlásáról, a hozzájuk fűzött (121) „magyarázatok” révén sem tűnnek világosabbnak. Az alapnyelveket egyébként nyelvszövetségként (Sprachbund) kívánja értelmezni (erre még visszatérek). Csupán az eddigi „Gedankenspiel” grafikus megjelenítésének tekinthetem ezeket. A nyelvszövetség fogalma kapcsán hivatkozik az ún. dunai nyelvszövetségre is (Donau-Sprachbund; 121–122) Balázs (1983) alapján (és természetesen lapszám nélkül), Balázs pedig (1983: 27) Vladimír Skaličkanak egy cikkére utal, ti. ezt Skalička említette, de amelynek tudománytörténeti gyökerei sokkal messzebbre vezetnek (ld. Fodor 1978: 31–34). Csodálkozom, hogy nem hivatkozik egy olyan tanulmányra, amelynek szerzői sorra vették az állítólagos dunai nyelvszövetség jegyeit, és eredményüket így összegezték: „Wie läßt sich nun abschließend die... Frage, »ob in diesen Sprachen mindestens zwei infolge gegenseitiger Beeinflussung entstandene gemeinsame Merkmale vorkommen«, beantworten? Die Überprüfung der Merkmale endete

in keinem der zehn Fälle mit einem eindeutig positiven Ergebnis. Bei einigen Punkten steht jetzt schon fest, daß die synchron beobachteten Konvergenzen ohne Beteiligung der Nachbarsprachen entstanden sind... Auch bei Anwendung eines minimalen Kriterienkatalogs... sind wir noch weit davon entfernt, den »Donausprachbund« als einwandfrei nachgewiesen zu betrachten)» (Futaky et al. 1978: 189). Sőt, a kérdést újólág alaposan megvizsgálva még ennél kategorikusabban megfogalmazott elutasító vélemény is napvilágot látott, amelyet Pusztaynak ugyancsak ismernie kellene: „Die meisten Merkmale, die als »donautypisch« bezeichnet wurden, entwickelten sich jedoch unbeeinflußt von den Nachbarsprachen (z. B. erstsilbiger Akzent). So sind diese Übereinstimmungen durch Zufall (durch konvergenten Sprachwandel) zustande gekommen. Ich hoffe, daß es mir gelungen ist, den Leser mit der Aufführung typisch ungarischer Merkmale und mit der Widerlegung der Argumente von Décsy und Haarmann zu überzeugen, daß die Theorie des »Donausprachbundes« in die Rumpelkammer der Wissenschaftsgeschichte gehört» (Fodor 1983: 66).

„VIII. Linguistisches Denkmodell für die Bestimmung der Urheimat” (123–124)

A korábban már sorra vett morfoszintaktikai jegyek egy részét ismételtelen elősorolva megállapítja: „Aufgrund der... aufgezählten Züge kann man feststellen, daß die uralischen Sprachen uneinheitlich sind. Die Unterschiede sind sogar bezüglich der alten Merkmale so groß, daß die Rekonstruktion einer einheitlichen Grundsprache unbegründet ist. Dies setzt auch die Wahrscheinlichkeit der Rekonstruktion einer relativ geschlossenen Urheimat unter Zweifel” (124). Ugyanezen vonások alapján két „centrumot” posztulál, egy keletit és egy nyugati, amelyre szerinte a közös szókincs jogosít fel (az én számításaim egyáltalán nem támogatják ezt a kijelentést, ld. a IV. és az V. fejezetben leírtak kapcsán előadott bíráló megjegyzéseimet). A keletibe tartoztak volna az ugor és a szamojéd nyelvek, valamint a mordvin elődjének beszélői, a nyugatiba pedig a többiéi, illetőleg a lapp előzményének beszélői a keleti és a nyugati centrum közt bók-lászva hol ide, hol oda tartoztak. Ezenkívül a „keleti centrum” a „NEASZ”-ban átmeneti zónát képezett a „nyugati centrum” nyelvei és a szibériai nyelvek közt. A „keleti centrum” szerinte azon a területen lehetett, ahol Hajdú feltevése szerint az uráli őshaza terült el (vagyis Szibéria észak-nyugati részén) (124–125).

Kár, hogy Pusztay nem ismeri pl. Korhonennek a rekonstruált vagy rekonstruálható alapnyelvvel kapcsolatos nézetét: „Je älter die rekonstruierte Grundsprache ist, um so weiter entfernt bleibt die Rekonstruktion von der wirklichen Basisphonemebene der Grundsprache und auch von den Ebenen, die der Oberfläche näher sind. Je mehr Zeit vergangen ist, desto mehr hat es in den

Tochtersprachen zu einer phonemischen und morphophonemischen Restrukturierung kommen können und desto weniger bleibt von der ursprünglichen Struktur der Grundsprache sichtbar. Rekonstruierte Grundsprachen, von denen die phonemischen, morphophonemischen und sonstigen Eigenschaften der Tochtersprachen am besten abgeleitet werden können, brauchen aber der wirklichen Grundsprache nicht immer sonderlich nahezu kommen" (Korhonen 1974: 124). Vagyis a változások az egyes leánynyelvekben sok közös ősi vonást elmoshatnak, „megfakítanak”, de abból, ami megmaradt, a hajdani rendszer váza mégis megismerhető, a leánynyelvi különbségeket nem annyi alapnyelvből, „centrumból” kell értelmezni, ahány különbséget valaki ismerni vél.

A VII. fejezet egyértelművé tette, hogy Puszta az uráli alapnyelvet két különböző „nyelvi réteg”, egy szibériai nyelv és egy nem-szibériai nyelv keveredése termékének tartja. Természetesen nagyon érdekes lett volna megtudni, miképpen „olvadnak egybe, keverednek” a különböző típust képviselő nyelvek. „Aufgrund der oben gesagten fasse ich die Grundsprache als Sprachbund auf...” (118, még vö. 121), valamint: „Auf dem Gebiet der NEASZ kann man eine Kette von »Urheimaten« und Grundsprachen vermuten. Die Grundsprache fasse ich als Resultat eines Sprachbundes auf, das in einem *lingua franca*-ähnlichen Idiom realisiert wird. Im Entstehungsprozeß der Grundsprache unterscheide ich zwei Phasen” (s. ausführlicher im Kapitel VII.)” (125) – sajnos azonban ismét lapszám nélkül utasít egy korábbi fejezethez. Én a VII. fejezetben csak két réteg („eine sibirische... und... eine andere...”) „keveredéséről” olvashattam valamit (117; hasonlóan: Puszta 1990b: 161), de az alapnyelv kialakulásának két fázisáról többszöri figyelmes olvasás után sem sikerült megtalálnom a Puszta által jelzett fejtegetéseket. Amire Puszta utalhat, az talán a 119–120. oldalakon lévő három ábra és a hozzájuk fűzött kommentárok (121–122), ez viszont az általa elképzelt alapnyelv-képződésnek három szakaszát tartalmazza: „Sprachen in losem Kontakt”, „Sprachen in engem Kontakt” és „Die Auflösung der Proto-sprache”...

A szakirodalom segítségével tisztázni kellett volna, mi a Sprachbund (nyelvszövetség), mi a *lingua franca* és mi az alapnyelv, mert nála mindegyik azonos mindegyikkel, ami talán mégsem lehet igaz... Hogy valóban nem tudhatja, miről van szó, mutatja egy későbbi cikkének alábbi mondata: „Kantakieli on samaa tai eri tyyppiä olevien kielten lähestymisen seurauksena muodostuneen kieliliiton tulos, toisin sanoen *lingua franca*...”¹ (Puszta 1997: 9), vagyis nyelvszövetséget a *lingua franca*-val azonosnak hiszi! A fogalmak tisztázását nem kívánom elvégezni a szerző helyett, ezért csak utalásszerűen idézek néhány véleményt:

¹ „Az alapnyelv az azonos vagy eltérő típusú nyelvek közeledése folytán kialakult nyelvszövetség eredménye, más szóval *lingua franca*...” (én fordítottam; H. L.).

Sprachbund: „The term ‘Sprachbund’ is used to refer to a language convergence area, in which genetically differing languages appear to undergo changes in the direction toward typological similarity” (Lehiste 1995: 25). „A »Sprachbund« kifejezés olyan állapotot jelöl, amely egy aránylag egységes, összefüggő földrajzi areában élő szomszéd nyelvek csoportjára jellemző, és amelyeket a nyelvi affinitások egész sora jellemez. Ezek a hasonlóságok általában nyelvi interferencia révén alakulhattak ki...” (Hajdú 1975b: 147).

Lingua franca: „Lingua franca... (1) Älteste nachweisbare Pidgin-Sprache; eine auf der Grundlage des Provençal. und Ital. beruhende, mit griech., span., frz., portugies., türk., pers. und arab. Sprachelemente vermischte Verkehrssprache der östlichen Mittelmeerküste, die in der Zeit der venezianischen und genuesischen Herrschaft in der Levante entstanden ist und bis zum Ende des 19. Jh. gesprochen wurde...” (Bußmann 1990: 458). A lingua franca kialakulásának helyszínei tipikusan a virágzó kereskedelmű, nemzetközi hajóforgalommal rendelkező tengerparti vidékek (Kahane – Ash 1979: 82–91; még vö. Lingua franca: Trudgill 1997: 48). Az itt szereplő második értelmezésben megadott funkcióra, tudniillik amikor egy természetes nyelvet használnak különböző anyanyelvű személyek, mint pl. manapság az angolt, jobban ráillik a „link language” (közvetítő nyelv, Vermittlersprache) (ld. Laakso 1999a: 70., 2. jegyzet, irodalommal). Ha Pusztay esetleg kreolt írt volna lingua franca helyett, talán meg lehetne kísérelni értelmet tulajdonítani fejtegetéseinek, lévén a kreol olyan pidgin nyelv, amely egy közösség anyanyelvévé vált (Kreol: Trudgill 1997: 48).

A fejezet és a könyv utolsó mondata így szól: „Die Idee einer kettenartigen Urheimat hat in der Indogermanistik Trubetzkoy, in der Finnougistik Bubrich aufgeworfen” (125). Trubetzkoy ama nevezetes cikke (Trubetzkoy 1939) szerepel a bibliográfiában, de Bubrih neve elő sem fordul. A finnugor nyelvészeti irodalomban járatlan olvasó vajon hogy fogja kinyomozni, Bubrih melyik írásáról lehet szó? Egyébként ez az idevetett zárómondat újabb megjegyzésre kényszerít: talán érdemes lett volna röviden ismertetni Trubetzkoy (1923, 1939) és Bubrih (1948a, 1948b, 1948c) fejtegetéseit, valamint az azokra megjelent kemény kritikai állásfoglalásokat.

Az uráli őshazakutatásnak nagy régészeti irodalma van nálunk is, Finnországban és Észtországban is. Sem az e téren sok hasznos tanulmány szerzőjeként ismert Fodor István nevével nem találkozhattam a bibliográfiában, sem egyetlen finnével vagy észtével sem – vajon miért nem?

Összefoglaló megjegyzések

Pusztay legtöbbnyire lapszámok megadása nélkül hivatkozik művekre, ami megnehezíti, vagy terjedelmesebb írások esetében rendkívül körülményessé, vagy éppen lehetetlenné teszi a hivatkozásában szereplő nézetek eredetijének

megismerését. Több helyen is megjegyeztem bírálatomban, hogy bizonyos alapvető fontosságú művek ismeretét, azoknak egy ilyen jellegű munkába való beolgozását hiányolom.

Nem ellenőriztem Pusztaynak minden egyes állítását, különösen nem a paleoszibériai nyelvekre és a régészeti megállapításokra, hipotézisekre vonatkozókat. Úgy tűnik azonban, indokolt az óvatosság a paleoszibirisztikával és az archeológiával kapcsolatos kijelentéseivel kapcsolatban is (vö. Makkay 1997: 9-10, 6. jegyzet, 21, 36. jegyzet, Bojtár 1997: 26).

Pusztay állításainak csak a kisebbik részével tudok egyetérteni, egyáltalán valamit kezdeni. Azok is többnyire banalitások, amelyeknek hangoztatására egy tudományos munkában nincs nagy szükség. Ezek egyike a következő: „Die Grundsprache oder Protosprache hat – wie schon früher betont – auch eine Vorgeschichte, die viel länger als ihre »Nachgeschichte« ist” (103, lényegében megismételve: 115).

Pusztay számtalanszor (e könyvében és cikkeiben) azt vetette a történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelőinek szemére, hogy a valóságtól elrugaszkodott, életidegen, megalapozatlan dolgokkal foglalkoznak. Ezzel szemben mit kaptak ők ötle? Nem tényeken alapuló feltevéseket, hanem az ötletekkel való játékot (saját szavával: *Gedankenspiel*).

Az összehasonlító módszert ért bírálatokra adott válaszok közül hadd idézzem itt egy finnugristáét, amely a történeti-összehasonlító módszerben járatlan mesélőknek van adresszáva: „the results of the comparative work obviously depend upon the linguistic experience of the researcher, the only way of knowing more about linguistic change and contact problems is to broaden the field of empirical research, including a thorough study of the many »small« languages which before long may be submerged by the great ones. It is possible to believe in Adam and Eve, but the apple can not be re-eaten” (Bergsland 1978: 137).

A bibliográfiában nincsenek az ergativust tárgyaló munkák, általános nyelvészettel nem találkoztam, a tipológiát mindössze Harald Haarmann és Ernst Lewy néhány írása képviseli, a paleoszibériai nyelveket illetően Wolfgang Veenkernek egy jukagir grammatikai kategóriákat tárgyaló munkáját ajánlja a szerző, a vogulról pedig egyáltalán semmi sincs...

Számos megállapítás, amely elméleti megalapozottságot igényelne, kategorikus, egyes számú 1. személyű deklarációként fogalmazódik meg, pl. „In der Klassifizierung nach Strukturmerkmalen ordne ich die inkorporierenden Sprachen der NEASZ dem agglutinierend-isolierenden Typus zu, weil ich diese Art Inkorporierung als eine spezielle Form der Agglutination auffasse” (116).

A szerző exkurzusokban „intéz el” olyan kérdéseket, amelyek monografikus feldolgozást igényelnének, mint pl. az esetragok keletkezése, az ergativus problémája, a számjelölés kérdése stb. stb.

A könyvnek csak a legkirívóbb tévedéseit, legmegalapozatlanabb állításait, legdurvább következtelenségeit vettem sorra, kisebb jelentőségű (az eddigiek mellett teljesen elhanyagolható fontosságú) téves állítások tárgyalásától jobbnak láttam eltekinteni. A könyv megjelenését megelőző és követő cikksorozatból pedig e tekintélyes csokrot még tarkábbá és terebélyesebbé tehettem volna. Pl. Pusztay legutóbbi cikkében egyszerűen elfelejtette, hogy a magyarnak a honfoglalás előtt pl. igen komoly bolgár-török kapcsolatai voltak, mert nála a „3. Die protouralische Epoche des Ungarischen” után rögtön a „4. Die mittel-europäische Epoche des Ungarischen” következik (Pusztay 1996: 86–87). Hogy ez nem lapszus, azt mutatja egy valamivel későbbi műve, amelyben pontosan ugyanezt olvashatjuk, igaz, ezúttal nem németül, hanem angolul (Pusztay 1998: 95)...

A mű egészére vonatkozó kritikai tétel pedig az, hogy alapvetően elhibázott dolog mai uráli nyelvi elemeket mai paleoszibériai elemekkel összehasonlítani. Az ilyen eljárás tévedését világosan hangsúlyozta pl. Austerlitz, vö. „Általában az a helyzet, hogy a széles skálát használó összehasonlítók nem is proto-X-et és proto-Y-t hasonlítják össze, hanem az X élő nyelveiből vett véletlen mintákat az Y élő nyelveiből vett mintákkal...” (Austerlitz 1992: 250, angolul: Austerlitz 1978: 119–120; még vö. Skalička 1969: 336). Ráadásul a paleoszibériai csoport genetikailag teljesen heterogén nyelveket foglal magában; olyan, mintha pl. európai nyelvekről beszélnék osztályozási szándékkal.

A fentiekből ki kellett világlania annak, hogy az én ismereteim szerint a műben közölt adatok hitelessége, az adatok interpretálásának helyessége, a szakirodalom ismerete egyáltalán nem egy tudományos munkától elvárható mértékű. A mű nem gyarapította tudományszakunkat, nem járul hozzá a tudomány fejlődéséhez, hanem inkább kísérlet arra, hogy vakvágányra vigye.

Konklúziók

Egyre inkább biztos vagyok abban, hogy a bennem felmerült kérdések és kétségek nem feltétlenül az én tájékozatlanságomból fakadnak. „A homonímia kérdéséről az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvben” (Pusztay 1978) című cikkének számos hiányosságát Bakró-Nagy Marianne szövé tette (Sz. Bakró-Nagy 1978; ld. még Helinski 1984: 241, 2. jegyzet), de a jogos észrevételekről Pusztay nem vett tudomást. Pusztay itt tárgyalt könyvéről írott kritikájában Johanna Laakso (1997) olyan elemi hiányosságokra mutatott rá, amilyeneknek egy magát valamennyire is becsülő kutató munkájában nem lenne szabad előfordulniuk. Egy rövidebb munkában kifejtett őshaza- és alapnyelv-konceptiójáról Kaisa Häkkinen nem tudott egyetlen pozitív értelmű kijelentést sem

tenni (Häkkinen 1999: 179–180). Egy szerzőtárssal közösen írt művéről (Katzschmann – Pusztaý 1978) Helimskij írt lesújtó bírálatot (Helimskij 1982b).

A mű egészét, „az uráli nyelvrokonságról szóló új tant” (vö. a marri „Новое учение о языке”) tudománytalan játéknak, „Gedankenspiel”-nek tartom. A fentiekben számos tévedésre, pontatlanságra mutattam rá. Azok a kollégák, akik hozzám hasonló alaposággal tanulmányozták át a bírált könyvet és szerzőjének egyéb írásait, talán az enyéimhez igen hasonló következtetésekre jutottak. Egy kivételről mindenképpen tudok: egy kiváló szamojédológus kollégánk, Ago Künnap Pusztaý könyvéről (Pusztaý 1995) írott egyik lelkes hangú ismertetését így fejezte be: „Ich bin der Meinung, daß man heute in der Entwicklung der theoretischen Hauptlinie der Uralistik nicht mehr auf dem laufenden sein kann, ohne das vorliegende Buch von János Pusztaý zu kennen” (Künnap 1996b: 75). Ehhez vö.: „In Nummer 2/1998 der Zeitschrift Virittäjä hat Cornelius Hasselblatt... das Verweiskarussell von Wiik, Künnap und Pusztaý analysiert, ihre Argumentation sowie ihre Benutzung der Quellen; Hasselblatt kommt zu dem Ergebnis, daß hier zwar viel geredet und geschrieben wird, es jedoch praktisch keine eigentliche wissenschaftliche Forschung gibt” (Häkkinen 1999: 178), amivel Häkkinen teljes joggal egyetért.

Egy másik recenziens (Laakso 1997) nagyon visszafogott hangnemben ráírányította a figyelmet a szakirodalom ismeretének hiányára is: „Am ärgerlichsten ist... das Fehlen einschlägiger uralistischer Quellen. Wenn die Ansichten der traditionellen Uralistik kritisiert werden sollen, ohne sie genauer zu benennen, ist es mehr als absonderlich, daß sich der Autor auf das UEW als Material beschränkt und solche zentrale Etymologienquellen wie das SSA oder die Untersuchungen von Kaisa Häkkinen (Häkkinen 1983, 1990) außer acht läßt. Insbesondere seine Kritik, daß die samojedischen Sprachen nicht berücksichtigt werden, wäre milder ausgefallen, hätte Pusztaý z. B. die Aufsätze von Janhunen (1981) und Sammallahti (1988) in die Betrachtungen einbezogen; m. E. kann es sich kein Samojedologe oder vergleichender Uralist leisten, diese Titel stillschweigend zu übergehen. In gegenwärtiger Form ist Pusztaýs Werk zwar im Hinblick auf seine zentralen Aussagen interessant, stellt aber gleichzeitig eine unerfreulich oberflächliche und unvollendete Stellungnahme dar, so daß sich das uralistische Publikum vorerst damit begnügen muß, auf eine fundiertere Fortsetzung zu warten” (Laakso 1997: 210–212, még vö. Häkkinen 1999: 179–181). (Még felhívom a figyelmet arra, hogy a fent emlegetett trojka és holdudvara téveszméinek egy töredékéről röviden már én is nyilatkoztam, ld. Honti 2000 és 2001.)

Summa summarum:

Úgy vélem, a nagy hagyományú, elismert tudományos kiadóknak és a tekintélyes tudományos társaságoknak is okulásul szolgálhat ez a mű: erős szakmai szűrőn kell átbocsátani a kéziratokat, mert különben csak a téveszmék terjednek tudománynak álcázva. Ismét Laakso szavait – Künnap hasonló téveszméi kap-

csán – idézve: „Mikään arvoasema tiedemaailmassa ei oikeuta viittaamaan ylimielisesti kintaalla sekä aikaisemmalle tutkimukselle että uudemmalle kritiikille. Mikään ei oikeuta akateemisten tittelien turvin julkaisemaan, opettamaan tai paha-aavistomattomille propagoimaan »kielitieteenä« löyhää ja perustelematonta yksityisajattelua. Varsinkin ei nykymaailmassa ole kenellekään oikeutta tuhlauttaa fennougristiikan muutenkin niukkoja ja hupenevia voimavaroja asiattomuuksiin. Omia rampoja pyhiä lehmiään ei saisi vaaralliseksi tukkeeksi tieteen väylälle taluttaa kukaan, ei varsinkin »kansainvälisesti ansioitunut« tutkija tai jo virkansa puolesta paimeneksi velvoitettu yliopiston professori”² (Laakso 1999b: 639).

Honti László

Irodalom

- Alvre, Paul (1987), О ладежах объекта (прямого дополнения) в финно-угорских языках In: XVII всесоюзная финно-угорская конференция. Языкознание (Тезисы докладов). I. НИИ УАССР, Устинов. 3–14.
- Austerlitz, Robert (1978), On Comparing Uralic with Other Language Families. In: Финно-угорские народы и Восток IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 455. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu. 119–130.
- Austerlitz, Robert (1992), Az uráli nyelvcsalád más nyelvcsaládokkal való összehasonlításáról. In: Simoncsics Péter (szerk.), Austerlitz, Robert, Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 250–257.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne (1976), Rokon nyelvi megfelelések szemantikai vizsgálata. In: Benkő Loránd – Sal Éva (szerk.), Az etimológia elmélete és módszertana. NyudÉrt. 89: 57–63.
- Sz. Bakró-Nagy Marianne (1978), Megjegyzések Pusztay János cikkéhez. NyK 80: 117–119.
- Balázs János (1983), Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.), Areális nyelvészeti tanulmányok. Tankönyvkiadó, Budapest. 7–112.

² „A tudományos életben elfoglalt semmiféle pozíció nem jogosít fel senkit sem arra, hogy nagyképpen egy kézmozdulattal lesöpörje a korábbi kutatásokat vagy az újabb kritikákat. Senkit sem jogosít fel az akadémiai titulus arra, hogy elnagyolt és megalapozatlan egyéni elképzeléseit publikálja és a mit sem sejtőknek azt »nyelvtudományként« propagálja. Különösen a mai világban nincs senkinek sem joga arra, hogy az egyébként is szűkös és fogyatkozó anyagi forrásokat értelmetlen dolgokra pazarolja. Nem lenne szabad senkinek sem a maga göthös szent teheneit mint veszedelmes akadályokat a tudomány országújtjára terelni, különösen nem egy »nemzetközileg elismert« kutatónak vagy a pozíciójánál fogva pásztori feladatra kötelezett professzornak” (én fordítottam; H. L.).

- Becker, Erika [Беккер, Э. Г.] (1978), Категория падежа в селькупском языке. Издательство Томского университета, Томск.
- Beekes, Robert S. P. (1995), *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Bereczki Gábor (1990), *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bergsland, Knut (1978), Reflections on the Comparison of Eskimo and Uralic. In: Финно-угорские народы и Восток. IV. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 455. Tartu Riiklik Ülikool, Tartu. 131–138
- Bojtár Endre (1997), *Bevezetés a baltisztikába*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Brandenstein, Wilhelm (1968), Das Indogermanenproblem. In: Scherer, Anton (Hrsg.), *Die Urheimat der Indogermanen*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt. 523–537.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1948a), Соетское финноугорское языкознание. Ученые записки. Серия востоковедческих наук. Выпуск 2. Соетское финноугроведение I. Ленинградский государственный университет, Ленинград. 24–32.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1948b), Сравнительная грамматика финноугорских языков в СССР. Ученые записки ЛГУ 105. Ленинградский государственный университет, Ленинград. 47–80.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1948c), К вопросу об отношениях между самоедскими и финноугорскими языками. Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. 1948, том VII, вып. Издательство Академии наук СССР, Москва. 511–517.
- Bußmann, Hadumod (1990), *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Zweite, völlig neu bearbeitete Auflage. Alfred Körner Verlag, Stuttgart.
- Dobó Attila – Fancsaly Éva (1988), Statistik. In: UEW III. Register. 274–275.
- Dobó Attila – Fancsaly Éva (1991), Az UEWb. anyaga a statisztika tükrében. In: Domokos Péter – Pusztay János (szerk.), *Bereczki Emlékkönyv* (Bereczki Gábor 60. születésnapjára). Urálistikai tanulmányok 2. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 107–110.
- Erdődi József (1981), Sprachkontakte im eurasischen Raum. In: Ortutay, Gyula (ed.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars III*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 377–382.
- Fancsaly Éva (1988), Das Uralische Etymologische Wörterbuch im Spiegel der Statistik. *Specimina Sibirica* 1: 35–61.
- Fodor István (1983), Verfügen die Sprachen des Donaubeckens über eine einheitliche Struktur? Zum Problem der Arealtypologie. FUM 7: 29–69.
- Futaky István – Hochwald Erzsébet – Niederkirchner, Stefan – Udolph, Jürgen (1978), Der Donau-Sprachbund – gibt es ihn? FUM 2: 181–192.
- Györke József (1941), Adalék a szamojéd igeidőalakok kérdéséhez. NyK 51: 54–63.
- Hajdú Péter (1966), *Bevezetés az uráli nyelvtudományba* (a magyar nyelv finnugor alapjai). Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1975a), Névszók predikatív ragozása a szamojéd nyelvekben. In: Hajdú Péter, *Samojedologische Schriften*. Studia Uralo-Altaica 6. Szeged. 115–140.

- Hajdú Péter (1975b), Arealógia és uralisztika. NyK 77: 147–152.
- Hajdú Péter (1979), Language Contacts in North-West Siberia. *Fenno-Ugrica Suecana* 2: 19–31.
- Häkkinen, Kaisa (1983), Suomen kielen vanhimhasta sanastosta ja sen tutkimisesta. Suomalais-ugrilaisten kielten etymologisen tutkimuksen perusteita ja metodiiikka. Turun yliopisto, Turku.
- Häkkinen, Kaisa (1984), Wäre es schon an der Zeit, den Stammbaum zu fällen? Theorien über die gegenseitigen Verwandtschaftsbeziehungen der finnisch-ugrischen Sprachen. *UJb. NF* 4: 1–24.
- Häkkinen, Kaisa (1990), Mistä sanat tulevat. Suomalaista etymologiaa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa (1999), Äußere Form und wissenschaftlicher Gehalt. *FUF* 55: 177–183.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982a), Древнейшие венгерско-самодийские языковые парापели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва..
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1982b), Michael Katzschmann; János Pusztay, Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis. *SFU* 18: 135–147.
- Helimskij, E. A. [Хелимский, Е. А.] (1984), Problems of Phonological Reconstruction in Modern Uralic Linguistics. *SFU* 20: 241–257.
- Helimskij, Evgenij (1996), A szamojéd népek vázlatos története. Budapesti Finnugor Füzetek 1. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tan-széke, Budapest.
- Honti László (1973), Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről. *NyK* 75: 301–318.
- Honti László (1976), Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. *NyK* 78: 71–119.
- Honti László (1984), *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László (1985), Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. *NyK* 87: 49–87.
- Honti László (1992), Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen. *LU* 28: 262–271.
- Honti László (1993a), Statistisches zum Uralischen etymologischen Wörterbuch. *LU* 29: 241–258.
- Honti László (1993b), Zur Morphologie ugrischer Personalpronomina. *MSFOu*. 215: 121–127.
- Honti László (1993c), Die Grundzahlwörter der uralischen Sprachen. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László (1994), Zur Frage nach dem Aspekt und Tempus in der uralischen Grund-sprache. In: Ago Künnap (ed.), *Minor Uralic Languages: Structure and Develop-ment*. University of Tartu – University of Groningen, Tartu – Groningen. 48–65.
- Honti László (1995a), Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Leskinen, Heikki (red.), *Congressus Octavus Interna-tionalis Fenno-Ugristarum* 10–15. 8. 1995. Pars I. Moderatores, Jyväskylä. 53–82.
- Honti László (1995b), Der uralische Numerus absolutus – was ist er eigentlich? *LU* 31: 161–169.

- Honti László (1996), Az uráli nyelvek tárgyas ragozású igealakjainak történeti előzményéről. In: Bereczki András – Klima László (szerk.), Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Urálistizikai tanulmányok 7. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 127–132.
- Honti László (1997a), Die Negation im Uralischen I–III. LU 33: 81–96, 161–176, 241–252.
- Honti László (1997b), Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). FUF 54: 1–126.
- Honti László (2000), Az uráli/finnugor „ösnyelv”-ről. In: Glatz Ferenc (szerk.), Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián 1995–1998. III. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 1–21.
- Honti László (2001), Hol és milyen uráli/finnugor „ösnyelvet” beszéltek távoli eleink? (Hipotézisek és téveszmék az uráli nyelvtudományban). MNyj. 37.
- Itkonen, Erkki (1969), Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. UAJb. 41: 212–251.
- Janhunen, Juha (1981), Uralilaisen kantakielen sanastosta. JSFOu. 77: 219–274.
- Joki, Aulis J. (1970), Az etimológiai kutatás mai helyzete. MNY. 66: 4–12.
- Julku, Kyösti (1998), Der aktuelle Stand der Forschung der finnougri-schen Völker. In: Pusztay János (szerk.), Specimina Sibirica 14. Szombathely. 23–41.
- Kahane, Henry & Renée – Ash, Roberta (1979), Linguistic evidence in historical reconstruction. In: Rauch, Irmengard – Carr, Gerald F. (eds), Linguistic Method. Essays in Honor of Herbert Penzl. Mouton Publishers, The Hague – Paris – New York. 67–121.
- Karlsson, Fred (1984), Finnische Grammatik. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Katzschmann, Michael (1979), Uralische Dialektik. In: Gläser, Ch. – Pusztay J. (Hrsg.), Festschrift für Wolfgang Schlachter zum 70. Geburtstag. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 12. Otto Harrassowitz, Wiesbaden. 147–171.
- Katzschmann, Michael (1993–1994), Die Negation(sverb)en des Nganasanischen. NéprNytud. 35: 46–68.
- Katzschmann, Michael (1995), Morphosyntaktische Betrachtungen zur nganasanischen Negation. NéprNytud. 36: 237–249.
- Katzschmann, Michael – Pusztay János (1978), Jenissej-Samojedisches (Enzisches) Wörterverzeichnis. Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Keresztes László (1998), Questions of the development of Mordvin. Specimina Sibirica 14: 43–76.
- Korhonen, Mikko (1974), Über den Charakter der sprachgeschichtlichen Rekonstruktionen. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-historische Klasse. Jahrgang 1974. Nr. 3. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 111–125.
- Korhonen, Mikko (1980a), Über die vorgeschichtlichen Bedingungen für die Annahme der „Paläo-Ursprachen”. In: Ortutay Gyula (szerk.), Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars II. Akadémiai Kiadó, Budapest. 64–65.

- Korhonen, Mikko (1980b), Über die struktural-typologischen Strömungen (Drifts) in den uralischen Sprachen. In: Ikola, Osmo (red.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars I. Suomen Kielen Seura, Turku. 87–110.
- Korompay Klára (1991), A névszóragozás. In: Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 284–318.
- Kulonen, Ulla-Maija (1989), The Passive in Ob-Ugrian. MSFOu. 203.
- Kuznecova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] (1980), *Очерки по селькупскому языку*. Издательство Московского университета, Москва.
- Künnap, Ago (1995), The Uralic Language Tree Model and the Myth of the Migration from the East at the Jyväskylä Congress. In: Künnap, Ago (ed.), *Minor Uralic Languages: Grammar and Lexis*. University of Tartu – University of Groningen, Tartu – Groningen. 123–127.
- Künnap, Ago (1996a), János Puszta, Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische), Wiesbaden 1995 (Veröffentlichungen des Societas Uralo-Altaica, Band 43). LU 32: 218–225.
- Künnap, Ago (1996b), Ursprache oder Sprachbund? J. Puszta, Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung. (Beispiel: Das Protouralische). *Fenno-Ugristica* 20: 73–76.
- Künnap, Ago (1997), Radical Renewing in Uralistics. Internet.
- Künnap, Ago (1998a), On the Uralic *ś-Preterite and *k-Present. LU 34: 81–86.
- Künnap, Ago (1998b), Breakthrough in Present-Day Uralistics. Tartu.
- Lakó György (1986), *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Laakso, Johanna (1997), Neue Perspektiven für die Grundsprachenforschung? (János Puszta: Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung). FUF 54: 205–213.
- Laakso, Johanna (1999a), Language contact hypotheses and the history of Uralic morphosyntax. MSFOu. 88: 59–72.
- Laakso, Johanna (1999b) Voiko väittää mitää vain? *Vir.* 1999: 637–639.
- Laanest, Arvo (1982), *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Buske Verlag, Hamburg.
- Lehiste, Ilse (1995), What is Areal Linguistics? In: Itämerensuomalainen kulttuurialue. *Castrenianumin toimitteita* 49. Helsinki. 20–30.
- Liimola, Matti (1944), Zu den wogulischen Personalpronomina. FUF 28: 20–56.
- Majtinskaja, K. E. [Майтинская, К. Е.] (1969), *Местоимения в языках разных систем*. Наука, Москва.
- Makkay János (1997), Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról. I. rész: a kökör végéig. Egy appendixszel. Budapest.
- Mallory, J. P. (1991), *In Search of the Indo-Europeans. Language, Archeology and Myth*. Thames and Hudson, London.
- Malmkjær, Kirsten (ed.) (1995), *The Linguistics Encyclopedia*. Routledge, London – New York.
- Mikola Tibor (1965), A -i tárgyrag eredetéhez. *NytudÉrt.* 46: 57–62.

- Pörings, Ralf – Schmitz, Ulrich (Hrsg.) (1999), *Sprache und Sprachwissenschaft. Eine kognitiv orientierte Einführung*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- Prokofjev, G. N. [Prokofjew, G.] (1931), *Materialien zur Erforschung der Ostjak-Samojedischen Sprache. Die Tasovsche Mundart. I–III*. UJb. 11: 91–98, 293–297, 440–452.
- Pusztay János (1978), *A homonímia kérdéséről az uráli, a finnugor és az ugor alapnyelvben*. NyK 80: 105–116.
- Pusztay János (1981), *Sprachgeschichtliche Arealien im Sibirischen Raum*. In: Ikola, Osmo (red.), *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Turku 20.–27. VIII 1980. Pars VII. Suomen Kielen Seura, Turku. 251–256.
- Pusztay János (1985), *Sprachentwicklungstendenzen in den agglutinierenden Sprachen – aufgrund des Nominalsystems der uralischen und paläosibirischen Sprachen*. SAIS Arbeitsberichte, Heft 8. Kiel. 153–166.
- Pusztay János (1987), *Analóg vonások az uráli és a paleoszibériai nyelvek névszói rendszerében*. MNyTK 177.
- Pusztay János (1990a), *Nyelvek bölcsőjénél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pusztay János (1990b), *Zur Herausbildung des Protouralischen*. Specimina Sibirica 3: 157–167.
- Pusztay János (1995), *Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Protouralische)*. Harrassowitz Verlag, Hamburg.
- Pusztay János (1996), *Zur Entwicklungsgeschichte des Ungarischen*. Fenno-Ugristica 20: 85–89.
- Pusztay János (1997), *Ajatus uralilaisten kansojen ketjumaisesta alkukodista*. In: Julku, Kyösti – Äärelä, Merja (toim.), *Itämerensuomi – eurooppalainen maa*. Studia Historica Fenno-Ugrica 2. Atena Kustannus Oy – Societas Historiae Fenno-Ugricae, Jyväskylä – Oulu. 9–22.
- Pusztay János (1998), *On the Development of the Hungarian Language*. Specimina Sibirica 14: 93–101.
- Ravila, Paavo (1941), *Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen*. FUF 27: 1–136.
- Rédei Károly (Hrsg.) (1988–1991), *Uralisches etymologisches Wörterbuch. I–III*. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden. = UEW
- Rédei Károly (1990), *Adalék a finnugor *j (i) múltidő-jel megfelelőihez*. MNy. 86: 75–77.
- Rédei Károly (1991), *Kiegészítő megjegyzések a finnugor *j (i) múltidő-jel osztják folytatájához*. MNy. 87: 447–449.
- Rédei Károly (1998), *Zur Geschichte der finnougrischen Personalpronomina*. LU 34: 341–352.
- Sammallahti, Pekka (1988), *Historical phonology of the Uralic languages with special reference to Samoyed, Ugric, and Permic*. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic Languages: description, history and foreign influences*. Brill, Leiden – New York – København – Köln. 478–554.
- Schmitt-Brandt, Robert (1998), *Einführung in die Indogermanistik*. A. Francke Verlag, Tübingen – Basel.

- Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1975), Праязык как необходимая модель. In: Ortutay Gyula (szerk.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars I. Akadémiai Kiadó, Budapest.* 1975. 61–69.
- Skalička, Vladimír (1969), Finnougrisch und Indogermanisch. *UJb.* 41: 335–343.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä.
- Suomen sanojen alkuperä 1, 2. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, Helsinki 1992, 1995 = SSA
- Thieme, Paul (1954), Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache. *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse, Jahrgang 1953, Nr. 11. Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz, Mainz.* 539–613.
- Trubetzkoy, N. S. [Трубецкой, Н. С.] (1923), Вавилонская башня и смешение языков. *Евразийский Временник* 3. Евразийское книгоиздательство, Berlin. 107–124.
- Trubetzkoy, N. S. (1939), Gedanken über das Indogermanenproblem. *Acta Linguistica* 1: 81–89.
- Trudgill, Peter (1997), Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába. *JGYTF Kiadó, Szeged.*
- Tužarov, G. M. [Тужаров, Г. М.] (1987), Грамматические категории имени существительного в марийском языке. *Марийское книжное издательство, Йошкар-Ола.*
- UEW = Rédei 1988

A Joensuui Egyetemen folyó Karjala-kutatásokról

A Joensuui Egyetem (Joensuun yliopisto) bölcsészettudományi karán folyó kutató- és oktatómunka alig több mint három évtizedes múltra tekint vissza. Akinek azonban alkalma nyílik megismerni e munka kézzelfogható eredményeivel – az egyetem kiadványaival – megállapíthatja, hogy a Joensuui Egyetem méltánytalanul szorul háttérbe s kap csekély publicitást a tekintélyesebb múlttal büszkélkedő nagyobb finnországi egyetemek mellett.

Az információ hiányát enyhítené szeretnénk bemutatni néhány, a kilencvenes években megjelent tanulmánykötetet, melyek mindegyike – egészében vagy javarészt – karjalai témájú. Ez nem meglepő, hisz Joensuu alig 80 kilométerre az orosz határtól, a kelet-finnországi régióban, Észak-Karjalában fekszik. A Joensuui Egyetem, mely az 1969-ben alapított tanárképző főiskola jogutódja, a régió egyetlen humán tanárképző és kutatóintézete, így igen komoly felelősség hárul rá a jövő oktatóinak és kutatóinak képzésében.

A bölcsész-karként 1984 óta működő intézmény öt intézetet fog össze: a történettudományi, a finn nyelvi, irodalmi és kultúrantropológiai, az idegen nyelvi

(svéd, angol, német, orosz – az egynyelvűnek számító kelet-finnországi régióban a svéd az idegen nyelv státuszába került), a nemzetközi kommunikációs (fordító- és tolmácsképzés), valamint a legfiatalabb, az ortodox teológiai intézet alkotja a kart. A bölcsészkar égisze alatt működik a Karjala történetét, nyelvét, irodalmát, néprajzát feltáró kutatóhely is.

Väinö Jääskeläinen - Ilkka Savijärvi (szerk.): Tieten Tahtoen.

Studia Carelica Humanistica 3. Joensuu, 1994.

Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta, 280 l.

E tanulmánykötet a kilencvenes évek derekán az akkor negyedszázados bölcsészkar ünnepi kiadványaként jelent meg, s Väinö Jääskeläinennek az egyetem történetét ismertető írása mellett (255–278) húsz tanulmányban ad képet arról, milyen témákban folytatnak kutatásokat az egyetem oktatói. A földrajzi helyzetből adódóan az egyik legfontosabb kutatási irány a kultúrák találkozásának, a határvidékek jellemző jelenségeinek vizsgálata történeti, kultúrtörténeti, nyelvészeti szempontból. A helyben kutatható kelet-finnországi témákból önként adódnak a tágabb, kelet-nyugati kulturális különbözőségekből fakadó kérdések, s tovább szélesítve a kört: Európa és más földrészek kulturális kölcsönhatása is folyamatos kutatások tárgya. A kötet tanulmányai ezen elv alapján alkotnak két nagy fejezetet: az elsőben Kelet-Finnország és Karjala áll a történetész, irodalmár, kultúrtörténetész, nyelvész vizsgálódásainak középpontjában, a második rész általánosabban szól kultúrák találkozásáról, nyelvi kontaktusról, kommunikációról.

Az első fejezetben Anna-Leena Siikala tanulmányát olvashatjuk arról, hogy a Kalevalából ismert Pohjola vajon mítosz-e vagy valós történelem, s hová helyezzük a térképen: keletre vagy nyugatra (9–22). A karjalai identitástudat történetét vázolja fel egy másik tanulmány (Hannes Sihvo tollából, 23–44). A szerző egy 1679-ben írt verstöredékből kiindulva gombolyítja a fonalat napjainkig, hiszen az identitástudat kérdése a Szovjetunió felbomlásával ismét előtérbe került. Ilkka Savijärvi cikke (45–62) a balti népek nyelvi és kulturális háromszögével foglalkozik. A háromszög csúcspontjain a finn, az észti és a kis balti finn nyelvek (karjalai, vepsze, vót, lív, izzór) állnak. Ez a formáció hosszú és több szakaszból álló fejlődés eredménye, kialakulásához pedig döntően hozzájárultak azok a nyelvi érintkezések, melyek a balti finn népek, valamint a szomszédos balti, germán és szláv népcsoportok között történetük során lezajlottak. Muusa Savijärvi tanulmánya az ellenhatást vizsgálja, azaz az orosz nyelvbe bekerült balti finn jövevényszavakat, s megállapítja, hogy számuk ugyan csekély az orosz irodalmi nyelvben (kb. 80), de Északkelet-Oroszországban, főleg a karjalai vidék orosz dialektusaiban jóval nagyobb arányban találkozhatunk velük (95–104).

S hogy a nyelvek és kultúrák kölcsönhatását nem csupán a helyszínen kutatják, arra bizonyíték a kötet második fejezetének néhány tanulmánya, példaként a XIX. században Namíbiában járt finn misszionáriusokról (írta Seppo Rytkönen, 117–130), illetve az amerikai finn nyelvi kontaktusairól szóló írásokat említhetjük (Pekka Hirvonen és Timo Lauttamus 169–184).

Tapio Hämynen (szerk.): Kahden Karjalan välillä, kahden riikin riitamailla.

Sudia Carelica Humanistica 5. Joensuu – Tampere, 1994.
Joensuun yliopiston humanistinen tiedekunta. 292 l.

Karjala és a határ a témája ennek a tanulmánykötetnek is, mely egyfajta híd a két part között: a tanulmányok szerzői közt joensuui, petrozavodszki, szentpétervári kutatókat egyaránt találunk. A Karjalát kettészelő határnak minden időkből nagy jelentőséget tulajdonítottak. Erkki Paavolainen Karjala-kutatót idézzük: „Karjalában mindkét állam fontos katonapolitikai területet látott elsősorban, de egyiküknek sem volt elegendő ereje ahhoz, hogy akaratát véghezvigye. Így Karjala örökös viták színtere és témája lett. Ha az egyik fél megszilárdítani próbálta helyzetét a saját térfelén, gyanakvást váltott ki a túloldalon. A folytonos nézeteltérésekhez az a tény is hozzájárult, hogy Karjalán keresztül húzódik két vallás határvonala is.”

A *határ* szót járja körül a kötet első s egyetlen nyelvészeti tárgyú tanulmánya (9–15). Írásuk első részében Ilkka és Muusa Savijärvi a finn *raja* ('határ') szó szláv eredetét taglalják, a tanulmány második fele a szó előfordulásának írásos nyomait tárja elénk Agricolától Lönnroton át napjaink finn nagyszótárainak anyagáig.

A kötet egyik terjedelmes fejezetében több tanulmány szól a kereskedelemről, mely a két Karjala között mindig élénk volt. Törvényes formái mellett a csempészség sem volt ritka jelenség: már 1692-ből van dokumentum arról, hogyan fogták el az orosz határőrök azt a két orosz férfit, akik a számukra a határ finn oldalán elrejtett csaknem kilencven kilónyi dohányt igyekeztek észrevétlenül a hazai térfélre juttatni, a korabeli irat tanúsága szerint sikertelenül. A pálinka is fontos kereskedelmi cikk volt akkoriban. A házi szeszfőzés engedélyezett tevékenység volt, s ezt sok finn háznál üzték is. Szánokkal szállították Oroszországba az értékes árucikket, mely szerencsére a hidegnek is ellenállt. A házi szesz mérés, „bögrecsárda” üzemeltetése tilos volt ugyan, de mindig jó mellékjövedelemnek bizonyult, s így sok háznál igyekeztek kijátszani az éber ellenőrzést.

Karjala történelme nem nevezhető eseménytelennek, ezt a témával foglalkozó tanulmányok is igazolják, melyek tekintélyes része a 20. század történeteit tárgyalja. Íme néhány cím: Pekka Nevalainen, Az ingermanlandi zavargások és a finn határmenti béke 1919–20-ban (149–160), Irina Takala, A disszidensek sorsa Szovjet Karjalában a dokumentumok tanúsága szerint (173–180), Ilja Solomešč, A téli háború Szovjet-Karjala pártvezetőinek szemével (181–186).

**Raija Pyöli: Venäläistyvä aunuksenkarjala.
Kielenulkoiset ja -sisäiset indikaattorit kielenvaihtotilanteessa.**

Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja N:o 18.

Joensuu, 1996. Joensuun yliopisto. 378 l.

Raija Pyöli doktori disszertációjában az Aunus-vidéki (or. Olonyec) karjalai nyelvjárás jelen állapotát vizsgálja, lehetőségeit, fejlődésének irányát, figyelembe véve a címben foglalt tényt, az eloroszosodást, az orosz nyelvnek az élet szinte minden területén elfoglalt elsődleges szerepét. A disszertáció angol nyelvű összefoglalójának élén a következő kulcsszavak állnak: orosz-karjalai kapcsolatok, kétnyelvűség, nyelvhasználat, nyelvi attitűdök, nyelvművelés, nyelvhalál, nyelvszociológia, szociolingvisztika. Ennek megfelelően a szerző könyvének nagyobbik felében szociolingvisztikai kutatásait foglalja össze, a kisebbik felében pedig az orosz hatást veszi számba a nyelv minden szintjén: a hangtanban, a szókincsben és a morfoszintaxis területén (vonzatok, birtokviszony, élő-élettelen viszony kifejezése stb.). Pyöli Aunus-környéki falvakban gyűjtött gazdag anyagot, s kutatásai eredményeképpen megállapította, hogy az ott élő karjalaiak megőrizték nyelvüket, bár az orosz egyre inkább beépül a mindennapi nyelvhasználatba. Ha a beszélő úgy érzi, hogy az adott nyelven nehezebben kommunikál, egyre kevésbé használja azt. Érdekes paradoxon: minél kevésbé használnak egy nyelvet, az annál több kárt szenved. A szerző megállapítása szerint az Aunus-vidéki karjalai dialektus szerencsére nem érte még el a nyelvcsere folyamatának azt a végső fázisát, amelyben a társadalom a nyelvet nem érzi már alkalmasnak a kommunikációra. A szóban forgó dialektus státuszát – ahogy a többiekét is – elsősorban a vegyes házasságok, az állam hivatalos nyelvén folyó oktatás, a migráció rengetheti meg, s e nyelvet veszélyeztető tényezők elsősorban a fiataloknál jelentkeznek. A folyamatban lévő nyelvcsere mindazonáltal ellentétes erők hatnak: az egyik oldalon a dialektust használók egyre szűkülő köre áll, a másikon az utóbbi időben tapasztalható igen erős szándék a nyelv újraélesztésére az ifjabb nemzedék körében. A szerző mégis figyelmeztet: ha a karjalaiak nem ismerik fel idejében az anyanyelv családon belül való használatának fon-

tosságát, akkor hiába minden jószándék, a karjalai nyelv az idősebb nemzedék távozásával elhal.

A kötetet orosz nyelvű összefoglaló zárja, s a szerző a függelékben közli az anyaggyűjtésben használt kérdőívek szövegét is – jó módszertani segítségül azoknak, akik hasonló témával szeretnének foglalkozni.

**Ilkka ja Muusa Savijärvi – Janne Heikkinen (szerk.):
Vot, ihminen tahtoo kotimaalle. Länsi-Inkerin kieltä ja kohtaloita.**

Studia Carelica Humanistica 8.

Joensuu–Saarijärvi 1996. Joensuun yliopisto. 190 l.

A Joensuui Egyetemen nemcsak a szó szerint értelmezhető Karjala-kutatással foglalkoznak, hanem igyekeznek feltérképezni minden határon túli balti-finn nyelvű területet, köztük Inkeri, azaz Ingermanland nyelvjárásait is. A Studia Carelica Humanistica sorozat 4. köteteként jelent meg az Észtországban lakó inkeri-finnektől gyűjtött anyag (Helka Riionheimo – Krista Kivisalu: Inkeriläis-kertomuksia. Joensuu 1994. 122 l.) A most ismertetendő könyv pedig az észt határhoz közeli nyugat-ingermanlandi falvakban gyűjtött anyagot tartalmazza, tizennyolc adatközlő emlékeit a múltból. A Finn öböl déli partján Kurkolanniemi falvait járta be 1993 nyarát egy kis csapat, 40 órányi anyagot gyűjtöttek, ennek válogatott, szerkesztett változatát adják az olvasó kezébe. A bevezető ismerteti Inkeri és az inkeri-finnek rövid történetét, tájékoztat Kurkolanniemi nyelvjárásáról (mely különbözik az ismertebb inkeri-finn savakko és äyrämöinen nyelvjárásoktól), s megfogalmazza szerkesztési elveit: a riportok szövegeit némileg egyszerűsítve adják közre, az átírás is egyszerűsített, de mégis tükrözi a nyelvjárás hangtani sajátságait. A szövegben előforduló, s az átlagos finn olvasó számára ismeretlen orosz, vot, izsór eredetű szavakat, ritka nyelvjárásias kifejezéseket lábjegyzetben magyarázzák meg. A négy utolsó fejezet szomszédos falvakból származó vot, izsór és savakko nyelvjárású szövegeket tartalmaz illusztrálandó a nyelvi sokféleséget. A szövegek követhetőségét segítik az egyes részek előtti finn irodalmi nyelvű rövid összefoglalók.

Érezhető, hogy a szerkesztők nemcsak a nyelvjárást, hanem az embereket is be akarták mutatni. Minden adatközlő külön fejezetben szerepel, rövid életrajzzal, fényképpel. A sorsok hasonlóak: háború, menekülés, kitelepítés, hányódás Finnországtól Kazahsztánig. A nyelv állapota az egyes adatközlőknél különböző: néhányan megőrizték a régi nyelvjárást, egyesek beszédében a finn irodalmi és köznyelvi elemek dominálnak, néhányuknál pedig feltűnő a több évtizedes észt vagy orosz hatás. Az adatközlők mind hatvan év felettiek, a fiatalabbak inkeri nyelvtudása már csak néhány mondatra korlátozódik.

Az ingermanlandi finnek a második világháború viharában falyaikat elhagyni kényszerültek, és nem térhettek vissza a háború befejeztével sem. Többségük mégis igyekezett szülőfalujához minél közelebb letelepedni. A lehető legközelebbi hely, ahová letelepedési engedélyt is kaptak, a mai Észtországban, Narvában volt. Később lehetőségük nyílt hajdani otthonukban nyaralótelket venni maguknak, és az év egy részét ott tölteni, de kerek esztendőt nemigen, mert a hagyományos életmód lehetőségei megsemmisültek. E sokat szenvedett, a múltat számos esetben mégis iróniával felidéző nyelvrokonok nagyszerű munka létrehozásában segítettek: a könyv igen értékes nyelvjárási gyűjtés, egyszerűsmind lebilincselő olvasmány.

E négy könyv csupán töredéke a Joensuu Egyetemen folyó kutatásoknak, de bemutatásukkal talán sikerült ráirányítanunk a figyelmet a hagyományok szerint elsősorban finnek, észtek és oroszországiak által kutatott, s így a hazai finnugrisztikában kissé háttérbe szorult területre.

Simon Valéria

Mészáros Edit – Raisa Širmankina: Erza-mordvin–magyar szótár

Szeged 1999. 360 l. (Studia Uralo-Altaica. Supplementum 8)

A mordvin lexikográfia reneszánszát éljük a második évezred utolsó évtizedében: 1993 és 1999 között nyolc kétnyelvű szótár is napvilágot látott Orosz- és Finnországban, sőt az egyik legutóbbi – örömünkre – itthon. E munkák legfontosabb bibliográfiai adatai a következők:

I. Nagyszótárak (20 000 mordvin címszó felett):

1. Эрзянь–рузонь валкс. Эрзянско–русский словарь. Szerkesztette: Б. А. Серебренников, Р. Н. Бузакова, М. В. Мосин. Москва 1993. 804 l. – Kb. 27 000 szó.

2. Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь. Szerkesztette: Б. А. Серебренников, А. П. Феокистов, О. Е. Поляков. Москва 1998. 920 l. – Kb. 41 000 szó.

II. Középszótárak (20 000 címszó alatt)

1. Mordvin – idegen nyelvű szótárak:

С. В. Щемерова: Эрзянь–рузонь валкс. Русско–эрзянский словарь. Саранск 1993. 398 p. – Эрзянь–рузонь валкс: 9–178. l. Kb. 4 500 szó. – Русско–эрзянский словарь: 179–388. l.

В. И. Щанкина: Мокшень–рузонь валкс. Русско–мокшанский словарь. Саранск 1993. 447 l. – Мокшень–рузонь валкс: 6–184. l. Kb. 5 000 szó. – Русско–мокшанский словарь: 185–446 l.

Jaana Niemi – Mihail Mosin: Ersäläis–suomalainen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс. Turku 1995. 205 l. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48). – Kb. 12 000 szó.

Eeva Herrala – Aleksandr Feoktistov: Mokšalais–suomalainen sanakirja. Мокшень–финнонь валкс. Turku 1998. 222 l. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58). – Kb. 9 000 szó.

Mészáros Edit – Raisza Sirmankina szótára [l. a recenzió fejlécét]. – Kb. 8 000 szó (a címszavak számáról alább bővebben is szó esik).

2. Idegen nyelvű – mordvin szótár:

Alho Alhoniemi – Nina Agafonova – Mihail Mosin: Suomalais–ersäläinen sanakirja. Финнэнь–эрзянь валкс. Turku 1999. 539 l. (Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 64). – Kb. 17 000 szó. – Új lenyomata: Saransk 2000. 506 l.

A címben álló szótárnak egyetlen 20. századi *erza* előzménye van Magyarországon: Erdődi József Erza-mordvin szövegek (magyarázatokkal, nyelvtani vázlatokkal és szótárral) című kresztomátiájának szóanyagát e sorok írója szerkesztette szótárrá, és az aztán társszerzős műként, Erza-mordvin szójegyzék címmel jelent meg (Budapest 1974. 121 l. ELTE BTK Finnugor jegyzetek 21). E kis gyűjteményben a szóanyag etimológiai csoportokban, tehát bokrosítva szerepel, és hozzávetőlegesen kétezer lexéma nyer a jegyzékben felsorolást mintegy 1100 szócsaládba foglalva. Mészáros Edit és – írjuk magyarul így a nevét – Raisza Sirmankina szótára, ez az előzményénél legalább ötször nagyobb terjedelmű munka, valóban nevezhető **az első erza-mordvin-magyar szótárnak**, miként az az Előszóban (5) olvasható. Ugyanitt a szerkesztők egy módszertanilag helyes eljárásukra is felhívják a figyelmet: „A szótár összeállításakor arra törekedtünk, hogy a leggyakrabban használatos szavak mellett a ritkább, de ősi (uráli, finnugor, finn-permi, finn-volgai /.../) eredetű szavak minél nagyobb számban bekerüljenek a szótár anyagába, ugyanakkor az orosz eredetű szavak közül csak a leggyakrabban előforduló, [az] alapszókincsbe tartozó, illetve a módosult hangalakban átvett szavakat vettük be a szóanyagba.” Az utóbbiakat illetően – tehetjük hozzá – egy-két tucat el is maradhatott volna (vö. pl. *aga* 'aha!', *doklad* 'előadás, jelentés', *d'iktant* 'diktálás, tollbamondás', *invalid* [így helyes!] 'rokkant, invalidus', *kabiñet* 'dolgozószoba, kabinet' [az utóbbi szó milyen jelentésben?], *klaššičeskoj* 'klasszikus', *klub* 'klub', *nauka* 'tudomány', *original* 'eredetije vminek', *poťřet* 'arckép, képmás, portré' stb.; vitatható az orosz ere-

detű hónapnevek felvétele is; az ide is kapcsolható nyelvészeti műszavakról majd külön szólok).

A felhasznált fontosabb szótárak és egyéb források című irodalomjegyzék (5–7) elsősorban mordvin kétnyelvű szótárakat foglal magában, de többek közt frazeológiai, valamint növény- és állattani szakszójegyzékeket is tartalmaz. A lista 2. sz. tételének cíMLEÍRÁSA pontosítható: az idézett 30–41. lapon lévő fejezet cíME Эрзянь келень сѣрмадомань (орфографиянь) лувтне (норматне), ennek szerzője pedig D. V. Cigankin (nem a később [7] Aleškina rövidítéssel jelölt triász). Meglepő Heikki Paasonen négykötetes nagy mordvin nyelvjárási szótárát az összeállító Kaino Heikkilä családnevénél közölni (a kiadó Martti Kahla vagy pedig a gyűjtő Paasonen vezetékeve helyett). Ugyanitt, tehát Kahla vagy Paasonen neve alatt fel lehetett volna venni a sorozatnak 1998-ban közzétett orosz szómutatóját is (Bd. 5. Russischer Index. 380 l. Helsinki. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 23/5). Ugyancsak e jegyzékbe kíváncoznék egy másik rendkívül érdekes forrás, az elfelejtett és ritkán használatos erza-mordvin szavak tematikus szógyűjteménye (Евгений Четвергов: Сырнень човалят. Стувто-возь ды чуросто вастневиця валт. Саранск 1995. 206 l.). A szerzők által nem idézett régebbi oroszországi lexikográfiai művek jó részét is közli Je. V. Cset-vergov most idézett művének forrásjegyzéke (202–206). Egy hazai kiadványnak legalább a bevezetőjében említést érdemelt volna Budenz József közel másfél évszázados Moksa- és erza-mordvin szótára is (NyK 5 [1866]: 152–238; vö. még: Szilasi Móric Pótlék az erza-mordvin szótárhoz. NyK 24 [1894]: 44–58).

Ezután következik a Tudnivalók a szótár használatához című tájékoztató (7–9). Ebben a szerzők előbb ismertetik – a másik hét új kétnyelvű szótártól eltérően, örvendetes módon – **latin betűs átírásban** közölt mordvin szavak hangjelölési elveit. Az 1993-ban kialakított és – Cigankin fentebb már említett összeállításában – 1995-ben közzétett új mordvin helyesírási normákat követik a szótárszerkesztők a morfématükröztető elv megvalósításában, többek között az össze-tett szavak helyesírását illetően, de – helyesen – zárójelben megadják a cirill betűs írásnak megfelelő, illetőleg a régi helyesírás szerinti alakokat is. A képzett szavak önálló szócikként állnak, az összetettek – legalábbis a szerkesztők szándéka szerint – rendszerint az előtaghoz kerülnek. A betűrendileg más helyen álló változatokra, egyéb összefüggésekre → jelet követő utalások hívják fel a figyelmet. A Rövidítések és jelek címet követően található egyebek mellett a szó-faji, a stílusra vonatkozó és a különféle szaknyelvi szavakat bevezető rövidítések listája (9–10). E jegyzék szerint a szótár az alábbi szakszókincsbe tartozó szava-kat is közöl: anatómia, állattan, csillagászat, matematika, növénytan, nyelvtu-domány, orvostudomány, textilipar (róluk majd részletesebben is szó esik). Az alkalmazott erza-mordvin ábécérend (10) az irodalmi nyelvi fonémákat azok betűrendjében közli.

Maga a – külön cím nélküli – szótári rész (11–360) közel 8000 címszót tartalmaz. A szerzők ugyan a Tudnivalók végén kb. 10 000 erza-mordvin szóról tesznek említést (9) – mivel a szavak közé számítják a szócikkeken belüli szókapcsolatokat, kifejezéseket, példamondatokat is –, de azok végigszámlálása végül is 7926 címszót eredményezett. (A szavak számát részben a sok utalószó miatt, részben – és mindenekelőtt – pedig azért nehéz pontosan felmérni, mert az újabb hasábookban folytatódó szócikkeken belüli mordvin szavak is bekezdés nélkül, kövér betűkkel állnak, és azokat csak némi erőfeszítéssel lehet az önálló címszavaktól megkülönböztetni.) Hogy ez a hozzávetőlegesen 8000 címszó hány szócsaládhoz tartozhat, arról tüzetesebb kutatómunka nélkül csak hozzávetőleges képet kaphatunk. Szűrőpróbaszerűen az *A* és a *K* betűkezdetű címszavakat vizsgáltam meg. Az előbbi esetében az összesen 393 *A*-kezdetű szócikk nagyjából száz (25,45%), az utóbbiében pedig a 1165 *K*-betűs szócikk közel 370 szócsaládot (31,50%) foglalhat magában, és mindez arra mutat, hogy a két betűkezdet alapján a címszavaknak átlagban 28,48%-át teszi ki – legalábbis elméletileg – a szócsaládok száma. Mindez a 7926 címszóra vonatkoztatva több mint 2250 szócsaládot jelent (2256,93), azaz Mészáros és Sirmankina szótára minden valószínűség szerint 2000–2500 szócsaládot foglal magában, az Erdődi – Zaicz-féle szójegyzéknek mintegy a kétszeresét, avagy két és félszeresét. Hogy a szócsaládok számaránya a címszavakéhoz képest a negyed évszázaddal korábban kiadott munkához képest viszonylag alacsony, annak az az oka, hogy egy-egy szócsalád ebben az új szótárban jelentős számú önálló elemmel van képviselve; pl. az *A*-betűs címszavak közül az *al-*: *alo* 'alul; alsó; alatt' családja 23, az *alamo* 'kevés; keveset' 17, az *anok* 'kész' pedig 13 önálló szócikkkel rendelkezik (vö. 14–16, 13–14, 18–19).

A szótárral kapcsolatban az alábbi kérdéseket vizsgálom meg közelebről: 1. a címszavak kiválasztása, 2. a jelentésmegadások, 3. az összetett szavak közlésének módja, 4. a hangutánzó-hangfestő szavak felvétele, s végül 5. a szakszavak kijelölése és problematikája. Az első, a negyedik és az utolsó pontban jelzett feladat elvégzése minden bizonnyal a két szerző együttes munkájának eredménye, a többi pedig nyilvánvalóan Mészáros Edit nevéhez fűződik. Ennek megfelelően a magyar társszerző dolgozta ki a szótárban alkalmazott hangjelölési elveket, és ő valósította meg a címszavaknak kétféle, az új és a régi helyesírási elvekkel történő leírását. – Mindezek után példákat hozok néhány fogalom érdekes, nyelvújítási természetű mordvin nevére.

A címszavak kiválasztása. A fent említett erza-mordvin–orosz szótárak mellett (I. 1., II. 1. a/) a még R. N. Buzakova növénynév-szótára (Тикшень валкс. Сапанск 1996) és Mészáros tankönyvének (Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középfeladókknak. Szeged 1998) szóanyaga alapján készült címszójegyzék kitűnő összeállítás. Az előljáróban már említett módszertani és szerkesztési

elvek úgyszólván hibátlan alkalmazásával Mészáros és Sirmankina munkája a teljes erza-mordvin alapszókincset magában foglalja, és tekintettel van – miként Scsemerova purista szótára is – a régi mordvin elemek és a 20. századi orosz (illetőleg orosz közvetítésű nemzetközi) szavak helyes arányára. A népnevek közül örvendetesen szerepel (187) a *mokšerža* 'mordvin' [mindez például a háromszerzős új finn–erza szótárban (1999, 240 *mordvalainen* a.) elszomorító módon *мордовской, мордовань ломань* alakban áll], és a nyelvrokonok közül meg van említve az *eston* 'észti', a *finn* 'finn', a *mańši* 'vogul' és a *vengra* 'magyar' (76, 79, 176, 347), de a *mańši* helyett véleményem szerint inkább a *maři* 'cseremisiz' népnevet kellett volna ismert okokból a finnugor népnevek közül kiemelni. A szerkesztőkkel ellentétben viszont aligha látjuk szükségét az -*n* képzős melléknévek felvételének, pl. – a népneveknél maradva – a *vet'ken* 'csuvas', *tataron* 'tatár', *šveden* 'svéd', *ńemeceń* 'német' melléknévi alakok (351, 300, 292, 204) a *vet'ke*, *tatar*, *šved*, *ńemeć* főnévi címszavakat követő önálló tételekként elmaradhattak volna. Emellett számos esetben elhagyhatónak vélem az igenevek és a deverbális nomenek önálló címszavakként való szerepeltetését, amennyiben azoknak a jelentése az alapigéből egyértelműen kikövetkeztethető. A szerzők tekintettel vannak – mint írják – a kezdő mordvint tanulókra, hogy ne kelljen nekik „az igék jelentése és a nyelvtan ismeretében következtetni az igenevek és [az] igéből képzett főnevek jelentésére, mivel ezek is nagy számban megtalálhatók a szótárban” (8). Én mégis fölöslegesnek érzem az effajta címszók felvételét: *ecíica* [melléknévi igenév] 'megtöltő, teletöltő, betöltő, megtömő, teletömő, betömő, bemászó, behatoló, beleavatkozó, beavatkozó', *ecééz* melléknévi és határozói igenév 'megtöltött, teletöltött, betöltött, megtömött, teletömött, betömött; megtöltve, teletöltve, betöltve, megtömve, teletömve', *ecéma* [főnévi származék] 'megtöltés, teletöltés, betöltés, megtömés, teletömés, betömés, bedugás, eldugás, behatolás, áthatolás, keresztülhatolás, beleavatkozás, beavatkozás'; vö. *ecems* 'megtölt, teletölt, betölt, megtöm, teletöm, betöm, bedug, eldug, behatol, áthatol, keresztülhatol, beleavatkozik, beavatkozik' (68–69).

A jelentésmegadáások. Az *ecems* igének és névszói meg igenévi származékainak átlagosan mintegy 12 jelentése jelenik meg a fentiekben. Összehasonlítás-képpen: ugyanez az ige '(meg)tölt; bedug; bemászik, [tévesen:] besurran; beleártja magát (más dolgába)' értelmezést kapott az 1974-ben közzétett erza-mordvin–magyar szójegyzékben (Erdődi – Zaicz 22). Úgy gondolom tehát, hogy Mészáros és Sirmankina szótárában a jelentések közlése túlságosan részletező. Az olvasó ezt tapasztalva óhatatlanul a legújabb magyar szinonimaszótárral, a Kiss Gábor főszerkesztésében napvilágot látott *Magyar szókincstár* című művel asszociál (Budapest 1998), hiszen e kétnyelvű szótár az értelmezésekben jelentős mértékben figyelembe veszi az egyes jelentések rokon értelmű megféleléseit is. A rendkívül sok jelentés azonban a szótár használóját elbizonytalaníthatja, a

jelentésárnyalatoknak kétségtelenül igen alapos, tartalmilag kifogástalan közlése tehát véleményem szerint a diáknak inkább árt, mint használ (hacsak nem mordvin műfordítási szemináriumra készül történetesen a hallgató). Befejezésül mindehhez lássunk még egy egzakt adatot: a Mészáros – Sirmankina-szótárnak az *E*-kezdőbetűs anyaga szavanként átlagosan több mint három jelentést tartalmaz (pontosabban: 3,28, amennyiben 208 szóval és 683 jelentésárnyalattal számolunk; hozzátehetjük: az utóbbiak összeszámlálásában is adódnak vitás pontok). Még megjegyzendő: a jelentések tömörítése olykor azzal az eredménnyel is járhat, hogy jelentésként kizárólag magyar köznyelvi szóalakot találhatunk; így például a *nil'evks* 'nyelet, korty' jelentése közül (206) az első, ma nem használatos nyugodtan elmaradhat, emellett lerövidíthető mondjuk az *onava* 'esküvői kibitka (fedeles kocsi /.../)' értelmezése (211) például 'esküvői fedeles kocsi'-ra, és fölösleges a *tet'alem* 'apai név, „otcsesztvo”' második, orosz eleme is (168, 317).

Az összetett szavak közlésének módja. A Tudnivalók-ban írtakkal ellentétben az összetételek, valamint a szöszerkezetek közlésében nem tapasztalhatunk egy- séges megoldást, sőt kétféle helyett a szerzők háromféle lehetőséggel is élnek. Így például a *pekšejozne* 'rézsikló' (pontosabb értelmezéssel l. a nagyszótárban, vö. ERV 1993, 467: *некие эзнэ* 'гадюка (ядовитая змея)') csak a *jozne* 'kígyó' utótag alatt (101; a *pekše* 'hársfa' [223] a. viszont utalás sincs rá), a *rukšnalopa* 'közönséges bojtorján' csupán a *rukšna* 'levél' előtag alatt (254) szerepel, a *pićipalaks* 'csalán, nagycsalán' ezzel szemben két helyütt is: *pićipalaks* (228; de itt miért nem *pići*: *pićipalaks*, ha e szótárban nincs önálló, igenévi *pići*?) és a *palaks* utótag alatt (216; ezúttal az értelmezés nem egyezik pontosan a másik helyen megadottal: az összetétel itt csak szaknyelvi jelentést kapott). Nem érthető továbbá, hogy például a *guj* 'kígyó' alatt van többek közt *inéguj* 'sárkány' (83), de hiányzik mondjuk a *pešksguj* 'rézsikló' (227; erre közelebbről vö. ERV 1993, 475: *неукс гуѣ* 'медянка (неядовитая змея сем. ужей)'). A példák száma szinte tetszőlegesen szaporítható: 1. *ožo* 'sárga' alatt csak az *ožo ved'lukš* '(sárga) tavirózsa' fedezhető fel (215), a jelzőtlen és más, 'fehér tündérrózsa' jelentésű *ved'lukš* viszont sehol másutt, csupán a *ved'* alatt (343); 2. a 'szivárvány' jelentésű összetételek közül csak a *pižemečirke* található meg *čirke* 'ív, körív [stb.]' alatt (58, *pižeme* a. is.: 233), a *puřgiņečirke* viszont kizárólag a most említett összetétel betűrendi helyén (249); 3. *niimiļav* 'lepke, pillangó' alatt van *kapstaņiimiļav* 'káposztalepke' (207), de nincs *keďniimiļav* 'denevér, bögér', ez utóbbi ellenben egyedül a *keď* 'kéz; bőr, héj' címszó alatt bukkan fel (119) (itt pedig jó lett volna *keď*¹ és *keď*² formában a 'kéz', illetve a 'bőr' jelentésű homonímiát jelölni, hiszen a két erza szónak más-más etimológiája van; az eltérést a moksa hangalak jelzi is, vö. M *keď* 'bőr', *käď* 'kéz'); 4. a *šukštorov* 'ribizli, ribiszke' címszó alatt (291) kellene inkább megemlíteni a *ponav šukštorov* '(kerti)egres' jelzős szerkezetet, nem pedig annak jelzőjénél (238); 5.

az *avarož* 'anyarozs' fellelhető *ava* 'nő, asszony; anya' előtagjának (25) és *rož* 'rozs' utótagjának (253) szócikkében is, csak a saját betűrendi helyén nem (pedig az érdeklődő leginkább ott keresné); stb. Summa summarum: a két- vagy többtagú összetételeket véleményem szerint mindenütt két vagy több helyen illet volna közölni, a jelzős szerkezeteket pedig rendszerint (és legalább) a jelzett szavuknál.

A hangutánzó-hangfestő szavak felvétele. Dicséretes módon bőségesen találhatók a szótárban onomatopoetikus szavak. Együttes számuk – a közéjük tartozó igéket figyelmen kívül hagyva – az ötvenet is meghaladhatja; indulat- és gyermeknyelvi szavakkal történő ('(sitty-)sutt', 'puff!', 'zsupsz!'; 'csingilingi', csicsíja[-babája]; stb.) vagy – gyakrabban – körülírással értelmezésük gondos munka. Ide sorolhatók például az alábbi lexémák: *acor-ucor*, *avcor*, *avcork*, *avcor-uvcor*, *avol-uvol*, *baľu-baľu*, *baľa-baľa*, *boldork*, *buľ*, *buldor-galdor*, *buldork*, *buľ-buľ*, *buňk*, *ćap*, *ćar*, *ćator*, *ćator-ćutor*, *ćij*, *ćil'ik-puľik*, *ćirk*, *ćiv'ork*, *ćotor*, *ćutor-ćator*, *ćikor*, *ćold'ěr*, *dubor-dubor*, *d'ěr*, *d'ork*, *gal'd'ěr-gul'd'ěr*, *gubol-gabol*, *jombolk*, *jozmol-jozmol*, *jurk*, *juv-jav*, *juvk*, *kalck*, *kalt-kalt*, *kal'ck-kal'ck*, *lij-laj*, *lij-lij*, *ľibork*, *pold'ěr*, *rovck*, *šotor*, *tock*, *ucor-acor*, *zeľ'k*, [zeľk/zeľt,] *žoj*, *žojk*.

A szakszavak kijelölése és problematikája. A következő szakszócsoportokból közöl terminusokat a szótár (gyakorisági sorrendben; zárójelben a recensens által megállapított szakszósorszám áll): növénytan (205), állattan (155), nyelvtudomány (63), csillagászat (4), anatómia és orvostudomány (2–2), matematika és textilpar (1–1). Mészáros és Sirmankina szótára tehát számításaim szerint 433 *szakszónak jelölt* címszót tartalmaz, vagyis a terminusok a teljes címszóanyag-nak közel öt és fél százalékát (5,46%) teszik ki. Persze egy címszó műszóként való megjelölése egy szótárban sem következetes (nem is lehet az). A jelen műben például akár jogtudományi szakszóként is fel lehetett volna venni a *čumondica* 'ügyész' és a *čumondomaň javol'avtoma* 'vádírat' lexémákat (63–64) – noha mint jogi műszót a mordvinok ma (még?) alighanem orosz jövevényelemet használnak –, és akár néprajzi terminusnak is lehetne tekinteni egy-két hagyományos étel nevét, néhány szokásokra utaló szóelemet. Nagy számban tehát – láthattuk – növény- és állatnevek, valamint nyelvészeti szakszavak fedezhetők fel a szótárban. – A több mint kétszáz *növénynév* túlnyomó többsége mordvin belső keletkezésű szó, rendszerint összetétel vagy származékszó. E munkában az ide sorolható jövevénytyszavak között elenyésző számban vannak kései orosz elemek (mint pl. a *fasol'* '(vetemény)bab' [79] és a *řis* 'rizs' [257]). Feltűnő, hogy olykor két, sőt három szaknyelvi szó is előfordul egy-egy terminus megjelölésére (pl. *pižolčuvto* és *pižolks* 'madárberkenye' [233], *umar'čuvto*, *umarina* és *umar'ks* 'nemesalma' [324]). Meglehetősen gyakran, mintegy két tucatnyi esetben állatnév a többtagú növénynév egyik eleme (pl. *d'igalapa* 'saspáfrány',

ovtoń čurka 'medvehagyma'; vö. *d'iga* 'liba', *ovto* 'medve' [67 és 214]). – Ezzel szemben az összetett állatneveknek az előtagja jó néhány esetben egyelemű növénynév (pl. *kapstańimiľav* 'káposztalepke', *palaksńarmuń* 'vörösbecs'; vö. *kapsta* 'káposzta', *palaks* 'csalán' [112 és 216]). Némely állatnak is lehet két, egymással egyenértékű szaknyelvi neve; ilyen például a *maksaka* és *maksazej* 'vakondok' [174], *maraka* és *marav* 'musli(n)ca' [176], *noronkaj* és *norovžorč* 'pacsirta' [197–198], *pežgata* és *pežgun* 'sarlósfejske' [228], valamint a *piže ožaz* és fejleménye, a *pižaz* 'cinege' [233]. – A nyelvészeti műszavak közül 46 egytagú, 18 pedig többtagú. Az egytagúak kivétel nélkül orosz jövevények, azaz rendszerint orosz közvetítésű nemzetközi szavak. Legalábbis az orosz eredetű egytagúak felvételét azért sem igen értjük, mert a szerzők az előszóban írtak szerint (5) a *mordvin nyelv* tanulását kívánják megkönnyíteni vele (ilyenek pl. a *A*-betűsek közül: *abeššiv* 'abessivus', *ablativ* 'ablativus', *akkuzativ* 'accusativus, tárgyeset' és *allativ* 'allativus' [11, 13, 16]). A többtagú összetételek, illetőleg szintagmák körében viszont mintegy tíz kizárólag mordvin elemet tartalmazó szakszót is találhatunk: *jutaž* / *ńejeń* / *sića škań* 'múlt / jelen / jövő idejű' (104, 203, 264; csak az első van jelölve terminusként), *kemekstaž meřevks* 'állandósult szókapcsolat' (123), *šulmića val* 'kötőszó' (284), *valmeľgaks* 'névutó', *valmeřevks* 'közmondás', *valoń tejevema* 'szóképzés', *valoń jur* 'szó-tő' (333–334); vö. még: *taštomož val* 'elavult szó' (300), *valmoľevks* 'mondat' (333), *vežgeľ* 'nyelvcsap, uvula' (351). Emellett az ún. vegyes (eredeti szóból és orosz jövevényyszóból álló) szintagmák többségének rendszerint mordvin az első, jelzői eleme, például *keľeń osnova* 'alapnyelv' (121–213), *ńevťemań mestoji-meńija* 'mutató névmás' (205), *tarkań obstojaťeľstva* 'helyhatározó' (207, 298), *vejkeń čisla* 'egyes szám' (58, 344), *vide dopoľńeńija* 'tárgy' (66, 351). Szótárunk híven tükrözi az új mordvin kétnyelvű szótárak nyelvészeti szakszókincse terén megindult mordvinosítási folyamatot, igaz, e nyelvújítási kísérletek eleddig tudatosnak aligha nevezhetők, s inkább esetlegesnek mondhatók. A 2000. évi tartui finnugor kongresszuson elhangzott, Raisza Sirmankinával társszerzős előadásunkban a ma jórészt orosz elemekből álló mordvin nyelvészeti terminológiának a maga egészében nemzeti nyelvűvé tételére tettünk kísérletet [a tézisek címe: *Die mordwinische sprachwissenschaftliche Terminologie (Beitrag zur Sprachrettung und -erneuerung)*, az előadása: *Основные способы образования мордовской лингвистической терминологии*; a rendszerezett, teljes szakszóanyag előreláthatólag a debreceni FUD 8., 2001. évi számában olvasható majd].

Néhány fogalom érdekes, nyelvújítási természetű mordvin neve. A többtagú nyelvészeti terminusok a bizonyítékai annak, hogy a rendkívül sok orosz eredetű szakszó mordvin szavakkal történő helyettesítése nem megoldhatatlan feladat. Példaképpen álljon itt szótárunkból egy tucat remekbeszabott (erza-)mordvin szóalkotás: *ańśak čačož* 'újszülött' (tkp. 'alig megszületett' 47), *čavačamo* 'tü-

kör' (tkp. 'arcot megtekintő': *čava* + *varčamo* 51), *eréksija* 'higany' (tkp. 'gyors /aktív ezüst' 74), *ikel'gapača* 'kötény' (tkp. 'elől lévő kendő': *ikele* + *pača* 86), *kukolokšo* 'cikória, mezei katáng' (tkp. 'kakukkstor' 150), *moron poladiča* 'zeneszerző' (tkp. 'zeneszerző, dalszerző' 189), *ožazket'* 'Fiastyúk' (tkp. 'verebcskék' 215), *pazon eramo tarka* 'mennyország' (tkp. 'Isten lakhelye' 220), *pejen pičkavtiča* 'fogorvos' (tkp. 'foggyógyító' 223), *počtoň jažavtiča* 'molnár' (tkp. 'lisztörlető' 235), *salmuksoňzali* 'szitakötő' (tkp. 'túlópó': *salmuks* + *sali(ča)* 259), *veŕkeň komola* '(keskenylevelű) kakukkfű' (tkp. 'csuvas komló' 351). Figyelmet érdemelnek, és akár kereskedelmi szakszóként is értelmezhetők a *pitňe* 'ár, érték' lexémához kapcsolódó szintagmák: *čin pitňe* 'napi ár', *mijemaň pitňe* 'eladási ár', *vejket' pitňe* 'egységár' (232). Örömteli mordvinizmusoknak tekinthetők az orosz eredetű megjelöléseknek idővel talán helyébe lépő, ma még kevesek által ismert hónapnevek is: *jakšamgov* 'január' (tkp. 'hideg hónap' 92), *davolgov* 'február' (tkp. 'hóvihar-hónap' 65), *ejžurgov* 'március' ('tkp. jégcsap-hónap' 71), *čadikov* 'április' (tkp. 'megáradó hónap' 47), *panžikov* 'május' (tkp. 'nyitó hónap' 218), *aštemgov* 'június' (tkp. 'elhelyezkedés-hónap' 24), *međgov* 'július' (tkp. 'méz-hónap' 179), *umargov* 'augusztus' (tkp. 'alma-hónap' 324), *taštamgov* 'szeptember' (tkp. 'begyűjtés-hónap' 299), *ožokov* 'október' (tkp. 'sárga hónap' 215), *suňd'er'gov* 'november' (tkp. 'alkony-hónap' 272), *acamgov* [= *acamokov*] 'december' (tkp. 'szétterítés-hónap' 11) (a *kov'* 'hold, hónap' címszó alatt [146] mutatóban – de némileg ötletszerűen – áll négyüknek a neve; a hagyományos és orosz eredetű hónapnevek listáját l. még Mészáros fentebb már idézett egyetemi jegyzetében is, a 184. lapon).

Befejezésül még néhány olyan apró következtetlenséget említek meg, melyek a műbe utólag behelyezett, négytétéles hibajegyzékben nem szerepelnek. A címszavak között van (még) egy-két hibás, például az *oloža* 'fémmele bevon' (210) hangalakja nyilvánvalóan *oložams* (vö. ERV 1993, 437), a *šintakšis* 'mondattan' (280) terminus pedig persze így, két jésített szibilánssal a helyes. Az értelmezések között az *ejs* névutó '-ban/-ben' jelentése (71) bosszantó elírás '-ba/-be' helyett, és a *rašt'teme* véleményem szerint nem annyira 'íztelen(ül)' (251), hanem inkább 'ízetlen(ül)' szóalakkal adható vissza magyarul. A fölösleges megszorítások, túlmagyarázások közé tartozik a *lembe jono* 'délben (égtáj)' (98, 168) és a *lem'teme sur* 'gyűrűsujj (névtelen ujj)' (169, 272) jelentésének zárójelben lévő része. Meghökkenő az égtájakhoz kapcsolódó lexémák analitikus, összesen legalább hat tételben történő felvétele (az első elemük: *čil'isema* 'napkelte' [56], *čivalgoma* 'napnyugta' [58], *jakšamo* 'hideg' [92], *lembe* 'meleg' [168], *peleve* 'éjfél' [224]). Közülük a legérdekesebb a tér és az idő síkján kifejlődő, és végül azonos, 'dél' jelentést eredményező páros itt következő sorozata: *jakšamo jonks* = *pelevejonks* 'észak', *jakšamo jonksoň* = *pelevejonksoň* 'északi', *jakšamo jono* = *pelevejono* 'északon', *jakšamo jondo* = *pelevejondo* 'északról' és *jakšamo*

jonov = *peľevejonov* 'északra' (92, ill. 224; az utóbbi időhatározói jelentéséhez vö. még: *peľeveň* 'éjféli', *peľevehe*, *peľevet* 'éjfélikor' [224–225]). – A két szerző, valamint Szvetlana Motorkina, a mű lektora derekas korrektúramunkát végeztek: a szótár mordvin anyagában alig fedezhető fel hiba, és – tegyük hozzá – az elírások száma a magyar részekben sem igen haladja meg a fél tucatot.

Mészáros Edit és Raisza Sirmankina erza-mordvin–magyar szótára – talán a részletes elemzésből is kiváglik – igen figyelemre méltó és gondolatébresztő lexikográfiai munka. Minden bizonnyal hasznos segédeszköze lesz nálunk a mordvin nyelvet tanuló diáknak és az azt tanulmányozó oktátónak-kutatónak egyaránt.

Zaicz Gábor

Эдит Месарош: Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке.

Серед 1999. 192 l. (Studia Uralo-Altaica 42)

Mészáros Edit Az erza-mordvin igeképzők címmel 1988 áprilisában védte meg kandidátusi értekezését. E terjedelmes munkának rövidített (de néhol bővített), némileg módosított és idegen nyelvre fordított változata jelent meg most, egy bő évtizeddel később nyomtatásban. Tudjuk, hogy a szerző az erzát és a moksát két külön nyelvnek véli, minthogy a mordvinnak – sajnálatos módon, tehetjük hozzá – két irodalmi nyelve létezik. Mégis, a publikált változat címében is jó lett volna a mordvin szót is szerepeltetnie (akár эрзя-мордовский alakban), mert se szeri, se száma azoknak az olvasóknak és persze könyvtárosoknak, akiknek az erza nép(rész)név nem mond semmit. Nyilván ezért szerepel, némi meglepetésre, orosz helyett német nyelven a cím a mű gerincén: Verbalsuffixe des Erza-Mordwinischen (ezzel viszont nem egyezik a kötet végi összegzés német címe). Arról is van tudomásunk, hogy hosszú ideig lehetségesnek látszott a disszertáció mordvinföldi megjelentetése, és ebből a célból készült a fordítás. A terv meg-
hiúsulása után a rangos szegedi sorozatban látott napvilágot a monográfia, tehát szinte kényszerűségből oroszul, bár így többek közt a mordvinok is hasznosíthatják. A finnugrisztikában oly fontos orosz nyelv ismeretének mára már nálunk is elszomorítóan csekély szintje miatt azonban féltő, hogy a kezünkben lévő könyv az **Oroszországon kívüli** finnugor világban – így Szegeden is – kevésbé lesz használatban, mintha az akár magyarul jelent volna meg. – E recenzió mordvin és magyar szerzője e tényben és az alább következő értékelő megjegy-

zésekben is lényegileg egyetért. Az egész ismertetés összeállítása az utóbb említett (ZG) nevéhez fűződik – aki egyébként egykoron a kandidátusi értekezés egyik opponense volt –, az előbbinek (RS) a nevéhez pedig az ismertetés alapszövege, valamint a könyvben ma ritkának vagy ismeretlennek minősített mordvin szavak jegyzékének a kijelölése.

Az erza-mordvin igeképzőket tárgyaló mű az előszót (7–8) követő alábbi négy fejezetből áll: 1. Bevezetés, 2. Az erza-mordvin ige morfológiája, 3. Az erza-mordvin igeképzők, 4. Összegzés.

A Bevezetésben (9–19) a szerző ismerteti forrásanyagát és munkamódszerét. Hatalmas, mintegy 3800 oldalnyi folklórszöveget vizsgált meg képzéstani szempontból: az „Устно-поэтическое творчество мордовского народа” című, 13 kötetes munka kilenc kötetéből, a nyolckötetes „Mordwinische Volksdichtung”-nak pedig hat kötetéből gyűjtötte összesen 990 000 lexémát kitevő korpuszát. A forrásaiban orosz, illetőleg német jelentéssel ellátott szöveganyag képzett igéit eredetileg magyarul értelmezte igen árnyaltan, és alighanem ennek a fordítása (részben visszafordítása) történt meg a publikált kiadványban. Az 1980-as évek közepén minálunk még kivételes volt a számítógépes munkamódszer alkalmazása; Mészáros munkája e téren úttörőnek mondható: a számítógép az anyaggyűjtésnek, -rendezésnek és -értékelésnek valamennyi fázisában szerepet játszott. Az anyagrendezés egyik eredménye egy közel négyezer szavas jegyzék, melyben többek közt 3567 ige, ezen belül 2915 képzett ige található. Emellett készült nyolc szólista is, melyek közül a szerző – pontosan megjelölve a tartalmukat – a következőket tartja a legfontosabbaknak: 1. Mordvin–magyar igejegyzék, 2. Magyar–mordvin igejegyzék, 3. Az igeképzők jegyzéke, 4. A mordvin igék a tergo jegyzéke, 5. A leggyakoribb mordvin szótárakból hiányzó igék jegyzéke. Közülük többet is szívesen láttunk volna a megjelent változat függelékeként. A szerző a mordvin szóanyagot latin betűkkel, fonematikus átírásban közli, hangjelölési elvei példamutatóak.

„Az erza igeképzők hangalakját az igitőtípusok figyelembevételével kell megadni, azaz aszerint, hogy a valódi képzett igitő magánhangzóra vagy más-salhangzóra végződik-e” – állapítja meg meggyőzően (10). Az igitőtípustól függően a mordvin igeképzők vagy csak mássalhangzóból állnak, vagy pedig mással- és magánhangzóból. Az előbbi esetben a magánhangzónak kötő- vagy előhangzói szerepe van (pl. az *-m-* képző esetében: *veñe-m-e-ms* 'вытянуться' [115, 129]), az utóbbiban a vokális a képző alkotóeleme (pl. a *-le-* képzőben: *kort-le-ms* 'говорить, разговаривать' [62]). Az igeképzők hangalakjának megállapításához, illetőleg a szótő és a toldalék elkülönítéséhez engedhetlenül szükséges az alap- és származéki ige morfológiai elemzése. Az erza-mordvin ige morfológiája című kis fejezetben (20–32) a szerző D. T. Nagykin alapján jellemzi a mordvin igitőveket, és a saját, korábban magyarul, oroszul és angolul

is közzétett kutatásainak figyelembevételével mutatja be mintaszerűen a morfonológiai szerkezeti típusokat (a munkában idézett korábbi publikációinak jegyzéke a monográfia 187–188. lapján olvasható). Az igék két (magán- és mássalhangzós) tőalakja közül az egyik a valódi, melyet a paradigmasor *kritikus* alakjainak feltárásával kaphatunk meg. Ilyen a kijelentő mód 1. múlt idejű indeterminatív ragozásában az egyes és a többes szám 3. személyének az alakja. Például a *kajams* 'dob, hajít' ige esetében a valódi tő magánhangzós (*kaja-s*, *kaja-št*), a *kadoms* 'hagy'-éban viszont mássalhangzós (*kad-s*, *kad-št*). A paradigma kritikus alakjai alapján a szerző az igék morfonológiai szerkezetét illetően hét osztályt különít el. A csoportosítás bonyolultságára utal például a *kad-oms* és a *van-o-ms*, melyek két külön csoportba kerültek: az előbbi valódi tövét tekintve ugyanis mássalhangzós (*kad-*), az utóbbi viszont változó tövű (*van-* vagy *vano-*). Az egyes osztályokba történő soroláskor, a tőtípus feltárásakor Mészáros tekintettel van többek közt a mássalhangzós tő minőségi és mennyiségi tényezőire. Így például azok az igék, melyek a relatív töben *-m-et* tartalmaznak, mássalhangzós tövűek (vö. *sut'a-m-oms* 'вздремнуть' [vö. 129]), amelyek viszont *-č-t*, magánhangzósak (vö. *eče-ms* 'megtölt', *pi-čems* 'főz'). A relatív tő és képző elemzése során a szerző rámutat egy érdekes jelenségre: arra, amikor a tő és a képző között az *a* elem jelenik meg, mely előhangzó soha sem lehet (az erzában ismert módon *o* vagy *e* áll e funkcióban). Ez az *a* a képző alkotórésze, amennyiben a tőhöz nem tartozhat, minthogy az ige nem *a* tövű. Következésképpen a tő és a képző között mutatkozó *a* a képző kezdő hangjának tekintendő (vö. *nej-ems* 'lát' : *nej-av-oms* 'látszik'; de: *kaja-ms* 'dob, hajít' : *kaja-v-oms* 'броситься, кинуться' [139]).

A könyv legtekintélyesebb részét természetesen Az erza-mordvin igeképzők című törzsanyag teszi ki (33–178). Ebben Mészáros a korpusza alapján összeszegtűjtött 36 deverbális és 28 denominális igeképzőt elsősorban funkciójuk, másodsorban a gyakorisági, azaz fontossági sorrend (valamint logikai rend) szerint csoportosítja, olykor a hangalakot, a szerkezetet, illetőleg bizonyos történeti összefüggéseket is figyelembe véve. Az erza képzett igék, mint ismeretes, a cselekvés és az állapot módja, ill. minősége, az alanyhoz és a tárgyhoz való viszonya, valamint az aspektus alapján határozhatók meg (az utóbbi lehet vizsgálható-szenvedő és oksági). A szerző ezt a felfogást pontosított formában fogadja el; véleménye szerint a mordvin igeképzők a következő jelentések szerint különböztethetők meg: a cselekvés tartóssága, gyakorisága, megszakítással történő ismétlődése, folyamatossága, egyszeri volta és kezdete. Az egyes képzőket a szerző sokoldalúan, egzakt pontossággal mutatja be: adatokat hoz használatuk gyakoriságáról, és jellemzi őket funkciójukat illetően. Az igeképzők nagyobb csoportját a deverbális elemek alkotják; közöttük a produktív igeképzők a következők: *-no/-ne-* (*-ne-*), *-na/-na-*; *-še-* (*-če-*); *-le-*; *-kšno/-kšne-* (*-kšne-*); *-je-*

(-aje-, -j-), -ja-; -d-/d'- (-ad-/ad'-), -de-, -da-/d'a-; -t-/t'- (-at'-), -ta-/t'a-; -st-/st'-, -sta-/s't'a-; -vt-/vt'- (-avt-/avt'-). A deverbális képzők egy része nem ismeretes a korábbi nyelvészeti szakirodalomban; Mészáros publikációiban jelentkeznek elsőként az alábbiak: -t'ne-/t'ne- (50), -t'le- (67), -ks'ne- (87), -n'd'- (88), -dna-/d'ña- (89), -ld(a)-/l'd'(a)- (90), -zd(a)- (90), -žd-/žd'- (91), -šta- (126), -čta-/č't'a- (128). A denominális igeképzők közül a következők szintén csak a szerző műveiben nyertek korábban említést: -inza- (163), -dna-/d'ña- (171), -žd- (173), -r'd'-/rda- (173), -ča- (176), -no-/ne-, -ña- (176), -kšno-/kš'ne- (177), -ks'ne- (178).

A mordvin igék közismerten sokjelentésűek. Mészáros a tőigéknek és a képzett igéknek az alapjelentésükön kívül rendszeresen közli számos jelentésárnyalatát is. Mindez gondos munkára vall, viszont ez az eljárás jó néhány esetben megnehezíti az ige tulajdonképpen (= fő) jelentésének a felidézését, azaz volta-képpen az ige azonosítását. Mindezt az alábbi szóanyaggal kívánjuk alátámasztani (RS példái és érvelése alapján):

1. A *čil'ñems* 'визжать, жеманничать' igét (42) a szerző a *čil' čil'* hangutánzó szóalakból magyarázza ('звукотрапезация, выражающее питание, повизгивание'). Ezek a jelentések azonban nehezen egyeztethetők össze, mind a cselekvést végző alany, mind pedig a cselekvés eredményét illetően is. A legújabb erza–oroszl nagyszótárban ([most és a későbbiekben is:] ERV 1993) a *čil'ñems* ige jelentései a következők: '1) чирикать, щебетать, 2) жеманиться, 3) брызгать (водой)' (i.m. 726). Jelentésbeli egyezés csak töredékeiben mutatkozik. Ennélfogva jó lett volna a 'визжать' jelentést példamondattal megvilágítani (miként az az előbb említett szótárban is történik az első két jelentést illetően).

2. A 'мурлыкать, ворчать, стонать, вздыхать' jelentésben megadott *marnoms* a macska dorombolását kifejező *mur mar* hangutánzó töre vezethető vissza (43). Az ige két utolsó jelentése azonban bizonyító anyag híján nem meggyőző. A szótárban e szó általában 'ворчать' jelentésben áll (vö. ERV 1993, 363).

3. A *jankšems* 'разбивать, разрушать; сомневаться, сожалеть, переживать' a *jangams* 'растереть, натереть (кожу), разбить, разрушить' származékaként szerepel (55). Ezúttal két szó keveredett össze: a *jankšems* 'раскаиваться, сомневаться, переживать' (ERV 1993, 803) és a *jangams* 'разрушать, ломать, разбивать; stb.' ige (ERV 1993, 802) gyakorító igeképzős *jangšems* származéka. (Hasonló a helyzet a helyesen *varš'iams* hangalakú 'посмотреть' [de: *varšakšnoms* stb. 'смотреть, продовать' 74, 3.1.9.73] és a *varčams* 'достать; испробовать; stb.' esetében, melyek a 42. lap első sorában egy ige alakváltozataiként állnak.) Ismételten bebizonyosodik: jó volna minden egyes jelentést példával illusztrálni.

4. A *suřijakšnoms* 'измочаливаться, разлезаться, расползаться' (85) vagy például az *aznoms* 'обещать, наобещать, посвящать, поклинать' (38) képzett igék esetében az anyanyelvi olvasó némi tünődés után általában megérti, miről

is van szó. Amennyiben azonban a vizsgálódó külföldi, akkor az efféle igejelentéseket szövegösszefüggés (és például gyakran az alany vagy a tárgy ismerete) nélkül bizony szinte képtelen megragadni.

Nagy értéke a munkának, hogy szerzője felsorol ma ritkán használatos erza igéket, és ezzel mintegy életre kelti őket (a legfontosabb mordvin szótárakban ezek nem, illetőleg nem ebben a jelentésben szerepelnek). Igaz, ezáltal rendkívül gyakori és igen ritka igék kerülnek a betűrendben egymás mögé, vagyis a szavak ismertsége, társadalmi értéke, egyáltalán: megléte vagy kihalt volta nem esik elbírálás alá. Mészáros 5. sz. listája 1587 ma nemigen ismert, illetőleg alig használt szót tartalmaz. Minden bizonnyal ezek közé tartozik az alábbi mintegy hatvan lexéma:

aštokšnoms 'жить, пожить' 72 (*aštoms* 'жить' 37; ma az *aštėkšnems* él a képzett ige jelentésében);

čileďems 'избить прутом' 102 (mai elsődleges jelentése: 'чирикать, щебетать': ERV 1993, 725);

čiporďems, *čipolďems* 'пищать' 108;

čuknoms 'пищать (о птенцах), кудахтать, клохтаться' 42;

čarťams 'известить, сообщить, оповестить' 115, *čarťnems* 'извещать, оповещать' 47 (vö. *čarkodems* 'понять, догадаться' 115);

čikstomoms 'рассветать, рассвести' 160 (*či* 'солнце, день' 160);

čirvoldoms, *čiroldoms* 'хромать, ковылять' 172 (*čir* 'кривой, косой, крутой' 172);

čourdams, *čovordams* 'смешать, размешать' 167, *čourdavoms* 'смешаться' 142 (*čovor* 'вместе, совместно, смешанно' 167; a *čovordams* és a *čovordavoms* ma 'замесить', ill. 'замеситься' jelentésben él: ERV 1993, 753);

čuvaňtoms 'потухнуть, погаснуть' 89;

dumardams 'думать, придумывать' 92 (*dumams* 'думать' < or *думать* 'ua.' 92);

digoldoms, *digoldoms* 'пуститься бежать (с топотом)' 104, *digolnams* 'ua.' 45;

erğedems 'обрадоваться' 103, *erğeloms* 'радоваться' 63 (az utóbbi igealak ma nem mondható általános használatúnak, bár az ERV 786 nem jelzi nyelvjárási voltát);

eskerďems 'следовать, слушаться' 109;

eštakšnoms 'согревать, нагревать' 80 (vö. *eždėkšnems* 'ua., греть': ERV 1993, 771) (*eždems* 'греть, согреть', *ežems* 'согреться, нагреться, пригреться' 105);

idėrdems, *idėrdams*, *idėrdams* 'смести, оттолкнуть, отказаться' 105 (*idėrams* 'сметать, отталкивать, отказываться' 105);

ivarđkšnems 'мыться, умываться' (vö. *jovardoms* ↓) 79;

jakštėrdems 'краснеть, шить красной ниткой' (*jakštėre* 'красный') 167;

jauždoms 'расширяться, разделяться' (*javoms* 'делить, выделить, разделить, отделить, отличить, отделиться') 91;

jovardoms 'прополоскать' 107 (*jovafems* 'полоскать, споласкивать' 96; vö.

ivarđkšnems ↑ 79, vö. még: *ivarđoms* 'облиться, сполоснуться': ERV 1993, 201);

juvadems 'подскачить, выскочить' 104, *juvaňdams* 'ua.' (vö. a *juv juv* hangutánzó tövet) 89 (elsődleges jelentése: 'крикнуть'; a moksából került az erza nyelvjárásokba, vö. *juvadems* 'ua.; позвать, окликнуть': MRV 1998, 909);

kamžoldoms 'чавкать, есть' 105;

karodňams 'закупориться, заткнуться, оглохнуть' 89, *karoštoms*, *karaštams* 'ua.' 127;

kirgaldakšnoms 'широко раскрывать глаза, выпучиваться' 81, *kirgaldoms*, *kirgaldams* 'широко раскрыть глаза, выпучиться' 87, 90;

košardoms 'принудить, впрячь в работу' 105;

krokšnoms 'каркать (о вороне)' 43;

- l'engekšhems* 'отделиться в результате подгорания (о корке пирога и т.п.)' (*l'enge* 'лыко') 177–178;
- mařidems* 'страдать, болеть, нездоровиться, плохо себя чувствовать' (vö. *mařams* 'слышать, услышать, ощутить') 107;
- mašleřems* 'гибнуть, убивать' (*maštoms*, *maštams* 'убить, уничтожить, лишить, кончиться') 120;
- meľčkadoms* 'иметь желание, хотеть' 158, *meľčkaľems* 'ua.' 66 (*meľ* 'желание, настроение, мысль, мнение' 158);
- narinzams* 'зарасти / покрыться травой' 163 (*narijams* 'ua.' < *nar* 'трава' 162);
- naruštams* 'удалить, устранить, отбросить в сторону' 115;
- norgokšnoms* 'глотать, похевывать, лакать' (*norgoms* 'глотнуть, хлебнуть') 71 (vö. *norgoms* 'ударить': ERV 1993, 417);
- ňikstekšnems* 'жениться' 85, *ňikštems*, *ňikstems* 'женить, жениться' (*ňi* 'жена') 174;
- ňizakadoms* 'оскалиться' (*ňizaňa* 'оскаленный') 154 (vö. ↓);
- ňižilňams* 'оскаливаться, скалить' (*ňižil'gavtoms*, *ňižel'gavtoms* 'оскалить'; vö. a *ňižil'ňižil'* hangutánzó tövet) 45 (vö. még: ↑);
- pejďelgadoms* 'засмеяться, улыбнуться' 133 (*pejďems*, *pejeďems* 'смеяться, улыбаться' < *pej* 'зуб' 167);
- pižedems* 'вышить зеленым' (*piže* 'зеленый') 167;
- rukšnoms* 'дрожать' (vö. a *rukšt* hangutánzó tövet) 43;
- seňedems* 'посинить, сделать / вышить синим' (*seň* 'синий') 167 (vö. *seňeždems* 'синеть': ERV 1993, 631);
- siřemems* 'накалиться' 129, *siřťems*, *siřťams* 'калить, ударить' 114 a *siřemems* fő jelentése: 'сильно гореть, пылать; разгореться': ERV 1993, 629);
- šangorsňems* 'заставлять торчать, тарашить, выпучивать' (*šangora* 'болезненный, лохматый, косматый, ошетиненный') 49 (vö. *šangordoms* 'скрипеть, печалиться': ERV 1993, 639);
- šečkalẽms* 'иметь желание, хотеть' (*šeďej*, *šeď* 'сердце') 66;
- šeřťams* 'высмеять, издеваться, насмехаться' (vö. *šeřgedems* 'крикнуть, созвать') 115;
- šijadňems* 'заставлять серебриться (о глазах), завидовать, жадничать' 49 (*šijadoms* 'серебриться (о глазах), завидовать, жадничать' < *šija* 'серебро') 168;
- šaškordoms* 'тереть' 109;
- tulnoms* 'колебаться, мешкать' (*tult talt* 'повод, причина') 41;
- tagardakšnoms* 'тягаться' 81, *tagardams* 'ua., состязаться' (< ог. *тягаться* 'ua.') 92;
- tejeřems* 'сделаться, стать, превратиться, образоваться' (*teřems* 'сделать') 118;
- ucordams*, *ucurdams* 'погладить, утереть, обтирать' (vö. az *ucor ucor* hangutánzó tövet) 106 (az *ucordams* ige ma 'украсть, ударить, убежать' jelentésű: ERV 1993, 702);
- uruštams* 'уменьшить, ослабить' 115;
- uskoldakšnoms* 'увеличивать' 81, *uskoldams* 'увеличиться' 90;
- ušanťams* 'бросить (в сон)' 89;
- vateředems* 'ныть, хныкать, охать' 109 (a mai, egy nyelvjárásból ismert *vateředems* jelentése: 'выстирать плохо, кое-как': ERV 1993, 112);
- važadems* 'приблизиться, последовать, подвинуться, проникнуть' 104;
- vižňems*, *vižnoms*, *vižnems* 'шуметь, выть, бушевать' (vö. a *viž viž* hangutánzó tövet) 44, *vižodems* 'шуметь' 108;
- zeřadems* 'грянуть (о звуке)' 96, 'грохотать' 108, *zeřajems*, *žeřajems* 'грохотать, греметь, трести' (vö. a *zeř zeř* hangutánzó tövet) 96;
- zveřkajems* 'сверкать, искриться' (vö. a *zveřk zveřk* hangutánzó tövet) 96.

A monográfia példamondatokat csak kivételes esetekben közöl. E sajnálatos tény a szerző azzal tetézi, hogy a korpuszában szereplő szóanyagnak úgyszólván soha sem adja meg a forrását – noha az imént láthattuk: az igéknek nem csekély hányadát ma a mordvinok nem, illetőleg csak más jelentésben (olykor esetleg más képzővel) ismerik –, ezáltal az általa felsorolt képzett igék hangalakja és különösképpen a jelentése a megfelelő szövegösszefüggésben vissza sem kereshető, nem ellenőrizhető. Filológiai szempontból ez a nagyszabású mű egyik nagy hiányossága.

A munka Összegzése (179–184) többek között közli az erza-mordvin igeképzők gyakorisági statisztikáját. Érdekes képet mutat a deverbális és a denominális igeképzők összesített jegyzéke (a képzőket a szemléltetés végett táblázatosan adjuk meg, de alakjukat némileg leegyszerűsítve említjük).

együttes szám:		%	ebből:	
			deverbális (%)	denominális (%)
-kšne-	655	22,46	651 (99,39)	4 (0,61)
-ne-	448	15,36	437 (97,54)	11 (2,46)
-d'-	432	14,81	323 (74,77)	109 (25,23)
-v-	417	14,30	413 (99,04)	4 (0,96)
-vt-	410	14,06	396 (96,59)	14 (3,41)
-t-	248	8,50	182 (73,39)	66 (26,61)
-še-	183	6,27	183 (6,27)	– –
-gad-	165	5,66	63 (38,18)	102 (61,82)
-je-/ -ija-	125	4,28	74 (59,20)	51 (40,80)
-le-/ -la-	107	3,67	103 (96,26)	4 (3,74)
-st-	106	3,63	97 (91,51)	9 (8,49)
-a-	90	3,08	12 (13,33)	78 (86,67)
-m-	60	2,05	22 (36,67)	38 (63,33)
Ø	59	2,02	– –	59 (2,02)
-lgad-	54	1,85	4 (7,41)	50 (92,59)
-kst-	50	1,71	31 (62,00)	19 (38,00)
—	3609	123,71 [!]	2991 (82,88)	618 (17,12)

Az erza-mordvin igeképzők gyakorisági statisztikája

Az összefoglalásban a szerző arra is rámutat, hogy az erza-mordvin deverbális igeképzőknek közel 60%-a, a denominálisoknak pedig 75%-a deverbális és denominális funkcióban egyaránt állhat. Ezzel kapcsolatban bizonyára tanulságos lett volna felvetni az ősi mordvin nomenverbumok kérdését, még ha azok létével kapcsolatban szkeptikusak volnánk is.

A könyv rövidítés- (185) és irodalomjegyzékkel (186–190), valamint német nyelvű tartalmi összefoglalóval (191–192) zárul. Az irodalomjegyzék meghökkenítő módon egységes (latin) betűrendben közli a latin és a cirill betűs műveket, de az eljárás így sem következetes (például az ЭPC megelőzi Erdődít, az Erdödi – Zaiczot és az ЭПБ-t, Себебренников művei pedig Simonyi munkáját és a SKES-t). A munka legvégén állhatott volna egy betűrendes igemutató – sőt esetleg egy hasonló (vagy a tergo) képzőmutató is –, mely annak használatát nagymértékben megkönnyítené. A rendszerint decimális osztályozás szerint történő utalások alkalmazásában van logika és rendszerszerűség, de lapszámot jelző index nélkül egy-egy összefüggés nyomon követése rendkívül nehézkes. A szómutató elmaradását tartjuk Mészáros képzőtanulmánya másik nagy hiányának.

Mészáros Edit hosszú évek kitartó munkája során, hatalmas kiterjedésű folklóranyag feldolgozásával összegyűjtötte, rendszerezte, s – a töigéknek és származékaiknak tüzetes tanulmányozása révén – törvényszerűségeikben és sajátosságaikban feltárta és jellemezte az erza-mordvin igeképzőket. Igei példanyagának magyar nyelvű értelmezését, az adatoknak egymásra történő utalását rendszerint következetesen és nagy műgonddal végezte el. Gazdag mordvin anyagát kitűnő kombinatív és logikai készséggel helyezte el és magyarázza dolgozatában, ezáltal létrehozta az erza-mordvin igeképzés minden eddiginél gazdagabb gyűjteményét. A munka orosz nyelvű fordítása kitűnő. A sajtóhibák száma elenyésző. (Csak egyetlen értelemzavarót találtunk: a 119. lap 2. bekezdésének 4. sorában 'согласной основой' helyett 'гласной основой' volna a helyes.) Véleményünk szerint a szövegekből nyert képzett igék nagy gyűjteményét a szerzőnek egy majdani tanulmányában érdemes volna szembesítenie Paasonen új, négykötetes mordvin nyelvjárási szótárának és az új – többször említett – erza-mordvin–orosz nagyszótárnak ugyancsak gazdag anyagával. A továbbiakban pedig értelemszerűen kíváncsúnak látszanék a moksa nyelvjárási anyag feldolgozása és értékelése révén az **egész mordvin igeképzőrendszernek** a mélyreható, egybevető vizsgálata. Mészáros munkája nemcsak morfonológiai és képzéstani szempontból tartalmaz fontos új megállapításokat, hanem etimológiai vonatkozásokban is. A monográfia némely hiányosságai ellenére is jelentős mértékben gazdagítja a mordvin nyelvtudományt.

Raisza Širmankina – Zaicz Gábor

Újdonságok Jugriából

Az utóbbi tíz évben öröndetesen megsokasodott az obi-ugor tárgyú kiadványok száma. A korábban szinte egyeduralkodó leningrádi és moszkvai kiadók mellett megjelentek a helyi vállalkozások, s nemcsak az egyetemi városokban (Tomszk, Jekatyerinburg) és a nagyobb közigazgatási központokban (Tyumeny, Tobolszk) élénkült meg a könyvkiadás, hanem egyre gyakrabban lehet találkozni hanti-manszijszki, szurguti, nyizsnyevartovszki kötetekkel. A pezsgő tudományos élet központja, a gyűjtő- és a feldolgozó munka egyik összefogója az 1991-ben alakult hanti-manszijszki intézet (Az obi-ugor népek újjászületésének tudományos kutatóintézete), melynek vezetője 1998-ig E. A. Nyomiszova volt, utóda M. A. Lapina. A kiadványok fejlécei alapján arra lehet következtetni, hogy a központi intézetnek van néhány fiókinézete, laboratóriuma, archívuma, de az ezek közti viszonyt igazán csak a helybeliek ismerik. A szerzők többsége helyi osztják, vogul, nyenyec vagy komi, olyan szakember, aki tudja anyanyelvét, első kézből szerzi ismereteit, ezért kíváncsatos lenne, hogy munkáik széles körben ismertté váljanak, eredményeik beépüljenek a nemzetközi tudományosságba.

Amennyire öröndetes az új kiadványok megjelenése, annyira problematikus a beszerzésük. Tudomást szerezni is nehéz róluk, hát még megrendelni. Csak személyes kapcsolatok révén, a helyszínen járva, vagy az onnan érkező vendégektől lehet megkapni a köteteket, s az is esetleges, hogy éppen mit. Az alábbiakban közreadom azoknak a kiadványoknak a listáját, melyek részben a saját birtokomban vannak, részben az ELTE Finnugor Tanszékének könyvtárában. Az összes megjelent műhöz képest ez a mustra bizonyára hiányos, de remélhetőleg sokak számára újdonságokat is tartalmaz. Az alább felsorolt könyvek közös jellemzője, hogy mindegyiket a kezemben fogtam, s a későbbiekben is fellelhetők lesznek Magyarország határain belül. A vékonyka füzetektől a keménykötésű könyvekig, az ismeretterjesztő brossúráktól az iskolai tankönyveken keresztül a komoly tudományos művekig sok minden megtalálható e felsorolásban, de nem akartam valamilyen önkényes szempont alapján válogatni közülük, hiszen nem tudhatom, hogy éppen melyik információ érdekli a kedves olvasót. Mivel a lista meglehetősen hosszú, részletes ismertetést nem írok minden egyes kötetről, csak témakörönként csoportosítva röviden jellemzem őket.

I. Néprajzi, történelmi tanulmánykötetek, monográfiák

1. Е. И. Ромбандеева, История народа манси (вогулов) и его духовная культура. Администрация Ханты-Мансийского автономного округа. Научно-исследовательский институт социально-экономического и национально-

культурного возрождения обско-угорских народов. „Северный дом” Северо-сибирское региональное книжное издательство, Сургут 1993. 208 с.

Rombangyejevának ez a könyve feltehetőleg sok érdeklődő szakember kezébe eljutott, hiszen tízezres példányszámban jelent meg. Az első, igen adatgazdag részben a szerző összefoglalja mindazt, amit a vogulok, elsősorban a szigvai vogulok világképéről, hitvilágáról, szokásairól tud. Felsorolja a különböző rendű és rangú bálványszellemeket, kultikus helyükkel és attribútumaikkal együtt, a vogul családneveket és etimológiájukat, a születéssel, a halállal és a medvekul-tusszal kapcsolatos szokásokat. Következtetéseivel csak akkor lehet vitatkozni, amikor a folklór szövegeket a vogul történelem közvetlen forrásaiként értelmezi.

A második rész szövegközlés: egyrészt saját gyűjtéseit közli, másrészt egy hosszú regét a föld teremtéséről. Forrásként „Kannisto – Liimola folklórkiadványát” jelöli meg, de a rege valójában Munkácsi Bernát gyűjtése (VNGy I: 1–32.) A szövegeket a szerző cirill betűs átírásban és orosz fordítással közli. A 6. számú, a *por*-asszonyról és a *mos*-asszonyról szóló hosszabb mesét Rombangyejeva elmondta Kálmán Bélának, ő is megjelentette (Wogulische Texte... 58–66.), így van két összehasonlításra alkalmas szövegünk.

2. П. Е. Шешкин – И. Д. Шабалина, Мансийские орнаменты. Просвещение. Санкт-Петербург 1994. 80 с.

Az 1981-ben elhunyt berezovói autodidakta művész, néprajzos, Pjotr Seskin hagyatékából kiadott album, melyben több mint 200 vogul díszítő motívum szerepel vogul névvel együtt. Néhány használati tárgy, ruhadarab, lábbeli rajza is található a nagyalakú füzet végén.

3. В. М. Морозов – С. Г. Пархимович – А. Т. Шашков, Очерки истории Коды. Администрация Ханты-Мансийского автономного округа. Уральский государственный университет. Научно-производственное предприятие „ВОЛОТ”, Екатеринбург 1995. 192 с.

A Hanti-Manszijszki Autonóm Körzet fennállásának 65. évfordulójára jelent meg ez a könyv, mely a Kodai voloszty (az Alsó-Ob vidéke) történetét foglalja össze a kezdetektől a 20. század elejéig. Az első, őstörténeti, és korai történeti fejezeteket a jekatyerinburgi egyetem régésze, V. M. Morozov írta. Az Ob-vidék betelepüléséről, a komik beköltözéséről Sz. G. Parhimovics, a hanti-manszijszki helytörténeti múzeum igazgatója írt. A három utolsó fejezetet A. T. Saskov jekatyerinburgi történész jegyzi. Ezekben az orosz hódítás állomásait tárgyalja, s benne részletesen leírja a Troickij kolostor sorsát attól kezdve, hogy felépült az obi-ugorok egyik fontos kultikus helyén, addig, hogy a harmincas években lerombolták. A könyv inkább ismeretterjesztő, mint szigorúan vett tudományos

munka. Erre utalnak a fejezetek élén álló irodalmi-népköltészeti idézetek, az elbeszélő stílus, valamint a jegyzetek és hivatkozások hiánya.

4. Народы Северо-Западной Сибири. Выпуск 1. Редактор: Н. В. Лукина. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. Издательство Томского университета, Томск 1994. 137 с.

5. Народы Северо-Западной Сибири. Выпуск 2. Редактор: Н. В. Лукина. Окружная лаборатория этнографии и этнолингвистики Ямала. Издательство Томского университета, Томск 1995. 216 с.

6. Народы Северо-Западной Сибири. Выпуск 3. Редактор: Н. В. Лукина. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. Издательство Томского университета, Томск 1996. 80 с.

A Tomszki Egyetem néprajz professzora, a jelenkori obi-ugor tudományosság egyik fő szervezője, N. V. Lukina hozta létre ezt a sorozatot. Célja, hogy az újonnan alakult kutatócsoportok, laboratóriumok többségükben vogul, osztják, nyenyec nemzetiségű munkatársai beszámolhassanak kutatásaikról. Az első kötet szerzői a következő városokat-falvakat képviselik: Hanti-Manszijszk, Kazim, Szalehard, Belojarszkij, Novij Tergiz, Tomszk. A második kötetben Hanti-Manszijszk és Szalehard mellett Novoszibirszk és Ovgort neve jelenik meg – és Groningené, mert Honti Lászlónak egy, a vahi osztják nyelvjárásról írt tanulmányát is közölték. A harmadik kötetben publikálók többsége hanti-manszijszki – valamint Brigitte Schulzénak az osztják poliszémiáról írt egyik tanulmánya is itt jelent meg.

A cikkek többsége néprajzi-folklorisztikai anyag közlése olyanok tollából, akik maguk is benne élnek a hagyományban, ismerik a nyelvet, saját lakóhelyükön, rokonaik körében gyűjtenek, tehát megbízható adatokkal rendelkeznek. Itt publikáltak először azok, akik néhány év alatt anyagukat önálló köteté szerkesztették össze, mint M. A. Lapina és a Moldanov-házaspár (vö. **9, 10, 11.**). Kisebb számban etnopedagógiai, történelmi, szociológiai írásokat is lehet olvasni, s néhány nyelvészeti közleményt, pl. Z. I. Randimova lexikológiai cikkeit (1/113–119, 2/43–48), M. I. Cseremisizina és V. N. Szolovar tanulmányát az osztják hasonló szerkezetekről (2/23–39), vagy A. D. Kakszin tanulmányát az osztják modalitás kérdéséről (3/41–49).

Lukina egyébként korábban többször szólt a szovjetunióbeli ob-ugristáknak arról a hiányosságáról, hogy nem eléggé ismerik a magyarok és finnek gyűjtötte folklór anyagot, s ezt nem is tudják beépíteni kutatásaikba. A hiányosság pótlására jelentette meg mítosz- és mesegyűjteményét, melynek válogatásában és fordításában Schmidt Éva is segítségére volt (Мифы, предания и сказки хантов и манси, Наука, Москва 1990.), valamint lefordította Karjalainen: Die Religion der Jugra-Völker c. háromkötetes művét (К. Ф. Карьялайнен: Религия

югорских народов. Пер. с нем. Н. В. Лукиной. 1–3. Издательство Томского университета, Томск 1994–1996. Т. 1. 1994. 152 с.; Т. 2. 1995. 284 с.; Т. 3. 1996. 264 с.).

Itt említem meg, hogy az orosz gyakorlatban kétféleképpen használják a ханты népvét. Némelyek ragozhatatlan szónak tartják, ugyanúgy, mint a манси népvét, mások (elsősorban Lukina és köre) ragozzák, és így pl. a szó GenPl alakja хантов lesz.

7. История и культура хантов. Редактор: Н. В. Лукина. Окружная лаборатория этнографии и этнолингвистики Ямала. Издательство Томского университета, Томск 1995. 163 с.

Míg a fentebb bemutatott gyűjtéletes kötetek kisebb tanulmányokat közöltek Észak-Nyugat-Szibéria népeiről, a jelen kötetben Lukina szerkesztőként egyetlen nép, az osztják történelmét és kultúráját igyekszik átfogóan bemutatni. A hat tanulmány szerzői a szakma elismert művelői. A tartalom: Etnogenezis (V. I. Molodin), A hitvilág és a szokások kutatásának története (N. V. Lukina), A halászat és a vadászat világnézeti aspektusai (V. M. Kulemzin), Társadalmi berendezkedés a 17–19. században (E. P. Martinova), A metrika alapjai az északi osztják énekes művészetben (Schmidt Éva), 20. századi festők és szobrászok (N. N. Fedorova). A felsorolt tanulmányok közül Schmidt Évát emelem ki, akinek gondolatait részben megismerhettük az Austerlitz-émlékkönyvbéli rövid közleményéből (NyK 91: 181–194). Most még nyilvánvalóbbá vált, hogy teljesen új alapokra helyezte az osztják verstani kutatásokat. Eredményei nemcsak a verstan új korszakát nyitják meg, hanem az osztják irodalomra is hatással vannak: a fiatalok Schmidt Évától tanulják meg, hogy kell osztják verset írni, s válnak tudatos költővé (vö. 19.).

8. А. П. Зенько, Представления о сверхъестественном в традиционном мировоззрении обских угров. Наука, Сибирское предприятие РАН, Новосибирск 1997. 155 с.

A Tyumenyi Egyetem fiatal kutatója a nyomtatásban megjelent és archív anyagon kívül számos expedíción gyűjtött adatokat monográfiájához: a jugani, a szalimi, a felső-pur-vidéki és az obi hantik között, a szigvai manysik és komik, a kondai manysik, meg a színjai hantik között. Könyvét két nagy fejezetre osztja: a természet az obi-ugorok világnézetében (ezen belül beszél a természetfeletti erőkről, az élő és élettelen világról, valamint a kultikus cselekményekről); az ember és helye a világban (itt van szó az élet állomásairól a születéstől a halálig).

9. М. А. Лапина, Этика и этикет хантов. Издательство Томского университета, Томск 1998. 115 с.

A hanti-manszjiszki intézet jelenlegi igazgatója monográfiájában az erkölcsi normák és viselkedési szabályok feltérképezésére vállalkozott. Háttérül fel kellett rajzolnia a hantik világképét, benne az ember helyét, szociális és családi viszonyait. A kívülálló számára érthetetlen tilalmak logikus rendszert alkotnak a könyvben. Izgalmas és tanulságos olvasmány nemcsak elméleti szempontból, hanem azoknak is, akik hagyományos hanti közösségbe készülnek látogatni. Sok új információt találhat az is, aki úgy véli, van már némi fogalma az osztják illemszabályokról. Én például most tudtam meg, hogy a hantik csak a legközvetlenebb családtagjaikkal veszekedhetnek.

A szerző gyakran használ osztják kifejezéseket, s a könyv végén ezeket külön szójegyzékben gyűjtötte össze.

10. Т. А. Молданова, Орнамент хантов Казымского Приобья: семантика, мифология, генезис. Комитет по делам малочисленных народов Севера администрации Ханты-Мансийского автономного округа. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. Издательство Томского университета, Томск 1999. 261 с.

11. Тимофей Молданов, Картина мира в песнопениях медвежьих игрищ северных хантов. Комитет по делам малочисленных народов Севера администрации Ханты-Мансийского автономного округа. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. Издательство Томского университета, Томск 1999. 261 с. 142 с.

A „Jugria megmentése” társaság tízéves jubileumára jelent meg a társaság két aktivistájának, a Moldanov-házaspárnak egy-egy kötete. Tatjana Moldanova nemcsak közösségi ünnepek szervezésében jeleskedik, hanem Lukina aspiránsaként összegyűjtötte a Kazim-vidéki díszítő motívumokat. Elemzéseiben a díszítőelemek mitológiai jelentését is feltárja. Kutatásait az osztjákok egyéb csoportjaira és a vogulokra is kiterjesztette. A motívumok nevének felsorolása nyelvészeti szempontból is forrásértékűvé teszi a kötetet.

Тимофей Молданов az utóbbi években szervezett kazimi és polnovati medvé-ünnepek részletes leírásával gazdagítja a néprajzi irodalmat. Külön értéke a könyvnek néhány, a függelékben orosz fordításban közölt ének magyarázatokkal, a személy- és helynevek, speciális kifejezések szótára s az istenek rendszerének leírása (a juilszki és a polnovati változat nem egyezik).

12. А. А. Дунин-Горкавич, Тобольский Север. Этнографический очерк местных инородцев. Том 1. С-Петербург 1904., Либерея, Москва 1995. Том

2. Тобольск 1910., Москва 1996. Т. 3. Тобольск 1911., Москва 1996. 281+78, 353+57, 140+51 с.

A századelőn megjelent igen alapos, háromkötetes néprajzi-történelmi-szociográfiai munka reprint kiadása.

II. Nyelvészeti kiadványok

13. Е. И. Ромбандеева, Фонетические и грамматические процессы в современном мансийском языке. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. ИКАР, Москва 1996. 90 с.

Je. I. Rombangejeva, az oroszországi vogulisztika legképzettebb, legnagyobb hatású és máig aktív képviselője a legutóbbi idők változásait rögzíti rövid összefoglalásában. A mai vogul nyelv az északi dialektust jelenti, mivel a többi nyelvjárás beszélői már eloroszosodtak. Az északi nyelvjárás tájszólásai: felsőlozvai, felső-, közép- és alsó-szoszvai, szoszva-torkolati azaz obi és szigvai. A szerző pontosan megrajzolja a tájszólások határát, felsorolja a még létező vogul falvakat (az orosz és vogul helynevekkel együtt), rövid történeti, néprajzi leírást ad, s kitér az identitás kérdésére is, azaz, hogy mely népcsoportokat érzik az egyes vogul beszélők hozzájuk tartozónak, melyeket nem.

Az északi vogul nyelv vázlatos bemutatásának legkidolgozottabb része a fonetikai fejezet, melyben a egyes tájszólások sajátosságai is megjelennek. A morfológiai és szintaktikai részben a szerző elősorolja azokat a változásokat, nyelvhelyességi hibákat, melyek orosz hatásra mentek végbe. Ezek között szerepel a szórendi szabályok megsértése, a kongruencia eltévesztése, a tárgyaz ragozás, a kettős szám, a birtokos személyragok, határozóragok és névutók helytelen használata. Mindezekre példát is hoz az iskolai tankönyvekből.

III. Osztják (vogul) ill. osztják (vogul)–orosz nyelvű kiadványok

Az osztják nyelv a leggyakrabban a kazimi dialektust jelenti, ugyanis ez az osztják értelmiség többségének anyanyelvjárása. Ezen a nyelvjáráson íródik a legtöbb szöveg, újságok, iskolai tankönyvek, segédanyagok. Sajnos azonban máig sem alakult ki a normatív irodalmi nyelvi helyesírás. Az egységes, fonematikus írás elterjesztését esetenként a nyomdák felkészületlensége is gátolja. A szépirodalmi kiadványokban általában csak az oroszban használatos betűkészlettel élnek. Az iskolai tankönyvek és a nyelvészeti igényes kiadványok használnak mellékjeleket, de következtelenül. A következtelenségek két kérdés-körben jelentkeznek: az egyik a magánhangzók rövidségének jelölése (vagy

egyáltalán nem jelölik, vagy az *a*, *o*, *y* fölött igen, de a *я*, *ю*, *ѐ* fölött nem, vagy pedig minden esetben jelölik). Ehhez tartozik az ún. normatív kazimi helyesírásnak az a sajátsága, mely a redukált magánhangzót a hangkörnyezetnek megfelelő teljes képzésűvel írja át, de használja a fordított *ə* betűt is, nem a redukált magánhangzó, hanem az *o* jelölésére. A másik kérdéskör az ún. jésített magánhangzók orosz fonetikai elvek szerinti használata. A normatív helyesírás használja a *я*, *ю*, *ѐ* betűket egyrészt *ja*, *ju*, *jo* hangkapcsolatok jelölésére, másrészt palatális mássalhangzók után. Ezzel a gyakorlattal próbálnak szakítani a novoszibirszki iskola obi-ugristái, akik ki akarják iktatni a *я*, *ю*, *e*, *ѐ*, *и* betűket az osztják ábécéből (az *и* helyett az *i*-t javasolják), a mássalhangzók palatalitását az *н*, *т*, *л* betűkön akarják jelölni, és a fordított *ə*-t a redukált magánhangzó jelölésére akarják használni. Törekvéseiket tájékoztató röplapon fogalmazták meg és terjesztik, eddig egy kiadványban megvalósították (27.), de ötletük nem talált kellő visszhangra. Sőt, a kazimi társalgási szótár (39.) a jésített magánhangzók sorát kibővítette a cirill ábécében ismeretlen *ə*, *ѐ* betűkkel is, így az írásban teljes lett az osztják fonetikától abszolút idegen jésített–jésítetlen korreláció.

A kazimi nyelvjárás dominanciája érdekes, összehasonlító dialektológiai csemegékkel is szolgál: más nyelvjárású, szövegeket jelentetnek meg kazimiul annak érdekében, hogy az olvasóközönséget szélesítsék (vö. 21, 27.), a kevésbé fejlett írásbeliségű nyelvjárások pedig kazimi szövegeket használnak fel pl. a tankönyvek szerkesztésekor (26.).

Tudvalevőleg a vogulban a magánhangzók hosszúságát jelölik, nem a rövidségét. A Rombangyejeva által gondozott kiadványokban a hosszú magánhangzók rendre jelölve vannak. A *я*, *ю*, *e*, *ѐ*, *и* betűk szintén megjelennek, az orosz fonetikai elvek szerinti használatban.

a/ Folklor gyűjtések, szövegközlések

14. Л. Р. Хомляк, Арэм-моньшем ел ки манл... 1. книга. Ханты-Мансийский автономный округ, Комитет по делам малочисленных народов Севера, Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов, Белоярский научно-фольклорный архив, Белоярский 1997. 45 с.

A Schmidt Éva vezette belojarsszkiji folklor archívum fennállásának 5. évfordulójára megjelent első kiadvány. P. A. Griskina obi osztják asszony meséit és énekeit tartalmazza, egynyelvű.

15. Т. А. Молданов, Кань кунш олан. Публикация материалов Ханты-Мансийского окружного научно-фольклорного фонда, Выпуск 1. Научно-

исследовательский институт возрождения обско-угорских народов, Ханты-Мансийск 1997. 149 с.

Az 1994-ben alapított hanti-manszijszki folklór archívum első kiadványa. P. I. Szungepov kazimi osztják adatközlő meséit tartalmazza, bevezetővel és jegyzetekkel, kétnyelvű.

16. Е. И. Ромбандеева, Мансийские (вогульские) песни. ГУИПП „Полиграфист”, Ханты-Мансийск 1998. 55 с.

Tizenöt vogul egyéni ének orosz fordítással, Rombangyjeva előszavával és jegyzeteivel. Sajnos, kotta nincs a könyvben. Szerencsére némelyiküket Kálmán Béla is följegyezte, és a kottájukat is megjelentette, mint például a *χōslōχ* és a *mēsiv* falusi énekekét (Wogulische Texte 82, 339, 349; ChrVog 79, 142, 144).

b/ Szépirodalom

Az obi-ugor irodalmi életben nem különül el élesen a népköltészet és a szépirodalom. Az egyéni énekek (régebbi terminussal sorsénekek) szerzői ismertek, maga a műfaj mégis népköltészeti kategória. Másrészt a hagyományos kultúrájú közösségből tanulás révén kiemelkedett írók, újságírók, költők továbbra is az otthoni forrásokból töltkeznek. Ismerőseiktől, rokonaiktól gyűjtött énekeket, meséket közölnek, ami az ő átformálásukban már szépirodalomnak számít. Az alábbi kötetek szerzői nem is tagadják, hogy műveik egy része tudatos gyűjtőmunka eredményeképpen született.

17. Алексей Сенгепов, Рассказы старого ханты (Касум ики путрат). Отделение издательства „Просвещение”, Санкт-Петербург 1994. 175 с.

A. Szungepov az osztják kulturális élet sokoldalú személyisége, író, tan-könyvíró, szerkesztő, riporter. Könyvének kerettörténete egy látogatás hat napja. Rokonát, a Kazim folyó forrásvidékén élő Petr Ivanovics Szungepovot látogatta meg, akivel napközben együtt élte a hanti halász-vadász mindennapjait, éjszákánként pedig meséit hallgatta. Innen a mű címe: A kazimi apó elbeszélései. A könyv fejezetei így nappalokból és éjszakákból állnak össze, az éjjel feljegyzett szövegek az osztják mesekincset gazdagítják. Ugyanezt a könyvet a szerző oroszul is megjelentette(60.).

18. Мария Вагатова, Маленький тундровый человек (Ай нёрум хо). Софт Дизайн, Тюмень 1996. 110+98 с.

Marija Vagatova 1936-ban született a Kazim folyó forrásvidékén fekvő Juilszk faluban, nomád réntartó családban. Vlagyimir Volgyin hanti költő özvegye. Ma a Hanti-Manysi Nemzetiségi Körzet központjában dolgozik, az osztják

nyelvű újság főszerkesztője, anyanyelvi műsorokat készít a körzeti rádió számára. Költészetében tudatos alkotói folyamatban élednek újjá az osztják folklór hagyományai. A kötet verseken kívül meséket, mondákat is tartalmaz, hősei az osztják mesevilágból ismert alakok, *Mos-férfi*, *Mos-nő*, Asszony-unokaöccse és emberevő óriások, úgy, ahogyan Vagatova rokonaitól hallotta, s saját szavaival megformálta.

A jelen kötet kétnyelvű (osztják–orosz), verseket és meséket tartalmaz. 1997-ben elnyerte az M. A. Castrén társaság irodalmi díját. Magyarul Nagy Katalin fordításában jelent meg (*A kis tundrai ember*. Larus Holding, Budapest 1998. 107 lap).

19. Тимофей Молданов, Оланг янгем. Ханты-Мансийск 1997. 81 с.

Tyimofej Moldanov olyan hagyományos kultúrájú kazimi osztják családban nőtt fel, ahol mindennapos volt az éneklés. Folklorisztikai munkássága révén (ld. 11, 15. számú kiadványok), s nem utolsó sorban Schmidt Évának az osztják metrikáról írt tanulmányainak hatására vált tudatos költővé. Megjelenése új korszakot nyithat az osztják szépirodalomban: olyan költő jelenik meg, aki nem orosz irodalmi főiskolán, oroszul tanult verset írni, hanem művészetében saját nyelvének és kultúrájának törvényei érvényesülnek. A kötet címe: *Első szavam*. A szélesebb olvasóközönség felé azonban mégis oroszul találják meg a versek az utat, ezért a kötet második felében megtaláljuk a huszonnégy vers orosz fordítását is. A fordító Tatjana Moldanova az utószóban összefoglalja az osztják vers, s így Tyimofej Moldanov költészetének stílusjegyeit (jelzős szerkezetek, parallelizmus), s szól a fordítás nehézségeiről is.

20. Владимир Волдин, Так Молупси. Поэмы и стихи. Комитет по средствам массовой информации и полиграфии администрации Ханты-Мансийского автономного округа, Ханты-Мансийск 1998. 118 с.

Vlagyimir Volgyin (1938–1971) a osztják irodalom sokoldalú tehetsége volt. Csak anyanyelvén írt. A kétnyelvű kötetet a költő lánya, Tatjana Volgyina szerkesztette. A kötet első részében oroszra fordított versek szerepelnek, köztük a címadó poéma, melynek hőse Erős Malica, az ügyes, okos vadász, akinek híre bejárta a vidéket, tetteire a késői utódok is emlékeznek. A kötet második részében az első részben szereplő versek eredetije, valamint le nem fordított versek szerepelnek, köztük egy félben maradt poéma Hanti leány, hanti asszony címmel.

21. Г. Д. Лазарев, Сорненг тов. Рассказ на языке ханты. Гуипп „Полиграфист”, Ханты-Мансийск 1999. 36 с.

Grigorij Lazarev ismert elbeszélésének új kiadása. Egy füzetben két nyelvjáráson jelent meg: az eredeti serkali (közép-obi) nyelvjárású szöveget Jevdokija

Vozsakova áttette kazimira is. Az előszóíró Andrej Kakszin szerint erre azért volt szükség, mert jelenleg a kazimi nyelvjárású olvasóközönség a legszélesebb. A kisregény részletei Az aranytáltos címen már magyarul is megjelentek Schmidt Éva fordításában, a Domokos Péter szerkesztette Medveének című antológiában (Európa, Budapest 1975: 131–136.).

22. Роман Ругин, Лонсянг мув ир. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень 1999. 272 с.

Jurij Mandrika tyumenyi könyvkiadója (ismert könyveinek felsorolását ld. a 70–85. sorszámok alatt) elsősorban mint a Szibéria történetével kapcsolatos orosz nyelvű könyvritkaságok újbóli megjelentetője vált híressé. Közöl azonban szépirodalmat is, sőt két osztják nyelvű is eljutott hozzánk. Ez egyik a 18. számon bemutatott Vagatova-kötet, a másik Roman Rugin jelen válogatása, melynek címe: A havas föld áldozata. A suriskari nyelvjárású költő néhány verse rendszeresen szerepel az antológiákban, ebben a kötetben viszont sok, eddig ismeretlen mű is napvilágot látott.

c/ Iskolai, oktatási célú kiadványok

Iskolai tankönyvek

Ez a fejezet nyilván a leghiányosabb, hiszen tudomásom szerint nemcsak kazimi, hanem suriskari nyelvjárású tankönyvek is bőven vannak.

23. В. Н. Соловар, Хантыйский язык. Учебник для 7-8 классов (казымский диалект). Ханты-Мансийск 1995.

24. Е. Н. Рандымова – С. П. Молданова, Солнышко. Книга для дополнительного чтения в 3–4 классах хантыйских школ (казымский диалект). Отделение издательства „Просвещение”, Санкт-Петербург 1994. 144 с.

25. Н. И. Терёшкин – Е. Д. Кулинич – М. В. Венго, Букварь для 1 класса хантыйских школ (сургутский диалект). Отделение издательства „Просвещение”, Санкт-Петербург 1992. 127 с.

26. А. С. Песикова – Р. И. Ермакова – Ф. И. Смирнова, Хантыйский язык. Учебник и книга для чтения для 2 класса (сургутский диалект). Отделение издательства "Просвещение", Санкт-Петербург 1996. 158 с.

A két utóbbi tankönyv szurguti nyelvjárású. Az ábécés könyv az eredeti Tyerjoskin-féle prototípus (1959, 1975) némileg felfrissített, és az új politikai helyzethez igazított változata, sok sajtóhibával. A 2. osztályos tankönyv szerzői ügyesen felhasználták a már meglévő mintákat. Csak az a szomorú, hogy az eredetileg tanárként dolgozó szerzők közül egy sem maradt meg a szakmában.

Segédkönyvek, olvasókönyvek

27. Е. В. Ковган – Н. Б. Кошкарёва – В. Н. Соловар, Сказки народа ханты (Ханти ёх моньшат). Книга для чтения в младших и средних классах. Алфавит, Санкт-Петербург 1995. 143 с.

Kétnyelvű könyv, a szöveg egy oldalon két hasábra van szedve, a bal oldali hasáb osztként van, mellette a jobb oldali hasáb az orosz fordítás. Iskolai olvasókönyvnek szánták. Ebben a könyvben kísérelték meg a cirill jésített magánhangzók kiiktatását az osztként írásból, de mindjárt a címlapon ott maradt egy ё betű. Ez nem biztos, hogy a szerzők hibája, mert amint megtudtam, anélkül jelent meg a könyv, hogy látták volna a kiszedett változatát.

Az előszó szerint a mesék egy része V. Szolovarov és Je. Nyomiszova gyűjtései, de a Hanti Jasang c. újságból és Steinitztől is is vettek át szövegeket. A Steinitztől származó szöveg feltehetőleg a *šempər*-kőről szóló mese, melynek az az érdekessége, hogy az eredetiben (OA I. 233–244 és OstjGr 88–91) serkali nyelvjárású. Ezt tették át a szerkesztők kazimira, ami jó alkalmat ad a két nyelvjárás összehasonlítására. A szövegekhez mintegy 1000 szavas osztként-orosz szójegyzék is kapcsolódik, valamint néhány mitológiai magyarázat.

28. Е. Н. Самойлова (ред.), Сказки народов Севера. Алфавит, Санкт-Петербург 1995. 160 с.

Az előzővel szinte megegyező nagyságú, azonos formátumú, azonos tipográfiaú könyv, az illusztrátor (N. A. Ivanov) is azonos. Ugyanannál a kiadónál egy évben jelentek meg. Ebben viszont nemcsak osztként, hanem egyéb északi mesék is vannak (lapp, vogul, nyenyec, nganaszan, szölkup, jakut, evenki, dolgán, eszkimó, csukcs), meg délebbiek is (udege, tofalar, gilják). Je. Nyomiszova fordította őket osztként, írásmódja a hagyományos irodalmi nyelvi. Csak az előszóról nem lehet tudni, hogy kinek szól: ebben ugyanis a szibériai időjárás és életmód valami távoli, egzotikus világként van leírva – mintha a hanti iskolásoknak nem ez lenne a hazai közegük.

29. В. Н. Соловар (ред.), Моньшат па путрат. Министерство образования Российской Федерации, Нижневартковский педагогический институт. Управление культуры Администрации Ханты-Мансийского автономного округа, Нижневартовск 1996. 68 с.

A kazimi nyelvjárású, egynyelvű gyűjtemény meséket és történeteket tartalmaz V. Szolovarov gyűjtéséből, az adatközlők megjelölésével. Iskolai kiegészítő olvasmányul és felsőoktatásban használható segédanyagul ajánlják, valamint mindazoknak, akik érdeklődnek az osztként nyelv és folklór iránt.

30. Е. И. Ромбандеева, Мансийские загадки (Маньси амщит). ИКАР Москва 1996. 17 с.

31. В. Н. Соловар – С. Д. Морокко, Хантыйские народные загадки (Ханты мир моньшуптэт). Книга для чтения в младших и средних классах (казымский диалект). Издательство Х. И. К. Ханты-Мансийск 1997. 24 с.

A vogul ill. osztják találós kérdéseket tartalmazó két kiadvány azonos tipográfiajű, bár nem ugyanannál a kiadónál jelentek meg. A nagyalakú füzetben az egyik oldalon az eredeti nyelven, a másikon oroszul van a szöveg. A színes képek háttérként való használata az olvasást nem könnyíti meg, de a tetszetős külső nyilván vonzza az olvasót.

32. М. А. Неттина-Лапина, Жизнь богатыря Тек ики. Легенды о хантыйском богатыре Тек ики. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. Алфавит, Санкт-Петербург 1997. 47 с.

A Tek-falvi öreg történetét hősénekek formájában feljegyezte Pápay József (OstjHl. 12–163), prózai változatát W. Steinitz (OA III: 457–476). M. A. Lapina Tegi faluban jegyezte föl az ott élő hagyományt, s adta ki gyerekek számára is élvezhető formában, osztjákul és oroszul.

Nyelvkönyvek

33. В. Н. Соловар – Н. Б. Кошкарёва, Мы говорим по хантыйски. Учебно-методическое пособие. Нижневартовск 1996. 115 с.

A hanti-manszijszki pedagógiai főiskolán használatos gyakorlati nyelvkönyv, videokazetta is tartozik hozzá (az tudtommal még nem jutott el Magyarországra), sok párbeszéddel, nyelvtani gyakorlatokkal, rajzokkal. A könyv azok számára készült, akik kötelesek a nyelvet tanulni, mivel osztják nemzetiségűek, de már nem tudják az anyanyelvüket. A nyizsnyevartovszki főiskolán – keleti nyelvjáróterületen – többszörösen is idegen nyelvűnek számít ez a kazimi nyelvjárású tankönyv.

Szótárak, szójegyzékek

34. С. П. Кононова, Русско-хантыйский тематический словарь. Ханты-Мансийск 1995. 220 с.

Több mint 4000 szót tartalmaz ez a középiskolai és tanítóképzői használatra készült orosz-kazimi hanti szótár. A szerző a főneveket 33 szemantikai csoportba sorolja, de az igéket csak ábécé rendbe teszi, s az egyéb szófajokat a nyelvtani kategóriák szerint csoportosítja.

35. М. К. Могутаев, Хантыйско-русский словарь (васюганский диалект). Томский госпедуниверситет. Томск 1996. 348 с.

Az 1915-ben született autodidakta szótáríró húszéves hűségese munkával gyűjtötte össze anyanyelvjárásának szavait, s a Tomszki Egyetem nyelvészeinek (A. A. Kim, O. A. Oszipova és E. A. Szergejeva) segítségével adta ki. Már a bevezető is sok új információval szolgál a vaszjugani nyelvjárásról, s a szótár (miután használója hozzászokott sajátos jelölési gyakorlatához) biztosan gazdagítja a vaszjugani nyelvjárásról szóló ismereteinket. A szavak ragozott alakjait is tartalmazzák az egyes szócikkek. Ha pedig valaki az igekötős igéket akarja kutatni, annak most könnyű dolga van, mert az azonos igekötőt tartalmazó igék egymás alatt találhatók. A szótárról Gert Sauer írt részletes ismertetést (FUF 55: 124–130).

36. В. Н. Соловар, Картинный словарь хантыйского языка. Казымский диалект. (Ханты яснгуп хуранг словарь) Пособие для начальных классов. Алфавит, Санкт-Петербург 1997. 155 с.

A kisiskolásoknak szánt képes szótár első részében tematikus elrendezésben (család, madarak, növények, halak, öltözködés stb.) képecskék mellett állnak a kazimi nyelvjárású szavak, a második, bőségesebb részben szintén tematikus elrendezésben, de orosz fordítással.

37. А. А. Дунин-Горкавич, Сургутский словарь. Администрация Сургутского района, Сургут 1998. 89 с.

A Szurguti járás fennállásának 75. évfordulójára jelent meg Dunnyin-Gorkavicsnak eredetileg 1910-ben, Tobolszkban kiadott háromnyelvű szótára. A tematikus rendbe sorolt orosz szavak mellett ott áll az „osztják” és a „szamojéd” megfelelő. A szerző információja szerint az osztjákon a „közép-szurguti vagy vahi” nyelvjárás értendő, a szamojédon az „alföldi szamojédok” azaz a tundrai nyenyecsek nyelve. Valóban, az osztják szavak között az esetek többségében vahi nyelvjárási kifejezésekkel találkozunk, s ritkábban speciális szurguti alakokkal. Mivel a vokalizmus finom eltéréseinek jelölésére nincs eszköze a szótárírónak, a vahi-szurguti különbség nem mindig derül ki. Az előszóban a szerző figyelmezteti olvasóját, hogy nem nyelvészeti munkát tart a kezében (valóban, sok hiba, félreértés található a szótárban), de munkáját azoknak ajánlja, akik a helyi lakosokkal kénytelenek érintkezni, papoknak, orvosoknak, kereskedőknek. Érdekessége az osztják szójegyzéknek, hogy a szóhangsúlyt is jelöli a szerző, s ha az első szótagban redukált hang van, a hangsúlyt a második szótagon véli hallani. A szótár kicsinyített fényképmásolatát kiadta Kai Donner Samojedische Wörterverzeichnis című összeállításában (MSFOu. 64, Helsinki 1932: 150–164).

A mai szurguti lakost valószínűleg inkább érdekli a könyvecske második része, melyben a régies és speciálisan a szurguti orosz nyelvjárásra jellemző szavak szerepelnek. Vannak köztük osztják és nyenyec jövevényszavak is.

Társalgási szótárak

38. С. А. Попова – Е. И. Ромбандеева, Русско-мансийский разговорник. Отделение издательства „Просвещение”, Санкт-Петербург 1993. 95 с.

39. Е. А. Немысова – С. П. Кононова – Е. Н. Вожакова, Русско-хантыйский разговорник. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. ИКАР, Москва 1996. 147 с.

Mindkét kiadvány az oroszajkúak kommunikációját igyekszik elősegíteni a vogul ill. osztják lakosokkal. Az előbbi szűkszavúbb, az utóbbi bőségebb. A kazimi osztják helyesírás egy újabb változatával találkozunk az utóbbi könyvben, melyben minden egyes magánhangzót két betűvel jelölnek: az egyik palatalizálatlan mássalhangzó után, a másikat palatális mássalhangzó után használatos, ill. a *j* + magánhangzó kapcsolat kifejezésére.

Irodalomtörténet

40. Е. А. Немысова, Хантыйская литература в школах Ханты-Мансийского и Ямало-Ненецкого автономных округов 1–2. Учебная хрестоматия. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов, Ханты-Мансийск 1996. 171+150 с.

A kétkötetes szöveggyűjteményben a következő osztják írók-költők kaptak helyet: 1. Grigorij Lazarev, Jeremej Ajpin, Vlagyimir Volgyin, Mikul Sulgin, Marija Vagatova; 2. Roman Rugin, Prokopij Szaltikov, Danyil Kitajev, Darja Ozelova, Alekszej Szengepov, Tatjana Moldanova, Leontyij Taragupta, Uljana Sulgina. A szemelvények közt van osztják és orosz nyelvű, hiszen egyesek az anyanyelvükön, mások oroszul publikálnak, s egyes osztják művek le vannak fordítva oroszra is. A szerkesztő Nyomiszova közli az írók életrajzi adatait, s kritikarészleteket is, szintén a megjelenés nyelvén. Az egyes fejezetekhez kapcsolódó kérdések, feladatok nyelve is vegyes, így az anyanyelvüket kevésbé tudók sincsenek teljesen kizárva a könyv használatából. A könyvben mindegyik nyelvjáráscsoport képviselve van, tehát nemcsak északi, hanem keleti szövegek is szerepelnek Jeremej Ajpin művei révén. A szépirodalmi kiadványokra jellemző következetlen helyesírást a szerkesztő egységesített elvek szerint kijavította.

Íróportrék

Osztják, részben orosz nyelvű bemutatások, szemelvények a költők műveiből Je. Nyomiszova szerkesztésében. Az egyes füzetek szolgáltak alapul a fentebb bemutatott (40.) irodalmi szöveggyűjteményhez.

41. Мария Вагатова – ханты мир поэт. Лэщ. Е. А. Немысова. Писатели Югры. Институт возрождения обско-угорских народов Ханты-Мансийского автономного округа, Ханты-Мансийск 1993. 31 с.

42. Микуть Шульгин – ханты мир поэт. Лэщ. Е. А. Немысова. Писатели Югры. Институт возрождения обско-угорских народов Ханты-Мансийского автономного округа, Ханты-Мансийск 1993. 35 с.

43. Владимир Волдин – ханты мир поэт. Лэщ. Е. А. Немысова. Писатели Югры. Институт возрождения обско-угорских народов Ханты-Мансийского автономного округа, Ханты-Мансийск 1993. 36 с.

44. Мансийский поэт Андрей Тарханов. Составитель Е. А. Немысова. Писатели Югры. Научно-исследовательский институт возрождения обско-угорских народов. ИКАР, Москва 1996. 34 с.

45. Ненецкий поэт Юрий Велла. Пособие для учителей. Составитель Е. А. Немысова. НИИ Возрождения обско-угорских народов. ИКАР, Москва 1997. 54 с.

A nyenyec költő versei is osztják és orosz fordításban jelennek meg.

46. Э. Мальцева, Евра – любовь моя. О мансийской сказительнице, члене союза писателей Анне Митрофановне Коньковой. Серия „Гордость Земли Югорской”, Северо-Сибирское региональное книжное издательство, Сургут 1993. 21 с.

IV. Orosz fordítások

a/ Folklór szövegek fordításai:

47. Галина Слинкина, Как Мышата и Лягушата внучатами стали. Хантыйские сказки. Северо-Сибирское книжное издательство „Северный дом”, Средне-Уральское книжное издательство, Екатеринбург 1992. 143 с.

Gyerekolvasók számára készült összeállítás a klasszikus osztják mesékből.

48. А. М. Конькова, Сказки бабушки Аннэ. Гистел Друк, Вена 1993. 117 с.

Az utolsó kondai vogul mesemondónak mondott Anna Konykova meséi, a hanti-manysi autonóm körzetben rendezett finnugor folklófesztivál tiszteletére jelent meg – Bécsben.

49. Н. В. Лукина (ред.), Земляной братец. Мансийские сказки, предания, песни, загадки. Записи, перевод, составление и примечания В. Чернецова. Издательство Томского университета – Средне-Уральское книжное издательство, Томск – Екатеринбург 1997. 135 с.

Némi ízelítő Valerij Csernyecov gazdag hagyatékából. A szövegeket Csernyecov eredetileg vogulul gyűjtötte, majd oroszra fordította. Egy, azóta ritkasággá vált vékonyka kötetet kiadott (Vogul'szkie szkazki, Leningrad 1935), két továbbiit sajtó alá rendezett a következő évben, de ezek kéziratban maradtak. Ezekből válogatott most N. V. Lukina. Csak remélhetjük, hogy egyszer a vogul nyelvű anyag is napvilágot lát.

A Belij Zsuravl folyóirat mellékletei:

A kilencvenes évek elején Juvan Sesztalov nagy lelkesedéssel indította útjára Fehér daru című folyóiratát, s ennek mellékleteként több füzetben adott ki vogul és osztják meséket. A 15–20–30 ezres példányszámban kiadott füzetek sok helyre eljutottak, és így szolgálják az obi-ugor identitástudat erősödését.

50. Евдокия Ромбандеева, Душа и звезды. Предания, сказания и обряды народа манси. Издательство „Стерх” – „Белый журавль” Ленинград – Ханты-Мансийск 1991. 112 с.

51. Ю. Шесталов (ред.), Сказки народов Севера. „Белый журавль” Ленинград – Ханты-Мансийск 1991. 72 с.

52. Ю. Шесталов (ред.), Сказки манси. „Белый журавль” Ленинград – Ханты-Мансийск 1991. 18 с.

53. Ю. Шесталов, Сказки дедушки. „Белый журавль” Ленинград – Ханты-Мансийск 1991. 40 с.

54. А. Большаков (ред.), Хантыйские сказки. „Белый журавль”, Ханты-Мансийск – Ленинград 1991. 39 с.

55. Ю. Шесталов (ред.), Священный сказ о сотворении земли. Мансийские мифы. Издательство „Стерх” – „Белый журавль” Ленинград – Ханты-Мансийск 1992. 35 с.

Ebben a legutolsó füzetben Sesztalov Munkácsi Bernát (és Reguly Antal) által gyűjtött teremtsémondákat közöl (VNGY I: 1–32, 77–99.).

b/ Szépirodalom

56. Андрей Тарханов: Пасхальный день. Стихи. Издательство "Мария" 1993. 207 с.

57. Таисия Чучелина, Сказки Югры. „Наш современник”, Москва 1995. 176 с.

58. З. П. Соколова, Легенды Вут-Ими. Путешествие по Оби и ее притокам к ханты и манси. Средне-Сибирское региональное книжное издательство. „Северный дом”, Сургут 1993. 77 с.

Zoja Szokolova útleírása kakukktójás ebben a sorban, mert nem obi-ugor alkotó műve, hanem az obi-ugor néprajz kutatójának népszerű beszámolója expedíciós kalandjairól.

59. Юван Шесталов, Собрание сочинений Т. 1–3.; 5. Фонд космического сознания, Санкт-Петербург – Ханты-Мансийск 1997. 478, 526, 526; 1999. 558 с.

60. Алексей Сенгепов, Рассказы старого ханты. Перевод автора. ГУИПП „Полиграфист”, Ханты-Мансийск 1998. 170 с.

A fentebb bemutatott (l. 17. szám) Szengepov-mű azonos formátumú és tipográfiájú orosz nyelvű változata, a szerző fordítása.

Antológiák

Az alábbi – és nyilván még számos egyéb – válogatásokban a szibériai szerzők között mindig helyet kapnak az obi-ugor írók és költők. Ezért van helyük a felsorolásban.

61. Северная книга. ред. Е. В. Осокин, предисловие, Е. Д. Айпин. Томский региональный отдел по социально-экономическому развитию районов Севера. Томск 1993. 299 с.

62. А. К. Мишунин – Н. И. Коняев – А. А. Корнеев (ред.), На семи холмах соцветие. Альманах произведений поэтов и прозаиков Ханты-Мансийска. „Унисерв” Москва 1995. 176 с.

63. Последнее пришествие. Сборник произведений писателей коренных народов Севера. Составитель Е. Д. Айпин. Издательский дом „Прибой”, Москва 1998. 431 с.

64. Н. И. Коняев (ред.), Эринтур (Поющее озеро). Альманах писателей Югры. Выпуск № 3. „Эринтур” Ханты-Мансийск 1998. 408 с.

V. Egyéb sorozatok

a/ Folyóiratok mellékletei

A kilencvenes években a volt Szovjetunióban általános tendenciának tartható a szűkebb pátria iránti érdeklődés fellendülése. A Tyumenyi terület lakói szemében is kezdtek fontossá válni az obi-ugorok, akik mint Nyugat-Szibéria őslakói, a terület specifikus színét-zamatát adják. A történeti-néprajzi, helytörténeti érdeklődést kielégítendő a helyi folyóiratok sorozatban adták ki a régi útleírásokat, dokumentumokat. Az alábbi néhány füzet a Jugra folyóirat mellékleteként

jelent meg. A Szevernije Prosztori című képes folyóirat pedig 1996-ban dupla számban (3–4) mutatta be az obi-ugorok mindennapjait.

65. А. В. Головнев (ред.), Северная Сосьва. Исторические и современные проблемы развития коренного населения. ПО „Исеть”, Шадринск 1992. 76 с.

68. К. Носилов, У вогулов. Библиотека журнала Югра. ПО „Исеть”, Шадринск 1993. 48 с.

69. Н. А. Абрамов, Описание Березовского края. Библиотека журнала Югра. ПО „Исеть”, Шадринск 1993. 84 с.

b/ Jurij Mandrika kiadványai

A tyumenyi illetőségű Jurij Mandrika is a megnövekedett helytörténeti érdeklődésre alapozta kiadóját. Elsősorban olyan könyveket jelentet meg, melyek Nyugat-Szibéria múltjával kapcsolatosak. A kiadó neve 1998-ig Szoft Dizajn volt, 1999-től a kiadó a tulajdonos nevét viseli. Az alábbiakban csak felsoroljuk az ELTE Finnugor Tanszékének könyvtárában található műveket. Az ismertetés más helyén (18, 22.) találhatók a kiadó osztják nyelvű kötetei, Marija Vagatova és Roman Rugin versgyűjteményei.

70. Г. И. Данилина – Н. А. Рогачева – Е. Н. Эртнер (ред.), Литература тюменского края. Софт Дизайн, Тюмень 1996. 304 с.

71. Хрисанф Лопарев, Самарово. Село Тобольской губернии и округа. Хроника, воспоминания и материалы о его прошлом. Санкт-Петербург 1896. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 262 с.

72. М. С. Знаменский, Исторические окрестности города Тобольска. Сочинения. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 381 с.

73. Ю. Л. Мандрика (ред.), Обряды, обычаи, поверья. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 400 с.

74. Константин Носилов, На новой земле. Очерки и наброски. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 368 с.

75. Константин Носилов, У вогулов. Очерки и наброски. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 304 с.

76. Николай Чукмалин, Мои воспоминания. Избранные произведения. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 368 с.

77. Н. Н. Горбачева – Н. А. Рогачева (ред.), Лукоморье. Литературная хрестоматия. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 320 с.

78. Надежда Лухманова, Очерки из жизни в Сибири. Избранные произведения. Софт Дизайн, Тюмень 1997. 464 с.

79. Н. А. Абрамов, Город Тюмень. Из истории Тобольской епархии. Софт Дизайн, Тюмень 1998. 576 с.

- 80. Тобольский Север глазами политических ссыльных XIX –начала XX века.** Средне-уральское книжное издательство 1998. 432 с.
- 81. Н. Н. Горбачева – Н. А. Рогачева (ред.), Страна без границ.** Литературная хрестоматия. Софт Дизайн, Тюмень 1998. 320 с.
- 82. Петр Словцов, Письма из Сибири 1826 года.** Прогулки вокруг Тобольска в 1830 году. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень 1999. 256 с.
- 83. Евгений Кузнецов, Сибирский летописец.** Издательство Ю. Мандрики, Тюмень 1999. 367 с.
- 84. Путешествия по Обскому Северу.** Григорий Новицкий: Краткое написание о народе остячком 1715., Василий Зуев: Описание живущих Сибирской губернии в Березовском уезде иноверческих народов остяков и самоедов. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень 1999. 236 с.
- 85. Серафим Керопович Патканов, Сочинения в двух томах.** Т. 1. Очерк колонизации Сибири. Т. 2. Остяцкая молитва. Издательство Ю. Мандрики, Тюмень 1999. 400 + 318 с.

E legutóbbi kiadvány Patkanov kétkötetes műve (Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoeseie I–II. St.-Petersburg 1897.) alapján jelent meg. Az első kötet a néprajzi-statisztikai leírás orosz fordítása, a második kötetben pedig a folklór szövegek orosz fordítását közli a kiadó, tehát az eredeti osztják szövegeket nem.

c/ Jubileumi kiadványok

Az utóbbi években szokásossá vált, hogy a kulturális élet jelentős személyiségeinek születésnapjára megjelentetnek egy füzetet, melyben egy vagy több pályatárs méltatja a jubiláns életútját. A szövegeket bőséges fényképanyag és bibliográfia egészíti ki. Ez utóbbi külön füzetben is megjelenhet.

- 86. Н. А. Ивановская, Души исполненный полет...** Ханты-Мансийск 1998. 45 с.
- 87. Е. И. Ромбандеева, Библиографический указатель.** Ханты-Мансийск 1998. 147 с.

Je. I. Rombangyjeva 70. születésnapjára megjelent két kiadvány. A képmel-lékletben többek között Lakó György és Kálmán Béla fiatalkori fényképei talál-hatók.

- 88. Т. Пуртова, „...Право оставаться самим собой”** Библиографический указатель по творчеству Еремея Даниловича Айпина. Комитет по средствам массовой информации и полиграфии, Администрации Ханты-Мансийского автономного округа, Ханты-Мансийская окружная библиотека, Ханты-Мансийск 1998. 40 с.

Jeremey Ajpin műveinek valamint a róla szóló írásoknak a bibliográfiája rövid életrajzzal és munkásságának összefoglalásával. Az író 50. születésnapjára megjelent kiadvány.

89. З. С. Рябчикова, Одна из первых... Ханты-Мансийск 1999. 60 с.

A szentpétervári Herzen Egyetem északi fakultása fennállásának 70. évében ünnepelte N. A. Liszkova 55. születésnapját. Az osztják mondattan jeles kutatója az első nő az obi-ugorok közül, aki megvédte nagydoktori disszertációját. A méltatás két nyelven, oroszul és osztjákul jelent meg.

90. М. Мадьярова, С верой в помыслы свои... (К 50-летию Евдокии Николаевны Вожаковой) НИИ возрождения обско-угорских народов, окружная библиотека, Ханты-Мансийск 1999. 32 с.

91. Обские угры на пороге третьего тысячелетия. Ассоциации „Спасение Югры” 10 лет! 1989–1999. ГУИПП „Полиграфист”, Ханты-Мансийск 1999. 133 с.

A Jugria Megmentése Egyesület megalakulásának tízéves jubileumára megjelent kiadvány, mely az alakuló közgyűlés jegyzőkönyvét tartalmazza az akkor elhangzott beszédekkel. Tanulságos olvasmány, hiszen ez volt a szovjet korszakban a régióban elsőként létrejött civil szervezet, mely példaként szolgált a többi szibériai népnek is.

d/ Részben nyenyec tárgyú kiadványok

92. Географический атлас Ямало-ненецкого автономного округа. Издательство ДИК, Москва 1999. 24 с.

93. Исторический атлас Ямало-ненецкого автономного округа. Издательство ДИК, Москва 1999. 24 с.

94. Т. И. Пика, Земля Ямал. Альбом ямальских экспедиций В. П. Евладова. Издательство „Советский спорт”, Москва 1998. 184 с.

Vlagyimir Jevladov orosz utazónak 1928–1929-ben készült fényképfelvételeit tartalmazza ez a kétnyelvű (orosz–angol) album. Az expedíció a Jamal félszigetet tárta fel. A ritka dokumentumértékű fényképeket Alekszandr Pika néprajzos-szibériakutató készítette elő kiadásra, de tragikus halála miatt – 1995-ben többedmagával a Jeges tengerbe fulladt – özvegye, Tatjana Pika fejezte be a sajtó alá rendezést.

95. Е. Н. Вожакова, Русско-ненецкий словарь (лесной диалект). Институт возрождения обско-угорских народов Ханты-Мансийского автономного округа. ИКАР, Москва 1997. 14 с.

96. Е. Н. Око́тэ́тто, *Ненецкий язык в детском саду*. Пособие для воспитателей детских садов Ямала. Отделение издательства „Просвещение”, Санкт-Петербург 1998. 184 с.

Csepregi Márta

Anneli Sarhima: Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes.

Focus on Karelian-Russian language alternation.

Studia Fennica Linguistica 9. Finnish Literature Society Helsinki 1999. 341 l.

Napjaink nyelvészeti kutatásaiban előtérbe kerültek a kétnyelvűség, nyelvkeveredés, kódváltás kérdései. A nemzetközi irodalomban gyakran olvashatunk hindi–angol, guaraní–spanyol, spanyol–héber és egyéb kétnyelvűségről, de nagyon ritkán olyanról, melynek egyik tagja finnugor nyelv lenne. Pedig tudvalevőleg a finnugor népek többsége, de még az államnyelvi státusú magyar, finn, észt beszélők jelentős része is olyan helyen él, ahol az anyanyelven kívül más nyelve(ke)t is kell használni. Van tehát mit kutatni finnugor nyelvterületen is, s ezért lehet örömmel üdvözölni Anneli Sarhimaat, aki doktori disszertációja témájául a karjalai-orosz szintaktikai interferencia kérdését választotta. S mivel kutatásait angol nyelven adta közre, remélni lehet, hogy eredményei bekerülnek a nemzetközi köztudatba is.

A könyv első száz lapja a tulajdonképpeni bevezetés. A kutatás tárgyának felvázolása után a második fejezetben a szerző bemutatja a karjalai-orosz nyelvi kapcsolatok történelmi-társadalmi hátterét (18–50), majd a harmadik fejezetben a karjalai nyelvvel kapcsolatos korábbi kutatásokat foglalja össze (51–70). Ezután kerül sor a terepmunka és az adatgyűjtés körülményeinek bemutatására (75–102). Sarhima anyaga 53 adatközlőtől felvett 40 órányi riportból és kérdőíves fordítási tesztekéből áll. Míg korábban a nyelvészek a hagyományhű, keveset költöző, idős adatközlőket keresték, mondván, ők őrizték meg a legegyszerűbben a nyelvet, Sarhima szívesen szólaltatott meg középkorú és fiatal, városi embereket is, hiszen őt a nyelvi változások érdekelték. Pontosán dokumentálta az adatközlők korát, műveltségi szintjét, társadalmi helyzetét, s nemcsak a rend kedvéért. A nyelvészociológiai szempontok az értekezésben végig előtérben vannak. Az egyes példamondatok elemzésekor és értékelésekor fontos szerep jut annak a ténynek, hogy kitől származik a mondat. Az adatok a Karél Köztársaságból és a tveri karjalai területről valók. A további négy fejezetben olvasható az elméleti alapve-

tés és a téma tulajdonképpen kifejtése. Mind az anyaggyűjtés, mind a példamondatok értékelése és a következtetések levonása széleskörű általános nyelvészeti ismereteken alapul. A kétnyelvűséggel és a kódváltással kapcsolatos nemzetközi szakirodalom ismeretéről vall nemcsak a bibliográfia, hanem a szövegbeli számos utalás és összehasonlítás.

Rövid időn belül ez már a második monográfia a karjalai-orosz nyelvi kapcsolatokról. Hasonló témáról szól Raija Pyöli 1996-ban megjelent disszertációja, a Venäläistyvä aunuksenkarjala (Oroszosodó aunusi-karjala, ismertetését ld. a NyK jelen kötetében a 335. oldalon). Sarhimaa eltérő elméleti és módszertani alapokról kiindulva közelíti meg a kutatás tárgyát, s Pyöli munkájával kapcsolatos kifogásait meg is fogalmazta Johanna Laaksóval közösen írt bírálatában (Virittäjä 1997: 108–119). Helyteleníti többek között Pyöli szubjektív viszonyulását a tárgyhoz. Sarhimaa nem használ olyan negatív értékítéletű kifejezéseket, mint nyelvromlás, nyelvvesztés, nyelvhalál, ugyanis minden nyelvi megnyilvánulást kutatásra érdemes változatnak tart. A két disszertáció abban is különbözik, hogy míg Raija Pyöli igyekszik feltérképezni a nyelv különböző szintjein (hangtan, alak- és mondatban, szókincs) végbement változásokat, Anneli Sarhimaa egyetlen orosz szerkezet megjelenésének vizsgálatával tesz olyan megállapításokat, melyek érvényesek a nyelv és a nyelvi változás teljes rendszerére.

Ez a görcső alá vett nyelvi jelenség a kötelességet és kötelezettséget kifejező szerkezet (a szerző szóhasználatában Duty and Obligation Construction, rövidítve DOC). A szerző szerint: „the DOC serves as a window offering a micro-perspective into bilingual language alternation, and the possible paths of the evolution of mixed syntactic constructions” (8. l.) A szerkezet alaptagja a hagyományos karjalaiban a *pid'äy* (vö. fi. *pitää* 'kell') egyszemélyű ige, mely mellett az *experiens* adessivus-allativusban vagy genitivusban van. Ezt váltja fel az orosz *dolzsen* 'köteles' szóval alkotott szerkezet, mely nem ige, hanem melléknév (ráadásul az oroszban nemek és szám szerint egyeztetni kell az alannyal), a mondatban névszói állítmány, s mellette az *experiens*-alany nominativusban van. Ennek a szintaktikailag eltérő szerkezetnek a különböző megjelenései a karjalaiban a nyelvi interferencia különböző fokairól tanúskodnak.

A 19–20. század fordulóján gyűjtött karjalai anyag három vaskos kötetében (Karjalan kielen näytteitä I–III. Helsinki 1932. 1934. 1936) egyszer sem fordul elő az orosz *dolzsen* szóval alkotott szerkezet, de ez nem jelenti azt, hogy nem létezett, lehet, hogy a gyűjtők és lejegyzők kigyomlázták az idegen elemeket. Anneli Sarhimaanak a kilencvenes években gyűjtött anyagában 621 *dolzsen*-szerkezet van.

A példamondatok vizsgálata alapján Anneli Sarhimaa a jelenkori karjalai nyelvterületen a nyelvkeveredés több fokát észleli. Az orosz és a karjalai egy képzeletbeli kör átmérőjének két végén, a két ellentétes oldalon helyezkedik el, s

mindkét irányban van mozgás. A karjalai-orosz keveredés fokai a kódváltás következő változatait hozzák létre:

1. neo-karjalai (Neo-Karelian): ebben érvényesül a legkevesebb orosz hatás. A nyelvben előfordulnak orosz eredetű, orosz morfémákat tartalmazó elemek, módosítószók (*noverno* 'bizonyára', *vrode* 'mintha'), határozói szerkezetek, de azok nem befolyásolják a mondatok eredeti szintaktikai struktúráját.

2. orosz-karjalai (Russian-Karelian): ebben több az orosz eredetű elem, gyakori a kódváltás, de még el lehet különíteni a karjalai és az orosz lexikai és grammatikai elemeket egymástól. Ilyen gyakori kódváltást tartalmazó mondat pl: *Nachit, telezritelya zadayo- (mm), zadaijjaa, kamandalla znatokov voprosuat, i dolžny za űksi minutta andoa otvietta.* (204. l.) 'Tehát, a tévénezők feladnak a szakemberek csapatának kérdéseket, és egy perc múlva kell válaszolni.' A mondatban vannak karjalai eredetű szavak (*űksi, andoa*), orosz eredetű, de karjalai ragokkal ellátott szavak (*zadaijjaa, kamandalla, voprosuat, otvietta*) orosz eredetű ragozatlan szavak (*nachit, i*) és orosz szavak (*telezritelya, zadayo-, znatokov, dolžny, za*).

3. karosz (Karussian): a karjalainak és az oroszoknak olyan keveréke, melyben egybeolvasztott szerkezetek találhatók, a beszélő az egyértelműen karjalai elemektől az egyértelműen orosz elemekig olyan szavakon keresztül jut el, melyek mindkét nyelvhez tartoznak, a kódváltás nem hirtelen, egyszerűen azonosítható ponton történik pl.: *Sušilka oli vahnašša kiriköššä, derev'annoi, kartohkua na meste prinimaičimmo, vot i vobščem zasekat oldihen smienu, znachit otpuskala kartohkua laššen a brigada ruatah kuivatetah kartohkua.* (242. l.) 'A szárító a régi fatemplomban volt, a krumplit helyben vettük át, és hát általában műszakban dolgoztunk, tehát átengedtük a krumplit, a brigád dolgozott szárítani a krumplit.' A fenti mondatban az ilyen közös átmeneti alakok pl. a *vobščem* 'általában', *znachit* 'tehát', melyek esetében nem lehet tudni, hogy a kódváltás előttük vagy utánuk ment végbe.

Igen ritkán, de előfordul egy negyedik változat is, a finn-karjalai (Finnish-Karelian). Azoknak a nyelvében figyelhető meg, akik a folytatólagos háború idején (a 40-es évek elején) az ideiglenesen finn fennhatóság alá került területen finn nyelvű iskolába jártak, pl: *A tuo on veli, veli, nu, se on nourin veli. Tämä ei, vähän malttau suomen, no malttau.* (243.l.) 'És az a fivér, fivér, hát a legfiatalabb fivér. Ez nem, keveset ért finnül, de ért.'

Anneli Sarhimaa kutatásai remélhetőleg nemcsak a nemzetközi szakirodalomba épülnek be, hanem az egyéb finnugor-orosz kétnyelvűség további vizsgálatát is elősegítik, elméleti és módszertani útmutatást adnak a többi oroszországi finnugor nyelv állapotának feltérképezéséhez.

La transizione dal latino alle lingue romanze.

Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia, 14–15 giugno 1996, a cura di József Herman, con la collaborazione di Luca Mondin,

Tübingen: Niemeyer, 1998, pp. (viii) + 260.

A latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet nagyon sok érdekes, néha egyedülálló problémával szembesíti a kutatókat – ezek a problémák részben a klasszikus latin és az újlatin nyelvek közötti történeti kapcsolat lényegéből, részben a rendelkezésünkre álló nyelvi dokumentáció természetéből erednek.

Az újlatin nyelvcsalád esete egyedülálló a történeti nyelvészetben, mivel ez az egyetlen nyelvcsalád, melynek nemcsak a leszármazott nyelveit ismerjük, hanem az alapnyelvét is. Ezért az ezen a területen végzett kutatások külön elméleti relevanciával bírnak az összehasonlító módszer számára, hiszen lehetőséget kínálnak arra, hogy a leszármazott nyelvek összehasonlítása segítségével rekonstruált alakokat és szerkezeteket egybevegyünk az írott források által ránk hagyományozott alapnyelvvel. Ez az egybevetés, ha egyfelől lényegesen megerősíti is az összehasonlító módszer használhatóságát, másfelől azonban nagyon sok eltérést mutat a rekonstruált és a latin jelenségek között – ezen eltérések létezése már elég korán arra a feltételezésre vezette a romanistákat, hogy a latinul beszélő világban, mint minden más nagyobb nyelvközösségben, nagyon sok nyelvi (földrajzi, társadalmi rétegződés szerinti) változat élt egymás mellett, és a ránk maradt klasszikus latin szövegek csak egy változatot képviseltek a sok közül, és nem éppen azt, melynek a legnagyobb szerepe volt az újlatin nyelvek kialakulásában. Ezek a felfedezések új, izgalmas feladatok elé állították a tudósokat: az újlatin nyelvek kialakulásának kutatásához társult olyan problémáknak a kutatása is, mint a latin nyelv rétegződése, a különböző változatok együttlélése és kölcsönhatása, vagy a diakron változásban játszott szerepük.

Itt találkozunk a dokumentáció problémájával: a latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet elsősorban a beszélt nyelv szintjén játszódott le, de ránk csak írott szövegek maradtak, és biztosak lehetünk abban, hogy az újlatin dokumentáció megjelenése előtt, egy pár elszórt rövid emléktől eltekintve mindenki, aki hozzáfogott az íráshoz, azzal a szándékkal tette ezt, hogy latinul írjon (ezt egyértelműen bizonyítja az a tény, hogy ezek a szövegek egészen jól megőrzik a klasszikus latin morfológiát). A klasszikus tradíció mellett léteznek ugyan olyan szövegek is, melyekben kisebb-nagyobb mértékben találhatók eltérések a klasz-

szikus normához képest, de ezek semmiképpen sem tekinthetők a beszélt nyelv többé-kevésbé hű visszaadásának: az eltéréseket elsősorban a célzott norma tökéletlen birtoklásának kell tulajdonítanunk, és tüzetes vizsgálat alá kell őket vetnünk, mielőtt elfogadnók mint a beszélt nyelv tükröződését. Ehhez adódik, hogy míg a beszélt nyelv az idők folyamán az újlatin típus felé fejlődött, az írott szövegekben csak részben tapasztalható ilyen változás: a különböző korszakokból származó szövegek közötti különbségek elsősorban az adott korszak általános kulturális szintjének tulajdoníthatók, melynek függvénye az írásban használt latin nyelv rosszabodása, ill. javulása. Ez nem azt jelenti, hogy a szövegekben felbukkanó romanizmusok nem változnának a századok folyamán – olyan nyelvi változások, melyek később következnek be, természetesen később is jelennek meg a szövegekben –, de az írott nyelv semmiképpen sem tart lépést a beszélt nyelv fejlődésével: a két regiszter közötti távolság általában csak nő.

Az imént nagy vonalakban felvázolt képen nagyon sok a tisztázatlan és vitatott kérdés. Ha az olyan kérdés feltevése, hogy a latinból mikor lesz újlatin nyelv, naívnak tűnhet is, ugyanakkor biztos, hogy bizonyos kérdésekre választ kell keresnünk. A külső nyelvtörténet szempontjából ilyenek például: az olyan diglosszikus társadalmakban, mint amilyenek az újlatin nyelvű országok voltak az ókor végén és a kora középkorban, meddig lehetett az irodalmi latinnak szóbeli használata (legalábbis az emelkedettebb regiszterekben)? Meddig volt az írástudatlanok számára érthető az írott nyelv? Meddig tekintette a nyelvközösség az írott latint és a beszélt nyelvet egyazon nyelv két változatának? A belső nyelvtörténet szempontjából: mikor lettek az irodalmi latin és a spontán nyelv közötti különbségek elég jelentősek ahhoz, hogy két külön nyelvről beszélhessünk, ill. a spontán nyelv külön földrajzi változatairól? A nyelvi változás fokozatosan, vagy katasztrófaszerűen ment végbe? Módszertani szempontból: mit mondhatnak minderről az írott források? Hogyan kell őket vallatóra fogni?

Ezekre és hasonló kérdésekre kerestek választ annak az I. Történeti Nyelvészeti Kerekasztalnak a résztvevői, melyet „A latintól az újlatin nyelvekig való átmenet” címmel Herman József rendezett Velencében, és amelynek anyaga most olvasható a tübingeni Niemeyer kiadónál megjelent kötetben. A kötet két részbe szerkeszti az elhangzott előadásokat: Elméleti kérdések és általános jellemzők (5–127) és Regionális jellemzők és egyes szövegek (131–235); ezt a két részt az általános záróvita lejegyzése (237–260) követi.

Az első szekciót Herman József írása nyitja: *La chronologie de la transition: un essai* (5–26), melyben a szerző a szövegek tanúbizonysága alapján megállapítja a legfontosabb újlatin fonetikai és morfoszintaktikai innovációk kronológiáját. Az átmenetnek két nagyobb fázisát különíti el: az elsőben, mely a II–III. századtól a VI. század elejéig terjed, olyan nyelvi változások mennek végbe, mint a magánhangzórendszer átalakulása, a szóvégi *-m* kiesése, a mássalhangzók első palatalizációs folyamata és az esetrendszer első redukciója (egy két-vagy

háromesetű rendszer kialakulásával); a második fázisban, mely az V–VI. századtól a IX. századig terjed, megerősödnek a regionális különbségek: az újlatin terület egyes részein kiesik a szóvégi *-s* és *-t*, gyengülnek az intervokális más-salhangzók, ill. a szóvégi magánhangzók, kezdődnek a diftongációs folyamatok, az esetrendszer eltűnik; mindenütt elkezdődik az új igei perifrázisok grammatikalizációja. A változások első hulláma nem módosította lényegesen a latin nyelvközösség egységét sem a társadalmi rétegződés, sem a földrajzi differenciálódás szempontjából; csak a VIII–X. században, az innovációk második hulláma beteljesülésével tudatosul a beszélőkben a felismerés, hogy az írott és a beszélt nyelv két külön nyelv.

Az írott és a beszélt nyelv kapcsolata a tárgya Maria Selig tanulmányának (*Sprachgeschichte und Geschichte der Schriftkultur. Einige Bemerkungen zum Übergang vom Latein zu den romanischen Sprachen*, 41–51), mely inkább elméleti szinten vázolja fel a problémákat, és Johannes Kramerének is (*Warum die Alltagssprache des 6. Jh. nicht zur Literatursprache wurde*, 29–40): ebben a munkában a szerző korai középkori szövegek segítségével meggyőzően kimutatja, hogy a vulgarizmusoktól leginkább hemzsegó szövegek sem azzal a szándékkal születtek, hogy visszaadják a beszélt nyelvet, és hogy a megfelelő egyszerű szerkezetek és a bő redundancia használatával nagyon sokáig lehetett olyan latin szövegeket írni, melyek mindenki számára elfogadhatóan érthetőek voltak — ezzel sokáig fennmaradhatott a diglosszia akkor is, amikor (a VII. századtól kezdve) a két regiszter jelentősen eltért már egymástól. Roger Wright (*Il latino: da madrelingua nativa a lingua straniera*, 77–85) a latintanítás története szempontjából vizsgálja a kérdést: míg az első nyelvtanok anyanyelvűek számára készültek, később a latint idegen nyelvként kezelik — ez a fejlődés először Európa nem újlatin területein mutatható ki, és az angol Alkuinnak a latintanításban végrehajtott reformjában csúcsonyosodik ki, amely a latin és az újlatin nyelvek közötti „hivatalos” törésért felelős.

Alberto Varvaro *Documentazione ed uso della documentazione c.* tanulmányában (67–76) először górcső alá veszi a dokumentáció problémáját, annak esetlegességét és a vele kapcsolatos interpretatív kérdéseket, aztán szociolingvisztikai szintre helyezi a változás fokozatos, illetve katasztrófaszerű jellegének problémáját: bár a latin nyelvközösségben mindig is éltek egymás mellett különböző változatok, a Római Birodalom korában egy asszimiláló társadalmi kohézió mindig képes volt együtt tartani az esetleges divergens tendenciákat, és a presztizsnorma felé irányítani a beszélt nyelvet; amikor ez az erő alábbhagy, a beszélt változatok jelentős része elszakad a normától — ez katasztrófaszerű változás volt, de nem magukban a nyelvi tényekben történt, hanem értékelésükben. A nyelvközösségen belüli variációra teszi a hangsúlyt Jakob Wüest is (*Pour une linguistique historique non linéaire: les formes analytiques du latin*, 87–98), aki

különös jelentőséget tulajdonít annak a hiányos nyelvhasználatnak, amely minden bizonnyal azoknak a beszélőknek a latinságát („interlanguage”) jellemezte, akik nem anyanyelvüként beszélték a latint; a szerző az újlatin analitikus/perifrasztikus szerkezeteket ennek az „interlanguage”-nek a tipikus jeleiként elemzi.

Az átmenet belső nyelvészeti vonatkozásait tárgyalja az első rész két további tanulmánya: Arnulf Stefenelli (*La base lexicale des langues romanes*, 53–65) a latin szókincs továbbélésére teszi a hangsúlyt, és kimutatja, hogy a szövegekben a hagyományos szavak csak lassan engednek teret az újításoknak, és a földrajzi differenciálódás még egészen az újlatin nyelvek korai szakaszáig igen csekély. Alberto Zamboni (*Cambiamento di lingua o cambiamento di sistema? Per un bilancio cronologico della transizione*, 99–127) azoknak a morfológiai és szintaktikai újításoknak a kronológiáját állítja fel, melyek jelentős szerepet játszottak a latin és az újlatin nyelvek közötti nagy tipológiai változásban, melyet a szerző a IV–VI. századba helyez. Az erre vonatkozó irodalom kimerítő ismertetésével és eredeti kutatási eredményei felhasználásával világos képet rajzol a problémákról, külön figyelmet szentelve olyan kérdéseknek, mint a V + N összetétel, az esetragozás továbbélése, a névelő és az igei perifrázisok kialakulása.

A második szekció Michel Banniard írásával kezdődik: *Diasystèmes et diachronie langagières du latin parlé tardif au protofrançais (131–153)*, mely Gallia/Francia nyelvi helyzetével foglalkozik, de ebben igen általános és alapvető kérdéseket feszeget a latin és a beszélt nyelv(ek) kapcsolatára vonatkozólag. Tanulmánya első részében a szerző elemzi a szövegekben szereplő, a nyelvi változatokra használt kortárs elnevezéseket, és ezeken keresztül a nyelvi variációról vallott korabeli felfogást: ennek alapján megállapítja, hogy az észak-francia nyelvközösségben 750 és 850 között megy végbe az a változás, amelynek végeredményeképpen a latint és a beszélt nyelvet immár nem egy nyelv különböző regisztereinek, hanem két külön nyelvnek tekintik a beszélők. Banniard ezután felvázolja a függőleges kommunikációs helyzetekben való megértés problémáit, fokait, és az e téren lezajlott változást is ugyanabba a korszakba helyezi. Írása utolsó részében a szerző a tanulmányozott nyelvközösségről és a nyelvváltozásról egy lényegében weinreichi/labovi modellt állít fel.

Manuel C. Díaz y Díaz (*La transición del latín al romance en perspectiva hispana*, 155–172) átfogó és gazdag képet ad az Ibériai Fél-sziget helyzetéről az átmeneti korszakban, míg a második szekció többi tanulmányai egyes szerzők nyelvével, vagy egyedi kérdésekkel foglalkoznak: Teresa Ferro, *La complessa transizione dal latino al romanzo nell'area carpato-danubiana: aspetti del latino di Iordanes (173–193)*, Günter Holtus, *Rilievi su un'edizione comparatistica dei Giuramenti di Strasburgo (195–212)*, Bruno Luiselli, *Dal latino della Britannia romana ai più antichi latinismi del celtico insulare e dell'anglosassone (213–227)*, Harm Pinkster, *Narrative tenses in Merovingian hagiographic texts (229–235)*.

Az általános záróvitában három fő kérdés rajzolódott ki: az írott források értéke és interpretációs problémái (239–248), a változás lényege, módja és datálása (248–258), és az újlatin nyelvek területi differenciálódása (259–260). Varvarónak az írott források nem eléggé óvatos felhasználásáról és az általuk nyújtott nyelvi anyag korlátozottságáról való provokatív kijelentései éles vitát váltottak ki, amely sok pontosításra adott lehetőséget; végül mindenki egyetértett abban, hogy az átmeneti korszak latin szövegeinek felhasználása elengedhetetlen az újlatin nyelvek kialakulásának kutatásában. A változásról szóló eszmecserében egyetértés alakult ki azzal kapcsolatban, hogy világosan meg kell különböztetni a beszélt nyelvben történt nyelvi változást attól a későbbi változástól, amely a beszélők tudatában ment végbe a nyelvi változatok megítélését illetően, és amelynek következtében egy egynyelvű társadalomból diglosszikus társadalom lett. Ezen második típusú változás katasztrófaszerű jellegét mindenki elfogadta, nem így a nyelvi (tipológiai) változást illetően, melyet majdnem mindenki hallgatólagosan fokozatosnak képzel – csak Wüest lát a nem anyanyelvűek latinizálásában egy katasztrófaszerű nyelvi eseményt (ebben talán követi Varvaro is, aki a latin nyelvközösséget divergens változatok együttéléseként képzei – ez a nézet olyan, a szövegekben fel nem merülő divergens változatok létezését is megengedné, melyek katasztrófaszerű változás eredményei). A nyelvi változás datálásában nagyon eltérőek maradtak a vélemények: a Wüest feltételezte korai, a latinizálással egyidejű dátumtól egészen a Banniard javasolta késői, a nyelvi tudat változásával egyidejű dátumig. Ugyanúgy eltérőek maradtak a vélemények a földrajzi differenciálódás datálásáról a vita utolsó, rövid szakaszában.

A velencei kerekasztal aktáiból világosan kitűnik, hogy a latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet nem csak a latinisták és a romanisták számára gyümölcsöző kutatási terület, hanem a levonható általános következtetéseknek köszönhetően a nyelvvaltozással foglalkozó minden nyelvész számára is: így pl. a dokumentáció és az összehasonlító rekonstrukció interpretatív problémái, a nyelvvaltozatok együttélése és dokumentálhatósága, a tipológiai változás stb. terén. Annak ellenére, hogy a kerekasztal résztvevői viszonylag homogén tudományos háttérrel rendelkeztek, elég éles nézeteltérések keletkeztek nemcsak konkrét történeti kérdések körül, hanem elméleti szinten is – jóllehet ez utóbbi tény azt mutatja, hogy a történeti nyelvészetnek az utolsó évtizedekben lezajlott megújítási folyamata még nem vezetett el egy általánosan elfogadott paradigma kialakításához, a könyv tanulmányai által felvetett kérdések, megoldási kísérletek, és maguk az összegyűjtött új tények mégis biztató jelei e tudományterület vitalitásának.

Giampaolo Salvi

Szépe György – Derényi András (szerk.), Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások

Budapest, Corvina, 1999.

Nyelv és politika összefüggése a szociolingvisztika hazai térhódításával párhuzamosan (vagy azon belül) került fokozatosan előtérbe Magyarországon. Az új paradigma terjedése egybeesett az egész Európát átható politikai, társadalmi, szemléleti változásokkal, amelyek révén a korábbinál élesebben vetődtek fel olyan problémák, amelyek szorosan kötődnek a nyelv, a hatalom és az egyenlőség kérdéséhez. Ezek a problémák a következők: az őshonos és bevándorló kisebbségek emberi, nyelvi és nyelvi emberi jogai; az új hivatalos és államnyelvek kiválasztása, a standard változatok kidolgozása az újonnan létrejött államokban (a Balkánon és a volt Szovjetunió területén); a nyelvek, nyelvváltozatok szerepe az egységesülő, ugyanakkor a regionális értékekre is hangsúlyt fektető Európában; az angol nyelv terjeszkedése a nemzetközi életben és a nemzeti gazdasági, üzleti, tudományos szférában stb. Mindez megoldásra váró elméleti és gyakorlati kérdések tömegét hozta felszínre, s a nemzetközi nyelvpolitikai, nyelvtervezési irodalom hirtelen gyarapodásnak indult.

A magyar nyelvészet sem vonhatta ki teljesen magát a fenti témákban zajló vitákból, hiszen a határokon túli magyar kisebbségek, illetve a szomszédos országokban zajló átalakulások révén Magyarország közvetlenül is érintett e kérdések megnyugtató rendezésében. S bár Kontra Miklós (1994: 72) nem is olyan rég még azt írta, hogy „magyar nyelvi tervezés gyakorlatilag nincs, így nem csoda (...), hogy 1994-ben sincs említésre érdemes magyar nyelvpolitika”, a hazai értelmiségi társadalomnak és azon belül is a nyelvészeknek a téma iránti fokozódó figyelmét jelzi, hogy a felsőoktatási szociolingvisztika tankönyvben külön fejezet foglalkozik a nyelvi tervezéssel és a nyelvpolitikával (vö. Kiss 1996: 241–267); már magyarul is olvasható a kisebbségi oktatás nemzetközi szaktekintélye, Tove Skutnabb-Kangas (1997) könyve; számos folyóirat – így például a magát az emberi jogok folyóirataként meghatározó *Fundamentum*, a *Regio* stb. – közöl nyelvpolitikai tárgyú írásokat; nyelvtervezési szöveggyűjtemény jelent meg magyar nyelven (Tolcsvai Nagy szerk. 1998); 1994-ben a nyelvtervezés témakörében rendeztek konferenciát a szlovákiai Nagymegyeren; 1997-ben jelentős nyelvi emberi jogi konferenciának adott otthont Budapest; a magyar nyelvet nyelvpolitikai megközelítésben tárgyaló írás jelenik meg a *Magyar Tudományban* (1997/8. szám); legpatinásabb nyelvészeti folyóiratunk, a *Magyar Nyelvőr* (120/3–4. szám) *Nyelvi tervezés, nyelvi politika* címmel közöl

vitaanyagot stb. Ezen nagyfokú érdeklődés egyik bizonyítéka a Szépe György és Derényi András szerkesztette *Nyelv, hatalom, egyenlőség*. Nyelvpolitikai írások című fordításgyűjtemény megjelenése is.

Amint azt a szerkesztői előszóban is olvashatjuk, a kötetben szereplő tizenkét tanulmány 4 + 1 csoportba sorolható.

Az első csoportba tartozó írások a kialakulófélben, formálódóban lévő nyelvpolitika mint tudományág önmeghatározásával, elméleti megalapozásával, foglalmainak tisztázásával próbálkoznak. Az első ide sorolt munka Normand Labrie *Nyelvpolitika* című, eredetileg a *Contact Linguistics*-ben (Goebel et al eds., 1996/1997) megjelent szócikke. Amint az egy kézikönyvbe írott összefoglalástól elvárható, a tanulmány a nyelvpolitika fogalmának tisztázásával, a nyelvpolitikai terminusok tisztázásával foglalkozik. A különböző elméleti megközelítésekől fakadó fogalmi, szemantikai és terminológiai különbségeket áttekintve Labrie megállapítja, hogy „a nyelvpolitika tekinthető a nyelvre irányuló emberi tevékenységként és annak vizsgálataként. Három fogalmi szintet ölel fel: a konkrét intézkedéseket, a politikai hatalom és a nyelvek közötti globális kapcsolatot és a háttér-ideológiát.”

A második ide sorolható írás Klaus Boschmann *A nyelvpolitika elmélete, módszerei és elemzése* című munkája, amely tulajdonképpen a szerző azonos című monográfiájának első fejezete. Boschmann egy egységes nyelvpolitika-értelmezés és -elmélet mellett érvel, amely a nyelvészeti és általában a társadalomtudományi elméleteket is figyelembe veszi. Véleménye szerint az, hogy máig nincs a nyelvpolitikának olyan értelmezése, amely a nyelvészek és politikusok szerint is általánosan elfogadható, részben a nyelvészet strukturalisták által máig hatóan külső és belső nyelvészetre bontásával és ezzel a nyelvtudomány többé-kevésbé elszigetelésével magyarázható, másrészt azzal, hogy a politikusok hagyományosan kevés figyelmet szentelnek a nyelvészeti kérdéseknek és a nyelvészek véleményének, még az egyértelműen nyelvi vonatkozású kérdésekben is. Pedig többek között azért is ajánlatos lenne a politikusoknak kikérniük a nyelvészek véleményét, mert a nyelvpolitika hozzájárul a társadalmi, politikai és gazdasági viszonyok újratermeléséhez (vagy éppen megváltoztatásához). Például a legtöbb államban a nyelvpolitikát a hatalmon lévő értelmiségi elit határozza meg, mégpedig rendszerint úgy, hogy saját normáit (nyelvét) terjeszti az egész közösségben, saját normáit (nyelvét) a boldogulás, társadalmi mobilitás feltételeként kínálva a tömegek felé, tekintet nélkül a valós nyelvi helyzetre, s biztosítva így a fennálló hatalmi viszonyok fenntartását. „Mindezzel szemben egy olyan emancipációs nyelvpolitika lenne kívánatos és egyben elképzelhető – írja Boschmann –, amely szabad, intellektuális, kulturális és nyelvi értékük tudatában lévő egyéniségek kinevelését szolgálná, akik saját maguk képesek a helyüket a társadalomban meghatározni. Olyan nyelvpolitika, amely nem szűk

látóköri hatalmpolitikai megfontolásokból, az adott társadalmi struktúrákból és az uralkodó kultúra hagyományiból kiindulva, hanem általános humanista érdekből cselekedne, a többségnek a társadalom ügyeiben való részvételének szélesítését és elmélyítését, vagyis a demokrácia növelését tűzve ki célul.”

A következő tanulmány (Hamel: Nyelvpolitika és az etnikumok közötti konfliktusok) is azon a véleményen van, hogy a nyelvpolitikát más társadalomtudományok tapasztalataira is építve kell kialakítani. Álláspontját a mexikói bennszülöttek és betelepültek nyelvi és kulturális konfliktusainak elemzése során alakította ki a szerző. Úgy gondolja, hogy a nyelvpolitikai döntéseket interdisziplináris kutatásokra kell alapozni, s csak eztán jöhet maga a gyakorlati tevékenység, amit Hamel nyelvtervezésnek nevez. A kutatáshoz azonban szerintem is nélkülözhetetlen az egységes elméleti keret. A közép-amerikai nyelvi helyzetet elemezve arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi konfliktusok, a nyelvpolitikai és a nyelvtervezés mögött minden esetben ott van a hatalom kérdése.

A könyv második egysége olyan írásokat tartalmaz, amelyek egy-egy konkrét részterület átfogó elemzésével próbálkoznak. A blokkot Robert L. Cooper egy könyvfejezete vezeti be. A tanulmány a nyelvtervezés és a társadalmi változás összefüggéseit tárgyalja a nyelvtervezés számos definíciójának elemzésén keresztül. Mások nyelvtervezés-definícióinak elemzése után Cooper megfogalmazza a saját meghatározását is: „A nyelvtervezés szándékos, átgondolt kísérlet mások viselkedésének befolyásolására nyelvi kódjuk elsajátítása, felépítése és funkcionális szerkezete tükrében”. Meghatározásában benne van, hogy a nyelvre irányuló tevékenységnek társadalmi céljai vannak. Nem szűkíti le a nyelvtervezők körét hivatalos szervekre, s céltudatosan nem a más definíciókban gyakran szereplő *változtatás* szót használja, hanem inkább a *befolyásolás* kifejezést, mivel ez utóbbi utalhat az adott nyelvi kód, elem stb. támogatására ugyanúgy, mint megváltoztatási szándékára.

A következő munka (Denise Daoust és Jacques Maurais Nyelvtervezés című írása) kitűnően foglalja össze az elmúlt évtizedek (elsősorban a század közepső harmadának) nyelvtervezési és nyelvpolitikai történeteit, összevetve a katalán, az amerikai és a német szociolingvisztika terminológiai és személeti eltéréseit a nyelvi konfliktusok értelmezésében. A szerzők a folyamatokat elemezve megállapítják, hogy a nyelvtervezés kiváltó okai nem annyira nyelvi, mint inkább a nyelvben is tükröződő politikai, gazdasági kérdések, s a nyelvtervezést is általában nyelven kívüli célok elérésére használják nyelvi problémák kezelése által. Így a nyelvtervezés a nyelvre irányul, a nyelvet érinti, de társadalmi céllal. Aggasztó azonban, hogy a nyelvtervezési döntések előkészítőinek gyakran elképzeléseik sincsenek arról, milyen következménye lesz tevékenységüknek, pedig a tervezés első lépése éppen a célok megfogalmazása kellene legyen.

Björn Jernudd egzotikus tájak izgalmas nyelvi kérdéseit tárgyalja Nyelvi problémák a harmadik világból című tanulmányában. Összefoglalásából úgy tűnik, a

világnak azon a táján is érvényes az, hogy a nyelvtervezés sokkal inkább szolgálja a hatalmon lévő elit érdekeit, mint a kommunikációs lehetőségek bővítését.

Rafael L. Ninyoles Társadalmi szerkezet és nyelvpolitika címmel elemzi a többnyelvű államok nyelvi politikáját. Rövid esettanulmányaiból arra következtet, hogy „minden soknyelvű rendszer két elv közül az egyikhez igazítja nyelvpolitikáját: vagy a személyiség, vagy a területiség elvéhez”, illetve ezek vegyes alkalmazására is van példa. A nyelvi személyiségjogok elvén alapuló nyelvpolitika az egyénnek bizonyos nyelvi jogokat garantál attól függetlenül, hol él. A területi elv ezzel szemben abból áll, hogy egy általában közigazgatásilag is behatárolt területen belül élőket illetnek ezek a jogok. Mindkét modell célja a különböző nyelvek törvényes egyenrangúságának gyakorlati megvalósítása. Kanadában a személyiségi, Svájcban és Belgiumban a területi elvet követik.

A kötet harmadik egységét Claude Truchot írása nyitja meg. Francia szemszögből vizsgálja az Európai Unióban felmerülő nyelvi kérdéseket. Megállapítja, hogy az angol előretörése az európai közösségen belül egyre erőteljesebb. Az EU-ban a gazdasági érdek előbbre való a nemzeti érdekeknél és értékeknél, így az angol terjedése nem fog csökkenni a közeljövőben. Az egységes Európának a termékek, a munkaerő és a szolgáltatások szabad és korlátozásmentes áramlásáról hozott intézkedései gátat szabnak a nemzeti nyelveket az angol befolyástól védeni próbáló (elsősorban francia) törekvéseknek. Ezt Truchot egy konkrét példával igazolja. Az egyik francia bíróság a francia nyelvtörvény értelmében megbüntetett egy céget, amiért az termékeinek nevét csak angol nyelven tüntette fel. Az EU megfelelő bizottsága azonban úgy döntött, hogy mivel a termékek angol elnevezése megfelelően tájékoztatja a vásárlókat, s a francia nyelv használata járulékos költségeket ró a termelőre, a cég nem kötelezhető a termékek nevének francia nyelven való feltüntetésére.

A (nyelv)politika hatása az idegennyelv-oktatáson is kimutatható. Ezt igazolja Herbert Christ tanulmánya. Az idegennyelv-oktatás szerepe az utóbbi években oly mértékben megnövekedett, hogy „ma már nem elégedhetünk meg az iskolai idegennyelv-oktatással”. Éppen ezért Christ úgy véli, hogy módszertani szempontból égető szükség lenne arra, hogy „az idegennyelv-oktatást olyan területként használjuk, ahol nemcsak egy bizonyos idegen nyelvet tanulunk meg, hanem egyben az idegen nyelvek tanulását is megtanuljuk azzal a céllal, hogy megkönnyítsük további nyelvek elsajátítását az elsajátított technikák alapján”. Arra is rámutat a szerző, hogy a kis nyelvek szerepe sem lebecsülendő, s a megőrzésükre irányuló törekvések nem a nosztalgia miatt, hanem gazdasági és ökológiai szempontból is szükségesek.

Ez az írás átvezet bennünket a könyv következő egységébe, amely Liam Mac Mathúna tanulmányával kezdődik. Ebben a részben az egyes nyelvek szemszögből nyerhetünk bepillantást egy-egy térség vagy ország nyelvpolitikájába.

Mathúna munkája az ír nyelv példáján mutatja be, hogy „A nemzetek feletti nyelvek politikai és kulturális jelentősége tagadhatatlan. De nem lehet megengedni számukra azt az önelégült be nem avatkozó magatartást, amellyel nem segítenek, hanem ártanak a gyengébb nyelvi közösségeknek.”

Mart Rannut írása az észti nyelv státusáról közöl tényeket és adatokat a Szovjetunió fennállása idejéből. Megállapítja, hogy kifejtett szovjet nyelvpolitika soha nem létezett, mivel az is alá volt rendelve a kommunista ideológiának. A Szovjetunióban a nyelvek alkotmányosan deklarált egyenlősége a valóságban az orosz nyelv privilegizált helyzetét jelentette, ami arra mutat rá, hogy egy nyelv uralkodó lehet anélkül is, hogy ez törvényben rögzítve lenne. A függetlenné vált Észtország nyelvpolitikája hozott csak fordulatot. Az észtországi (és észtül nagyrészt nem beszélő) oroszok hirtelen teljesen más helyzetben találták magukat, mint korábban. Számukra Észtország olyan nyelvi követelményeket állított fel, amelyek megkövetelik a nemzeti nyelv alapfokú ismeretét, ha ott szeretnének maradni.

Az idegennyelv-oktatás kérdésével foglalkozik a kötet utolsó, egyik egységbe sem sorolható írása, amely a jövő évezred számára tartalmaz átfogó nyelvpolitikai irányelveket. A nemzetközi dokumentum mintegy újraértelmezi, összefoglalja a kötet tanulmányait, s elvi megoldási javaslatokat kínálva továbbgondolja a felvetett kérdéseket. Az UNESCO felkérésére készített átfogó tanulmány idegennyelv-oktatásról szóló része alaposan áttekinti az idegennyelv-oktatás céljait, feladatait. Leszögezi, hogy az egynyelvűség egyéni és közösségi érdekeket sért, ugyanakkor egyetlen világnyelv terjesztése sem tekinthető célnak; a tanulható nyelvek választékát folyamatosan bővíteni kell.

A tanulmányokat az egyesített bibliográfia követi, amely arra is alkalmas, hogy a témában mélyebben elmélyedni szándékozók további olvasnivalót találjanak, végül a forrásjegyzék zárja a kötetet.

A *Nyelv, hatalom, egyenlőség* című kötetről összességében elmondható, hogy átfogó képet ad a nyelvpolitika, a nyelvi tervezés, illetve a nyelv és hatalom összefüggésének kutatása terén meglévő aktuális kérdésekről, a témakörben folyó kutatásokról, valamint bizonytalanságokról egyaránt. A kiválasztott írások jól érzékeltetik, hogy formálódó, fejlődő tudományterületről van szó, amely előtt nagy távlatok vannak.

Bár talán a szerkesztők, fordítók maguk sem gondoltak bele, számos terminus magyarításával (sokszor az angol eredeti után zárójelben közölve a magyar megfelelőt) könyvükkel nyelvtervezési feladatot is vállaltak. Éppen ezért zavaróak a kötetben szerencsére elenyésző számban megtalálható fordítási (pl. 206. old. 5. bekezdés vége), szerkesztési pontatlanságok, következetlenségek (pl. a 48. oldalon Nikolszkij 1970 a hivatkozás, a bibliográfiában azonban Nikolszkij 1971 szerepel; Deserijev 1970-et (49. old.) hiába keressük az irodalomjegyzékben; a 49. lapon Jahnovként, a 283-on Jachnovként szerepel ugyanaz a személy;

Mart Rannut tanulmányának címe nem egyezik a tartalomjegyzékben és a kötetben stb.).

Csernicskó István

Irodalom

Goebel, Hans et al eds. (1996–1997), *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Vol. 1–2. Walter de Gruyter, Berlin – New York.

Kiss Jenő (1996), *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

Kontra Miklós (1994), Szubjektív megjegyzések a magyar nyelvi tervezésről. *Irodalmi Szemle* XXXVII/12: 72–81.

Skutnabb-Kangas, Tove (1997), *Nyelv, oktatás és a kisebbségek*. Teleki László Alapítvány, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor szerk. (1998), *Nyelvi tervezés. Tanulmánygyűjtemény*. Universitas Kiadó, Budapest.

Lancz Edina – Steven Berbeco: A magyar jelnyelv szótára

SINOSZ – SHL Hungary Kft., Budapest 1999. (265 l.)

Végre megjelent a magyar jelnyelv kutatásának első termése, egy szótár. Akinek most az jut eszébe, hogy ő már korábban is látott egy fotókkal illusztrált jelnyelvi szótárat, itt Magyarországon, azt ki kell ábrándítanom: az nem a *magyar jelnyelv* szótára volt, hanem egy *német jelnyelvi* szótár magyar kiadása (H. Starcke – G. Maisch, *Siketek képes jelszótára*. Medicina, Bp. 1985), amelyben a szöveget lefordították ugyan magyarra, de a fényképeket nem cserélték ki! Így tulajdonképpen teljesen hasznavehetetlennek számított. Jelnyelvből ugyanis nem egyetlen létezik a világon, hanem több tucat.

Ez az új szótár 750 magyar jelet tartalmaz. Nagyon szép kivitelben készült, a fotókon könnyen követhető, hogyan is jön létre az adott jel: milyen kézformát,

milyen mozgást tartalmaz, és hol kell létrehozni. A képek mellett megtalálható a jel kivitlezésének írott instrukciója, maga a jelentés és olykor-olykor egy megjegyzés is – például arról, milyen más jelekkel rokonítható a kérdéses elem, vagy mi a jel és a jelentés viszonyának (feltételezett) magyarázata. A kiadók és a szerkesztők szándéka szerint – főképp, mivel a későbbiek során bővített kiadásokra is számíthatunk – ez a szótár hallóknak is és siketeknek is készült. A halló részben kíváncsiskodva nézegetheti magukat a képeket, másrészt szisztematikusan is kereshet a betűrendes mutató alapján. A siket olvasó viszont magyar nyelvi szókincsét bővítheti azáltal, hogy az ismert jelek jelentésénél felsorolt szavakat megnézi, ha éppen pl. valamilyen helyzethez leginkább illő kifejezés után kutat. Éppezért az oda-vissza irányú keresést mutató segíti.

A tájékozódás egyébként sem egyszerű egy jelnyelvi szótárban, ahogyan egy kínai szótárban sem az. Mivel a jelnyelv nem egy betűírásos beszélt nyelven alapul, első látásra nehéz eldönteni, mi szerint állítsuk sorrendbe, rendszerbe az egyes elemeket. Azonban ezt a feladatot mások már megoldották (W. Stokoe – D. Casterline – C. Croneberg, *A Dictionary of ASL on Linguistic Principles*. Linstok Press, Silver Spring. 1965), sőt később több rendszerezési módszer is született, a legkényelmesebb és legszakszerűbb osztályozásnak azonban maig a legelső ötletet, a kézformák szerinti felosztást tekintjük, ezt vették át a magyar jelszótár szerkesztői is. Minden jelnyelvre jellemző, hogy hány kézformát tartalmaz, hasonlóan a beszélt nyelveket jellemző fonémaállományhoz. Van olyan szubmorfemikus elem, amely minden nyelvben előfordul, és van olyan, amelyik csak egy-kettőben. A kiinduló kézformáknak külön-külön nevük van; elég sok a manuális ábécé alapján kapta a megnevezését, mivel a daktil ábécé egykezes változatában megfeleltethető valamelyik betűnek. A kevés kivételre mesterségesen osztottak ki egy „grafémát”, hogy lejegyezhetővé tegyék; ilyen pl. a háromszög, amely azt a kézformát jelzi, amikor a nyitott tenyérből a középső ujj derékszögben előre áll. Az alapformákból aztán mellékjelezéssel a többi formaváltozat is megnevezhetővé, leírhatóvá vált. A diakritikus jelek természetesen itt is egységes rendszert alkotnak, mint bármely – hangzó nyelv lejegyzésére kialakított – mellékjeles rendszerben. Például a jelöletlen változat mindig arra utal, hogy kinyújtott ujjal / ujjakkal kell létrehozni a kézformát, ezzel szemben viszont a graféma után álló) jel az ujjak behajlítására figyelmeztet. Persze azon is lehet egy kicsit vitatkozni, hogy bizonyos kézformákat miért az egyik és miért nem a másik alapformából származtattak, s annak alapján neveztek el az alkotók.

A szótár teljes szerkezete is könnyen áttekinthető, s tömör összefoglalóval is szolgál a jelnyelv(ek) általános jellemzőiről. (Viszont illetet volna ennek az összefüggő szövegnek a végén a felhasznált nyelvészeti forrásokat felsorolni.) Ezután bemutatják a daktil ábécét, hogy könnyebb legyen megérteni a kézformák elnevezését, valamint külön a – Magyarországon szintén használatos – másik betűzési rendszert, a fonomimikai ábécét is. Mindkettőt elsősorban nevek

pontosításra szokták használni. A számok külön szerepelnek, előbb az alapszámnevek – fotókon, áttekinthetően; majd két bonyolult példát is láthatunk az összetett számnevek szerkezetének érzékeltetésére.

A szótár megjelenése miatt érzett nagy öröm és az általában véve szép kivitelezés ellenére, sajnos, hibákat is találunk a könyvben. Csupán technikai, megjelenítési problémának tekinthetjük, hogy a belső címlapon – talán az amerikai szerkesztő révén, aki a technikai szerkesztési, nyomdai előkészítési munkákat befejezte – a cím minden szava nagy nyomtatott betűvel kezdődik, holott ez magyar könyveknél kifejezetten idegennek hat. Van néhány nyomdahiba is: a 669. számú jelnél (VILÁG) pl. lemaradt a kép, vagy az „ü” karakter nem mindenütt jelenik meg. Azt már inkább megfogalmazási kérdésnek tekinthetjük, hogy a bevezető szövegében a szerző (Lancz E.) nem döntötte el, hogy a latinos kifejezéseket milyen írásmóddal adja vissza, így szerepelhetnek pl. a hallássérültek csoportosításánál olyan furcsaságok, mint *prelingvalis* és *posztlingvalis* siket (vi. o.). Mindezek persze csak kisebb bosszúságot jelentenek a szótárt forgatóknak.

Ennél súlyosabb hibának tekinthetjük egyrészt, hogy bizonyos, teljesen hétköznapi fogalmak kimaradtak, például a JÓ, a BARÁT, a NE!, ... A másik súlyos problémát pedig az egyes jelek kivitelezésnél alkalmazott kézformák megítélése, besorolása jelenti. A legsúlyosabb, hogy a B-nek nevezett kézforma (a tenyér nyitva, az ujjak nyújtva, egymáshoz simulva) megjelenítésére egy behajlított hüvelykujjú ábrát helyeztek el – ezt viszont következetesen –, holott ez a 4-essel esik egybe (mintha azt mutatnánk, hogy 4). Ugyanakkor az alapformában a hüvelykujj nyújtva kellene, hogy legyen. Ami viszont már súlyos következtetlenségre vall, az az, hogy az ehhez a „B”-nek nevezett formához sorolt jeleknél hol így, hol úgy áll a modellként szereplő siketek ujjja. Ha így áll a dolog, akkor ezeket vagy külön kézformákhoz kellett volna sorolni, vagy jelezni kellett volna, hogy a behajlított ujjú változatokat (összesen 3 darab ilyen jelet találtam, néhányról nem volt biztosan eldönthető, hogy melyik szerepel az ábrán) a B kézforma allofonjának (korábbi megnevezéssel: allokinéjének) tekinthetjük. Ugyanilyen besorolási problémával találkozhatunk a B és a B• (a hüvelykujj oldalra, merőlegesen eláll a tenyértől) formák esetén is. A B alá (amit helytelenül behajlított ujjal tételeztek) besoroltak egy sor olyan jelet is, ahol a hüvelykujj kiáll oldalra (218. TÜRELMES, 219. ENYÉM, 236. HAL, 241. PINCÉR, stb.) A B•-nál viszont csak kétkezes jelek szerepelnek, ez is azt igazolja, hogy a fent említett jeleket ebbe a kategóriába kellett volna rendezni, ugyanis ha egy kézforma relatív magas gyakorisággal szerepel egy jelnyelvben, akkor annak elő kell fordulnia egy- és kétkezes jelekben egyaránt. Más kézformáknál is szép számban találkozhatunk hasonló következtetlenségekkel, ez a szótár használatát (elsősorban a jelek felőli keresést) sokszor nehezíti.

A kötet megjelenése óta a jelnyelvhasználók körében megfigyelhetők viták és értetlenkedések is, miért egyik vagy másik jelváltozat került a szótárba, s nem az, amelyet ők ismernek. Erre a szerző az előszóban némi magyarázattal szolgál: „A SINOSZ ezért – tekintettel a sürgető igényekre és a szűkös lehetőségekre – egy jóval kisebb, elsősorban a budapesti nyelvjárás jeleit bemutató szótár mellett döntött. (...) Természetesen nem tettünk le arról, hogy mind a hét Magyarországon élő dialektust feltérképezzük, és a köztük lévő különbségeket a további kiadásokban az olvasók elé tárjuk. (...) A szótár mindössze 750 jelet tartalmaz, az átlagos műveltségű, középkorú, városi siketek szókincsének egy részét. Hiányzik belőle a szleng, a szakmai zsargon, a gyermeknyelv, hiányoznak az archaikus, régimódi jelek. Ezekre is az elkövetkező kiadásokban fogunk kitérni.”

Úgy gondolom, a szótár első változata azért mindazok örömére szolgál, akik a siketek jelnyelvének ügyét kicsit magukénak is érzik (siketek, az ő rokonaik, barátaik, a jeltolmácsok, és persze a tágabban a témával foglalkozó szakemberek), de éppúgy érdeklődéssel és haszonnal forgathatják mindazok, akik egyelőre talán még csak kíváncsiskodó kívülállók, de idővel talán éppen ennek a kiadványnak a hatására döntenek úgy, hogy szívesen megismerkednének közelebbről is a kezek nyelvével, a jelnyelvvel. Kíváncsian várjuk a folytatást!

Szabó M. Helga

A 97. KÖTET SZERZŐI:

Agyagási Klára	DTE BTK Szláv Tanszék
Bereczki Gábor	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Berta Árpád	SzTE BTK Altajisztika Tanszék
Constantinovitsné Vladár Zsuzsa	ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tan- szék
Csepregi Márta	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Csernicskó István	Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola Beregszász, Ukrajna
Csúcs Sándor	MTA Nyelvtudományi Intézet
Egyed Emese	Babeş – Bolyai Egyetem Magyar Irodalomtudományi Tanszék, Kolozsvár
Honti László	MTA Nyelvtudományi Intézet; Udinei Egyetem
Lőrinczy Réka	ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Rédei Károly	Bécsi Egyetem; Finnugor Intézet
Salvi, Giampaolo	ELTE BTK Olasz Tanszék
Simon Valéria	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Siptár Péter	ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék
Sirmankina, Raisza	SzTE BTK Finnugor Tanszék
Szabó Mária Helga	JPTE Nyelvtudományi Tanszék; Siketek és Nagyothal- lók Országos Szövetsége
Szatmári Sándor	SzTE BTK Altajisztika Tanszék
Szépe Judit	MTA Nyelvtudományi Intézet
Szűj Enikő	ELTE BTK Finnugor Tanszék
Törkenczy Miklós	ELTE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék
Zaicz Gábor	PPKE BTK Finnugor Tanszék

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben és/vagy az nyk@nytud.hu villany-
postacímen lehet érdeklődni.

TARTALOM

Csúcs Sándor, A permi vokalizmus története [The History of Permic vowel system]	3
Siptár Péter – Törkenczy Miklós, Magánhangzó – semmi váltakozások a magyarban [Vowel ~ zero alternations in Hungarian]	64

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly, Szófejtések [Etymologies]	131
Rédei Károly, Accusativus a permi nyelvekben (A PU *t többesjel kérdéséhez) [The Accusative in Permic languages. On the problem of the PU plural marker *t.] .	140
Rédei Károly, Néhány gondolat a zürjén rénszarvas származásáról és koráról [Some thoughts on the origin and age of Zyrian reindeer]	147
Bereczki Gábor, A cseremisiz melléknév török kapcsolatai [The Turkic connections of the Cheremis adjective]	150
Agyagási Klára, Az átadó nyelvjárások kérdése a csuvas nyelv mari eredetű jövevény- szó-állományában [The issue of source dialects in the case of Mari loanwords in Chuvash]	155
Berta Árpád, A magyar nyelv korai török jövevénytartalmának törökségi hátteréhez [On the Turkic background of the early Turkic loanwords in Hungarian]	183
Szatmári Sándor, Korai „altaji” lexikális elemek a déli szláv nyelvekben [Early „Altaic” lexical elements in the South-Slavic Languages] ..	196
Szépe Judit: Fonológiai információhiányt áthidaló stratégiák szerepe és változatai afázisok közléseiben [Restrained access to phonological information in aphasics]	223

GYARMATHI-EMLÉKÜLÉS

Constantinovitsné Vladár Zsuzsa: Az Affinitas nyelvtani terminusainak fordításáról [On translating the grammatical terms of Affinitas]	237
Egyed Emese: „Scythia vagyok” Kézirat paszkvillus a Demonstratio – Sajnovitsnak [“I’m a Scythian” – A manuscript pasquinade on Demonstratio – to Sajnovits]	246
Lőrinczy Réka: Megjegyzések és újabb adalékok a finnugor nyelvrokonítás fogadtatásához [Some remarks and contributions to the reception of the idea of Finno-Ugric relatedness]	261
Szj Enikő: Gyarmathi és Reguly és az Affinitas és az affinitas [Gyarmathi and Reguly and the Affinitas and affinity]	273

SZEMLE, ISMERTETÉSEK

Mikola Tibor 1936–2000.	281
Mikola Tibor tudományos munkássága (bibliográfia) [Tibor Mikola's Bibliography]	287
Csepregi Márta, Nyelvészetről – könnyedén [About linguistics – without effort]	292
Pusztay János „Diskussionsbeiträge zur Grundsprachenforschung (Beispiel: das Uralische)” (Honti László)	296
Simon Valéria, A Joensuui Egyetemen folyó Karjala-kutatásokról [Research on Karjala at Joensuu University]	330
Mészáros Edit – Raisa Širmankina, Erza-mordvin–magyar szótár [Ersa-Mordvin–Hungarian Dictionary] (Zaicz Gábor)	335
Эдит Месарош, Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке (Raisa Širmankina – Zaicz Gábor).....	344
Csepregi Márta, Újdonságok Jugriából [News from Jugria]	352
Anneli Sarhimaa, Syntactic transfer, contact-induced change, and the evolution of bilingual mixed codes. (Csepregi Márta)	372
La transizione dal latino alle lingue romanze (Giampaolo Salvi)	375
Szépe György – Derényi András (szerk.), Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások (Csernicskó István) [Language, power, equality. Papers on language policy]	380
Lancz Edina – Steven Berbeco, A magyar jelnyelv szótára (Szabó M. Helga) [The dictionary of Hungarian sign language]	385

СОДЕРЖАНИЕ

Шандор Чуч: История пермского вокализма	3
Петер Шиптар – Миклош Тёркенци: Чередования „гласный – ноль” в венгерском языке	64

НЕБОЛЬШИЕ СООБЩЕНИЯ

Карой Редעי: Этимологии	131
Карой Редעי: Аккузатив в пермских языках. (К вопросу о показателе множественного числа * <i>t</i> в протоуральском языке.)	140
Карой Редעי: Некоторые мысли о происхождении и времени появления северного оленя в коми языке	147
Габор Берецки: Тюркские контакты марийского прилагательного	150
Клара Адягаши: Вопрос о диалектах-донорах в корпусе заимствований марийского происхождения в чувашском языке	155
Арпад Берта: О тюркском фоне ранних тюркских заимствований венгерского языка	183
Шандор Сатмари: Ранние „алтайские” лексические элементы в южно-славянских языках	196
Юдит Сепе: Роль и разновидности способов преодоления недостатка фонологических информаций в сообщениях людей, страдающих афазией	223

КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЁННАЯ ПАМЯТИ ШАМУЭЛА ДЯРМАТИ

Жужа Влaдар Константинович: О переводе грамматических терминов „Аффинитас”	237
Эмеше Эдед: „Я скиф” Рукописный пасквиль на „Демонстрацио” – Яношу Шайновичу	246
Река Лёринци: Заметки и новейшие данные об отзывах к теории о финно-угорском родстве	261
Энико Сий: Дярмати и Регули: „Аффинитас” и „аффинность”	273

ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ

Тибор Микола 1936–2000	281
Научное творчество Тибора Миколы (библиография)	287
Марта Чепреги: О лингвистике – с „лёгкостью”	292
Янош Пустаи: Примечания к дискуссии об исследованиях по языку–основе (на примере уральского) (Ласло Хонти)	296
Валерия Шимон: Об исследованиях о Карелии в Йёэнсууском университете ..	330
Эдит Месарош: Эрзянско–венгерский словарь (Раиса Ширманкина – Габор Зайц)	335
Эдит Месарош: Словообразовательные суффиксы глагола в эрзянском языке (Габор Зайц)	344
Марта Чепреги: Новинки из Югрии	352
Аннели Сархимаа: Синтаксический трансфер, изменение, вызванное контактом и формирование двуязычных смешанных кодов (Марта Чепреги)	372
Переход латинского языка в романские языки (Джампаоло Салви)	375
Дёрдь Сепе – Андраш Дэрени (ред.): Язык, власть, равноправие. Публикации, посвящённые языковой политике (Иштван Черничко)	380
Эдина Ланц – Стивн Бербеко: Словарь венгерского знакового языка (Хелга Сабо М.)	385

Készült a Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának támogatásával
a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében

Felelős kiadó Kiefer Ferenc
ISSN 0029-6791
Nyomta az Akaprint Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető Freier László

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények az uráli, altajisztikai, indogermanisztikai stúdiumok, az általános nyelvészet (nyelvelmélet, nyelvfilozófia, pszicho- és szociolingvisztika, nyelvtipológia, areológia) és a fonológia-fonetika területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, francia, német, orosz) nyelven is. Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme maximum 1000 karakter lehet.

A kéziratokat **szerkesztetlen** fájlként fogadjuk el lemezen, amelyhez 1 példányban kérjük mellékelni a kinyomtatott szerkesztett változatot. A mágneslemezen lehetőleg a Word szövegszerkesztő dokumentumállományát (.doc) és a szöveg RTF formátumban (.rtf) mentett változatát kérjük. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó ttf állomány(oka)t is kérjük. A cikkeket mágneslemez helyett villanypostán (csatolt állományként) is fogadjuk az **nyk@nytud.hu** címen.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknévét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Korhonen (1981a, 1981b)”.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központi-zási jelek maguk is *dőljenek!* Az értelmi kiemelések **r i t k í t á s a l** jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A szerzők neve után írjuk a megjelenés évét zárójelben. A címeket vessző előzze meg, és pont zárja le. A kiadó nevét és a kiadás helyét vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában a dolgozat nyelve szerinti ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük.

Példák:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskiellinä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt. 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címen:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518
rendelhető és vásárolható meg. Számlaszám: MNB 232-90173-1738

Egy kötet ára: 750 Ft (+ ÁFA), előfizetőknek 600 Ft (+ ÁFA), illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euro, külföldi előfizetőknek 1-1 példány ára 25 euro.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézete 1068 Budapest, Benczúr u. 33 / 1398 Budapest Pf. 701/518.

Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank) 232-90173-1738. A single volume costs 30 Euro (in case of subscription 25 Euro).

Ára: 840 Ft (előfizetőknek: 672 Ft)